

THE ACADEMY OF SANSKRIT RESEARCH,

MELKOTE-571481.

(KARNATAKA STATE)

THE MINOR UPANIṢADS

TEXT. VOLUME I

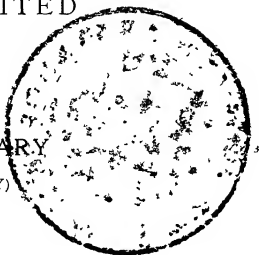
THE MINOR UPANIṢADS

CRITICALLY EDITED

FOR

THE ADYAR LIBRARY

(THEOSOPHICAL SOCIETY)

BY

F. OTTO SCHRADER, PH. D.

VOL. I: SAṂNYĀSA-UPANIṢADS

THE ADYAR LIBRARY,
MADRAS, S

1912

GNDL
MEL

Acc. 1

1491

ARCH
KEY

2013

~~~~~

CONTENTS

	PAGE
PREFACE	i
ORIGIN AND PLAN OF THE WORK	i
DESCRIPTION OF THE MATERIAL	iii
I. Synopsis of the general material	iv
A. The direct sources	iv
B. The indirect sources	xv
II. The material used for the single texts	xvii
TEXTUAL CRITICISM	xxvi
GRAMMAR AND METRE	xxxviii
SANDHI AND PUNCTUATION	xl
THE NAMES OF THE TEXTS	xli
THE ORDER OF THE TEXTS	xlvi
INTERNAL DIVISION	l
THE TIPPANĪ	lii
CONCLUSION	liv
TEXTS	1
CRITICAL NOTES	339
TIPPANĪ	363
INDICES	485
I. Readings of the Grantha Edition of the 108 Upaniṣads	487
II. Index of Uncommon Words and Forms	488
III. Index of Stanzas	491
IV. Subject Index (in Sanskrit)	499
ADDITIONS AND CORRECTIONS, ...	503

INDEX OF UPANIṢADS

AS DEALT WITH IN THIS VOLUME UNDER DIFFERENT HEADINGS

No.	Title	Material used	Text	Critical Notes	Ṭippanī
1	Āruṇi-Upaniṣad	xvii	9	341	३७०
2-3	Laghu - Saṃnyāsa - and Kundikā-Upaniṣad	xviii	9३	345	३७६
4	Kaṭhasruti-Upaniṣad	xviii	२९	347	३८६
5	Paramahansa-Upaniṣad	xix	४३	348	३९२
6	Jābāla-Upaniṣad	xx	५७	351	४००
7	Brahma-Upaniṣad	xxi	७३	352	४०७
8	Āsrama-Upaniṣad	xxii	९३	354	४१८
9	Maitreya-Upaniṣad	xxii	१०५	355	४२२
10	Nārada-parivṛāja-Upaniṣad	xxiii	१२७	356	४२८
11	Nirvāṇa-Upaniṣad	xxiii	२२३	357	४५१
12	Bhikṣuka-Upaniṣad	xxiv	२३१	—	४६१
13	Turiyātītāvadhūta-Upaniṣad	xxiv	२३९	357	४६१
14	Bṛhat - Saṃnyāsa - Upaniṣad	xxiv	२४७	—	४६३
15	Paramahansa-parivṛāja - ka-Upaniṣad	xxiv	२७५	—	४६८
16	Parabrahma-Upaniṣad	xxiv	२९१	358	४६९
17	Bṛhad - Avadhūta - Upaniṣad	xxiv	३०१	359	४७८
18	Yājñavalkya-Upaniṣad	xxv	३११	—	४८१
19	Sātyāyana-Upaniṣad	xxv	३१९	360	४८२
20	Laghu - Avadhūta - Upaniṣad	xxv	३३५	—	४८४

PREFACE

ORIGIN AND PLAN OF THE WORK

In a letter written towards the end of the year 1888¹ the late Professor Max Muller expressed himself as follows to the late Colonel H. S. Olcott, with regard to the 'Theosophical Publication Fund':

'But it seems to me, considering the higher object of the Theosophical Society, that you ought to publish a complete and correct edition of the Upanishads. There is a collection of Upanishads, published at Madras in Telugu letters, which might serve as a model.... If you have sufficient funds you should also print the commentaries on the Upanishads.... At present the issue of a beautiful and correct edition of the text seems to me almost a duty to be performed by the Theosophical Society.'

A result of the suggestion was the Bombay edition of the 108 Upanishads (see below) published by Tukārāma Tātya on behalf of the 'Theosophical Publication Fund'. This publication, however, did not

---

¹ And published, with the writer's permission, in *The Theosophist* for December 1888, p 143.

gain the expected approval of Western scholars¹, and so a further edition was deemed desirable.

Soon after my arrival in India, in November 1905, Colonel Olcott called my attention to the letter referred to, asking me whether I would be willing to take up the task, and, the importance of the latter being beyond question, I gladly assented and set to work.

Since then, more than six years have elapsed, but I believe that the time cannot be thought to have been too long when one considers that the whole of the work had to be prepared to a certain extent before undertaking the publication of the first volume, and that many difficulties stood in the way, while I could find but little time to devote to this special work during the first half of this period.

In 1908 I had the satisfaction of publishing the Descriptive Catalogue of by far the larger part of my material (see below), half of which had been collected by myself in the North of India.

The general plan of the edition, of which the first volume is now presented to the public, is to publish the texts contained in the collection of the 108 Upaniṣads, save the ten and Kauṣītaki but with the addition of certain others, in the following order which is an amplification of Prof. Deussen's classification², which in its turn is based on that of Prof. Weber³:

---

¹ The rather unfortunate expression 'might serve as a model' in the letter quoted may be partly responsible for the failure.

² See *Sechzig Upanishad's des Veda*, p. 542-543.

³ *History of Indian Literature*, English translation³, p. 156.

Vol. I:	Samnyāsa-Upaniṣads.	
„ II:	Yoga-Upaniṣads.	
„ III:	} Upaniṣads of the Common Vedānta (sāmānya-vedānta).	
„ IV:		
„ V:	Saiva-Upaniṣads	} Sectarian Upaniṣads.
„ VI:	Vaiṣṇava-Upaniṣads	
„ VII:	Upaniṣads of the Śāktas and minor sects	

Parallel to the series of texts, a series of translations is to run in such a manner that the volumes of the two series will appear alternately¹, and as a conclusion to the work a volume containing a general introduction, philological and literary, and general indices is planned.

DESCRIPTION OF THE MATERIAL

Owing to the profusion of the material used I had to devise a special scheme for indicating the several classes of texts. The following table explains the *symbols* I have chosen.

Capital = a MS. containing three or more texts.

Single or initial small Roman letter = any other MS.

Single capital = the reading adopted

Capital + Devanāgarī letter = the (ora) } in an edition.
variant given

Capital + small Roman letter = MS. of either the 52 or the 108 Upaniṣads, according as the capital denotes a northern or a southern script (see below).

Capital + numeral = MS. of any other collection of three or more texts.

¹ The first volume of the translation is practically ready for the press. Its introduction and notes will be found to contain much that might otherwise be expected in the edition of the text. Similarly, in future, all matter of a more general interest will be, as far as possible, embodied in the volumes containing the translation.

In all *symbols composed of a capital and a small Roman letter or a numeral* (S'a, D2, etc.) the first letter expresses the *character* in which the MS. is written, viz: S' or s = S'āradā, D or d = Devanāgarī, T or t = Telugu, G or g = Grantha, N = Nandināgarī.

A *small Roman letter, or a numeral, coming second in a symbol* does not refer to the quality of the MS¹, but only to its extent, the lower letters and numerals having been chosen for such MSS. as contain severally all, most, or many of the texts edited, and are, therefore, quoted most frequently. For example, Ta and Tb contain all of them, D1 has 23, D2 has 14, D3 has 8, and so on. But, of course, later additions to our material (such as T17 to T20) had and will have to be added without regard to this principle.

Two capitals indicate a *recension* or the MSS. belonging to it in the Upaniṣad concerned.

I now proceed to give a synopsis of the material, first in a general, then in a special list. The former embraces the material for the future volumes as well, with the exception of MSS. or printed copies used for 1 or 2 texts only; the latter applies to the present volume only and therefore takes also into account such smaller MSS. or prints with which this volume is concerned.

I. SYNOPSIS OF THE GENERAL MATERIAL

A. THE DIRECT SOURCES

It will be convenient to distinguish here between the published and the unpublished material,

---

¹ Which cannot well be expressed by a gradation of this sort, very few MSS being above or below the level of mediocrity, see below.

though Indian editions are, generally speaking, merely printed MSS.

1. *The published material*

* C = Calcutta edition, 1872 fl., Bibliotheca Indica, New Series, Nos. 249 fl. This book opens with what may have been intended as a critical edition of the text only of the following Upaniṣads: Atharvasiras (called Śīra-Upaniṣat), Garbha, Nāḍabindu, Brahmabindu, Amṛtabindu, Dhyānabindu, Tejobindu (called Nāḍavindūpaniṣat, etc.), Yogasikhā, Yogatattva, Saṁnyāsa, and Āruṇi (called Āruṇeyopaniṣat). Then there follow Nārāyaṇa's Dīpikās on the same and on 19 other Upaniṣads, and also Saṅkarānanda's Dīpikā on Kaivalya-Upaniṣad; cf. S.B.E., vol. XV, p. xi.

My references are only to the part containing the commentaries, because that part alone was available to me. Quite lately, however, the first part has also come into my hands, and it has proven as bad as the rest. There is no reading in it which it would be worth while to mention supplementarily. The recension followed is practically identical with our NS' (see below), *i. e.*, different from Nārāyaṇa's text, which fact only became known to the editor when he was printing the commentaries, and then induced him to cancel and reprint, in Nārāyaṇa's recension, nearly the whole of Āruṇi-Upaniṣad (pages ३९ and ४०)¹.

---

¹ See the foot-note on p. ३९ of the new leaf which is inserted, in the copy before me, after page ३९२.—There are also separate editions in the Bibl. Ind., of Nṛsiṃhatāpanīya and some other Upaniṣads; these will be noticed in the corresponding later volumes of our own edition. Jībānanda Vidyāsāgara's 'Atharvanopanishat (*sic*), with the commentary of Narayana Bhatta', (2nd edition, Calcutta 1891) is a reprint of the well known type, of the second part of the edition described above.

P = Poona edition, being No. 29 of the Ānandāsrama Series. This volume, published in 1895, contains 32 Upaniṣads printed in alphabetical order and with the commentaries, so far as available, of Nārāyaṇa and Śaṅkarānanda, with the exception of Maitrāyaṇīya-(Maitrī-)Upaniṣad which, as elsewhere, appears only with Rāmatīrtha's Dīpikā. The Upaniṣads and commentaries are partly the same in this as in the Calcutta edition, but the former makes no use of the latter and is decidedly superior to it, though the commentaries are occasionally in a worse condition.

J = *Eleven Atharvāna Upanishads with Dīpikās*, edited with notes, by Colonel G. A. Jacob, Bombay, 1891. This is the only edition to be noted here which is really critical. In as far as it is based on the MSS. of the Deccan College noted below, I quote the latter after this edition as JA, JB, etc.

Jacob = *A Concordance to the Principal Upanishads and Bhagavadgītā*, by the same, Bombay 1891,—the best aid available to anyone engaged in editing Upaniṣads. Unfortunately the Preface gives no account of the MSS. used, but evidently those utilized for the preceding work are among them.

M = Madras edition of the 108 Upaniṣads. It appeared in 1883, and is printed in the Telugu character. Concerning it, see Deussen, *Sechzig Upanishad's des Veda* p. 534.

B = Bombay edition of the 108 Upaniṣads, in the Devanāgarī character, dated sakābdāḥ 1817 (A.D. 1895). See Deussen, *loc cit.*, foot-note. This edition is not, as might be expected, a reprint of M, but is based, so far as the Minor Upaniṣads are concerned,

on two independent sources, one of which, the least used one, seems, indeed, to be M or a MS. related to it. Further, in the case of those Upaniṣads, which are included in the collection of the 52 Upaniṣads, resort has occasionally been made even to the latter collection, the result being a mixture of 2 recensions (NS' and SR) which can hardly be utilized for critical purposes. In the later part of the book a variant from one or the other of the sources is not infrequently added in brackets, and I have generally reproduced it in the *apparatus* as Bk.

G = Grantha edition of the 108 Upaniṣads, printed and published, 'अनेकप्राचीनपुस्तकानुसारेण सम्यक्परिशोध्य,' in 1896, in the 'स्टारप् इन्दिया मुद्रायन्त्र,' i.e., 'Star of India Press,' Madras. This is essentially a reprint of the Telugu edition, with many more typographical errors, but also with some remarkable new readings: these latter will in subsequent volumes be incorporated in our *apparatus*; for the present volume this has not been possible, since I have only quite recently become aware of the existence of this book. I therefore add as an appendix a list of those readings, some of which give the impression of being conjectures, and none of which, so far as I can see, is likely to affect our text.¹

V = edition of the Vartamānatarāṅginī Press (Madras?), published in 1874. It is in the Telugu character and contains only those 17 Minor Upaniṣads attributed to the White Yajurveda in the

---

¹ अन्वेषणमिति for अन्वेषण इति (p. १३३, l. 8) is an unnecessary and probably conjectural alteration; cf. App. 'संसारार्तीनां निवृत्त्युपायान्वेषणे एतेषां तात्पर्यमिति निश्चित्येत्यर्थः'. For [पाप]पुण्य-लोकादुभव (p. १७२, l. 2), see our Tippanī, and cf. p. २७८, l. 1,

well-known list of the Muktikā-Upaniṣad. This edition, as does B, gives here and there a variant, but generally a useless one.

2. *The unpublished material*

MSS. of the 52 Upaniṣads :

S'a = S'aradā MS., complete, belonging to Paṇḍit Sahaja Bhaṭṭa, Śrinagar (see below).

S'b = IX B 171 of the Adyar Library, nearly complete (Cat. p. 59).

Da = IX G 52	} complete	} MSS. of the Adyar Library (Cat. pages 114- 115, 108-110, 102-103, 87, 77- 78, 102.
Db = IX F 130		
Dc = IX F 99		
Dd = IX B 152		
De = IX B 108 a	} incomplete	
Df = IX B 108 b		
Dg = IX B 108 c		
Dh = IX E 129		

Di = $\frac{27}{1895-98}$	} complete	} MSS. of the Deccan College, Poona. ¹
Dj = $\frac{1}{A 1883-84}$		
Dk = $\frac{133}{1880-81}$		
Di = $\frac{2}{1891-95}$		
Dm = $\frac{134}{1880-81}$	} incomplete	
Dn = $\frac{328}{1883-84}$		
Do = $\frac{10}{1882-83}$		

MSS. of the 108 Upaniṣads :

Ta = No. 247 of the Govt. Library, Madras complete.

Tb = IX K 9 of the Adyar Library ; complete (see below).

---

¹ These are 'unpublished' only to some extent ; cf. above p. vi, under J and Jacob,

Ga = IX K 7 of the Adyar Library ; nearly complete (Cat. p. 116 fl.).¹

Gb = XXII F 37 of the Adyar Library ; incomplete (Cat. p. 13-14).

Gc = MS. of the Arsha Library, Vizagapatam ; complete (see below).

MSS. of other collections :²

S1 = IX B 181 (Cat. p. 60-61) of the Adyar Library.

S'2 = $\frac{\text{No 2 and 20 others}}{\text{of 1875-76}}$ of the Deccan College, Poona.

D1 = IX B 166 (Cat. p. 90-91) of the Ady. Libr.

D2 = IX B 184 („ „ 92-94) „ „ „

D3 = IX F 120 („ „ 106-107) „ „ „

D4 = IX G 51 („ „ 114) „ „ „

D5 = IX G 50 („ „ 113) „ „ „

D6 = IX B 122 („ „ 81) „ „ „

D7 = IX B 149 („ „ 86) „ „ „

D8 = IX B 128 („ „ 82-83) „ „ „

D9 = IX B 123 („ „ 81) „ „ „

D10 = IX B 127 („ „ 82) „ „ „

D11 = $\frac{3}{1884-87}$ of the Deccan College, Poona.

D12 = $\frac{42}{1892-95}$ „ „ „ „ „

D13 = $\frac{139}{1879-80}$ „ „ „ „ „

T1 = XIX K 85 (Cat. p. 37-38) of the Ady. Libr.

T2 = No. 256 of the Govt. Library, Madras.

T3 = XXI B 66 (Cat. p. 39-40) of the Ady. Libr.

T4 = IX F 4 (Cat. p. 49-50) „ „ „

¹ Though written in the Devanāgarī character, this is a copy from a Grantha MS. and therefore reckoned here with the latter class.

² Giving singly, in a more or less arbitrary order, from 34 to 3 texts.

T5 = No. 285 of the Govt. Library, Madras.

T6 = „ 217 „ „ „ „ „

T7 = „ 284 „ „ „ „ „

T8 = „ 365 „ „ „ „ „

T9 = „ 139 „ „ „ „ „

T10 = „ 180 „ „ „ „ „

T11 = „ 116 „ „ „ „ „

T12 = XXVIII L 20 (Cat. p. 47-48) of the Adyar Library.

T13 = No. 300 of the Govt. Library, Madras.

T14 = XIX C 20 (Cat. p. 36) of the Adyar Library.

T15 = XXVIII M 1 („ 48) „ „ „ „

T16 = IX H 9 („ „ 51-52) „ „ „

T17 = IX F 144 of the Adyar Library (see below).

T18 = IX F 143 „ „ „ „

T19 = XX H 43 „ „ „ „

T20 = IX F 147 „ „ „ „

G1 = XXI B 52 (Cat. p. 6-7) of the Ady. Libr.

G2 = No. 276 of the Govt. Library, Madras.

G3 = XXVI I 13 (Cat. p. 27-28) of the Adyar Library.

G4 = XXI K 2 („ „ 9) of the Ady. Libr.

G5 = XXII F 45 („ „ 15) „ „ „

G6 = No. 482 of the Govt. Library, Madras.

G7 = No. 277 „ „ „

G8 = XXI I 12 (Cat. p. 8) of the Adyar Library.

G9 = XXI B 3 („ „ 5-6) „ „ „

G10 = XIX M 55 („ „ 4) „ „ „

N1 = MS. Boltze (see below).

N2 = No. 203 of the Govt. Library, Madras.

The catalogues referred to in the above list are :

(1) *A Descriptive Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Government Oriental Manuscripts*

Library, Madras, by the late Mr. Seshagiri Sastri, M. A., and M. Rangacharya, M. A., Rao Bahadur, Vol. I.—Vedic Literature. Third Part. Madras, 1905.

(2) *A Descriptive Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Adyar Library (Theosophical Society)*, Vol. I: Upaniṣads, by F. Otto Schrader, PH.D., Madras, 1908.

Concerning the MSS. not described in these Catalogues a few remarks must be made.

S'a is a very fine, correct, and carefully written S'aradā MS., which its owner kindly allowed me to collate during my stay at S'rīnagar. Substance, Kasmīr paper; size, 9×6 inches; pages, 486+132, containing Brhadāranyaka-Upaniṣad with Sankara's Bhāṣya (486 pages) and the 52 Upaniṣads. At the end there are the Ślokas पञ्चदशोपनिषदो, etc., as in MS. IX F 130 of the Adyar Library (Cat. p. 110). This MS. is much better than S'b, although of a more recent date.

A descriptive catalogue of the Saṃskṛt MSS. in the Deccan College, Poona, has been under preparation for some time, and I am informed that the Vedic part is shortly to appear. Nevertheless, some reference to the age, etc., of the MSS. used cannot well be dispensed with here¹.

Di is dated samvat 1877, and is, comparatively speaking, a good MS.

Dj is undated, but apparently not old. It is written on Kasmīr paper and in the Devanāgarī of

¹ Cf. also: A Catalogue of the collections of Manuscripts deposited in the Deccan College, compiled by Shridhar R. Bhandarkar, M.A., Bombay, 1888; and the Prefaces to Colonel Jacob's editions of the Mahānārāyaṇa-Upaniṣad (Bombay 1888) and Eleven Atharvaṇa Upaniṣads (*ibid.*, 1891).

the Kasmīr type, there being marginal notes written in the Śāradā character.

Dk is dated saṃvat 1757, and it contains the following Upaniṣads in addition to the 52: Gopālapūrvatāpinī (53), Gopālottaratāpinī (54), Kṛṣṇa (55), Vāsudeva (56), Hanumat (57), Rāma (58), and Mr̥tyulāṅgala (*sic*, 59). It resembles Dc, and like this is not very good.

Dl is dated saṃvat 1729. This is a conflated MS., unsystematically mixing up the two recensions NS' and NN (see below), though mainly based on the former. Bad.

Dm is an undated recent MS. It also vacillates between the two recensions mentioned. Not good.

Dn and Do are both old and fairly good MSS. The latter is dated saṃvat 1740, the former must be still older.

The little to be said concerning the remaining MSS. of the Deccan College may also be stated here :

S'2 is an old, faulty Śāradā MS.; D11 is fairly old, D12 recent and bad; D13 is dated saṃvat 1865 and is a careless MS. in spite of the precise and beautiful writing.

We now turn to the MSS. of the 108 Upaniṣads. As a supplement to our Descriptive Catalogue, a full description must be given here of one MS., and also some account of a second one.

Tb is a beautiful, fairly old, and on the whole correct Telugu MS. which was generously presented to me, at my request, by Mr. Chirravuri Visvanātha Śāstrī of Vizianagaram, during my visit to that town in

October 1909. Material, country-made paper; size, $8 \times 5\frac{1}{2}$; extent, $1472 \times 11 \times 20$. Beginning: श्रीहयग्रीवाय नमः । श्रीगणेशाय नमः । शुभमस्तु । ईशोपनिषत् । ईशाद्यष्टोत्तरशतवेदान्त-पटलाशयम् । त्रैपदानन्दसाम्राज्यं कलये स्वावशेषतः ॥ १ ॥ यत्रापह्वतां याति स्वातिरिक्तमिदाततिः । कलये तं स्वावशेषधियोपस्थातुमीश्वरम् ॥ २ ॥ श्री-गुरुभ्यो नमः । ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं, etc. End: ॐ पूर्णमद इति शान्तिः । मुक्तिकोपनिषत्समाप्ता । ॐ श्रीमद्विश्वाधिष्ठानपरमहंससद्गुरुश्रीराम-चन्द्रार्पणमस्तु । इति द्वितीयोऽध्यायः । अं १६७ । रामतापिन्यादिमुक्तिको-पनिषदन्तग्रन्थश्चतुःसहस्रम् । ईशावास्यादिमुक्तिकोपनिषदन्तग्रन्थस्तु द्वादशसहस्रम् । श्रीरामचन्द्राय नमो नमः ॥. The texts appear in the order of the Muktikā list. The value of the MS. is enhanced by a good many variants added between the lines from another MS. These I quote as 'variant of Tb'.

Gc is a fairly old Sṛitāla MS. rather carelessly written in minute Grantha characters, 20 lines per page of 20×2 inches. It begins with Amṛtabindu (the two first Pattras being missing); then there follow: Sarvasāra, Nirālamba, Jābāla, Haṃsa, Āruṇika, Parama-ḥaṃsa, Amṛtanāda, Amṛtabindu, Maitrāyaṇiya to Nṛsimatāpaniya (see Muktikā list), Maitreyī to Mantri-kā, Nirālamba, Sarvasāra, Sūkarahasya to Nārada-parivrājaka, Sītā to Maṇḍala-brāhmaṇa, and Tripād-vibhūtimahānārāyaṇa to Muktikā. Thereafter the fol-
lowing texts are added: Kaivalya, Garbha, Nārāyaṇa, Kālāgnirudra, Skanda, Tripurāsundarītāpiniya, Kaulika, Dakṣiṇāmūrti, Śarabha, Harimīde-stotra, Chāndogya, Bṛhadāraṇyaka, Īsa, Kena, Kaṭha, Prasna, Muṇḍaka, Māṇḍūkya, Aitareya, Atharvasīras, Atharvasikhā, Svetāsvatara, and Taittirīya.

There remains the description of four Telugu MSS. given to me for the Adyar Library by Paṇ-
ḍit Umāmaheśvara Śāstrī of Pithapur, and of one Nandināgarī MS.

T17 is an old MS., written on country-made paper, size: $8\frac{1}{2} \times 5$, extent: $42 \times 18 \times 26$, and comprising the following 20 (19) Upaniṣads in the southern recension or in the common one except where (NR) is added: Kaivalya, Śārīra, Garbha, Dhyānabindu (NR), Amṛtabindu, Yogatattva (NR), Saṃnyāsa (Adhy. I only, SR), Paiṅgala (NR), Praṇava = Brahmavidyā (NR), Atharvasikhā, Atharvasiras, Bhasmajābāla (second, Cat. p. 237), Rudrākṣajābāla (*cf.* the Telugu copy described in our Cat. p. 264-265), Yogasikhā (NR), Vāsudeva, Jābāla, Brahmavidyā (again), Brahma, Skanda, Gāruḍa (NR).

T18 is of the same substance and size as T17, but newer-looking. Extent, $29 \times 15 \times 24$. Contents: Māṇḍūkya, Bhikṣuka, Jābāla, Kṣurikā, Haṃsa (NR), Tejobindu (NR), Gaṇesa, Gāruḍa, Brahma, Vāsudeva, Nirālamba (NR, shorter text), Bhagavannāma = Kalisaṃtaraṇa.

T19 is a recent palm-leaf MS.. Size, $16\frac{1}{2} \times 1\frac{1}{2}$; extent, $52 \times 6 \times 54$; contents: Dattātreyā, Gāruḍa, Kalisaṃtaraṇa, Saubhāgyalakṣmī, Garbha, Nārāyaṇa, Sūrya, Akṣi, Kṛṣṇa, Kaivalya, Kālāgnirudra, Rudrahṛdaya.

T20 is an old and somewhat worm-eaten MS. written on country-made paper. Size, 9×5 ; extent, $14 \times 20 \times 27$; contents, Rāmottaratāpinī, Vajrasūci, Avadhūta (bigger one).

N1 was, when I used it, in the possession of the late Mr. Hugo Boltze of Pallavaram, and is now No. 488 of the collection of palm-leaf MSS. offered for sale by Mr. Karl W. Hiersemann, Leipzig, in his catalogue No. 403 published in 1911. It contains the follow-

ing 23 Upaniṣads : Chāndogya, Taittiriya, Aitareya, Īsāvāsyā, Kena, Prasna, Muṇḍaka, Brahma, Kaivalya, Jābāla, Śvetāsvatara, Paramahansa, Āruṇika, Garbha, Nārāyaṇa, Haṃsa, Amṛtabindu, Amṛtanāda, Atharvasiras, Atharvasikhā, Maitrāyaṇīya, Kauṣītakī, Sarvasāra; and further the Ātmaśaṭka, Rudrādhyāya, Ātmānātmaviveka, and Mahimnaḥ-stava.

None of these MSS. is especially good.

There is nothing particular to be added as to the quality of the remaining MSS. except perhaps the following.

S'b is rather faulty. Da and Db are good MSS., comparatively speaking; of the two Db is the older one, and it has been corrected by an expert hand. Dc, which is still older (see Cat.), is a careless copy, but seems to reflect a good original. The MSS. designated as S'1, D7, D8, G6, T13, T16, and T17 respectively strike me as particularly faulty.

B. THE INDIRECT SOURCES

1. *The Oupnek'hat*

The belief is now fairly common¹ that the Oupnek'hat and its version by Anquetil Duperron have long since ceased to be of any but antiquarian interest. This is an error. For the present work, at least, the Oupnek'hat has still a twofold value, namely: as the representative of a lost MS.² if not recension,³ and as a commentary. I have therefore thought it worth while to introduce

¹ See, *eg* : A. Berriedale Keith, *The Sāṅkhāyana Aranyaka*, p. XI, note 2.

² A remnant of which is apparently our D2

³ Related to NS'. But possibly it is the latter itself.

into the *apparatus* certain passages of the Oupnek'hat, as well as to take that work into account in my translation, as will be seen.

2. *Commentaries and Translations*

From the commentaries very little, if any, assistance has been derived in establishing the text. The old dogma, that the text preserved in a commentary must be particularly good, proves itself to be false. But I have in some places of the *apparatus*, where this appeared to be desirable, referred to one commentator or another. The commentaries used are those by Śaṅkarānanda and Nārāyaṇa published in the Calcutta and Poona editions, and those by Appayadīkṣitācārya (Appayasivācārya), not published so far, as well as one or two commentaries on single texts to be noticed later. Concerning App., see our Descriptive Catalogue, Vol. I, p. VI fl. I have to add that his commentaries are not for the most part running ones in that he often confines his explanations to certain passages interesting to him. Further particulars as to the commentaries will be found in the Introduction to the Translation of this volume.

Prof. Deussen's *Sechzig Upanishad's des Veda* has been duly appreciated, and some of his conjectures have been accepted. Also Prof. Weber's *Analysis der in Anquetil du Perron's Uebersetzung enthaltenen Upanishad in Indische Studien*, vols. I and II, has rendered some little help.

3. *Quotations, etc.*

For fixing the text of the Upaniṣads edited in this volume, the following general works on Saṃnyāsa have been occasionally used :

1. Nil. = Yatidharmaprabodha by Nilakaṇṭha-yatīndra. MS. of the Adyar Library.

2. Pur. = Smṛtisārasaṅgraha by, Puruṣottamānanda. MS. of the Govt. Library, Madras.

3. Yād. = Yatidharmasamuccaya by Yādavaprakāsa. Three MSS. of the Adyar Library : two of the *textus ornatior*, a complete one and an incomplete one (Yādi), and one of the *textus simplicior*.

4. Yls = Yatiliṅgasamarthana. One MS. of the Adyar Library (Yls 1), and one MS. of the Govt. Library, Madras (Yls 2).

5. Viṣṇ. = Viṣṇutīrthīya. The MS. of the Tanjore Palace Library.

6. Viśv. = Yatidharmasaṅgraha (or, °samuccaya) by Viśvesvarasarasvatī. No. 60 of the Ānanda Āsrama Series. A somewhat different and longer version of the same is the text called Viśvesvara-smṛti in a MS. of the Govt. Library, Mysore (Viśv^m).

7. Vaidy. = The chapter on Yatidharma in Vaidyanāthadīkṣita's Smṛtinuktāphala, Telugu edition of 1882.

A Roman numeral after the above abbreviations refers to the chapter of the work in question, in accordance with a more detailed account of these and similar works, which is to appear in the above-mentioned Introduction to my translation of the texts contained in the present volume.

II. THE MATERIAL USED FOR THE SINGLE TEXTS.¹

Āruṇi-Upaniṣad

Northern Recensions, = NR :

S'a-b, Da-b-c-i-j-k-l-m-n-o (see above).	} = NS'.
d2 = No. 2 of the MS., in the Mahārāja's Library, Jammu, described	
in our Cat. p. 67. Faulty.	

¹ Direct sources only ; for the others see the preceding paragraph.

P, S'1, D11-12-13 (see above).

d1 = IX B 102 (Cat. p. 76) of the Adyar Library.

d3 = No. 6581 of the Tanjore Palace Library
(Burnell, p. 29).

d4 } = two separate MSS. in the Ānanda Āsrama,
d5 } Poona.

Weber A = one of the MSS. used by Prof.
Weber (Ind. Stud. I, p. 176 fl).

Southern Recension, = SR :

M, B, Ta-b-1-2-4-5-7-11, Ga-b-1-2-7, N1 (see
above).

t = No. 292 of the Madras Govt. Library.

g = No. 9709 of the Tanjore Palace Library
(Burnell p. 29).

Weber B = The second of Prof. Weber's MSS.
(Ind. Stud., *loc. cit.*).

Laghv-Saṃnyāsa- and Kuṇḍikā-Upaniṣad

Northern Recensions, = NR, 'Saṃnyāsa-Upaniṣad' :

S'a-b (= S'), Da-b-c-i-j-k-l-m-n-o (see above), = NS'.
P, D11-12-13 (see above).

Southern Recension, = SR, 'Kuṇḍikā-Upaniṣad', cor-
responding to NR minus first section plus 10 Ślokas :

M, B, Ta-b, Ga (see above).

Kaṭhasruti-Upaniṣad

Northern Recension, = NR :

C, S'a-b, Da-b-c-i-j-k-l-m-n-o-12-13 (see above).

Bik. 1-2 = two MSS. of the Bikaner Durbar Li-
brary (Nos. 210 and 209 respectively of Rājen-
dralālamitra's Catalogue), the first being
inaccurate, the second fairly good,

Ān. = Separate MS., good, in the Ānanda Āsrama,
Poona.

Southern Recension, = SR :

- (1) First Khaṇḍa = Br̥hat-Saṃnyāsa-Upaniṣad, first
Adhyāya :

M, B, D4, Ta-b, Ga-c-6 (see above).

- (2) Second Khaṇḍa (first section missing), and the
rest = Kāṭha-[rudra-] Upaniṣad, first part¹ :

M, B, Ta-b, Ga (see above).

- *Paramahaṃsa-Upaniṣad*

Northern Recensions, = NR :

S'a-b, Da-b-c-i-j-k-l-m-n-o-1-6 (see above).

s = An old Śāradā MS. in possession of
Paṇḍit Nātha Rāma, Śrīnagar. It forms
part of a fragment (paged २२६ to २३६) con-
taining Amṛtanāda, Garbha, Parama-
haṃsa, Sarvasāra, and Atharvasiras. } = NS'

P, S1, D2-5-8-13 (see above).

d1 = IX B 142 (Cat. p. 85) of the Adyar Library

d2 = IX E 104 („ 98) „ „ „

d3 = IX E 105 („ 98) „ „ „

d4 = IX F 115 („ 105) „ „ „

d5 = Recent MS., 12 Pattras, belonging to Paṇḍit
Vindhyesvarī Prasāda Dvivedī, Benares.
Contains the following Upaniṣads written on
separate Pattras without paging: Haṃsa,
Paramahaṃsa, Āruṇi (so), Amṛtabindu = Brah-
mabindu, Nāḍabindu, Nārāyaṇa, Isāvāsya,
Atharvasikhā, Atharvasiras, Kena, Māṇḍūkya.

---

¹ The second and larger part is concerned with Vedānta
only, and will appear under that division (Vol. IV).

Vidy. = Paramahamsopaniṣad-vyākhyā by Vidyāranya, being the fifth or Vidvatsaṃnyāsa Prakaraṇa of his Jīvanmuktiviveka. Ānanda Āsrama Series, No. 20.

Vidy. ed. = The separate text of the Upaniṣad, contained in the above mentioned work, in so far as it is neither repeated nor confirmed in the commentary.

Southern Recension, = SR :

M, B, Ta-b-1-2-4-13, Ga-b-1-2, N1 (see above).

Jābāla-Upaniṣad

Northern Recensions, = NR :

S'a, Da-b-c-i-j-k-l-m-n-o (see above).

S'c = Devanāgarī copy from S'aradā MS. of the 52 Upaniṣads, in the Mahārāja's Library, Jammu. Fairly correct. } = NS'

P, S'l, D1 (see above).

d1 = IX E 106 (Cat. p. 98) of the Adyar Library. Excellent.

d2 = IX E 107 (Cat. p. 98) of the Adyar Library. Good.

d3 = IX E 108 (Cat. p. 98) of the Adyar Library. Good.

d4 = Separate MS., in the Ananda Āsrama, Poona.

s = IX B 168 (Cat. p. 58) of the Ady. Libr.

S' = S'a-c-1.

Southern Recension, = SR :

(1) Complete text:

M, B, V, Ta-b-1-2-3-15-17-18, Ga-b-1-7, N1-2 (see above).

t = No. 401 of the Govt. Library, Madras.

- (2) First half of Yājñavalkya-Upaniṣad, = Y, being chapters 4 to 6 of Jābāla-Upaniṣad :

YM, YB, YV, YTa-b-16, YGa (see above).

First Chapter of Brahma-Upaniṣad

Northern Recensions, = NR:¹

S'a-b, Da-b-c-i-j-k-l-m-n-o (see above), = NS'.

C, P (see above).

Formichi = Dr. Carlo Formichi, Il Primo Capitolo della Brahma-Upanishad, Kiel e Lipsia, 1897.

Southern Recensions, = SR :

G3 (see above).

Editions and MSS. of Parabrahma-Upaniṣad, q.v. ; = PU.

Remaining Chapters of Brahma-Upaniṣad

Northern Recensions¹, = NR :

S'a-b, Da-b-c-i-j-k-l-m-n-o (see above), = NS'.

C (see above).

PN = Poona edition with Nārāyaṇa's Commentary.

Southern Recensions², = SR :

- (1) G3 (see above).

- (2) D7   "   "

- (3) d1 = IX B 88 (Cat. p. 74) of the Ady. Libr.

d2 = IX B 100 (" " 76) " " "

d3 = IX B 101 (" " ") " " "

S'2 (see above).

PS' = Poona edition with Sāṅkarānanda's commentary.

¹ Differ but slightly

² These differ hardly at all from each other.

M,B, 'Ta-b-1-2-4-9-11-13-17-18, Ga-b-1-2, N1 (see above).

t1 = No. 401 of the Govt. Library, Madras.

t2 = „ 534 „ „ „ „ „ „

Āsrama-Upaniṣad

J (see above). The number of MSS. used is five (A, B, C, D, E).

S'a-2, Da-b (see above).

S'c: see Jābāla-Upaniṣad.

Dr = Old Devanāgarī MS. of the 52 Upaniṣads, in the Raghunātha Temple, Jammu.

d1 = Separate MS. (old) in the Durbar Library, Bikaner.

d2 = Separate MS. (recent) in the collection of the late Paṇḍit Dīnanātha, Benares.

Par. = Parāsarasmṛti-Vyākhyā by Mādhavācārya, end of second Adhyāya ('Kātyāyanasmṛti'), vol. I, pages 197 fl. of the edition of the Bombay Sanskrit Series.

Ratn. = Ratnaprabhā *ud* Śāṅkara-Brahmasūtra-Bhāṣya III, 4, 1, 18 ('Kāṇvāyanasmṛti'), edition of the Nirṇayasāgara Press.

Vaikh. = Vaikhānasadharmasūtra I, 3—9, in an edition I am preparing.

• *Maitreya-Upaniṣad*

Northern Recension (second Adhyāya only), = NR:

d1 = IX B 163 (Cat. p. 89) of the Ady. Libr.

d2 = Recent MS., in the collection of the late Paṇḍit Dīnanātha, Benares.

Southern Recension, = SR :

M, B, Ta-b-1, Ga-b (see above.)

ds = another recent MS. in Paṇḍit Dinanātha's collection.

Pd = Pañcadasopaniṣadaḥ, a Grantha edition no longer available to me.

Nārada-parivrājaka-Upaniṣad

Northern Recension, = NR :

d1 = IX E 118 (Cat. p. 100) of the Ady. Libr.

d2 = Recent MS., in the Library of the Sanskrit College, Benares.

d3 = Older MS., in the Mahārāja's Library, Jammu.

t = No. 355 of the Govt. Library, Madras.

This is but a fragment of the third and of the fourth Upadesa.

Seventh Upadesa only, called Parivrājaka-Upaniṣad, = PU :

{ d4 = IX B 83 (Cat. p. 73) of the Ady. Libr.
d5 = IX B 182 („ „ 92) „ „ „
D5-8 (see above).

Southern Recension, = SR :

M, B, Ta-b-1, Ga-b-c (see above). Gb has but the first and the beginning of the second Upadesa. Of Gc certain passages only were collated.

g = XXVIII C 18 (Cat. p. 30) of the Adyar Library. Several fragments.

Nirvāṇa-Upaniṣad

M, B, Ta-b, Ga-c (see above).

d = recent MS. in the Library of the late Paṇḍit
Dinanātha, Benares.

Bhikṣuka-Upaniṣad

M, B, V, Ta-b-1-18, Ga-c-7, D4-5-8 (see above).

t = palm-leaf MS. in the Arsha Library, Vizagapatam, containing: S'vetāsvatara, Atharvasikhā, Atharvasiras, Āruṇi (so), Jābāla, Nārāyaṇa, Varāha, Bhikṣuka, Garbha, Kātyāyana, Dvaya, Hayagrīva, Māṇḍūkya.

Turīyātītāvadadhūta-Upaniṣad

M, B, V, Ta-b, Ga-c-6 (see above).

Bṛhat-Saṁnyāsa-Upaniṣad

M, B, D4, Ta-b, Ga-c-6 (see above).

Paramahansa-parivṛāja-Upaniṣad

M, B, D4, Ta-b, Ga-6 (see above).

g = XIX K 49 (Cat. p. 3) of the Adyar Library. This is a fragment breaking off at ब्रह्ममार्गे, p. २८२ l. 10 of our edition.

Parabrahma-Upaniṣad

M, B, Ta-b-16, Ga-c (see above).

d = No. 28 of the MS. marked ZZE 33, in the Library of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society. See our Cat. p. 64-65.

[T1 = Formichi's London MS., 1st chapter only ;
cf. above: Brahma-Upaniṣad.]

Bṛhad-Avadhūta-Upaniṣad

M, B, Ta-b-20, Ga (see above).

d = IX F 110 (Cat. p. 105) of the Adyar Libr.
Pañc. = Pañcadāsī (Tṛptidīpa), Calcutta edition,

by Jivānanda Vidyāsāgara, 1881, and Bombay edition of the Nirṇayasāgara Press, 1882.

Yājñavalkya-Upaniṣad

M, B, V, Ta-b-16, Ga-c (see above).

Yog. = Yogavāsiṣṭha I, 21 (Strījugupsā), edition of the Nirṇayasāgara Press, '911.

Śātyāyanīya-Upaniṣad

M, B, V, Ta-b, Ga (see above). The variants of Ga are from Appayadikṣitācārya's commentary on Nārada-parivrajaka-Upaniṣad where this whole Upaniṣad appears as a quotation.

Yls = quotation in Yatilingasamarthana (see above p. xvii).

Laghu-Avadhūta-Upaniṣad

d1 = older text } in IX B 58 (Cat. p. 68-
d2 = more recent text } 69) of the Adyar Libr.
d3 = IX K 5 (Cat. p. 116) of the Adyar Library.

As to the *extent of the use* I have made of the several MSS. referred to in the above lists, I state that I have endeavoured to give all the readings, including characteristic blunders, of Śa, N1 and the Adyar and Madras MSS., while of the rest I have made a restricted use only, except where the material was scarce.

The registration of blunders in critical editions being still a stumbling-block to most Indian readers, I conclude this paragraph with drawing attention to a few excellent words spoken by Dr. Hertel¹:

¹ Journal of the German Oriental Society, 1911, p. 13, note (in an article written in English).

‘... it was before all by obvious blunders which had passed from MS. to MS. and from recension to recension that it was possible to clear up the history of the Sanskrit Pañcatantra. . . . Very often a blunder leads to the original reading, whereas correct readings are often the result of conjectural restoration of a faulty passage.’

TEXTUAL CRITICISM

Even a very cursory inspection of our *apparatus* will suffice to show the reader that the method applied is and must be to a large extent the *eclectic* one.

In no case is there among our material, a MS. so distinctly superior to the rest that it can claim to be used as the sole basis of the edition of the text concerned; in hardly a single case can anything like a *stemma* be drawn up; indeed, often there is not even a group of MSS. which can be taken as a guide.

DIVISION AND TREATMENT OF THE TEXTS

The texts edited in this volume fall into two groups, an older one and a younger one. The older one comprises the first six texts, the younger one Maitreya and the succeeding Upaniṣads. Āsrama-Upaniṣad cannot well be included in either of the groups; it seems to stand exactly on the dividing-line.

1. *The older group*

All of the six texts forming this group have come down to us in three recensions,¹ namely as

---

¹ If not in four; see the remark on the Oupnek'hat, above p. xv.

portions of three great collections of Upaniṣads. An acquaintance with the latter, and with their general character, is therefore, of necessity, the starting-point in treating of this group. They are:

(1) The 108 Upaniṣads enumerated in the Muk-tikā list, and edited several times. This collection belongs to the South of India, and is the only large collection of Upaniṣads (excepting, of course, the Dasa) known and recognized there. It has in all probability originated in the Telugu country, for which reason the Telugu MSS. of it (T) appear to deserve special attention. The symbol used by me for this collection, and for MSS. belonging to it, is SR = Southern Recension.

(2) The 52 Ātharvaṇa-Upaniṣads. This special recension of 52 Upaniṣads, most of which appear also in the foregoing collection, has not been published so far, excepting the poor specimen printed at the beginning of No. 249 of the Bibliotheca Indica (see above, p. v). It is spread over the whole of non-Dravidian India, and has a sub-recension of a more recent date in Kasmīr. I have called it NS', = that Northern group (N) in which a sub-recension is formed by Śāradā MSS. (S'), and in which the first 15 Upaniṣads are ascribed to the Śaunakīyas (S').¹

(3) A collection of 52, or possibly more, Upaniṣads of which no complete MS. has yet come forth. This is the recension commented upon by Nārāyaṇa. Concerning it see Deussen's detailed account in

---

¹ See the concluding Śloka in complete MSS. of this collection, e.g., the one described in our Cat, p. 108-110.

Sechzig Upanishad's des Veda, p. 538 fl. My symbol for it is NN, i.e., the Northern recension (N) transmitted by Nārāyaṇa (N). In the *apparatus* of the present volume this symbol could be dispensed with.

Now, the mutual relationship between these recensions can be briefly expressed thus: that the two northern recensions precede in time the southern one, and that they are, on the whole, more closely related to each other than to SR.

That SR is later than NR (both NS' and NN), may be gathered at one glance from the *apparatus*. There are, however, some sporadic cases where it has preserved an older reading than one, and occasionally even both, of the northern recensions; and it is sure that the compiler of the 108 Upaniṣads cannot have used either of the northern collections.

Of the two northern collections, NN¹ is evidently an amplification of NS', and therefore, *quā* collection, later than the latter; but, if one takes no account of the additions², the chronological relationship of the two becomes doubtful, and is, indeed, different with the different texts. This proves that the originator of NN cannot have had before him NS', but only the scheme of that collection which was filled up by him with the single texts taken in the form (differing from NS') in which they

---

¹ I may be allowed to use, for the sake of simplicity, the same symbol for the collection, and the recension it represents, of the various Upaniṣads.

² Gopālātāpanīya, Kṛṣṇa, Vāsudeva, Gopīcandana, and Varadāpinī. Excepting the first these are among Colonel Jacob's *Eleven Atharvaṇa Upaniṣads*.

were current in the region, or in the Vaiṣṇavite community, in which he lived. Only the dogma that there are 52 Ātharvaṇa-Upaniṣads, and the order in which these are enumerated, were known to him, but not the collection itself. Had he known the latter, many of his texts would be better than they are.

The following table shows to what extent, within five of our Upaniṣads, two of the recensions agree, while the third is different:¹

	NN = SR; NS' diff.	NS' = SR; NN diff.	NS' = NN; SR diff.
Āruṇi	25	0	11
Laghu-Saṃnyāsa ²	9	11	27
Kaṭhasrutī	2	0	27
Jābāla	9	1	12
Paramahansa	30	1	8

Of the two recensions, then, NS' has more peculiarities than NN, and, since it is the most widely spread and the only unpublished one of the three recensions,³ it may appear desirable to choose it as the sole basis in editing

¹ My counting may be to some extent open to revision, yet the proportion will be found to be fairly correct.

² Excluding, of course, the opening section in prose which is not in SR, and the 10 stanzas added by SR.

³ It has not been published, because there is no commentary on it. Śaṅkarānanda and Appayadikṣitācārya, being South-erners, commented on SR; and Nārāyaṇa knew or acknowledged only the Vaiṣṇavite collection (NN).

the Upaniṣads of this group. But unfortunately many of the peculiarities of NS' have a decidedly secondary character, so that, if we wish to restore each text to its oldest possible form—and no other goal can we reasonably have, considering the corrupted condition of *every* recension—we must give up this idea, and be satisfied with preferring NS' to the other recensions, firstly, where it is more original, and secondly, where it is apparently not worse, in those texts where NN as a whole is not better than NS'.

The divergence of NS' from NN is on the whole insignificant. It is remarkable, so far as this volume is concerned, only in the case of Āruṇi-Upaniṣad.

Generally speaking, NS' is unoriginal: firstly, in certain corruptions of unusual words and forms, and secondly, in the addition of small words such as इति and अपि, and the amplification of enumerating compounds and the like.

Only in the case of Āruṇi-Upaniṣad is NS' decidedly superior to NN. Out of its 25 readings differing from those of the other recensions I have accepted 15.

Laghu-Saṃnyāsa-Upaniṣad is noteworthy in that it shows a number of agreements between NS' and SR, which doubtlessly yield the more original readings: अपुनरावर्तनं (p. २० l. 4.) against न पुनरावर्तनं of NN; यतेन्द्रियो जयेत्सदा (and variants; p. २२, l. 6) against घातयन्तीन्द्रियाणि च (from Kāṭhasrutī-Upaniṣad, end); शनकैः (p. २३ l. 6) against दशनैः; संश्राव्य and संश्रावैः (for संश्राप्य ?) against संस्थाप्य; जपन् (p. २० l. 8) against जपेत्; and others.

In Brahma-Upaniṣad there is one case (p. ८०, l. 3) where SR alone furnishes the correct reading, and another case (p. ८४, l. 1—2) where a badly corrupted passage could be restored with the help of an independent southern MS. standing midway between the two published versions.

On the other three Upaniṣads nothing special need be said here in addition to the remarks in the Critical Notes.

2. Āsrama-Upaniṣad

Āsrama-Upaniṣad is, as such, only known as the 52nd and last text in the collection of the 52 Ātharvaṇa-Upaniṣads, but as a Smṛti it appears, in a form hardly different from that of the Upaniṣad, in at least four places: in S2 (see the running note under our text) as *Kāṇvāyana-kṛta Cāturāśramyadharmā* (sic), although it is preceded in that MS. by six, and followed by eight, Upaniṣads; in Ratnaprabhā as *Kāṇvāyana-smṛti*; in Parāsarasmṛtivyākhyā as *Kātyāyana-smṛti*; and in Vaikhānasa-dharmasūtra as a part of that Sūtra, the four sections being separated therein by certain additional matter. The latter three texts have also been utilized for our edition, but only their more important readings have been recorded. S2 shows corrections by means of marginal notes, etc., in accordance with the version of the 52 Upaniṣads, in about a dozen places: these corrections being¹ clearly from a later hand, and not furnishing any noticeable readings, have been ignored in our reproduction of this text, except in the case of one somewhat long addition.

3. *The younger group.*

Among the remaining Upaniṣads there are three which have one or more chapters in common with some text of the older group, namely, (1) Bṛhat-Saṃnyāsa-Upaniṣad, (2) Parabrahma-Upaniṣad, and (3) Yājñavalkya-Upaniṣad.

Of these, the first and the third have merely borrowed from the corresponding older text, the first chapter of Bṛhat-Saṃnyāsa-Upaniṣad and the first three chapters of Yājñavalkya-Upaniṣad being identical, excepting a few insignificant or erroneous alterations, with the first Khaṇḍa of Kaṭhasruti-Upaniṣad and the fourth to sixth section of Jābāla-Upaniṣad respectively. These younger versions have, therefore, not been reproduced separately in our edition, but merely as *varietas lectionis* to the older ones.

The case is otherwise with the first chapter of Parabrahma-Upaniṣad which differs so much from the corresponding first chapter of Brahma-Upaniṣad that, had it been possible, it ought to have been given separately in our edition; but the corruption and the want of agreement between the MSS. are such that the method adopted for convenience in the two previous cases, namely, to treat the younger version simply as *varietas lectionis* of the older one, becomes here a necessity. This deficiency, however, has to some extent been remedied by publishing in full, in our Ṭippaṇī, Appayadīkṣitācārya's commentary on this first chapter of Parabrahma-Upaniṣad. This commentary may, at the same time, serve to show that a sacred text cannot be sufficiently corrupted to become unintelligible to a clever Bhāṣyakāra,

Further, there are three other texts in this group of which more than one recension is available, namely (1) the second chapter of Maitreya-Upaniṣad, (2) Nārada-parivṛāja-Upaniṣad, and (3) Bhikṣuka-Upaniṣad.

The second Adhyāya of Maitreya-Upaniṣad, of which alone the original Upaniṣad seems to have consisted, has come down to us in two recensions, a northern one and a southern one, differing but very little from each other. Since nothing points to the northern text being the earlier one, our edition has been based on the southern one, *i.e.*, on the text contained, together with the two other Adhyāyas, in the collection of the 108 Upaniṣads.

Of Nārada-parivṛāja-Upaniṣad there is also a northern and a southern recension, but the latter is earlier than the former and therefore, has been taken as the basis of our edition. However, for the seventh Upadeśa of this Upaniṣad a second northern version known as a separate work under the name [Khila-saṃhitopaniṣad-rahasya-] Parivṛājakopaniṣad has been of material help for emendating the corrupted text.

Of the little Bhikṣuka-Upaniṣad there is, besides the text contained among the 108 Upaniṣads and forming the basis of our edition, an inferior second recension with two sub-groups (D 5-8 and T 18, t, G 7), one of which (D 5-8) seems to betray a northern origin. The latter shows the following transposition of sentences (which could not well be recorded in the *apparatus*): मधुमांसं वर्जयित्वा (p. २३४, l. 2) गोमूत्रगोमयाहारिणो ... प्रार्थयन्ते (*ibid.*, l. 5—7) । अथ हंसः (*sic, ibid.*, l. 4) वृक्षमूलं दिगम्बरो वा (p. २३५, l. 3—4)

द्वौ ग्रासान् ... प्रार्थयन्ते (p. २३४, l. 2—4) । अथ परमहंसः (*ibid.*, l. 7) ग्रामे चैकरात्रं ... न वसेत् (*ibid.*, l. 4—5) । न तेषां ... पश्यन्ति (p. २३५, l. 4 — p. २३६, l. 1) । ततः परमहंसाः संवर्तकारुणि ... प्रार्थयन्ते (p. २३४, l. 7 — p. २३५, l. 3) । जातरूपधरा, etc., (p. २३६, l. 1 *fill.*). Attention may further be called here to the connection between this Upaniṣad and the fourth, *i.e.*, last section of Āsrama-Upaniṣad.

We may, perhaps, also refer to as a special recension the text represented by MS. T20 of Bṛhad-Avadhūta-Upaniṣad which text is conspicuous by the absence therein of the long metrical portion the Upaniṣad has in common with the Pañcadāsī.

The whole of the remaining Upaniṣads are known in one form only, namely: that in which they appear among the 108 Upaniṣads, with the exception of Laghu-Avadhūta-Upaniṣad which is not among the latter and not even known in the South, as it seems, but only in the North in the one more or less corrupted form of our MSS.

CONJECTURES

The fear of conjectures is as unscientific as the mania for them. A good edition must be readable without the *apparatus*, *i.e.*, it must not contain in the text any unmistakably corrupt reading, but instead of the latter a conjecture, however doubtful, or—if it cannot be otherwise avoided—a *lacuna*.

In accordance with this principle I have introduced into the text about 140 conjectures. This is a surprisingly high number, considering the profusion of the MS. material used; and when one sees how few MSS. have been useful in avoiding a

conjecture, one might rightly question whether it is worth while to look for still more material or even to continue the work on the scale commenced.

The necessary remarks on the more important conjectures will be found mainly in the Critical Notes of this volume, and the remainder in the foot-notes to the Translation. I may therefore confine myself here to adding one or two general observations.

It is easy to see that the six Upaniṣads constituting the older group of texts published in this volume have not only originated in the North of India but also received there most of their corruptions before they wandered southward. It is important to know this for tracing back a corruption to a *graphic error*, which can be done in several cases, such as the one noticed in Critical Note No. 1.

From the above-mentioned older Upaniṣads *inveterate mistakes* have spread to the more modern ones, the most striking case being लामालभौ समौ भूत्वा instead of लामालभौ समौ कृत्वा (the conjecture of Ga accepted by me) or perhaps लामालभसमो भूत्वा (the reading of the Śāradā MSS.)¹ which spread from Jābāla-Upaniṣad (p. ७०, l. 6) to Nārada-parivṛājaka-Upaniṣad (p. १५५, l. 7), Turīyātītāvadadhūta-Upaniṣad (p. २४३, l. 6), Paramahansa-parivṛājaka-Upaniṣad (p. २८३, l. 8, and p. २८४, l. 8), and Yājñavalkya-Upaniṣad (p. ३१३; see Jāb. Up., *loc. cit.*, *apparatus*), it being no longer possible to decide whether these

¹ Which is, in all probability, likewise a conjecture, there being evidence also in other cases of this group having a grammatically correct but apparently unoriginal reading.

later Upaniṣads had the corrupt reading from the beginning, or whether it was introduced into them subsequently on the strength of the greater reputation of Jābāla-Upaniṣad.

ARRANGEMENT OF THE APPARATUS

In this edition, as a rule, only the so-called negative *apparatus* is given; that is to say, the MSS. not mentioned in the *apparatus* in any particular case are those which agree with the reading adopted. But wherever the reading adopted is based on only a small number of authorities, both the positive and the negative apparatus will be found.

The *numerals* (1., 2., 3., etc) at the beginning of the notes refer to the lines of the text.

An *asterisk* (*) after a numeral signifies that something more referring to the same line is to be found in the next note on the preceding or the following page respectively.

A *dagger* (†) calls attention to a Critical Note. Sometimes, however, this indication is wanting, because the Critical Note was added subsequently.

A *long horizontal line* (—) denotes ‘from—to’, *i.e.*, it represents the passage between the two words it connects.

Dots (...) instead of this line are applied where reference is intended not so much to the whole passage as to the words brought into prominence.

Square brackets ([ ]) are used to enclose an *additional* word or passage occurring in some but missing in other texts; whereas the words enclosed

in *curved brackets* (( )) are those that occur in some texts *instead* of the preceding word or words. Where no misunderstanding was possible, the curved bracket has been also used for some other purposes.

The words *other* and *others* are throughout used in the sense of 'remaining' and 'the rest'. For example, 'other NR' = remaining texts (MSS. or editions or both) belonging to the northern recension or recensions of the Upaniṣad concerned.

The *Critical Notes* contain also a few additional readings, gathered from quotations, for which there was no proper place in the apparatus.

Abbreviations occurring in the apparatus and in the Critical Notes, except those already explained in the Description of the Material, are:

- App. = Appayadikṣitācārya (see p. xvi)
 Baudh. Dharm. = Baudhāyana-Dharmasūtra.
 Bhi. Up. = Bhikṣuka-Upaniṣad.
 Bdhū Up. = Bṛhad-Avadhūta-Upaniṣad.
 Bṛk. Up. = Bṛhadāraṇyaka-Upaniṣad.
 Bsa. Up. = Bṛhat-Saṃnyāsa-Upaniṣad.
 Chānd. Up. = Chāndogya-Upaniṣad.
 Jāb. Up. = Jābāla-Upaniṣad.
 Kauṣ. Up. = Kauṣītaki-Upaniṣad.
 Kṭhs. Up. = Kāṭhasruti-Upaniṣad.
 Maitr. Saṃh. = Maitrāyaṇīya-Saṃhitā.
 Mādh. = Mādhavācārya's Parāsarasmṛti-vyākhyā,
 edition of the Bombay Sanskrit Series, vol.
 I, part II, pages 147-202.
 Māṇḍ. Up. = Māṇḍūkya-Upaniṣad.
 Muṇḍ. Up. = Muṇḍaka-Upaniṣad.
 Mtrā. Up. = Maitrāyaṇīya-Upaniṣad.

Mtre. Up. = Maitreya-Upaniṣad.

Nār. = Nārāyaṇa (see p. xvi).

Nār. Up. = Nārada-parivṛājaka-Upaniṣad.

Oupn. = Oupnek'hat (see p. xv).

Pañ. Up. = Pañgala-Upaniṣad.

Php. Up. = Paramahansa-parivṛājaka-Upaniṣad.

Phs. Up. = Paramahansa-Upaniṣad.

PW = Petersburger Wörterbuch.

Rām. = Rāmatīrtha (see p. vi).

S. B. E. = Sacred books of the East.

Taitt. Ār. = Taittirīya-Āraṇyaka.

„ Brāhm. = „ Brāhmaṇa.

„ Up. = „ Upaniṣad.

Tur. Up. = Turīyātītādvadhūta-Upaniṣad.

Z. D. M. G. = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

GRAMMAR AND METRE

These cannot be adequately treated as long as the whole of our edition of the Minor Upaniṣads is not complete. A few peculiarities, however, essential for the understanding of this volume may be mentioned now.

In the prose portions there is a primitive method of connecting sentences, which reminds one of Prof. Oldenberg's remark on the style of the sermons of the Buddha, *viz.*: that, in reading them, one feels as if the mighty word 'and' had not yet been invented at that time. The new sentence is begun by repeating the idea or even the words of the preceding sentence or its end. See, *e. g.*, p. १५४—१५५: त्रिदण्डं परित्यजेत्, कटिसूत्रं च विसृज्याथ यथाजातरूपधरश्चरेदात्मानमन्विच्छेद्यथाजातरूपधरो^१ निर्द्वन्द्वो, etc.; and *c/*.

^१ I have avoided punctuation in accordance with my principle, see next paragraph.

Critical Note *ad* ४८, ३. App.'s commentary blunders several times because of his ignorance of this peculiarity.

The gerund is frequently used in the sense of a participle of the present and promiscuously with the latter; *cf.* Speijer, Sanskrit Syntax, §. 381. Example: घोरसंन्यासिका उद्धृतपरिपूताभिरद्भिः कार्यं कुर्वन्तः . . आत्मानं प्रार्थयन्ते । . वैखानसा . अग्निपरिचरणं कृत्वा . आत्मानं प्रार्थयन्ते । (p. ९८-९९).

इति in its various senses is often omitted both in prose and poetry. See, *e.g.*, p. २३६, l. 1: सर्वत्रात्मैव पश्यन्ति, and Critical Note *ad* p. ५३, l. 1—3.

The Śloka but seldom deviates from the well-known types; but perhaps this is only so, because most of the metrical irregularities of the original have been removed in the course of time. In a few cases it is difficult to say whether we have to assume a grammatical or a metrical irregularity: I have decided in favour of the former in p. २२, l. 5, in order to avoid a conjecture (*cf.* Ṭippaṇī), but I am by no means sure whether the original had not: भिक्षादि-वैदलपात्रं.

The common rule for the Śloka, *viz.*, that the construction does not run into the next line, does not hold good with the metrical portion of the eighth Upadesa of Nārada-parivrajaka-Upaniṣad, where, on the contrary, this is constantly the case, so much so that with the second or fourth Pāda, or even within one Pāda, quite a new subject is commenced. See Ṭippaṇī. App., unaware of this peculiarity, misinterprets this section from beginning to end.

I may finally call attention to the clumsy imitation of Vedic metres in *Sāṭyāyanīya-Upaniṣad*.

SANDHI AND PUNCTUATION

Absence of Sandhi, in cases where Sandhi is prescribed in the classical language, is rather frequent both in prose and poetry: in the latter it is apparently always due to the metre, and it occurs even in the interior of a Pāda (see *e.g.*, p. २०, l. 1); in the former it on the whole actually reflects, as far as I can see, a little pause occurring in the spoken language, *e.g.*, undoubtedly so in p. ५, l. 3; p. ६४, l. 4; etc. In a few instances the modern practice of avoiding Sandhi, where the clearness would suffer by it, has apparently been followed, at least by the scribes.

Removal of the hiatus, on the other hand, where the classical language prescribes it, is also not unfrequently met with. This double-Sandhi, as we might call it, (ग्रामैकरात्रं for ग्राम एकरात्रं, सोपनयनाद्ध्वं for स उपनयनाद्ध्वं, etc.) has occasionally misled the commentators, and once even the European translator; see Critical Note *ad* p. १८, l. 6.

In several cases external Sandhi is without doubt due to the scribes only; see *e.g.*, Critical Note *ad* p. २९३, l. 7—8: in such cases I have resolved it for the sake of clearness. But I have made it my rule never to touch any Sandhi supported by the majority of MSS. whenever there is even a slight possibility of its being original.

I have adopted a similar course with regard to *punctuation*. In order to make the text more read-

able, I have freely introduced the Daṇḍa and even the comma (which I prefer to the half-Daṇḍa, in accordance with the practice of modern Indian editors), excepting always where the passage was ambiguous or obscure and the MSS. had no punctuation; see, *e.g.*, p. ८०, l. 3—4. For this reason, as well as for that of avoiding the resolution of Sandhi in the above mentioned cases, my punctuation must in several places appear to be inconsistent. In a few cases, where a Daṇḍa introduced by me has rather the value of an English semicolon, I have not changed an Anusvāra before it to म्.

Quotations from the older Vedic literature I have reproduced in their traditional form, because, in all probability, they were so understood by the authors of our texts. For example, in the Mantra अहं बृक्षस्य रेखिवा, etc., p. १६६, I do not divide (in accordance with the metre): स्वमृतम् । अस्मि द्रविणं, but स्वमृतमस्मि । द्रविणं, as do the texts which have punctuation.

Absence of punctuation in the MSS. has sometimes created great confusion. For instance, the prose portion of the eighth Upadesa of Nārada-parivṛāja-Upaniṣad has been so completely misunderstood by App. (as it has by everyone whom I consulted) that he speaks of eight Praṇavas although there are only three.

THE NAMES OF THE TEXTS

For the names of the Upaniṣads published in this volume we have several sources, in addition to the MSS. of the Upaniṣads themselves, *viz.*,

(1) the Muktikā-Upaniṣad enumerating the 108 Upaniṣads first in a metrical list, and then in a prose list differently arranged; (2) the two lists, in prose, of the Caraṇavyūha of the Atharvaveda-Parīṣiṣṭa (XLIX, iv, 4 and 10); (3) two metrical lists, a longer and a shorter one, occurring in the Virasaiva literature, *viz.*, in Nīlakanṭhasivācārya's Kriyāsāra¹ and in Nijaguṇasivayogin's Vivekacintāmaṇi²; and (4) occasional references in the various commentaries and works relating to Saṃnyāsa.

The order in which the titles of the Upaniṣads are enumerated in the first Muktikā list, is the same as the one in which the texts generally appear in MSS. of the 108 Upaniṣads³. The second list distributes the 108 Upaniṣads among the 5 Vedas (Ṛc, White and Black Yajus, Sāman, Atharvan)⁴, and being in prose, it gives in full the names abbreviated *metrī causā* in the first list. The second list in Caraṇavyūha enumerates the first fifteen Upaniṣads, from Muṇḍaka to Alātasānti, of the collection of the 52 Upaniṣads, without any difference as to name or order; the first of these lists is the same except

¹ Ed. Sholapur, sake 1832, p. 6.

² Do., sake 1830, p 9 fl. This list is reprinted on p. 53 (foot-note) of V.V. Ramanān's forthcoming translation of Śrīkaṇṭha's Brahmasūtrabhāṣya with Sivārkamaṇidīpikā.

³ In references to 'the Muktikā list' this list is always meant. Concerning it, see Deussen, Sechzig Upanishad's des Veda, p. 533.

⁴ See: A Descriptive Catalogue of the Sanskrit Manuscripts in the Government Oriental MSS. Library, Madras, Vol. I, Third Part, p. 511 fl. — According to this list, Nirvāṇa-Up. would belong to the Rgveda; Jābāla-, Paramahansa-, Bhikṣuka-, Turīyātītāva-dhūta-, Yāñavalkya-, and Satyāyaniya-Up. to the White Yajurveda; Brahma-, Avadhūta-, and Kathasruti-Up. to the Black Yajurveda; Āruṇi-, Maitreya-, and both the Saṃnyāsa-Up. to the Sāmaveda; and Nārada-parivṛājaka-, Paramahansa-parivṛājaka-, and Parabrahma-Up. to the Atharvaveda,

in that it stops with Vaitathya and inserts before it (and after Māṇḍūkya): ‘नादबिन्दुब्रह्मबिन्दुमृतबिन्दुध्यानबिन्दु-तेजोबिन्दु योगशिखा योगतत्त्वं नीलरुद्रः पञ्चतापिन्येकदण्डी संन्यासविधिररुणिहंसः परमहंसो नारायणोपनिषत्’. The two Virasaiva lists run as follows :¹

1 (1), Śrīrudra; 2 (2), Brhadāranya; 3 (3) Śvetāsvatara; 4, Muṇḍaka; 5 (4), Kaivalya (Kaivalya-sūkti); 6 (5), Kālāgnirudra (Kālāgni); 7 (6), Kāthavallī; 8 (12), Bāṣkala; 9 (10), Haṃsa (Haṃsokti); 10 (11), Paramahaṃsa; 11 (8), Brahma; 12 (9), Nārāyaṇa; 13 (7), Kātyāyana; 14 (13), Brahmabindu; 15 (14), Āruṇya (Āraṇya); 16 (15), Amṛtabindu; 17 (17), Pañcabrahma (Pañcabrahma-mahāmantra); 18 (18), Jābāla; 19 (19), Tejobindu; 20, Maudgala; 21 (21), Bodhāyaṇīya; 22 (16), Carcā; 23 (28) Śravaṇa; 24 (29), Parākrama; (30), Brahmajñāna; 25, Procyā, with variant Prācyā; 26 (26), Śaunakīya; 27 (27), Śivasamkalpa; 28 (22), Āsurāyaṇa (Asvalāyaṇīya); 29 (23), Maitrāyaṇīya (Maitrāyaṇīyaka); 30 (20), Vājasaneyaka (Vājasaneya); 31, Vedāntasāra; 32, Praṇava; 33, Vajrasūci; 34, Ambaka; 35 (24), Sāṃkhyāyaṇīya; (25), Vāgurāyaṇīya.

After these preliminary remarks we may now proceed to discuss the two or three doubtful titles occurring in this volume.

Āruṇi-Upaniṣad

This name has about ten variants (*cf.* Catalogus Catalogorum), because ‘the Upaniṣad relating to Āruṇi’

¹ The bracketed figures and names refer to the shorter list. Several names appear to be corrupted. Both the lists end with an *etc.* (*ūdi*), which, being made to cover Māṇḍūkya, and with the shorter list even Muṇḍaka, seems curious.

can be expressed either by simply compounding the two words¹, or by compounding with the word *upaniṣad* the words *āruneya*, *ārunīya*, and *ārunika* in their stemform or as sing. nom. of the feminine: there are besides some erroneous or corrupted forms such as आरुणीश्रुतिः, आरुण्योपनिषद्, etc.

Only three of these various names are of fairly frequent occurrence, namely:—

(1) आरुण्योपनिषद्,² which is almost invariably found in MSS. of the 52 Upaniṣads and also in separate copies in the North, whereas in the South it is unknown;

(2) आरुणिकोपनिषद्,³ which is quite common in the South and occurs also in the North in a collection (Oupnek'hat) as well as separately;

(3) आरुण्युपनिषद्, under which name the Upaniṣad appears in both the Muktikā lists, in the list of the Caranavyūha (अरुणिः), in the two Virasaiva lists (we may say)⁴, and usually in quotations.⁵

The third name, then, is apparently better warranted than the others, and, being moreover the shortest one, I have not hesitated to adopt it.

Kaṭhasrutī-Upaniṣad

The first MSS. of this Upaniṣad that became known in Europe, gave the name as Kaṭhasrutī-

¹ Cf. 'Maitreya-Upaniṣad,' 'Yājñavalkya-Upaniṣad,' etc.

² The name adopted by Col. Jacob and Prof. Deussen.

³ The name adopted by Prof. Weber.

⁴ The Marāṭhī gloss *ad* Vivekacintāmaṇi says अरुण

⁵ According to the Poona edition, Śaṅkarānanda begins his commentary with आरुण्योपनिषद्, but in Rājendralālamitra's 'Notices', vol I, p. 92, we read आरुण्युपनिषद्. Nārāyaṇa seems to use the form आरुणेय *metrī causā* only, for he says आरुण्युपनिषदारभ्यते.

Upaniṣad. This was corrected by Prof. Weber¹ to Kaṭhasruti-Upaniṣad, and in this form the name then appeared in the Petersburger Worterbuch and later in Colonel Jacob's Concordance. Deussen, however,² restored it to Kaṇṭhasruti, because, in his opinion, it is 'inconceivable that the name of one of the best-known Veda schools should have been in every instance corrupted, in the most different regions of India, to the strange and incomprehensible Kaṇṭhasruti'; and he explains this name as denoting 'a Śruti intended only for being learned by heart, not for being taken down in writing'. Nārāyaṇa's opening Śloka, in his commentary on the Upaniṣad, is declared inconclusive, because 'the contrast to the Kaṭha schools of the Yajurveda he (Nār.) means to call attention to' by his Śloka, does not exclude that his reading was Kaṇṭhasruti, the prosodic error committed in this case being only one among others perpetrated by Nārāyaṇa 'versifex'.

To this I have the following objections :

(1) By adopting the name Kaṭhasruti we are not compelled to assume that it was corrupted more than once to Kaṇṭhasruti. For though the Calcutta edition of Nārāyaṇa's commentary reads also Kaṇṭhasruti, we must not forget that the editor had but two MSS. of the commentary, evidently very bad ones, whereas doubtlessly all of his numerous³ MSS. of the mere text of the Upaniṣad

¹ History of Indian Literature, English translation³, p. 163 with foot-note (pp. 163-164).

² Sechzig Upanishad's des Veda, pp 696-697.

³ See the 'Advertisement' at the beginning of the book.

belonged to NS' (the 52 Ātharvaṇa-Upaniṣads) wherein the name Kaṇṭhasruti is the usual one. It is therefore probable that he accepted Kaṇṭhasruti not because he found this name in the MSS. of the commentary (which may, on the contrary, not have been the case) but because the name was so spelled in the majority of his MSS. Now, not counting the said edition, the name Kaṇṭhasruti is not found, so far as I can see, in any MS. not belonging to NS'; it is therefore hardly a strained conclusion, if we assume that the Upaniṣad *entered* the collection of the 52 Upaniṣads¹ with the name Kaṇṭhasruti-Upaniṣad, because the MS. or MSS. used by the compiler of this collection contained this name; which MS. or MSS., then, may be regarded as having descended from a single corrupted copy.

(2) It is possible that the schools of the Kaṭhas had already ceased to be well-known when the name Kaṇṭhasruti made its appearance. Taking this for granted, no one who has any experience of Indian MSS. and scribes, will think it impossible that the meaningless *kaṭha* was once, or even more often, corrupted to *kaṇṭha* 'throat'.

(3) Nārāyaṇa's opening Śloka runs as follows :

यजुर्वेदे तु चरका द्वादशैषां कठान्नयः ।

संन्यासोपनिषत्तुल्या चतुःखण्डा कठश्रुतिः ॥

The general purport of this Śloka can only be : 'Just as there are three different Kaṭha schools (the Kaṭhas, Prācyakaṭhas, and Kapiṣṭhalakaṭhas)

¹ By which I always understand No 2 of the three collections dealt with above, p xxvii

² Now practically forgotten

even so there are several Upaniṣads called Kāṭha of which this Kāṭhasruti-Upaniṣad is one.' My Paṇḍits also deny that the Kāṭhasruti in the said Śloka is meant to be *contrasted* with the three Kāṭha schools, as Deussen thinks, and they believe, as I do, that, if the name was Kaṇṭhasruti, the Kāṭha schools would not have been mentioned at all, in this connection, by an Indian author. Nārāyaṇa's reading, then, was Kāṭhasruti, and not Kaṇṭhasruti.

(4) The name Kaṇṭhasruti is unanimously declined as a blunder by all Indian scholars whom I consulted about it. The constant objection is that *every* Śruti is *kaṇṭha-stha* or 'known by heart.'

(5) The South Indian version of our Upaniṣad (excepting the first Khaṇḍa; see above, p. xix) is called either Kāṭha-Upaniṣad or Kāṭharudra-Upaniṣad, but never with a name containing a nasal.

(6) The Upaniṣad is quoted as Kāṭhasruti, Kāṭhakaśruti, Kāṭhakabrāhmaṇa, Kāṭhaka, and Brāhmaṇa, but nowhere, so far as my knowledge goes, as Kaṇṭhasruti or the like.

For all these reasons it is, I believe, practically certain that the curious name Kaṇṭhasruti has to be renounced in favour of Kāṭhasruti. Possibly this Upaniṣad, which I take to be identical with the Ekadaṇḍī¹ of the Caranavyūha, and the Śravaṇa of the Vīrasaiva lists, was originally an appendix

---

¹ The non-recognition of the Threefold Staff is here (p. ४१), as always, tantamount to the recognition of the Single Staff.

to the lost Kaṭha-Brāhmaṇa¹ traces of which have been discovered by Prof. Leopold von Schröder.²

Maitreya-Upaniṣad

The Upaniṣad is called so from the beginning of the second and (perhaps) originally sole Adhyāya. In the two Muktikā lists it appears under the wrong name Maitreyī, which has spread to the MSS., so that now the Upaniṣad is frequently called Maitreyī-Upaniṣad.

The remaining titles hardly require any explanation. Kuṇḍikā-Upaniṣad is so called from the beginning of the Śloka on p. २१; the Jābālas formed a branch of the Yajurveda; and the Śātyāyaniya-Upaniṣad apparently pretends to be an appendix to the Śātyāyana-Brāhmaṇa of which two copies are mentioned in Oppert's Catalogue.³ There being in this volume two Saṃnyāsa- and two Avadhūta-Upaniṣads, I have added to their respective names, on their title-pages only, the designations *bṛhat* and *laghu*, and I propose to always refer to them under this expanded title, as I have done in this Preface, in order to avoid confusion.

THE ORDER OF THE TEXTS

Perhaps it will never be possible to arrange all or even most of our texts in a strictly chrono-

---

¹ Our Upaniṣad is attributed to the Black Yajurveda in the second Muktikā list which list (as I shall show on another occasion) is not quite so unreliable as Prof. Deussen thinks.

² See Die Tübinger Kaṭha-Handschriften und ihre Beziehung zum Taittirīya-Āraṇyaka, by the same, in Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse, vol. CXXXVII.

³ I have done everything possible to recover these, but without result.

logical order. For the present, at least, I am not in a position to do so, and I have therefore, so far as chronology is concerned, contented myself with the distinction made in the paragraph on Textual Criticism, *viz.*, by separating the older from the younger group of our texts.

The six texts of the older group covering pages 1 to 21 of our volume appear in a different arrangement in each of the various collections and lists of Upaniṣads. I have, therefore, not followed any of the latter, but taken the liberty of arranging these texts in a way which is convenient and probably to some extent chronological. I have begun with Āruṇi-Upaniṣad, because this is an excellent short introduction to the subject of our volume, just as the little Īśāvāsya-Upaniṣad, with which the 10 and the 108 Upaniṣads open, is a concise and beautiful introduction to the science of Brahman. Then there follow Laghu-Saṃnyāsa-Upaniṣad and Kāṭhasruti-Upaniṣad which are closely related to each other, and of which the latter appears to be dependent on the former; then Paramahansa-Upaniṣad which goes a step further by distinguishing between the lower and the higher Paramahansa; and finally two Upaniṣads differing considerably from the previous four, namely, Jābāla-Upaniṣad, and Brahma-Upaniṣad, the latter of which opens with a chapter which has no direct bearing on Saṃnyāsa.

Concerning Āsrama-Upaniṣad I have nothing to add to the remarks made above on pages xxvii and xxxi.

The texts of the younger group, with the exception of the last, I have given in the order in which they appear in the Mukṭikā list, the only one in which they are named. I believe that this order is, on the whole, chronological. The last Upaniṣad of this volume, *viz.* Laghu-Avadhūta-Upaniṣad, which occurs in no collection or list, I have added as a suitable conclusion, because it leads on to the subject of the next volume, the Yoga.

One might object that instead of aiming at a chronological order, I would have done better in arranging the texts in four or five groups, according to the Veda to which they appertain; but one need only look at the Sāntis of the six older texts, to understand the impossibility of such a task.¹

INTERNAL DIVISION

The division into Khaṇḍas, etc., within the single texts, is not always the same with the several recensions and MSS., so that a few remarks on this subject are necessary.

Āruṇi-Upaniṣad seems to have been originally divided into four 'Khaṇḍas' in the recension NS' on which our text of this Upaniṣad is based. But this division ignores one distinct dividing-line, namely the one between the two 'Brāhmaṇas' of which the Upaniṣad consists in the Oupnek'hat (see end of note for line 3 of page 2), and which has been also taken into account in the recension NN.

---

¹ Cf. also Tippanī, p ३६८, below.

I have therefore changed the division of NS' accordingly, so that there are now, in our edition, five small sections which, owing to the transposition noted *ad* l. 1, p. ८ — l. ३, p. ९, do not exactly coincide with those of NN.

Laghu-Saṃnyāsa-Upaniṣad, unlike Āruṇi-Upaniṣad, does not consist of several unconnected chapters, but forms a connected whole, which fact is recognized, in the MSS. of NS', by the absence of any division and a १ at the end of the Upaniṣad. The division of NN adopted by Prof. Deussen and Col. Jacob has, therefore, to be abandoned, the more so as it is illogical.

Kaṭhasruti-Upaniṣad. There are three divisions of the Upaniṣad, namely, (1) that of the Calcutta edition (followed by Deussen and Jacob) and four of our MSS., into five Khaṇḍas, ending with the words समारोपयेत्, संघत्ते, स्वर्ग्यो भवति, सोऽस्याग्निष्टोमः, and घातयन्तीन्द्रियाणि च respectively on the following pages and lines of this edition: ३२, ३; ३५, ५; ३७, ४; ३९, ७—८; ४२, १०; (2) that of NN into four Khaṇḍas (see Nār.'s opening Śloka); and (3) that of another four of our MSS., into three Khaṇḍas. I have followed this last division, because it is evidently the more original as well as the more consistent one,¹ but I have taken over from the first the stopping in l. ४, p. ३७ for the division (otherwise my own) of the second Khaṇḍa into three sub-sections.

The MSS. of Paramahansa-Upaniṣad have no division except by some foolishly placed ॥ I have

---

¹ Cf., e.g., समारोपयेत् । सशिखान् (p. ३२, l. ३) with पिबेदित्येक । सशिखान् (p. ३९, l. १)

therefore followed the division of the Poona edition, which is not bad and which is also followed by Prof. Deussen, whereas with Col. Jacob our third and fourth section are but one.

Brahma-Upaniṣad is divided into three Khaṇḍas in NS' and C. I have, with Col. Jacob, adopted this division. Deussen's alteration is not very fortunate, because सखिखं (p. ८५ l. 7) is not the beginning of a new section.¹

I have not numbered the Ślokas, except where the counting is the same in the majority of the MSS. In most cases there is no numbering whatever in any MS.

THE TIPPANI

While collecting MSS. for this edition, I was asked repeatedly whether I would not add to it a Sanskrit commentary for the benefit of those who could not read the translation. To comply with this request, I at first intended giving a number of extracts from the existing commentaries, particularly the unpublished ones by Appayadikṣitācārya; but the more I became acquainted with the systematic works on Saṃnyāsa (see p. xvii), the oftener I found myself compelled to deviate widely from the commentators, while, on the other hand, for all except the six older texts I had very often no commentary at all owing to the previously mentioned peculiarity of Appayadikṣitācārya's commentaries which consist for the most part of a few long glosses on certain doubts which, important though

---

¹ Cf. previous note, and see our Translation.

they be from the standpoint of the general reader, have mostly nothing to do with the real exegetical difficulties. I therefore began to abandon the idea of a Sanskrit commentary; but when engaged upon the translation, I found over and over again that, after having struggled in vain to bring sense into a passage by translating it into English or German, the solution came almost instantly when I tried to explain it in Sanskrit and from the standpoint of a Hindu commentator; for this reason, then, I have been finally induced to believe that my own comments might be also acceptable, and so the *Ṭippanī* has been published. It is meant to fulfil the double purpose of reducing the extent of the foot-notes to the Translation, and of taking the place of the latter for those who cannot use it. It will be found valuable at least for its many quotations from little known or unpublished sources.

The *Ṭippanī* on the second chapter of *Parābrahma-Upaniṣad* is entirely the work of my Paṇḍit T. Yajñesvaradikṣita, and that on *Nirvāṇa-Upaniṣad* was also originally written by him at my request.¹ The remaining commentaries are my own, but they have gone through the hands of my Paṇḍits and contain nothing now with which these do not agree. The suggestions of my Paṇḍit M. D. Rāmānujācārya have been found particularly useful.

---

¹ I had to omit certain unnecessary explanations such as that of the word अथ in the first Sūtra, and to alter or re-write the commentary on Sūtras 8, 9, 15, 19, 23, 26, 29, 30, 31, 35, 39, 43, 48, 61, 62b (तथा...), 63, 66, 68, 69, 73 (counting Daṇḍas only, not commas), partly because of the references which I had meanwhile succeeded in discovering. Appayadikṣita's few glosses could give no help.

CONCLUSION

In preparing this work for the press Mrs. Schrader has rendered me invaluable services. I am further under deep obligation to my assistant and friend Mr. Johan van Manen for his useful typographical suggestions and the pains he has taken in reading the proofs of the larger part of this volume. I have also to thank Mr. S. K. Belwalkar, M. A., of the Deccan College, Poona, for the promptness and accuracy of the information supplied to me on various occasions, and to Major C. L. Peacocke for the kind assistance given to me in connection with the Preface. And I cannot close without thankfully acknowledging the excellent work done by the Press which with this volume has, for the first time, experienced and overcome the difficulties of composing in the Devanāgarī character.

F. O. S.

ADYAR, MADRAS S.,

March 1912.

ततः परं श्रेष्ठमतीव सद्गुणै-

रधिष्ठितं त्रीनधिवृत्तिमुत्तमम् ।

चतुर्थमुक्तं परमाश्रमं शृणु

प्रकीर्त्यमानं परमं परायणम् ॥

(शान्तिपर्वणि)

आरुण्यपनिषत्

अथारुण्युपनिषत्

ॐ । आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम । तं गत्वो-
वाच । केन भगवन्कर्माण्यशेषतो विसृजामीति । तं
होवाच प्रजापतिः । स्वपुत्रान्भ्रातृन्बन्धादीञ्छिखां

---

1. For the title see Preface and variants of colophon.
सामवेदे गूढारुणिकोपनिषत् M.

2. Before ॐ several MSS. have a S'anti: आप्यायन्तु
Ta-b-1-4, M, B ; भद्रं कर्णेभिः d1, Pघ ; सह नावतु G2. Before
the S'anti the following S'loka in T'b, B : आरुणिकाख्यो-
पनिषत्ख्यातसंन्यासिनोऽमलाः । यत्प्रबोधाद्यान्ति मुक्तिं तद्रामब्रह्म मे
गतिः ॥. No ॐ in Db, d2-3, S', T5, t, N1. आरुणिः
प्राजापत्यः प्रजा° SR (save T7-11, g, Visv.), d1, Pघ.

3. भगवन्केन Pक ; no भगवन् t. °मीति NR (save Pख-ड,
S'1), B, T4, Visv. ; others °नीति. स for तं M.

4. स्व *ex conj.* ; खान् Stein, Jammu Cat. p. 319 ; others
तव.† No शिखां in Da, S'a, Weber A ; शिखां च Db, d2,
S'b.

यज्ञोपवीतं यागं सूत्रं स्वाध्यायं च भूलोकं भुव-
लोकं स्वलोकं महलोकं जनलोकं तपोलोकं स-
त्यलोकम् अतलपातालवितलसुतलरसातलतलातल-

1. यज्ञोपवीतं च शिखां च for यज्ञोपवीतं S'b. °वीतं च (no च in Db-c, Pk) यागं च सूत्रं च स्वाध्यायं च NR (save S'1), S'añk. ; सूत्रं च यागं च स्वाध्यायं च P'x. † यागसूत्रं for यागं सूत्रं T7-11, Weber; † यागं only (no सूत्रं) d2, B; सूत्रं च only, G2; °t korbanha (=कर्माणि च) only, Oupn. After स्वाध्यायं च t adds सर्वकर्माणि च, d1 सर्वकर्माणि संन्यस्य, T7-11 सर्वकर्माणि संन्यस्यायं ब्रह्माण्डं च हित्वा. स्वाध्यायं भूलोकं B.

1—3. भूलोकं—सत्यलोकम् NS' (save Dc), D11, d4, Pk-ग, but with च after °लोकं to the following extent: after every °लोकं Di, Pग; after first °लोकं only, S'a-b; after first and second, Dk-1, d2; after first, second, and last, Du-o-13, Pk; after first to fourth, Da-b; after first to fifth, and last, Dj, d4; after last only, D11. † P (save क-ग) and SR read: भूलोकभुवलोकस्वलोक (सुवलोक SR save Tb-1-2-4, Gb-7) महलोकजनलोक (जनलोक SR save g) तपोलोकसत्यलोकं चातल°. So Dc, but °सत्यलोकं [च सर्वं विसृजेत् ।] अतल° (the bracketed passage added in margin).

2. °जनलोकं Di-j, S', d1. (!f. preceding note.

3—1.(p.५.) This order of nether worlds in Dc, d2, S'1, P, t, g, Visv.; पाताल in the fourth place (°सुतलपातालरसातल°) in Ta-b-1-4, Ga-2, M; पाताल last in d1-3, T2-7-11, Gb-1, N1; नितल inserted after वितल (eight members) Di; so D1-m except end (°महातलतलातलं, °ल°); तलपातालवितलनितल-

महातलं ब्रह्माण्डं च विवर्जयेत् । दण्डमाच्छादनं
च परिग्रहेत् । शेषं विसृजेत् । इति ॥१॥

गृहस्थो ब्रह्मचारी वानप्रस्थो वा उपवीतं

सुतलरसातलमहातलातल° (so) or °लं (see below) Da-b-j-k-n-o, S'a-b (but तलं पाताल° Dn-o ; नितलवितल Do; नितल expunged Db) ; अतलपातालनितलवितलसुतलरसातलतलातलम् Jacob. For three more variations see Weber, Ind. Stud. II, p. 178.

1*. °लं ब्रह्माण्डं च Db-c-i-j-k-l-o, S'a, d2, Jacob, B, Visv. ; °लं च ब्रह्माण्डं च Dc-o, Visv. ; °लब्रह्माण्डं च others.† विवर्जयेत् Da-i-j-o-13, S' ; विसर्जयेत् other NR (save d1) and T2-7-11 ; विसृजेत् D15, d1, SR save T2-7-11. दण्डमजिनमाच्छादनं G7.

1—2. दण्डमाच्छादनं च परिग्रहेत् Da-k-l-n-o-11-13, d4, P (save क) ; दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिग्रहेत् SR (save B) ; so others, but with च before and (or) after कौपीनं.

2. परिग्रहेत् T1-7, Ga-b-1. सशिखं for शेषं S'a-b ; सशिष (!) d2 ; सशिष्यं Db. शेषं विसृजेत् repeated in SR, d1-3, P ; thrice in T5 ; four times in Dc. No इति in SR, S'a-1, d1. [इति] प्रथम[:] खण्डः added after इति in NS' save Dc-m-o, S'a.

3. ॐ गृहस्थो Do. °स्थो वा ब्रह्म° d3. °चारी वा वान° Dc, d3, B, Visv. शिखां inserted after उपवीतं in NS' (save Dc), Pघ, Jacob.

3—1. (p. ६). उपवीतं—विसृजेत् in this place in NS' (save

भूमावप्सु वा विसृजेत् । लोकाग्नीनुदराग्नौ समारोपयेत् । गायत्रीं च स्ववागग्नौ समारोपयेत् ।

कुटीचरो ब्रह्मचारी कुटुम्बं विसृजेत् । पात्रं विसृजेत् । पवित्रं विसृजेत् । दण्डांल्लोकांश्च विसृजेत् । इति होवाच ।

अत ऊर्ध्वममन्नवदाचरेत् । त्रिसंध्यादौ स्नान-

Dc, d2), P८, T5-11, t, G2, B, Weber, Oupn.; follows, in others, after next two sentences (समारोपयेत्). †

1*. भूमौ वाप्सु वा Dc, S'1, d1, Tb-1-2-4, Ga-c-1, M, S'ank. लौकिका° P, T1, Gb, M, B, Visv.; अलौकिका° T4; लोकानग्नीन् d1.

2. स्ववागग्नौ NS' (save Dc, d2); स्ववाच्यग्नौ M; स्ववाचाग्नौ others.

3. कुटीचको SR (save B), Dc, d2, N1, Vaidy., Jacob two MSS. out of six. पुत्रं for पात्रं T7.

3—4. पात्रं विसृजेत् not in P८.

4. पवित्रं विसृजेत् not in S'a, P८. दण्डांश्च लौ° P; दण्डं लो° Di-j, d2, G7; दण्डलो° S'1; भाण्डांल्लो° S'a-b; दण्डांश्च विसृजेल्लो° d5, P८. लोकांश्च NS' (save Da-b-c), B, Nār. 1 (Calc. ed.); लोकान् Da-b, T2-5; लोकाग्निं d1; °ग्नी S'1; °ग्नीन् d3, Tb, t, Gb-1, N1, S'ank.; °ग्नींश्च Dc, d5, G7, P८; लौकिकाग्नीन् g, T11, Nār., °ग्नींश्च P (save क); लोकानग्नीन् Ga, M. †

6. So (line) Di-j-k-n-11-12-13. Instead of अत ऊर्ध्वममन्नवदाचरेत् Da-b, S'a-b have औषधवदशनमाचरेत्. ऊर्ध्व

माचरेत् । संधिं समाधावात्मन्याचरेत् । सर्वेषु
वेदेष्वारण्यकमावर्तयेदुपनिषदमावर्तयेदुपनिषदमाव-
र्तयेत् । इति ॥२॥

खल्वहं ब्रह्म, सूत्रं सूचनात्, सूत्रं ब्रह्म,
सूत्रमहमेव विद्वान् । बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्य एवं

मन्त्रं d3, Ga, g; ऊर्ध्वमन्त्रं Gb. Before त्रिसं° Dc-m, S'1, d1-
2-3-5, P, SR insert ऊर्ध्वगमनं विसृजेत्, Do औषधवदशनमाचरेत्,
Dl and B the former *plus* the latter. त्रिसंध्यां for त्रिसंध्यादौ
Ta-b-1-4, Ga-b, M.

1. संधि for संधि T1-4. °धायात्म° G7; °धाय वात्म° d3,
T7, g. °न्येवा° for °न्या° d1, Tb. °रोपयेत् for °चरेत् t.

2. आरणम् for आरण्यकम् S'1, SR (save M, B), S'ank.; आ-
रण्यम् d2, Ga; आमरणम् d3 (and g?); आर्णम् (!) d1.† °दौप° G7.

2—3. No repetition in S'b, d3, SR (save Tb-5-7, Ga-
2-7, t).

3. No इति in S'1, d3, P, SR save B. द्वितीय[:]खण्डः NS'
save Dc-m-o, S'a.

3—4. °वर्तयेत्खल्वहं S'1, and most SR; therefore Burnell :
°वर्तयेत्खलु । अहं etc. (*see conj.*).

4. First सूत्रं missing in Da-c-l-o, D11, d4, B. After
second सूत्रं Da, d2, S'a, Jacob insert अहमेव सूत्रं.†

5*. °मेवंविद्वान् d3, T7-11, N1, G1-2; °मेवेति विद्वान् Visv.
twice; विद्यात् Tb-1, Gb-2-7. बहिः NS' and Jacob 4 MSS.
out of six; others त्रिवृत्. विसृजेत् for त्यजेत् d3, g.

वेद । कामक्रोधलोभमोहदम्भदर्पासत्यादीन्यपि त्य-
जेत् । वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मासानेकाकी यति-
श्चरेद्, द्वावेव वाचरेत् । इति ॥ ३ ॥

Before विद्वान्^३ T1 inserts सूत्रं विसृजेत्.

5. (p. ७)—1. य एवं प्रवदेत् G7; nothing in G2; Weber reads: विद्वान् । य एवं वेद (संन्यस्तं मया etc., cf. next note).

1—3. (p. ९). काम°—चान्यदपीह all but NS' transpose to p. ११, line 3, between वा । and यतयो. †

1. क्रोधलोभ inverted in S'1; °क्रोधहर्षरोषलोभ° NS', d3, B. °मोहमदमात्सर्यदम्भ° d1, T4, M. हर्ष for दम्भदर्प G2.

असत्य NS' only; others: [इच्छा] (only in Ta-b-1-4. Ga, g, M, B) असूयाममत्वाहंकारानृत (no अनृत in SR save T11, N1, S'ank.). °दीन्यपि Jacob (ca conj. ?); °दीनपरि NS'; °दीनपि others (°दीनपि परि° B).

2. वर्षादिषु d3, g. °शीलोऽष्टसु d3, g; ध्रुवं (ध्रुवे S'b) शीत-
लोष्णौ S'a-b; ध्रुवशावोष्णौ Dc; ध्रुवशीतं Da; ध्रुवशीतलोष्णोऽथ यो
विद्वान् etc. (p. ९, l. 1) d2. ऽष्टमासेष्वेकाकी Db; ऽष्टौ माः
स्वेकाकी d3, Px, g, S'ank.; ऽष्टौ मास्वेकाकी S'a-b-1, d1, N1;
ऽष्टौ मास्येकाकी SR save B; ऽष्टसु मासेष्वेकाकी Vaidy.

2—3. यती for यतिश्चरेत् NS' save Dm, d2.

3. द्वावेववाचरेत् D1, S'1; द्वावेव वा चरेद् द्वावेव वा चरेत्
P; द्वावेव विचरेत् NS' save Dm; same, but twice, Da-c;
द्वावेवाचरेद् द्वावेवाचरेत् SR (save B), d1-3, Dm-12; द्वावेवविचरे-
द्वावेवाचरेत् (!) d4; द्वावेव वा विचरेद् द्वावेव वा विचरेत् B. इति

खलु वेदार्थं यो विद्वान् सोपनयनादूर्ध्वमेतानि
प्राग्वा त्यजेत् । पितरं पुत्रमग्न्युपवीतं कर्म कलत्रं
चान्यदपीह । संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं
मयेति त्रिष्कृत्वाभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
सखा मा गोपायौजः सखा योऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि

Da-c-11, d2-3-4, Pक-ग-घ, B; missing elsewhere. ॥ ४ ॥
P, B; no figure, others. Here Oupn. ends the first of its
two Brāhmaṇas.

1. खलु वेदार्थं NS' (save d2), P, T2-5-7-11, t, G1, N1;
खलु वेदार्थान् G2; खलु वेदनार्थं G7; अथ d2; others: स खल्वेवं.
विद्वान् T4. स उप° S'1, T11, G7. °दूर्ध्वं स तानि SR, d1
(शतानि!), d3, Pख-ङ, S'ank., Visv.; °दूर्ध्वं only, S'1.

2. पुत्रं यज्ञोपवीतं G7; पुत्रमग्निमुपवीतं T5-11, G1, Nār.
No कर्म t; च कर्म T5.

3. वान्यदपीह S'1; चान्यदपि ह G1; चान्यदपि त्यक्त्वा T11; च
यच्चान्यदपीह G2. (f. note on काम°—चान्यदपीह (p. ८).
One संन्यस्तं मया missing in NS' save d2.

4. त्रिष्कृत्वा Db-k-n, S'a-1, N1; त्रिःकृत्वा other NR and
T11, G7, g, S'ank.; त्रिरुक्त्वा other SR.

4—2. (p. १०). त्रिष्कृत्वोर्ध्वं वैणवं दण्डं (omitting कृत्वाभयं—
मन्त्रेण) NS', but Da-c omit त्रिः as well.

4—3. (p. १०). Weber A omits अभयं—चरन्ति.

5. °यौजः P, N1; others °योजः (read °योजः?).

5—1. (p. १०). वज्रोसीत्यनेन मन्त्रेण S'1, d3, P, T11, g, S'ank.

वार्त्रघ्नः शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारयेत्यनेन मन्त्रेण
 कृत्वोर्ध्वं वैणवं दण्डं कौपीनं परिग्रहेन्नान्यत् ।
 अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । ब्रह्मचर्यमहिंसां चापरिग्रहं
 च सत्यं च यत्नेन हे रक्षतो हे रक्षतो हे रक्षत
 इति ॥ ४ ॥

1*. मर्म for शर्म d3, g. यच्छ for भव T7, G2.

2. कृत्वोर्ध्वं NS', Ta-2-5, t, G7, g; त्रिकृत्वोर्ध्वं T7-11; ऊर्ध्वं
 only, G2; others कृतं only. दण्डं वैणवं कौपीनं G1. No
 कौपीनं T2, G2; कौपीनं च NS' save Dj. परिग्रहेत् T1-4-7,
 G1. नान्यत् NS' only.

3. अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति (चरति Da, d2) NS'; others have
 instead: औषधवदशनमाचरेदौषधवदशनमाचरेत्, but for second
 आचरेत् Tb. M, B have प्राश्रीयाद्यथालाभमश्रीयात्, while
 D12 reads: अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति तदौषधवदशनमाचरेदौषधवदशन-
 माचरेत्,† °हिंसां चापरिग्रहं NR, M, B, S'ank.; others: °हिंसा-
 परिग्रहं.

4. No च¹ in S'1. सत्यं च missing in Dc, G2; twice
 in d1; सत्यं चास्तेयं च Pk. यत्नेन G1; यत्नेन Dc; पत्रेन (?)
 d2; सत्येन G2; यत्नेनेह रक्षतो यत्नेन हे etc., G7.

4—5. हे रक्षव्यो हे रक्षव्य इति Da-b-j-n-o, S'a-b; हि रक्षव्यो
 हि रक्षव्या इति Dk; हे रक्षस्ते पञ्चव्यो हे रक्षव्य इति (!) Weber A; हे
 रक्षतो ह्ये (!) रक्षतो हे रक्षत इति Weber B; हे रक्षवा हे रक्षव्यो । इति
 तृतीयखण्डः ॥ d2; हरे जतो हरे जत इति S'1; हि रक्षेदिति Vaidy.†

5. ॥३॥ NR, B; no numeral in others; ॥४॥ ours.

अथातः परमहंसपरिव्राजकानामासनशयनादिकं भूमौ । ब्रह्मचारिणां मृत्पात्रं वा अलाबुपात्रं दारुपात्रं वा । यतयो भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशन्त्युदरपात्रं पाणिपात्रम् । ओं हि ओं हि ओं हीत्येतदुपनिषदं विन्यसेत् । खल्वेतदुपनिषदं विद्वान्य एवं वेद ।

पालाशं बैल्वमौदुम्बरं दण्डमजिनं मेखलां यज्ञोप-

1. अतः परं परमहंस° d3, g. परमहंसानां आसन° d2. शयनाभ्यां S'1, d3, P, SR save B.

2. ब्रह्मचारिणां S'1, d3, P, SR, S'añk.; ब्रह्मचर्य° others. मृण्मयपात्रं d2; मृत्पात्रं वा अलाबु° (so) NS' save S'a-b, d2 (मृत्पात्रं अलाबु° S'b), वाऽलाबु° P (save ख-घ); no अलाबुपात्रं Pघ. वेणुपात्रं for दारुपात्रं G2, Weber B; दारुपात्रं वेणुपात्रं T2-5, Gb-1, M; दारुपात्रं वैणवं G7.

3. Cf. note on काम°—चान्यदपीह (p. c). यतीनां added after वा by NS' (यतिना d2), d3, B. यत्र यो S'a; यतयो हि NS', d1-3, T4, g, N1, M; यतयो वा Tb. विशन्ति for प्रविशन्ति S'a.

3—4. उदरपात्रं पाणिपात्रं NS'; others पाणिपात्रमुदरपात्रं वा.

4—5. हीति विन्यसेत् Da, d4-5; हीति only, Db; हीत्येतद्विन्यसेद्विन्यसेत् Dj; ह्येतद्विन्यसेदुपनिषदं Pख; ह्येतदुपनिषदं विन्यसेत् SR, d3.

5. खल्वेतदुपनिषदं विद्वान् Dc-j-k-l-n-o, d2, S'b; खल्वेतामु° Di, Pघ; खल्वेतदुपनिषदं missing in others.

6. बैल्वमाश्रत्थमौदुम्बरं d1, B; बैल्वमौदुम्बरमाश्रत्थं T1. No

वीतं च त्यक्त्वा शूरो य एवं वेद ॥

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततं ।

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।

विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ इति ।

एवं निर्वाणानुशासनं वेदानुशासनं वेदानुशासनम् । इति ॥ ५ ॥

आरुण्युपनिषत्समाप्ता ॥

औदुम्बरं in NS' (but added in margin in Db). मौर्द्धी for अजिनं d1, M, B. मेखलाया S'a, लायां Db. मेखलां शिखां यज्ञोप° P, T2-5, t, G1-2.

1. No च in P, T5. शूरं d3, g.

6. एतन्नि° T7-11, t, G1-7; तन्नि° Da-b-c; एवं missing in d2, S'a-b, G2. No निर्वाणानुशासनं S'a-b, G2; °सनमिति Da-c, d5, T11, Ga-1. No वेदानुशासनं d2, S'b, Tb-5-7, Ga-1-2-7; °सनमिति Da-b-c.

6—7. No वेदानुशासनमिति S'a-b, Ga-2; no इति T5; °सनमित्युपनिषत् Ta-b-1-4, Ga-b, M.

7. The numeral in P, B only.

8. आरुण्युपनिषत् S'a-1, G1; आरुणोपनिषत् T2; अरुणोप° d5; आरुण्योप° N1; आरण्योप° T11; आरण्य उप° Di; आरुणयोप° Dn; सामवेदान्तर्गतारुण्योप° D12; आरुणियोप° D11; आरुणियो-गोप° D13; अथर्ववेदे आरुण्योपनिषत् NS' save S'a; अथर्ववेदान्तर्ग-तारुण्योप° P; आरुणिकोपनिषत् others.

कण्डिकोपनिषत्संयुक्ता

लघुसंन्यासोपनिषत्

अथ संन्यासोपनिषत्

ॐ । अथाहिताग्निम्रियेत प्रेतस्य मन्त्रैः संस्कारो-
पतिष्ठते । स्वस्थो वाश्चमपारं गच्छेयमित्येतान्पितृ-
मेधिकानोषधिसंभारान्संभृत्यारण्ये गत्वामावास्यायां
प्रातरेवाग्नीनुपसमाधाय पितृभ्यः श्राद्धतर्पणं कृत्वा
ब्राह्मेष्टिं निर्वपेत् ।

स सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ।

2. म्रियते S'a ; corrected to म्रियेत Dj, S'b ; म्रियेत corrected to म्रियते Db. संस्कारोत्रो S'a.

3. स्वच्छो S'. गच्छेदिति Dc. स एतान् for एतान् Dc ; एतासां NS' save Dc. Read पैतृ ?

4. °मेधकामो विधिवत्संभा° (विधिसंभा° Dc) NS' ; °मेधिकामोष-
धिविधिवत्संभा° (so) D12. संभारां संभृ° Dc ; संभारां भृ° Da.†

5. °वान्तरेऽग्नीन् Pक ; °वान्तेऽग्नीन् Pघ ; °वान्तेऽग्निम् Da-b-c, S'b.

6. ब्राह्मेष्टिं Da-b-c, S'b, Jacob ; ब्रह्मेष्टिं S'a ; ब्रह्मेष्टिं others.

7. Read यः सर्वज्ञः (Mund. Up. I, 1, 9) ?

तस्यैषाहुतिर्दिव्या अमृतत्वाय कल्पते ॥

इत्येवम् । अत ऊर्ध्व ।

यद्ब्रह्माभ्युदयदिवं च लोकमिदममुं च सर्वं ।

सर्वमभिजन्युः सर्वश्रियं दधतु सुमनस्यमाना ॥

ब्रह्म जज्ञानं [प्रथमं पुरस्ताद्

वि सीमतः सुरुचो वेन आवः ।

स बुध्न्या उपमा अस्य विष्टाः

सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥] इति ।

ब्रह्मणेऽथर्वणे प्रजापतयेऽनुमतयेऽग्नये स्विष्टकृत
इति हुत्वा ।

यज्ञ यज्ञं गच्छ [यज्ञपतिं गच्छ ।

स्वां योनिं गच्छ स्वाहा ॥

एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः ।

सुवीर्यः स्वाहा ॥]

इत्यग्नावरणी हुत्वा ।

1. तस्यैवाहु° Da, Pघ. °व्या अमृ° all.

1—2. कल्पत इत्येवम् NS'; others कल्पतामित्येवम्. †

3. °यदिवं P only; others °यदिवं Read °मिदमू च सर्वं
(Taitt. Br. III, 1, 2, 5) ?

4. °जिन्यु Dc; °जिन्य D1-l. °जित्य सर्वाश्रयं Da-b-j-n-o, Sa.

ओ चित्सखायं [सख्या ववृत्त्यां.....

..... वित्तं मे अस्य रोदसी ॥]

इति चतुर्भिर्नुवाकैराज्याहुतीर्जुहुयात् । तैरेवोप-
तिष्ठते । अथ

मय्यग्ने अग्निं [गृह्णामि सह क्षत्रेण वर्चसा बलेन ।

मयि प्रजां मय्यायुर्दधामि स्वाहा मय्यग्निम् ॥]

इति च द्वावग्नी समारोपयेत् । व्रतवान्स्यादतन्द्रित
इति । तत्र श्लोकाः ।

[अथ कुण्डिकोपनिषत्]

ब्रह्मचर्याश्रमे खिन्नो गुरुशुश्रूषणे रतः ।

दधतु सुमनस्यमाना all (corrupted ?).

5—8. अथाग्नेरग्निमिति च द्वावग्नी समारोपयेत् NS' (but अग्नेः not in S'b; अग्निः S'a); मय्यग्नेऽग्निमिति चाथो अग्नीन्समारोपयेत् P.

8. अतन्द्रित corrupted in NS'.

9. श्लोकः Dc, S'b.

10. अथ सामसु कुण्डिकोपनिषत् M; कुण्डिकोपनिषत्ख्यातपरिव्राजक-
संततिः । यत्र विश्रान्तिमगमत्तद्रामपदमाश्रये ॥ Tb, B; आप्याय° all.

11. छिन्नो Dc; द्विजो Di-k; द्विज other NS'; क्षीणे SR (cf.

वेदानधीत्यानुज्ञात उच्यते गुरुणाश्रमी ॥
 दारमाहृत्य संदृशमग्निमाधाय शक्तिः ।
 ब्राह्मीमिष्टिं यजेत्तस्या अहोरात्रेण निर्वपेत् ॥
 संविभज्य सुतानर्थैर्ग्राम्यकामान्विसृज्य च ।
 चरेत् वनमार्गेण शुचौ देशे परिभ्रमन् ॥
 वायुभक्षोऽम्बुभक्षो वा विहितान्नोत्तरैः फलैः ।

Vasiṣṭha in Yād. II: चीर्णब्रह्मचर्यः, also Yama *ibid.*: चीर्ण-
 वेदव्रतः; but Angiras *ibid.*: वनवासात्परिश्रान्तः). 'शुश्रूषण-
 परो Da-b, S'.

1. °धीतानु° Da-c, °धीत्यात्रानु° (so) S'b.

3. तस्या *ca conj.*; तासाम् all. °रात्राणि NS'.

4. सुतानर्थान् NS' save Dc; °र्थः Dc; °र्थैः P; °र्थे SR.

ग्राम्यान् Da; साम्य° S'; सम्यक् Db.

5. चरेत्सुवर्णवर्णेन S', (corr. from °त्सुवर्ण°) Db; चारसुवर्णेन
 (!) Dc; चरेत् वनचर्येण Nār. 1; संचरन्वनमार्गेण SR. °भ्रमः
 P save ग; °भ्रमान् Dc.

6. °क्षांबु° NS'. °न्नो° *ca conj.* (Deussen); विहितानोत्तरैः
 फलैः Calc. ed.; विहितानोत्तरः फलैः P; so NS' save Di, but
 °नौ° (S'a °नौत्तरा); विहितातोत्तरं फलैः D1; विहितानोत्तरफलैः Jacob
 4 MSS. out of 5; विविधानोत्तरफलैः D11, Nār. 2; विहितैः कन्द-
 मूलकैः SR. †

स्वशरीरे समारोपः पृथिव्यां नाश्रुपातकाः ॥
 सह तेनैव पुरुषः कथं संन्यस्त उच्यते ।
 सनामधेयस्तु स किं यस्मिन्संन्यस्त उच्यते ॥
 तस्मात्फलविशुद्धाङ्गी संन्यासं सहतेऽर्चिमान् ।
 अग्निर्वनं निष्क्रामति वानप्रस्थं प्रपद्यते ॥
 लोकाद्धार्यया सहितो वनं गच्छति संयतः ।
 त्यक्त्वा कामान्संन्यसति भयं किमनुतिष्ठति ।

1. समाप्याथ for समारोपः SR; °प्यः Dc. चाश्रु° NS'.
 °पावकाः Dn-o, Jacob 4 MSS.; °पावकः Di-j; पातयेत् SR.
2. सहते नैव App.; सहितेनैव Di.
3. °ध्येयस्तु D12; °ध्येयं स (सं) किं तु Di-j; °ध्येयसं (स्सं S'a)
 किं तु other NS'; समाधेयस्य स किं तद्यस्मिन् D11; सनामधेयो
 यस्मिस्तु कथं SR.
4. र्धिमान् (for ऽर्चिमान्) Da; र्धिनाम् Db; र्द्धिमां Dc; र्द्धिनाम्
 S'b; र्दिनाम् S'a. Pāda° संन्यासं संहितात्मनाम् SR.
5. अग्निर्वनं *ex conj.* (Deussen); अग्निर्वर्ण all. विनिष्क्रम्य SR
6. लोकभयात्सहितो (!) Da-b-c; लोकवद्धार्ययासक्तो SR.
 संयुतः Da-b, S'.
7. त्यक्त° Dc; त्यक्तु° Da, S'b; त्यक्तुं S'a. किमनुतिष्ठति NS';
 किमनुपश्यति P. HS'l. संत्यक्त्वा संसृत्तिसुखमनुतिष्ठति किं मुधा
 SR (but संसृतिभय° Ta-b).

किं वा दुःखं समुद्दिश्य भोगांस्त्यजति उच्छ्रितान् ॥

गर्भवासभयाद्भीतः शीतोष्णाभ्यां तथैव च ।

गुहां प्रवेष्टुमिच्छामि परं पदमनामयम् ॥ इति ।

संन्यस्याग्निमपुनरावर्तनं ।

यन्मन्युर्जायामावहत् [

तस्माच्छवोध्युच्यते ॥]

इत्यथाध्यात्ममन्त्राञ्जपन्दीक्षामुपेयात् । काषायवासाः

कक्षोपस्थलोमयुतः स्यात् । ऊर्ध्वबाहुको विमुक्तमार्गो

1. समुत्सृज्य and अनुस्मृत्य Tb; समुत्सृज्य Ta; अनुस्मृत्य other SR. उच्छ्रितान् Dc, S'a; उच्छ्रितान् other NS'; चोच्छ्रितान् SR; सुस्थितान् P.

3. गुह्यां M; गुह्यं other SR.

4. संन्यासा° Da-b-c-k-o. अग्निं न पु° P.

5. Corrupted in Db-c, S' (मावहमिति), SR (यन्मन्युर्जायामावहमिति).

8. जपेद् for जपन् P.

8—9. वासकक्षोपस्थलोमयुतः स्यादित्यूर्ध्व° NS'; वासाः कक्षोपस्थलोमानि वर्जयेत् P, SR. +

9. ऊर्ध्वबाहुको विमुक्त° Da only; ऊर्ध्वको बाहुर्विमुक्त° other NS'; ऊर्ध्वगोचरबाहुर्विमुक्त° Ta; ऊर्ध्वगो-

भवेत् । अनिकेतश्चरेत् । भिक्षाशी न दद्यात् । प-
वित्रं धारयेज्जन्तुसंरक्षणार्थम् । तत्र श्लोकाः ।

कुण्डिकां चमसं शिष्यं त्रिविष्टब्धमुपानहौ ।

शीतोपघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनं तथा ॥

पवित्रं स्नानशार्दीं च उत्तरासङ्गमेव च ।

अतोऽतिरिक्तं यत्किञ्चित्सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः ॥

बाहुर्विमुक्त° Tb, Bk; ऊर्ध्वबाहुर्विमुक्त° Ga, M, B; ऊर्ध्वगोपायुर्विमुक्त°
other SR and P.

1. भवेत् *ea conj.*; भवति all. अनिकेतश्चरेत् Pk-घ, SR;
अनयैव चेत् others. भिक्षाशी न Kths. Up.; भिक्षाशीनि Da;
भिक्षासिनि S'; भिक्षासिनि न Dc; भिक्षाशनं (no न) other NR;
भिक्षाशी निदिध्यासनं SR. दद्यात् Kths. Up.; दध्यात् others.

2. र्थः Dc. अत्र Dc; तदपि SR. श्लोकः Dc, S'b;
श्लोका भवन्ति SR.

3. त्रिविष्टपम् all; त्रिविष्टब्धं Kths. Up. उपानहम् P;
अनामयम् S'b.

4. °नं छादनं Ga.

5. तु for first च Pख. ङ्गमेव च Db, SR, Kths. Up.
others ङ्गस्त्रिदण्डः.

6. Pāda' अन्यच्चापेक्ष्यते किञ्चित् M, Bk.

नदीपुलिनशायी स्याद्देवागारेषु वाप्युत ।
 नात्यर्थं सुखदुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ॥
 स्नानं पानं तथा शौचमद्भिः पूताभिराचरेत् ।
 स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत्परान् ॥
 भिक्षादि वैदलं पात्रं स्नानद्रव्यमवारितम् ।
 एतां वृत्तिमुपासीत यतेन्द्रियो जयेत्सदा ॥

विद्याया मनसि संयोगो, मनसाकाशश्चाकाशा-
 द्रायुर्वायोज्योतिर्ज्योतिष आपोऽद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या

1. वाप्युत Nār. 2; others बाह्यतः

2. °ताडयेत् S'.

3. पानं Tb, M, B; ध्यानं D₁, Pख-घ; दानं others. †

5. भिक्षाति° variant of Tb. उदाहृतम् for अवारितम् Pg.

6. एवं SR. °सीत NS', Pख-ग-घ; °सीनो SR; °सीना Pक-ङ.

यतेन्द्रियो जयेत्सदा Dc-k; जितेन्द्रियो (°य Da-b, S'a) जयेत्सदा
 (यजेत्सदा Db) other NS' and Pg; यतेन्द्रियो जपेत्सदा SR;
 घातयन्तीन्द्रियाणि च P save ग. †

7. विद्याया etc., P; विश्वाय (विश्वास Db) मम संयोगो Da-b-c;
 विद्याया समसंयोगो S'b; विश्वाया मम संयोगो S'a; विश्वाय मनुसंयोगं
 मनसा भावयेत्सुधीः । आकाशाद्वायु° SR.

8. पृथिव्या not in SR.

[ओषधय ओषधीभ्योऽन्नमन्नाद्रेतो रेतसः पुरुष]
 इत्येषां भूतानां [य एवमुत्पत्तिं जानाति स] ब्रह्म
 प्रपद्यतेऽजरममरमक्षरमव्ययं प्रपद्यते तदभ्यासेन
 प्राणापानौ संयम्य । तत्र श्लोकाः ।

वृषणापानयोर्मध्ये पाणी आस्थाय संश्रयेत् ।

संदृश्य शनकैर्जिह्वां यवमात्रे विनिर्गताम् ॥

माषमात्रीं तथा दृष्टिं श्रोत्रे स्थाप्य तथा भ्रुवि ।

1. This line added *ex conj.*; cf. Taitt. Up. II, 1.

2. इति not in SR. एतेषां S'a. Bracketed passage added *ex conj.*

3. प्रपद्ये (for प्रपद्यते¹) SR save Tb ; प्रपद्यते and प्रतिपद्यते Tb. प्रपद्ये (for प्रपद्यते²) SR, but Tb adds प्रपद्यते as a variant. After प्रपद्यते³ the text is interrupted, in SR, by the first four of the final ten stanzas below (transposition ours).

4. श्लोकः Dc, S'b ; श्लोका भवन्ति SR.

5. वृषणापीन° Dc, S'.

6. संदृश्य NS' ; संदिश्य Ta ; संदश्य others. शनकैः S', Da, SR ; सनकैः Db ; सानकैः Dc ; दशनैः P.

7. °मात्रीं NS' save Dc, SR save Tb ; °मात्रं Tb ; मात्रां P, Dc. भ्रुवि Da-b, S'a, SR.

श्रवणे नासिके गन्धाञ्छब्दांश्च स्पर्शयेन्न तु ॥

अथ शैवं पदं यत्र तद्ब्रह्म तत्परायणम् ।

तदभ्यासेन लभ्येत पूर्वजन्मार्जितात्मना ॥

अथ तैः संभूतैर्वायुः संस्थाप्य हृदयं तपः ।

ऊर्ध्वं प्रपद्यते देहाद्भित्त्वा मूर्धानमव्ययम् ॥

1 HSL. *et conj* ; श्रवणे (श्रवणे Db) नासिके न (no न S'a) गन्धाय न त्वचं (त्वचं Db) न स्पर्शयेत् (स्पर्शयति NS) ॥ NR ; श्रवणे नासिके गन्धा यतस्त्वं (यतस्तं M, यत्तस्त्वं with variant यतस्त्वं Tb, धनस्त्वं Ta) न च संश्रयेत् ॥ SR.

2. इति for अथ Da-b, S'. शैव° M. तत्तद्ब्रह्म परापरम् S'b ; यत्परात्परं for तत्परायणम् Db-c ; यत्परापरं Da ; परापरम् S'a ; तद्ब्रह्म ब्रह्म तत्परम् SR.

3. तदाभ्या° Tb. °सान with variant °सेन Tb. लभ्येत SR save Ta-b ; लभ्येते Ta ; लभ्यते others. °चिता° for °जिता° P, Nār. °ना Dl-m-o, SR save B ; °नां B ; °नोः Da-b-c, S'b ; °नः other NR and Nār.

4. संश्राव्य for संस्थाप्य Da-c, S'a, Ta-b ; संश्राव्या S'b. संश्राव्य हृदयं corrected to संस्थाप्य हृदये Db. HSL. संभूतैर्वायुसंश्रावैर्हृदयं तप उच्यते । SR (but °संश्राव्य हृदयं etc., Ta-b).†

5. मूर्धानि for मूर्धानमव्ययम् Da, S'a-b, °नुमूर्द्धनि for same, Dc ; मूर्धानयमूर्द्धानमस्य etc. (see next note), Db.

स्वदेहस्य तु मूर्धानं ये प्राप्य परमां गतिम् ।

भूयस्ते न निवर्तन्ते परावरविदो जनाः ॥

[संन्यासोपनिषत्समाप्ता ॥]

मय्यखण्डसुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचयः ।

उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतविभ्रमात् ॥

न मे देहेन संबन्धो मेघेनेव विहायसः ।

अतः कुतो मे तद्धर्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ॥

आकाशवत्कल्पविदूरगोऽह-

मादित्यवद्भास्यविलक्षणोऽहम् ।

अहार्यवन्नित्यविनिश्चलोऽह-

मम्भोधिवत्पारविवर्जितोऽहम् ॥

1—2. So SR; NR is quite corrupt: अथायं मूर्धानमस्य देहैषा (देहस्यैषा S'; देहैषा De) गतिर्गतिमतां (मतिर्मतिमतां Db; मतिर्म-
तिमतो De, S'a; मतिमतिर्मतो S'b; मतिमतो Da) ये प्राप्य परमां
गतिं भूयस्ते न निवर्तन्ते परात्परमवस्थात्परात्परमवस्थादिति (परात्परम-
वस्थितां NS'). †

4—4 (p. २६). Cf. p. २३, last note to line 3.

6. देहो न Ta, Ga.

7. अन्तः Tb.

9. ऽस्पृहः for ऽहम् Tb.

नारायणोऽहं नरकान्तकोऽहं

पुरान्तकोऽहं पुरुषोऽहमीशः ।

अखण्डबोधोऽहमशेषसाक्षी

निरीश्वरोऽहं निरहं च निर्ममः ॥

न साक्षिणं साक्ष्यधर्माः संस्पृशन्ति विलक्षणम् ।

अविकारमुदासीनं गृहधर्माः प्रदीपवत् ॥

जले वापि स्थले वापि लुठत्वेष जडात्मकः ।

नाहं विलिप्ये तद्धर्मैर्घटधर्मैर्नभो यथा ॥

निष्क्रियोऽस्म्यविकारोऽस्मि

निष्कलोऽस्मि निराकृतिः ।

निर्विकल्पोऽस्मि नित्योऽस्मि

निरालम्बोऽस्मि निर्द्वयः ॥

सर्वात्मकोऽहं सर्वोऽहं सर्वातीतोऽहमद्वयः ।

केवलाखण्डबोधोऽहं स्वानन्दोऽहं निरन्तरः ॥

स्वमेव सर्वतः पश्यन्मन्यमानः स्वमद्वयम्

3. °शेष° and variant °जैव Tb.

6. गृही Ta, M.

8. तद्धर्मैः स्फुट° M.

स्वानन्दमनुभुञ्जानो निर्विकल्पो भवाम्यहम् ॥

गच्छंस्तिष्ठन्नुपविशञ्छयानो वान्यथापि वा ।

यथेच्छया वसेद्विद्वानात्मारामः सदा मुनिः ॥

इत्युपनिषत् ॥

कुण्डिकोपनिषत्समाप्ता ॥

कठश्रुत्यपानिषत्

अथ कठश्रुत्युपनिषत्

ॐ । योऽनुक्रमेण संन्यसति स संन्यस्तो भव-
ति । कोऽयं संन्यास उच्यते । कथं संन्यस्तो भवति ।
य आत्मानं क्रियाभिः सुगुहं करोति मातरं पितरं
भार्यां पुत्रान्सुहृदो बन्धूननुमोदयित्वा ये चास्यत्वि-
जस्तान्सर्वाश्च पूर्ववद्वृणीत्वा वैश्वानरीमिष्टिं कुर्यात् ।
सर्वस्वं दद्यात् । यजमानस्याङ्गानृत्विजः सर्वैः पात्रैः

---

1. For the title see Preface and variants of colophon.
अथ संन्यासोपनिषत् । etc., SR; see Bsa. Up.

2. संन्यस्यति Ta-b, G6.

3. इत्युच्यते for उच्यते G6.

4. No य in S'b; यत्र Gc. No सु SR.

5. भार्या not in Ga; भार्याः Db. सुहृदो not in SR save D4.

6. वैश्वानरेष्टिं SR save D4. निर्वपेत् for कुर्यात् SR save D4.

7. °स्याङ्गम् for °स्याङ्गान् S'b; ऋत्विज ऋत्विजः for ऋत्विजः Db,
S'b; °स्य गा (गां Ta) ऋत्विजः SR. पात्रैः corr. to पत्रैः S'b.

समारोप्य यदाहवनीये गार्हपत्येऽन्वाहार्यपचने स-
 भ्यावसथ्ययोश्च प्राणापानव्यानोदानसमानान्सर्वान्
 सर्वेषु समारोपयेत् । सशिखान्केशान्निष्कृत्य, विसृ-
 ज्य यज्ञोपवीतं, निष्क्रम्य, पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं ब्रह्म त्वं
 यज्ञस्त्वं सर्वमित्यनुमन्त्रयेत् । यद्यपुत्रो भवत्यात्मान-
 मेवं ध्यात्वानवेक्षमाणः प्राचीमुदीचीं वा दिशं प्रव-
 जेत् । चतुर्षु वर्णेषु भैक्षचर्यं चरेत् । पाणिपात्रेणा-

1. यथा° D4. °त्ये वान्वाहार्य° SR.

2. °सकथ्ययोश्च Ta-b, M; °सथयोश्च NR save Da, Bik.2, C.
 No च G6.

2—3. सर्वान्सर्वेषु समारोपयेत् twice in C; followed by
 प्रथमः खण्डः [॥१॥ in Dc, S'a, Bik.1-2, C.

3. सशिखां Tb. छित्वा for निष्कृत्य Ta; परित्यज्य G6;
 उत्पाद्य Ta-b, Ga; nothing D4, M, B. विसृज्य not in G6.

4. छित्वा for निष्क्रम्य G6, D4, B, M; निश्क्रम्य d. ब्रह्मा
 C, D4, B; ब्राह्मणः Ga.

5. °येत् ॥१॥ यद्य° Do. यद्यदपुत्रो Tb, Gc; यद्यप्रजा T 17.

6. एवं S'b, C, Ān., Nār., SR; others एव. °वेक्ष° SR save
 Ta-b; °वेक्ष्य° Da, S'b, d; others °पेक्ष°; cf. below, p. ३७, 1. 3.
 °माणं C. प्राचीमुदीचीं वा दिशं not in Ta. वा inserted
 after दिशं by Db-c, S'a-b, d, Ta.

7. त्रिषु वर्णेषु Tb, Ga-c, Bk; चतुर्वर्णेषु Vaidy. भैक्ष° C,

शनं कुर्यादौषधवत्प्राश्रीयद्यथालाभमश्रीयत्प्राण-
संधारणार्थं यथा मेदोवृद्धिर्न जायते कृशीभूत्वा ।
ग्राम एकरात्रं, नगरे पञ्चरात्रं, चतुरो मासान्वा-
र्षिकान्ग्रामे वा नगरे वापि वसेत् । विशीर्णं वस्त्रं
वल्कलं वा प्रतिगृह्य नान्यत्प्रतिगृहीयात् । यद्य-
शक्तो भवति येन क्लेशसहः स तप्यते तप इति ।

d, भैक्षा° Dc-4, Ta-b, Ga-c-6; भैक्ष्या° S'b; भिक्षा° M; भिक्ष° B; others भैक्ष्य°. °चर्या Da, d.

1. औषधवदशनमाचरेदौषधवदशनं प्राश्रीयत् SR save Tb; औषधवदशनं प्राश्रीयत् only, Tb. यथायथालाभम् Dc, Bik. 1-2.

2. कृशो G6, M, B; ऋषि (!) d. Instead of कृशीभूत्वा Visv. has: ऽरण्यनिष्ठो भिक्षार्थी ग्रामं प्रविशेत् ।

3. ग्रामैक° D4, M.

4. वा नि° for वापि Ta. After वसेत् SR adds: पक्षा वै मासा इति द्वौ मासौ वा वसेत्. विशीर्णवस्त्रं Ta-b, G6, M.

5. प्रतिगृह्यमाणो for प्रतिगृह्य Dj, Bik.1, S'a-b, d, C; प्रति-
गृहीयात् SR.

6. येन *ex conj.*; यो न: Do; यो न other NR; nothing SR. यो नक्लेशः Nār. क्लेश—इति Di only; क्लेशसहः स तस्य तप इति Db; *id.*, but क्लेशः स ह Dc-k-n, d; क्लेशः स तस्य तप इति Da; क्लेशः स तपते त (so) तप इति Bik.1; क्लेशः सहः (so) स तप्यते तप इति S'b; क्लेशः सहः स तस्य ते तप इति Dj-o; क्लेशः स तप्यते तप इति S'a, C; क्लेशतस्तप्यते तप इति G6; क्लेशतस्तप्यते तप इति

यो वा एवं क्रमेण संन्यसति यो वा व्युत्तिष्ठति
किमस्य यज्ञोपवीतं कास्य शिखा कथं चास्योप-
स्पर्शनमिति । तान्होवाच । इदमेवास्य तद्यज्ञोप-
वीतं यदात्मध्यानं, या विद्या सा शिखा, नीरैः
सर्वत्रावस्थितैः कार्यं निर्वर्तयेन्नोदपात्रे । जलती-
रे निकेतनं हि ब्रह्मवादिनो वदन्ति । अस्त-

other SR. तप इति ॥२॥ Do.

1. संन्यसति SR, Visv.; संन्यस्य Gc. यो वा (second) missing in Dc. एवं पश्यति for व्युत्तिष्ठति SR.

2. का वास्य for कास्य NR, Visv. चा° Da-b; others वा°.

3. तं for तान् SR, Visv.

4. यथात्मध्यानं Ta-b; यदात्मज्ञानं Gc. या Db, S'b, G6; missing elsewhere. विद्यात्सा Ta-b, D4, Bk. No सा G6, M, Visv. नीचैः Bk.2; नीतैः Dc; नीरः S'b; नीतरैः d; नीरैः Tb; निकृत्तैः T17; निर्वैरः M, Bk; निर्वैरं G6.

5. °त्रोप° for °त्राव° T17. °तेः G6, M; °ते Bk. निर्वर्त-
येन्नो° Visv. (p. २४); निर्वर्तयन्तु Db-i-k-l; others, save Cख,
निर्वर्तयन्तु°; Cख, विवर्त्तयन्तु°. उदयात्रे Db; उदपात्रेण Cख; उद-
पाद (!) T17; उदरपात्रेण SR. +

5—6. जलतीरे Db; नदीतीरे Ga; भुञ्जतिरे (!) G6.

6. ह for हि Da-c; nothing SR. °वासिनो S'b.

मित आदित्ये कथं चास्योपस्पर्शनमिति । तान्हो-
वाच ।

यथाहनि तथा रात्रौ नास्य नक्तं न वा दिवा ।
तदप्येतद्विष्णोक्तं । सकृद्दिवा हैवास्मै भवति । य
एवं विद्वानेतेनात्मानं संधत्ते संधत्ते ।

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

देवा ह वै समेत्य प्रजापतिमब्रुवन् । न वि-
दामो न विदाम इति । सोऽब्रवीद्ब्रह्मिष्ठेभ्यः । मे
तद्वदतो ज्ञास्यथेति । ततो वै ते ब्रह्मिष्ठा न
वदन्तो न वदन्त इत्येतत्सर्वम् । देवानां सार्ष्टि-

1. चा° Da-b-c, S'a, d, Ta, G6; others वा.

3. No वा in SR.

5. विद्वान्तेनात्मानं S'a-b; विद्वान्तेनात्मानं Dj; विद्वानेनात्मानं
Dn; विद्वान् नैतेनात्मानं C, Nār. संधत्ते° missing in d,
Bik.1, SR.

6. द्वितीयः खण्डः ॥ [२ ॥] Dc, S'a, Bik.1-2, C; ॥३॥ only,
Do. For SR see Bsa. Up.

7—2 (p. ३६). This section in NR only; see Preface.

7. No न° Ck.

8—9. मे तद्वदतो not in Dc. 10. °न्ता for °न्तो Dc, d.

तां सालोक्यतां सायुज्यतां गच्छति य एवं वेद । १ ।

[देवा ह वै भगवन्तमब्रुवन् । अधीहि भगवन् ब्रह्मविद्याम् । स प्रजापतिरब्रवीत् ।] सशिखान्केशान्निष्कृत्य, विसृज्य यज्ञोपवीतं, निष्क्रम्य, पुत्रं दृष्ट्वा, त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारस्त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं धाता त्वं विधाता त्वं त्वष्टा त्वं प्रतिष्ठासीति वदेत् । अथ पुत्रो वदति । अहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं वषट्कारोऽहमोंकारोऽहं स्वाहाहं स्वधाहं धाताहं

1. °कतां for °क्यतां d. सायो° Da-b, d.

3—4. देवा—अब्रवीत् SR only, introduced by: अथ कठोपनिषत् (याजुषी कठोपनिषत् Gb, M; कठरुद्रोपनिषत् B) । परिव्रज्याधर्म-पूगालङ्कारा यत्पदं ययुः । तदहं कठविद्यार्थं रामचन्द्रपदं भजे (Tb, B only) ॥ ॐ सह नाववत्विति शान्तिः ।

4—5. निष्कृत्य Ta-b, M, B; निष्कृत्य Visv. 3 MSS. out of 5.

6. त्वमोंकारः missing in S'a-b.

7—8. त्वं त्वष्टा त्वं प्रतिष्ठासीति missing in Ta-b.

8. वदेत् not in NR.

9. स्वाहाहं स्वधाहं not in Dc, S'b.

विधाताहं त्वष्टाहं प्रतिष्ठास्मीति । तान्येतानि ।
 अनुव्रजन्नाश्रुमापातयेत् । यदश्रुमापातयेत्प्रजां वि-
 द्यां छिन्यात् । प्रदक्षिणमावृत्येतश्चेतश्चानवेक्षमाणाः
 प्रत्यायन्ति । स स्वर्ग्यो भवति । २ ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य वेदौ वेदान्वा चरितब्रह्म-
 चर्यो दारानाहृत्य पुत्रानुत्पाद्य ताननुरूपाभिर्वृत्ति-
 भिर्वितत्येष्ट्या च शक्तितो यज्ञैस्तस्य संन्यासो गुरुभि-

1. विधाताहं not in S'b. त्वष्टाहं not in Bik.1.

2. यदश्रुम् S'a, Ga. प्रजा Bik.1-2; प्रजान् Da-c, S'a, d.

2—3. विद्यात् Da-c, S'a, d; विद्यात् Bik.2; त्विद्या (!) Db.

3. °त्येतश्चेतश्चा° d only; °त्येतश्चेतश्चा° other NR save C;
 °त्येतश्चेतश्चा° C, SR, Nār. °पे° for °वे° Bik.1. °क्ष्य° NR save
 S'a, C. °माणः for °माणाः Db-c-i-j, S'a, Ta-b.

4. प्रत्यायेति Da-b-k-n-o, S'a-b; प्रत्यायति Di-j. स्वर्गो C
 and variant of Tb. स स्वर्ग्यो भवति Du-12, T'a-b. Gb,
 M, B; twice in others, but no स² in Da, S'b. वृतीयः
 खण्डः ॥ [३॥] Dc, S'a, Bik.1-2, C; nothing SR.

5—6. For वेदौ—°चर्यो SR reads वेदोक्ताचरितब्रह्मचर्यो.

6. ताननुपा° B. °पादिभिः for °पाभिः Ta-b, Ga, M, B.

7. °त्येष्ट्या Ta. तस्य not in Ga, M. संन्यासे Tb;
 संन्यसेद् Ga, M.

रनुज्ञातस्य बान्धवैश्च । सोऽरण्यं परेत्य द्वादशरात्रं
 पयसाग्निहोत्रं जुहुयाद् द्वादशरात्रं पयोभक्षः स्यात् ।
 द्वादशरात्रस्यान्तेऽग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं नि-
 र्वपेत्, प्रजापतये च प्राजापत्यं चरुं, वैष्णवं त्रिक-
 पालम् । अग्निसंस्थितानि पूर्वाणि दारुपात्राण्यग्नौ
 जुहुयात् । मृण्मयान्यप्सु जुहुयात् । तैजसानि गुरवे
 दद्यात् । मा त्वं मामवहाय परागा नाहं त्वामवहाय
 परागामित्येवं गार्हपत्यमेवं दक्षिणाग्निमेवमाहवनीय-

1. °तश्च for °तस्य Ga, M. चरेद्य for परेत्य Db, S'a-b.

2. स्यात् not in B1k.2.

3—4. The words द्वादशकपालं निर्वपेत् added *et conj.*;
cf. Visv. (p. १३): तथा च श्रुतिः । आग्नेयीमेव कुर्यात् । अग्नये
 वैश्वानराय द्वादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति । प्राजापत्यं चरुं वैष्णवं
 नवकपालं चेति ।

5. अग्नि for अग्नि° Dc, S'b, d, Ta-b, Ga, B.

6. गुरुवे (!) Db, S'b.

7. मामपहाय for मामवहाय Ga, Tb (altered to °वहाय), M,
 B. प्रागाः for परागा d; परागां S'a. त्वामपहाय for त्वाम-
 वहाय Ta, Tb (altered to °वहाय), Ga, M, B.

8. गार्हपत्यमेवं C only; other NR गार्हपत्यमित्येवं.

8—1(p. ३९). परागामिति गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयेष्वरणिदेशाद्
 SR.

मरणिदेशाद्भस्ममुष्टिं पिबेदित्येके । सशिखान्केशान्नि-
 ष्कृत्य विसृज्य यज्ञोपवीतं भूः स्वाहेत्यप्सु जुहुयात् ।
 अत ऊर्ध्वमनशनमपां प्रवेशमग्निप्रवेशं वीराध्वानं
 महाप्रस्थानं वृद्धाश्रमं वा गच्छेत् । स यत्सायं
 प्राश्नीयात्सोऽस्य सायंहोमो यत्प्रातः सोऽयं प्रातः,
 यद्दर्शं तद्दर्शं यत्पौर्णमासे तत्पौर्णमास्यं, यद्वसन्ते
 केशश्मश्रुरोमनखानि वापयेत्सोऽस्याग्निष्टोमः सो-
 ऽस्याग्निष्टोमः । ३ ।

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

-
- 1*. °दशात् for देशात् Bik.1-2. सशिखां Ta-b.
 1—2. निष्कृत्य SR; निष्कृत्य Visv. 3 MSS. out of 5.
 3. अग्निं for अग्नि° S'a-b, Bik.1.
 4. स यत्सायं *ep conj.*; स यः सायं NR; पयसा यं Ta-b,
 M, B; पयसा Ga.
 6. तद्दर्शं Ta-b, B; तद्दर्शनं Ga, M; तद्दर्शो Db; तद्दर्शं Bik.1;
 तद्दर्शं others. °मासे Db only; °मास्ये others. °मास्यं SR;
 °मासो Db; °मास्ये (again) other NR. यद्वसेत् S'a.
 7. °लोम° for °रोम° Dc, Bik.1-2, C, SR. °होमः for °ष्टोमः
 Bik.2; °सोमः Bik.1. 7—8. सोऽस्याग्निष्टोमः" not in SR.
 9. चतुर्थः खण्डः ॥ [४] ॥ Dc, S'a, Bik.1-2, C; nothing SR.

संन्यस्याग्नीन्न पुनरावर्तयेत् ।

यन्मन्युर्जायामावहत् [.....]

.....

..... तस्माच्छवोध्युच्यते ॥]

इत्यध्यात्ममन्त्राञ्जपेत् । स्वस्ति सर्वजीवेभ्य इत्युक्त्वा
दीक्षामुपेयात् । काषायवासाः । कक्षोपस्थलोमान्वर्ज-
येत् । लघुमुण्डोऽसूत्रोदरपात्रः । कस्मादित्यध्यात्मम-

1. संन्यासा° Di-n-o, S'a-b, d. °ग्निं ज्ञ SR.

2. मामन्युः for यन्मन्युः Db-c, d; मामन्युं S'a-b, Visv. 2 MSS.; मामन्यं Visv. 1 MS.; मापत्यं Visv. 1 MS.; यन्मन्युं Dc; यन्मन्युः Bik.1; यन्मृत्युः SR. °वहयेद् for °वहत् S'a, d; °चाहवेद् Dc; °वाहयेद् other NR and Visv.; °वहम् SR.

5. इत्यथाध्यात्म° Bik.1, C; इत्याध्यात्म° Db-c, Bik.2, Ta. पठेत् for जपेत् SR.

6—7. दीक्षा°—कस्मादिति not in SR.

6. °वासाः Bik.2, Visv.; °वासा Dc; others °वासः (no Visar-ga in S'a-b). °स्थं S'a-b, d.

6—1 (p. ४१). कक्षोपस्थरोमा लघुमुण्डोदरपात्रो [2 MSS. out of 4 insert दपात्रो] दकस्मादित्यध्यात्ममस्य ध्यायत ऊर्ध्व° Visv. p. २२ (“काठकब्राह्मणम्”).

7. लघुमुंडा° Bik.2; लघुमुण्डो S'a. °पात्रं C.

7—1 (p. ४१). आत्मानमनन्यं for अध्यात्ममस्य SR.

स्य ध्यायते । ऊर्ध्वबाहुर्विमुक्तमार्गो भवेदनिकेतश्च-
रेत् । भिक्षाशी न दद्यात् । पवित्रं धारयेज्जन्तुसंरक्ष-
णार्थं । वर्षावर्जम् । इति । तदपि श्लोकाः ।

कुण्डिकां चमसं शिष्यं त्रिविष्टब्धमुपानहौ ।

शीतोपघातिनीं कन्थां कौपीनाच्छादनं तथा ॥

पवित्रं स्नानशाटीं च उत्तरासङ्गमेव च ।

यज्ञोववीतं वेदांश्च सर्वं तद्वर्जयेद्यतिः ॥

1*. ध्यायंस्तद् for ध्यायते SR save Ta; ध्यायेद् Ta. ऊर्ध्व
SR save Tb; ऊर्ध्वगो for ऊर्ध्व NR, Tb. बाहुः SR (save
Tb) and C; बायुः S'a, Visv.; पायुः others (बाहुः and पायुः
Nār.). वियुक्त° Da, S'a, d; विमुक्ति° Ga.

2. भिक्षाशीनं न दद्यात् Visv. 2 MSS. out of 4. यत्किञ्चिन्
inserted after भिक्षाशी by Tb, M, B; यत्किञ्च by Ta.
नादद्यात् (alt. from न दद्यात्) Db; न दध्यात् S'a, M. पवि-
त्रं *ex conj.* (see above p. २१); लवैकं all save d, Visv.;
लब्धकं (!) d; प्रणवैकं Visv. p. २२; प्लवैकं Visv. p. २५; ब्रह्मवैकं
द्याप्लवकैर्धार° (!) Visv. p. २२ note (1 MS.). न धावयेत् for
धारयेत् SR.

3. वर्षवर्जम् SR. श्लोकः (so) NR; श्लोका भवन्ति SR.

4. ष्टब्ध° Dc-1-m-o-12-13, Bik.1-2, Ān; others ष्टप°.

6. ंसाटीं Da-b, Ta.

ह्वानं पानं तथा शौचमद्भिः पूताभिराचरेत् ।

नदीपुलिनशायी स्याद्देवागारेषु वा स्वपेत् ॥ ३ ॥

नात्यर्थं सुखदुःखाभ्यां शरीरमुपतापयेत् ।

स्तूयमानो न तुष्येत निन्दितो न शपेत्परान् ॥ ४ ॥

[ब्रह्मचर्येण संतिष्ठेदप्रमादेन मस्करी ।

दर्शनं स्पर्शनं केलिः कीर्तनं गुह्यभाषणम् ॥ ५ ॥

संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ।

एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ६ ॥

विपरीतं ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभिः ।]

एतां वृत्तिमुपासन्तो घातयन्तीन्द्रियाणि च ॥ ७ ॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

कठश्रुत्युपनिषत्समाप्ता ॥

1. पानं SR ; ध्यानं Dm-12, Ān., Nār.2 ; दानं other NR. †
5—9. These 2½ Ślokas are in SR only where they conclude the section on Saṃnyāsa (see Preface).

10. °सीत for °सन्तो Dc, Bik.1. घातय° C only ; others तापय°. यदिति for च Db, Ś'a, d.

11. पञ्चमः खण्डः ॥[५ ॥] Dc, Ś'a, Bik.1-2, C ; ॥३॥ Dm, Ān.

12. कठश्रुतिः Dc and (corr. from कण्ठ°) Db ; कठश्रुतिरूप° D12 ; कठश्रुत्युप° Di-13 ; कथश्रुतिः Bik.1 ; कण्ठश्रुत्युप° others. अथर्ववेदे added by Da, Ś'b, d.

परमहंसापानपत्र

अथ परमहंसोपनिषत्

ॐ । अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गस्तेषां
का स्थितिरिति नारदो भगवन्तमुपगम्योवाच । तं
भगवानाह । योऽयं परमहंसमार्गो लोके दुर्लभतरो
न तु बाहुल्यं । यद्येको भवति स एव नित्यपूतस्थः

---

2. There is a Śānti in several texts: पूर्णमदः Ta-b-1, Gb, M, B; भद्रं कर्णेभिः d1-2-4, P; सह नाववतु D5-8, G2. In Tb, Gb, B the Śānti is preceded by the Śloka : परमहंसोपनिषद्वेद्यापारसुखाकृति । त्रैपद (पाद B) श्रीरामतत्त्वं स्वमात्रमिति चिन्तये ॥. M begins : अथ शुक्लयजुर्वेदे परमहंसोपनिषत् ।.

3. उपगम्य NS' save Dc-6, Śa; उपागम्य Pk; उपगत्य Dc-2-6, S1, d1-3-5, P save क-ख-ग; उपागत्य D5-8, Pg, G1; उपसमेत्य d2-4, Pख, SR save G1. † No तं in S1, Gb.

4. उवाच for आह s. सोऽयं d5, T2-4-13, Vidy. ed. save च. परमहंसानां मार्गो Vidy. ed. लोकेषु NS' save D6.

5. ऽनन्तबा° for न तु बा° Śa-b, s. बाहुल्यं Vidy. only (ed. and comm.; “लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः”); बाल्यो D8; बाहुल्यो ऽपि NS' (save D6); बाहुल्यो others. † NS' (save D6) and

स एव वेदपुरुष इति विदुषो मन्यन्ते महापुरुषो य-
च्चित्तं तत्सदा मय्येवावतिष्ठते तस्मादहं च तस्मिन्ने-
वावस्थितः । असौ स्वपुत्रमित्रकलत्रबन्धादीञ्छिखा-
यज्ञोपवीतं स्वाध्यायं च सर्वकर्माणि संन्यस्यायं ब्र-
ह्माण्डं च हित्वा कौपीनं दण्डमाच्छादनं च स्वशरी-
रस्योपभोगार्थाय च लोकस्योपचाराय च परिग्रहेत् ।

Vidy. ed. insert ऽपि after यद्येको. नित्यपूतः Ga, Tur.Up.;
नित्यमात्मस्थः T4; नित्यपूतस्थ इति Db-i, S'a-b, s.

1. विदुषो all. † d5 inserts स before महापुरुषो.

1—2. यच्चित्तं S'a-b, S1, s, Ta; हि चित्तं G2; यस्य चित्तं
d1; यस्तच्चित्तं Tur.Up.

2. तत्सर्वदा D2-5-8, d1, P, Vidy.; तद्यथा d4. मध्ये S'a-
b, s. °शिष्यते T4.

3. No अव Pक-ख. °स्थितः d2, Pख, Tur.Up.; °स्थीये S'a;
°स्थीयते others. †

3—4. शिखायज्ञोपवीतं NS' (save D6, S'a), D5-8, d4, T4,
Ga; शिखायज्ञोपवीते P, Vidy. ed.; शिखायज्ञोपवीती S1; शिखां
यज्ञोपवीतं others.

4. After °वीतं NS' save D1-6 insert च याग; D1, d4-5,
Ta, B यागं सूत्रं; G2, Visv. यागं सूत्रं च; Vaidy. च only.

5. No च¹ in Dc, d5. कौपीनदण्डमा° S'a, Tb-2-4.
दण्डकमण्डलुमाच्छादनं D6. No च² in S'a.

6*. °रस्योप° NS'; °रोप° others. °भोगाय D6. No च¹

तच्च न मुख्योऽस्ति । को मुख्य इति चेदयं मुख्यः

॥ १ ॥

नदण्डं नशिखं नयज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति
परमहंसः । न शीतं न चोष्णं न सुखं न दुःखं न

in d1 and SR save T2-13, G2. लोकस्यैवोप° SR save T2-4-13, G1-2. °पचाराय NS' save Db-c-1; so Jacob; उप-काराय Db-c-1, d2-5, Pक-ख-ग-घ; °पकारार्थाय other NR, and SR (save T2-13), Vidy., Visv.

6 (p. ४६)—1. परिग्रहेत्तच्च most MSS.; परिग्रहेत् तच्च S'1; परिग्रहीतुश्च S'a-b; परिग्रहीतश्च s; परिग्रहीतं च D6; परिग्रहेत् किञ्च Dc; परिग्रहीतश्च Tb.

1. मुमुक्षोस्ति (!) Dc. को मुख्य NS' save S'b, D6; others कोऽयं मुख्य. च यदयं for चेदयं B.

3. न दण्डो S'a-b, s. After नदण्डं D6, d4-5, T2, Ga-2, B insert न कमण्डलुं. नशिखं D5-8, d2-3-5, Ān., Pg, Vidy., Nār., N1; न शिखा S'a-b-1; न शिखां others. न शिखायज्ञोपवीतं Ga; nothing T2-13, G2. After °वीतं D6, d5 insert न स्वाध्यायं ("अपपाठः" Nār.). न चाच्छादनं SR save Tb-2-4-13, G1-2; वाच्छादनं न Tb. च सह चरति for चरति d5; चेति NS', Jacob. †

4. D5 inserts स before पर°. परमहंसः । तस्य न d4. दुःखं च न d3.

मानापमानं च । षडूर्मिवर्जं । निन्दागर्वमत्सरदम्भ-
दर्पेच्छाद्वेषसुखदुःखकामक्रोधलोभमोहहर्षासूयाहंका-
रादींश्च हित्वा स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते, एतद्वपुर-
पध्वस्तं संशयविपरीतमिथ्याज्ञानानां यो हेतुस्तेन
नित्यनिवृत्तस्तन्नित्यपूतस्थस्तस्य स्वयमेव स्थितिरि-

1. मानापमानं NS', Pक-घ; मानापमाने D5, d1; मानावमानौ d2, Pख; मानावमाने other NR, Vidy. ed., T4-13, G1-2; मानावमान other SR. इति for च SR. वर्जितं d1-4; वर्जितः d5; वर्ज्यं D5; वर्जितो SR; रहितः S'a-b, s; रहितं other NS', Jacob. Before निन्दा° NS', Pक-ख-घ, B, Jacob insert: न शब्दं न स्पर्शं न रूपं न रसं न गन्धं न मनोऽप्येवं, but S'a-b, s read शब्दो, स्पर्शो, etc., and Di-l-m, S'b, s, Jacob न च मनोऽप्येवं. Rejected by Nār.† मत्सरो Da-c-1-6, S'b-1, N1; मत्सरा s, Pघ; मत्सरौ Db; मत्सरान् d3. °मत्सरसमो भवेद्दम्भ° G2.

2. क्रोधरोषलोभ NS', Pघ. मोहमदहर्ष NS', Pक-ख-घ.
°सूयममत्वाहंका° D1, G1.

3. एतद्वपु° NS', Jacob; others यतस्तद्वपु°.

4. °ध्वस्तः d1-3, Pद, T2, G2, N1; °ध्वस्त other SR and D1, S'a; °ध्वस्त इति d5; °ध्वस्तमिति d2, Pक; °ध्वस्ता NS' (save S'a, D6); °ध्वस्तं other NR, Vidy., S'añk. (but Vidy.ed. reads आपद्ध्वस्तम्). विपरीत NR, Vidy., S'añk.; विपर्यय d5. T4-13, G1; missing in other SR.

5*. निर्वृत्तः d5; निवृत्तिः D6. °निवृत्तो नित्य° Db, S'a-b, s, G2. तन्नित्यपूतस्थस्तस्य स्वयमेव Da-b-c-m-1-6, S'b, s, Jacob;

ति तञ्शान्तमचलमद्वयानन्दविज्ञानघन एवास्मि,
तदेव मम परमधाम तदेव शिखा च तदेवोपवीतं
च, परमात्मात्मनोरेकत्वज्ञानेन तयोर्भेद एक एव

so S'a but °पूतस्तस्य, and other NS' but °बोध° for °पूत°; others तन्नित्यबोधस्तत्त्वयमेव.

ॐ (p. ४८)—1. स्वयमेव स्थितिरिति NS', Jacob; स्वयमेव च स्थितिः S1; स्वयमेवावस्थितिः others.

1. तञ्शान्तम् *et conj.*; संशान्तम् G2; तत् शान्तम् S'a; तं शान्तम् others. † °नन्दं NS' (save D1), Jacob, d2, T2-4-13, G1. † विज्ञानमेवास्मि S'a; विज्ञानघनमेवास्मि d2; विज्ञानघनसच्चिदानन्द एवास्मि d4; चिद्धन एवास्मि 1a-b-1, Gb-2, M.

2. तदेवमो परमधाम (or, परमं धाम, see next note) NS' save Da-k, S'a; तदेवपरमोपरमधाम Da-k; तदेव परमं धाम S'a; तदेव मे परमं धाम Jacob; Oupn.: *et domus magna [mea] illud Eus magnum est; et pranou, quodd nomen magnum ejus est, nomen meum est.* परमं धाम Di-1-8, S'a, d1-2, Pख-ग-घ-ङ, Jacob, Vidy., Nār., SR save T13 and save S'añk.; परं धाम d4, T13. तदेव च शिखा for तदेव शिखा च Pख, Vidy.; तदेव शिखा (no च) d4, SR (save T4, G1), Vidy.

3. After च NS' and Jacob insert: पदापदे (यदा पदे Jacob) निरन्तर (ः Da-b-k, S'b, Jacob 4 MSS.) पूत (पूतः S'b) स्थस्तदेवावस्थानं; Pक-ख-घ: यदेतन्निरन्तरं पूतस्थस्तदेवावस्थानं; Nār. observes: अत्र यदेतन्नित्यपूतस्थस्तदेवावस्थानमिति ग्रन्थः शिष्टैर्नोदृतः. † परमात्मनोरे° Da-b, S'b, s, S1, d5. भेद एक एव NS' (save S'a-b), Jacob; भेदः क एव S'b; भेदः परि° S1; भेद एव others. †

विभग्नः सा संध्या ॥ २ ॥

सर्वान्कामान्परित्यज्य अद्वैते परमस्थितिः ।

ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ॥

काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ।

स याति नरकान्धोराण्महारौरवमेव च ॥

इदमन्तरं ज्ञात्वा स परमहंसः ॥ ३ ॥

आशाम्बरो ननमस्कारो नस्वधाकारो नस्तुतिर्न-

1. भिन्नः for विभग्नः variant of Tb, Gb; विग्रो S'b, ५; विग्रो S'a. या for सा Da-b-c 1; या सा other NS' and Jacob.

2. परमे d1-4, Dt-5-8, Pघ-ङ, Vidy., SR save T4 and save S'ank.; परमा Db, d2, Pख, Nār.

3. °मेव च Da-b, S'a-b, s, Jacob; °संज्ञकान् other NR; संज्ञिकान् SR. Hereafter, d1-4-5, D6, Pख, T1-2-13, Vidy.ed. have a third S'loka, viz.: तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादि (समाधि D6) गुणवर्जितः (ज्ञानवर्जितः d5) । भिक्षामात्रेण यो जीवेत्स पापी यतिवृत्तिहा (स पापी पशुवन्नरः D6) ॥ This is inserted, by D1-5-8, and other SR, before स याति, etc.

6. य इदमन्तरं d2.

6—7. परमहंस आशाम्बरो etc., SR.

7*. स आशांवरो for आशाम्बरो D5-8; आकाशाम्बरो B. निर्नमस्कारो d2, Pख, Vidy. नस्वाहाकारो inserted before नस्वधाकारो by D6, d5, SR (save T2-4-13, G1, B); नस्वाहा-

वषट्कारो भवेद्भिक्षुः । नावाहनं न विसर्जनं न म-
न्त्रं न ध्यानं नोपासनं च । न लक्ष्यं नालक्ष्यं न पृ-
थङ् नापृथङ् नाहर्न नक्तं न सर्वं च । अनिकेतस्थि-

कारो for नस्वधाकारो B save क; नवषट्कारो for same, Dc;
नस्वधाकारो नस्वाहाकारो Bक; nothing d4.

ACNO 14'

7 (p. ५०)—1. नस्तुतिर्नवषट्कारो NS' (save Dc-1), Jacob 5
MSS. out of 6; ननिन्दास्तुतिर्नवषट्कारो D1; न वषट्कारो न स्तुतिर्न
निन्दा Dc; न निन्दा न स्तुतिर्यादृच्छिको P' save ख, B, S'aṅk.,
Nār.; न निन्दा न स्तुतिर्न वषट्कारो Pख; ननिन्दास्तुतिर्यादृच्छिको
Vidy., Jacob 1 MS., SR save B; Oupn.: *quidquid ad tō
fieri (futurum) est, factum putat; et non volitionem vitæ ha-
buerit (habet), et non timorem tō mori.*

1. भवेत्स भिक्षुः d4, B. भिक्षोर्नावाहनं (for भिक्षुः । नावाहनं)
SR save B.

2. ओ S'a-b, s. नोपासितं च d3-4, S'1, B; नोपवासनश्च
S'b; नोपवासश्च S'a, d5; नोपवासिनश्च s; नोपवासिनं च Da-b-c-k-
6; नोपासिनं च D1; नोपासितव्यं च d1; नोपासनं (no च) Vidy.
न लक्षं नालक्षं NS' (save Dc, S'a, s), D8, Jacob.

3*. नाहर्न नक्तं न सर्वं NS' (save Da-1-6, S'a), Jacob (नाहं न
त्वं न सर्वं 2 MSS.); no सर्वं D1; नाहं न नक्तं न सर्वं Da; नाहर्न
नक्तं सर्वं D6; नाहर्नक्तं न सर्वं S'a; न चाहं न च त्वं न च सर्वं d2;
नाहं न त्वं न सर्वं D5-8; अहं न सर्वं नासर्वं S'1; अहं न न त्वं न
सर्वं D2, d1-3-4, P, S'aṅk. (Nār.); न चाहं न त्वं न च सर्वं Vidy.
ed.; नाहं न त्वं च न सर्वं T13; आवाहनं न सत्त्वं नासत्त्वं न सर्वं
Tb; न गहनं नागहनं मत्वा सर्वं G2; ज्ञेयं च न सत्यं नासत्यं T4;

तिः । एवं स भिक्षुर्हाटकादीनां नैव परिग्रहेन्नावलो-
कनं च । अथावलोकनमात्रेण न बाधक इति चेद्बाध-

अहं न सत्त्वं च सर्वं T2, G1, अहं न सत्त्वं न सर्वं other SR. (च after सर्वं all). Oupn. : *Non ei non est, et non ei duc. Non ei, tu, est; non ei, ego : id est, capax tuus in eo non mansit. Et ei quidquam non est, praeter atma.*

3 (p. ५१)—1. अनिकेतः स्थिरमतिः Ga-b, M, B.

1. For a possible *lacuna* before एवं see note in our translation. एवं Ga, M, B; others एव (no Daṇḍa).†
स D1, d2-3, S'1, Jacob, P, Vidy., G1-2, B; missing in others. हाटकादीनां NS' (save Da), Pक-ख, Jacob; सौवर्णा-
दीन् d2, D8, Pg, Visv.; सौवर्णादि D5; सुवर्णादि d1; सुवर्णादीनां
Da, d4; सौवर्णादीनां others.

1—2*. परिग्र°—इति चेद् NS' (but बाध इति चेद् S'a); so
Jacob; परिग्रहेन्न लोकं नावलोकयेन् । अथावलोकनमात्रेण, etc., D1;
परिग्रहेत्तल्लोकं नावलोकयेच्च आबाधकः क इति चेद् Vidy.; परिग्रहेन्न
(परिग्रहणेन S'1) लोकं नावलोकं (नावलोकनं S'1, d1, D5-8; नालोकनं
D2; नालोकं d2; नावलोकं न d4) चाबाधकः क (च माबाधकः क
S'1; च न बाधक d5; च बंधकं न d4; च आराधकः क D2) इति
चेद् other NR; परिग्रहेन्न (परिग्रहेता न N1) लोकनं (लोकं T13,
G1-2, N1; लोकं न Tb) नावलोकनं (नावलोकं T2-13, N1) च
(not in T1-2-13, G2; च बाधको B; च न बाधको M) न (not
in T4, G1, N1) चाबाधकः (आबाधक G1; अबाध T4; बाधकः
N1; च बाधकः Ga) क (not in T1-4, G1) इति चेद् SR.

कोऽस्त्येव । यस्मान्निक्षुर्हिरण्यं रसेन दृष्टं स ब्रह्महा
 भवेत् । यस्मान्निक्षुर्हिरण्यं रसेन स्पृष्टं स पौलकसो
 भवेत् । यस्मान्निक्षुर्हिरण्यं रसेन ग्राह्यं स आत्महा
 भवेत् । यस्मान्निक्षुर्हिरण्यं रसेन नदृष्टं च नस्पृष्टं च
 नग्राह्यं च सर्वान्कामान्मनोगतान्व्यावर्तयेत् । दुःखे

2 (p. ५२)—1. चेदाबाधकोऽस्त्येव d2, D5-8, Vidy.; चेत्तद्बाधको-
 ऽस्त्येव s, D6; चेत्तद्बाधकोप्येव D1; चेद्बाधोऽस्त्येव S'a.

1—3. दृष्टं स 'स्पृष्टं स 'ग्राह्यं स NS' save S'a, Dc-6; दृष्ट्वा
 'स्पृष्ट्वा 'ग्राह्यं च स S'a; दृष्टं स 'स्पृष्टं स 'ग्राह्यं च स Dc-6;
 D2, d3, S'añk. (Nār.?) insert च, the rest चेत्, before each
 स; स्पृष्ट्वा (so) चेत्स 'सुस्पृष्टं चेत्स 'ग्राह्यं चेत्स S'1.†

2. पौष्कसो Da-b-c; कामो (!) S'a.

4. यस्माद्, etc., Da-b-1; यस्मान्निक्षुर्हिरण्यं यो न दृष्टं Jacob;
 also Dc-6, but तस्माद्; also s, but येन for यो न; तस्माद्
 (यस्माद् T4-13) निक्षुर्हिरण्यं रसेन न दृष्टं others, also Oupn.

No रसेन in S'1, d2, D2; for Jacob, etc., see preceding note.

न¹ not in T4, M. न च for च न Dc-5, S'1; nothing T4.

च¹ not in S'a, d3-4, D2, T2-13.

4—5. न च for च न D5, S'1, T4.

5. च not in S'a; च न S'1. सर्वान्कामान्मनोगतान् NS'
 (आत्मानि गतान् S'a), D5; so Jacob MSS. (rejected); सर्वे
 कामा मनोगताद् Visv.; सर्वे कामा मनोगता others. व्यावर्तयेत्

नोद्वेगः सुखे नस्पृहः त्यागी रागे सर्वत्र शुभाशुभ-
योरनभिस्नेहो न द्वेष्टि न मोदं च । सर्वेषामिन्द्रियाणां
गतिरुपरमते । ज्ञाने स्थिरस्थः सदात्मा आत्मन्ये-
वावतिष्ठते । स यतिः कथ्यते स एव योगी स एव

S'a only ; cf. Oupn. : *transire faciat* (ubiquit) ; व्यावर्तेरन्
other NS', Jacob MSS. (rejected) ; व्यावर्तन्ते d1-2-4-6, D8,
Vidy., Nār., SR ; व्यावर्तेते D5 ; व्यावर्तेत S'ank., V1sv ; ह्यावर्तेत
S'1. †

1. नोद्वेगः NS', Jacob, N1 ; नोद्विग्नमनाः T2, G2 ; नोद्विग्नः
others. नस्पृहः Dc, S'b, s, d1-3-4, D2 ; निःस्पृहः (निस्पृहः)
Da-b-1-6-8, Nār., Vidy. ed., SR ; निस्पृह D5, “निस्पृहः
(MSS. नस्पृहः or न स्पृहा)” Jacob ; न स्पृहा S'a, d5, P, S'ank.,
V1sv. त्यागी *cc conj.*, त्यागे d1, D5-8, S'ank. 2, Vidy.
ed. ; त्यागो others.

2. द्विष्टिः S'a. प्रमोदश्च (for मोदं च) NS', Jacob ; मोदते च
D5-8, Pch Nār., Vidy. ed. (मोदं च comm.), B ; मोदनं च Gb.

3. गतिरूपं रमते S'b, s ; गतिरूपे रमते S'a, गतिरूपरमते Da ;
गतिरूपरमो M.

3—4. ज्ञाने—वतिष्ठते NS', Jacob ; others have instead : य
(स T4) आत्मन्येवावस्थीयते (वतिष्ठते Vidy. comm. ; वस्थिते
D5).

4—1 (p. ५५). स यतिः—ज्ञानी च NS, Jacob (D6 adding
सयथात्मावस्थीयते) ; missing in others.

ज्ञानी च । यत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमिति कृत-
कृत्यो भवति ॥ ४ ॥

परमहंसोपनिषत्समाप्ता ॥

1*. तत् Tb-1, Gb, M; यः T2, G1. °नन्दैकरूपरसबोध°
NS' save D1 (no रस Dc); °नन्दैकं रूपं रसबोध° D1; °नन्दैकै-
कबोध° S'1; °नन्दैकबोध° others. † तद्ब्रह्माहमिति NS' save D6;
तद्ब्रह्माहमस्मि T4-13, G1-2; T2 adds इति; तद्ब्रह्मैवाहमस्मीति re-
maining SR; तद्ब्रह्माहमस्मीति remaining NR.

1—2. कृतकृत्यो भवति (once) NS', d3-4, D2, Vidy.; Dc, d5,
G2 add य एवं वेद; others repeat कृतकृत्यो भवति.

2—3. पूर्णमद इति शान्तिः Tb, M, B; भद्रं कर्णेभिः, etc., d2,
P; सह नावतु D8; D6 ends: कृतकृत्यो भवति ब्रह्मैव सर्वं ब्रह्माप्येति
विमुक्तः सर्वकामेभ्यो स विमुच्यते इति श्रुते इति परमहंसोपनिषत्समाप्तं ॥
श्रीपरमहंसमूर्तये नमः ॥

जाबालोपनिषत्

अथ जाबालोपनिषत्

ॐ । बृहस्पतिरुवाच याज्ञवल्क्यं । यदनु कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनं ब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनं । तस्माद्यत्र कचन गच्छति तदेव मन्येतेतीदं वै कुरु-

2. ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः । P, d1 ; ॐ पूर्णमद इति शान्तिः । Ta-1, Ga-b, M, B, V ; preceded by शुक्लयजुर्वेदगता जाबालोपनिषत् M, V ; by जाबालोपनिषत्ख्यातं (°ख्यात° Gb) संन्यासज्ञानगोचरं । वस्तुतस्तैपदं ब्रह्म स्वमात्रमवशिष्यते ॥ Tb, Gb, B. बृहस्पतिरुवाच omitted in Da-b-c-i-j-k-m.

4. ब्रूहीति—याज्ञवल्क्यः S'1 only ; missing in others, but cf. Oupn. : *Djaknoulak dixit*. यदनु for अविमुक्तं वै S'1. चैव for वै T15.

6—1 (p. ६०). तस्माद्यत्र—ब्रह्मसदनम् not in T3, N2.

6*. का (!) चाविमुक्तस्य गच्छति for कचन गच्छति S'1. गच्छेत् for गच्छति Pक-ड, Ga. तदेवं T17-18 ; तत्तदभि Pड.

क्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् ।
 अत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म
 व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा मोक्षी भवति । तस्माद-
 विमुक्तमेव निषेवेताविमुक्तं न विमुञ्चेत् । एवमेवैत-
 याज्ञवल्क्य ॥ १ ॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं । य एषोऽन-
 न्तोऽव्यक्त आत्मा तं कथमहं विजानीयामिति । स
 होवाच याज्ञवल्क्यः । सोऽविमुक्त उपास्यो य एषो

मन्यतेतीदं Tb-2-15-17; मन्यतेदं M, V; मन्यतेति इदं t; वै मन्ये-
 यमिदं [वै, etc.] T18; मानयतीति इदं G7.

6 (p. ५९)—1. मन्येत तदविमुक्तमेवेदं वै कुरुक्षेत्रं etc., Da-b, Pघ,
 B. मन्यत इदं देवयजनमिति तद्धि सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् । S'1.

2. प्राणैरुत्क्रममाणैः S'1; प्राणैरुत्क्रममाणस्य Jacob, "variant".

4. वै inserted before न Pङ. अविमुक्तं न विमुञ्चेत् repeated
 in T3-18.

4—5. एवमेवैष भगवन्निति याज्ञवल्क्यः Pक-ङ, Dc.

5. याज्ञवल्क्य Da-1, B; याज्ञवल्क्यं N2; others याज्ञवल्क्यः.
 इति प्रथमः खण्डः । P, N1, T15, t, G1; no figure in S' and
 most S'R.

6—7. एषोऽक्षरोऽनन्तोऽव्यक्त T17, G7; एषोऽव्यक्तोऽनन्त Dc.

7. आत्मानं for आत्मा तं Dc-1, T17. विजानामीति T3-18.

8—1 (p. ६१). एषोऽक्षरोऽनन्तोऽव्यक्त T17, G7

ऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सो
 ऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । वरणायां नास्यां च
 मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासी-
 ति । सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयतीति तेन वरणा
 भवति । सर्वाणीन्द्रियकृतपापानि नाशयतीति तेन
 नासी भवतीति । कतमच्चास्य स्थानं भवतीति ।

1*. विमुक्ते S'c, N2, T3, G7.

1—2. सोऽविमुक्तः—इति not in S'a-c.

2. ऽविमुक्तः सन् कस्मिन् D1. वरणाया नास्याश्च d1-3;
 वरणायां च नास्यां (नाश्यां Dc) च S'1, Dc; वरणायां नास्यां S'añk.2.
 नाश्यां for नास्यां Dc, T17, B, M, Weber.

3. No मध्ये S'1; प्रतिष्ठितो मध्य इति S'a-c. केन वरणा भवति
 केन नासी° d1-3, S'añk.1.

3—4. नाशीति B, Weber; no इति Da; नासिकेति S'1.

4. सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि S'1, P३; सर्वानिन्द्रियपुरुषान् d3,
 S'añk.1; °कृतान्दोषान् others, and S'añk. 2. No इति in
 Db-c, S'1, d1-2-3, P३, N1, T15-18.

5. भवतीति Pक-ख, B; इति Dc. सर्वाणीन्द्रियकृतपापानि Ja-
 cob 1 MS.; सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि S'1; सर्वानिन्द्रियकृतान् and
 सर्वानिन्द्रियकृतान्पापान् S'añk; °कृतपापान् d3; सर्वाणीन्द्रियकृतान्पा-
 पान् others. शमयतीति T1; वारयतीति T18; no इति Db-c,
 P (save क-ख), d1-3, S'1, N1, T15, G1.

6. नासा S'1; नासीति D1; नाशीति Dc; नाशी T3, M, B,

भ्रुवोर्ग्राणस्य च यः संधिः स एष द्यौर्लोकस्य परस्य
च संधिर्भवतीति । एतद्वै संधिं संध्यां ब्रह्मविद्
उपासत इति । सोऽविमुक्त उपास्य इति । सोऽवि-
मुक्तं ज्ञानमाचष्टे यो वै तदेतदेवं वेदेति ॥ २ ॥

अथ हैनं ब्रह्मचारिण ऊचुः । किंजप्येनामृतत्वं

Weber. भवतीति not in Dc; no इति D1, S'1, T3-17, t,
G1, V. क्तमं चास्य (वास्य S'1, T15) NS', S'1, B, T15.
No इति^२ S'1, Ta-3.

1. No च Dc. No यः T18. एव T15. °स्य च
परस्य Dc, d1-2-3, N1, T1.

2. No इति T1-2. वर्णं for संधिं T2.

2—3. °विदोपासत T3-18.

3. No इति^१ T17. सो—इति not in S'c उपास्यत
T17-18, N1.

3—4. विमुक्तो Dc, S'1; विमुक्तः T17; विमुक्त° Db, T2-18,
N2.

4. तदेवं Da-b-c; Pक-ख-ग, S'1, D1, B. No इति Db, d1-
3, S', N1, T1-3-15, M; होवाच for इति D1. द्वितीयः खण्डः
॥ २ ॥ P; no figure in d1-3, S', most SR (वेदाथ हैनं etc).
Here Oupn. concludes the first of its two Brāhmanas.

5. जाप्येन P (save ग-ड), Db, S'a-c, Jacob 4 MSS.; तप्येन
T2. अमृतं N2.

5—1 (p. ६३). °त्वं नो ब्रू° d1-2.

ब्रूहीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः । शतरुद्रियेणेति ।
एतानि ह वा अमृतस्य नामधेयानि एतैर्ह वा अमृ-
तो भवतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

अथ ह जनको ह वैदेहो याज्ञवल्क्यमुपसमेत्यो-
वाच । भगवन्संन्यासमनुब्रूहीति । स होवाच याज्ञ-

1*. स एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा शतरु° for शतरु° Db. शतरु-
द्रियेणेति Pg-ड, D1, N1. No इति° NS'.

2. एव for ह वा Da-c, S'c; एवास्य S'1; एव ह वा B.
No स्य P, D1, d1-3, G7, N2, S'añk.; अमृतानि Da-c, S'; अमृ-
तत्वस्य Db. नामानि NS', S'1, B; नामधेयानि भवन्ति M, V.
एतानि ह for एतैर्ह T3-18.

3. °ता for °तो Ta, M, V. भवन्तीति Ta-1, M, V.
No इति Da-b, S', T3-17. एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य not in D1,
S'1, d1-2-3, SR save B, Weber; replaced, in Da-b, S'a-c,
by कथं [वि S'a-c] जानीयामिति स होवाच याज्ञवल्क्यः स एषो-
ऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा ॥ ३ ॥ (no figure in S'a-c). °ल्क्य Nār.
1 only; °ल्क्यः Nār.2, P, B. इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ P;
इति द्वितीयः खण्डः t, N1; द्वितीयः खण्डः T15; ॥ २ ॥ d1-3; no
figure in S' and most SR.

4. अथ ह जनको ह वैदेहो P, d1-2-3-4; अथ ह जनको वैदेहो
Di-j-k-m, S'a-c, d4, N1; अथ जनको वैदेहो Da-b-c-1-1, S'1;
अथ हैनं जनको ह वैदेहो G7; अथ हैनं जनको वैदेहो other SR.

5. संन्यासविधिमनु° T15-16-18, G1-7; संन्यासविधिं ब्रूहीति T2-

वल्क्यः । ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा
वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनरव्रती
वा व्रती वा स्नातको वास्नातको वा उत्पन्नाग्निरग्नि-
को वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् ।

तद्वैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति । तदु तथा न

3 ; संन्यासं ब्रूहीति Di-j-k-l-m, B, Pख-घ. After ब्रूहीति Y
inserts : कथं संन्यासलक्षणम् ।.

1. परिसमाप्य B.

1—2. गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् for गृही भूत्वा—— प्रव्रजेत् d1-3,
Pg-ङ, SR (save T2-3-18, G7), Y.

2. चेतरेथा G1.

3. गृहाद्वनाद्वा Dc, d1, Nār., B. वनाद्वेति S'1.

3—5. अथ——प्रव्रजेत् not in S'1.

3—4. पुनर्व्रती वाव्रती वा T3, G1, N1, YB ; पुनरसद्यतिर्वा
व्रती वा T2.

4. No वा¹ S'a-c. No वा² S'a-c. उत्पन्ना° S'c, Viṣṇ. I ;
आसन्ना° Yād.ⁱ II ; उत्सन्ना° (वोत्सन्ना°) others.

4—5. वा उत्सन्नाग्निको वा यद् Dc, B.

5. विरज्येत् t, YGa, YM.

6. तदेके T3, Y save Tb ; एतद्वैके d2, S'a-c ; एतधैके Da.
प्रकुर्वन्ति T15, t, N1 ; निर्वपन्ति S'1, Sañk. 2. तदुत तथा Tb ;
तदु तत्तथा N1 ; तत्तु तथा T3 ; अथ वा न Y save Tb ; अथ ह न
YTb.

कुर्यात् । आग्नेयीमेव कुर्यात् । अग्निर्ह वै प्राणः । प्राणमेवैतया करोति । त्रैधातवीयामेव कुर्यात् । एत एव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति ।

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥

1. ंयामेव for ंयीमेव SR, Y. अग्निर्हि प्राणः d1-3, S'1, P३, SR, Y ; अग्निर्हि वै प्राणः Dc-1 ; अग्निर्हि वाव प्राणः d2.

1—2. प्राणमेव तथा B ; प्राणो वै तथा T3.

2. पञ्चात् त्रैधा° for त्रैधा° d1-3, S'1, P, Tb, G1, M, V, S'ank., Nil. ; तस्मात् त्रैधा° Nār. Up. त्रैधातन्मय्यामेव M, V ; त्रैधातव्यामेव G1 ; त्रैधातवीमेव Da, S', d2, Jacob 3 MSS. out of 6.

2—3. एत एव G1, T15, Jacob 1 MS. : एतयेव B ; एते वै T17 ; एवं only, S'1 ; एतयैव others. †

2—p. ६७, 1. एत एव——तदुपासितव्यम् not in NS', d2 (added by later hand in Db).

3. यदु for यदुत Tb, t1, Nār. ; यत्र T, Gb, M, V ; भवति यदुत S'1.

4—5. The Mantra is accentuated in d3 ; corrupted, in SR, S'1, d2, by insertions (' जातः प्राणादरोचथाः । तं प्राणं जानन् ').

4. ऋत्विजो most MSS.

5. आसीदाथा D1. अधा for अथा T3-17-18.

4—1(p. ६६). अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यग्निमाघ्राये(!) देषा वा etc., S'1.

इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत् । एष वा अग्नेर्योनिर्यः
प्राणः । प्राणं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाह ।

ग्रामादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाजिघ्रेत् । यद्यग्निं न
विन्देदप्सु जुहुयात् । आपो वै सर्वा देवताः । सर्वा-
भ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नी-
यात्साज्यं हविरनामयम् । मोक्षमन्नस्त्रय्येवं विन्देत् ।

1*. मन्त्रेण missing in D1. एष ह वा S'1, d2, SR.

2. No प्राणः in Y. प्राणं omitted in SR save B.
प्राणागच्छ S'1. After गच्छ Y and S'1 insert: [स्वाहा S'1]
स्वां योनिं गच्छ.

3. Before ग्रामाद् S'1 inserts (cf. note on p. ६४, l. 3—5)
अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वास्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा.
आजिघ्रेत् Y, Nār.Up., Php.Up.; others आघ्रापयेत्.†

3—4. यदग्निमविन्देत् SR save T'a, t; यदग्निं न विन्देत् Y.

4. T2 adds वा after अप्सु. ओं सर्वा° P.

5. जुहोति Gb. हुत्वा समुद्धृत्य P, S'aṅk.; हुत्वोपोद्धृत्य Nār.
°दृत्योदकं प्राश्नी° T2-18, G7.

5—6. हुत्वोद्धृत्य प्राश्नीयात् not in Y. प्राश्नाति S'1.

6. स्वाज्यं YBk. °नामयकं S'1. मोक्षे for मोक्ष S'1.
मन्त्रैः SR; मन्त्रं T2-17. त्रय्येव G7; त्रैरेवं T3. वदेत् for
विन्देत् NR (save P३), T3, G1-7; विद्यात् S'1; विद्येत् t; वेद

तद्ब्रह्म तदुपासितव्यम् । एवमेवैतद्भगवन् । इति वै
याज्ञवल्क्यः ॥ ४ ॥

अथ हैनमत्रिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्यं । पृच्छामि
त्वा याज्ञवल्क्यायज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण इति । स
होवाच याज्ञवल्क्यः । इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं य

T17-18, Y; “विदेत् (वदेत् and विन्देत् are variants)” Jacob.

1. तद्^१ d1-3, D1, P, SR, S'ank., Y; others एतद्. एतद्
for तद्^२ G1, P, Jacob; एव N2. After उपासितव्यम् Y in-
serts: शिखा (शिखां T16, B) यज्ञोपवीतं छित्वा संन्यत्तं मयेति त्रिवा-
रमुच्चरेत्. इत्येवमे° for एवमे° NS', D1, d2. वैष भ° NS'
(save Db), d2, S'ank.2; वैष तद्भ° Db. No वै in NS', D1,
d2, Tb-3-15, G7.

1—2. एवमे°—याज्ञवल्क्यः missing in S'1.

2. इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ P; ॥ ३ ॥ d1-3; no figure in S'
and most SR; ॥ १ ॥ Y.

3. अथ—याज्ञवल्क्यं not in S'1.

3—4. पप्रच्छायज्ञोपवीती कथं etc., NS', d2; पप्रच्छ याज्ञवल्क्यम-
यज्ञोपवीती कथं etc., Y.

4. यज्ञोपवीती for अयज्ञोपवीती YTa, YB, YV; उपवीती G7.

5. इदं प्रणवमेवास्य Y save T16; nothing in T16. No
तद् in SR.

5—1 (p. ६८). यथात्मा Dc.

आत्मा प्राश्याचम्य । अयं विधिः प्रव्राजिनां । वीरा-
ध्वाने वानाशके वापां प्रवेशे वाग्निप्रवेशे वा महा-
प्रस्थाने वा । अथ परिव्राद्धिवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः
शुचिरद्रोही भैक्षान्नो ब्रह्मभूयाय भवति । यद्यातुरः

1*. आत्मापः प्राश्याचम्य D1, SR save T3-15-17-18, G1.

प्रास्या° Da-b-i-k-m, d2, (S'ank.2) ; cf. Oupn. ; प्राच्या° S'a-c. †
परिव्राजिनाम् d1-3, P३, Ta-15, t, G7, N1 (f), M, V, Jacob ;
परिव्राजकानाम् Db, Pक-ख-ङ, S'ank., Nār. ; परिव्राजिकानाम् T3.

1—3. विधिरथ वा परिव्राद्धिवर्णवासा Y (विधिरिति अथ YTa,
YV ; no वा YTa-b, YBक). (cf. last note of page.
वीराध्वाने [वानाशके वापां प्रवेशे वाग्निप्रवेशे वा Db] महाप्रस्थाने [ऽना-
शके Dc] चाग्निप्रवेशे वा NS', d2, s ; वीराध्वा वानाशको वाग्निप्रवेशो
वा only, S1. For SR and Y see following notes.

1—2. वीराध्वनि S'a-c, YBक ; वीरोध्वाने Ta-2-15, M, V.

2. अग्निप्रवेशे वापां प्रवेशे वा D1. वापां प्रवेशे वाप्सु प्रवेशे
वाग्निप्रवेशे etc., Ta-1.

3. °वासो T2-3-17, G7, Y (save Tb, B). मुण्डी T1-3.

4. भैक्षान्नो Di-j, S'c ; भैक्षमाणो other NR ; भैक्षमाणो SR (save
T17, t, G7), Y ; भैक्षाचरणो G7 ; भैक्षेण t. भवतीति NS'
(save Db), d2, s ; कल्पते Visv. (p. ३९).

4—1 (p. ६९). यद्यातुरः—संन्यसेत् missing in Y which has
instead : एष पन्थाः (पन्था B) परिव्राजकानां (परिव्राजकानां B) वीरा-
ध्वाने—(see 1—3)—महाप्रस्थाने वा (followed by एष पन्था
ब्रह्मणा etc.).

स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेत् । एष पन्था ब्रह्मणा
हानुवित्तस्तेनैति संन्यासी ब्रह्मविदिति । एवमेवैष
भगवन् । इति वै याज्ञवल्क्यः ॥ ५ ॥

तत्र परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्चेतकेतुदुर्वा-
सऋभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरैवतकप्रभृतयोऽव्यक्त-
लिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः ।

1*. No वा in Dc, d2, S'c; ब्रह्म (!) वा मनसा वा S'1; वाचा वा
मनसा वा Visv. (p. १८). एष वै पन्था G7. ब्राह्मणा SR.

2. तेनैवेति NS', d2, s, T15, G7; तेनेति N1, Y. SR (save
Ta, G1), Y insert स before संन्यासी. No इति in NS',
S'1, d2, s. ॐतद् S'1, T18, G1.

3. No वै in Pक-ख, S'a-c, T18, G7. इति वैदेहः for इति
वै याज्ञवल्क्यः S'1. इति पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥ P; इति (missing,
t1) तृतीयः खण्डः T15, t, N1; इति जाबालोपनिषत्समाप्ता ॥ S'1;
॥ ४ ॥ d1-3; no figure in d2, S', most SR, Y (but ॥ २ ॥
Tb).

4. परमहंसो NS' (save Dc), d2, s, T18, M, V. ॐरुणिकश्चे
d2, Pख.

4—5. दुर्वासा Da-b-c, s; दूर्वास T17-18, YM.

5. निदाघदत्तात्रेयशुकवामदेवहारीतकप्रभृतयो Y. दत्तात्रेयो Da-
b-c, s.

6. व्यक्ता° for अव्यक्ता° Tb-17. अनुन्मत्ता Da-b-c, d2.
After ॐचरन्तः Y adds: परस्त्रीपुरपराङ्मुखाः.

त्रिदण्डं कमण्डलुं शिष्यं पात्रं जलपवित्रं शिखां
यज्ञोपवीतं चेत्येतत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्यज्या-
त्मानमन्विच्छेत् । यथाजातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्प-
रिग्रहस्तत्रब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः शुद्धमानसः प्राण-
संधारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन्नुदरपा-
त्रेण लाभालाभौ समौ कृत्वा शून्यागारदेवगृहतृण-

1. त्रिदण्ड (no Anusvāra) Da, s, T18. पात्रं शिष्यं P,
S'ank.; भुक्तपात्रं Y. जलपवित्रं पात्रं NS', d2, s.

1—2. शिखायज्ञो Da-b, s, T16-17-18, V, YTa-b.

2. No चेत्ये NS' (save Dc), d2, s; °वीतं बहिरन्तश्चेत्येतत्सर्वं Y.

3—4. जातरूपधरा शुद्धमानसाः (plurals only), Y.

3. निर्ग्रन्थो for निर्द्वन्द्वो NS', d2, Pख-घ.

4. °ग्रहस्तत्रब्रह्म Db only; °ग्रहस्तद्व्रह्म d2; °ग्रहस्तत्त्वब्रह्म T17,
ग्रहस्तत्तद्व्रह्म D1-j-k-m; °ग्रहतत्वाद्व्रह्म G7; °ग्रहो निर्मत्सरो निर्विकारः
तत्त्वब्रह्म T15; others °ग्रहस्तत्त्वब्रह्म. शुद्धमानसः YTa, YV;
शुद्धिमापन्नः S'a-c. Before प्राणं T15 inserts . प्रणवध्यानपरायणः.

5. यथोक्तो S'c. अविमुक्तो Da. भैक्ष्यमा Da-b, d2-3,
Pख-ग-ङ. °चरेदुदरं T18.

6. लाभालाभसमो S'a-c; लाभालाभौ समो T15-18, G1, N1,
लाभालाभो समो D1; लाभालाभयोः समो B. कृत्वा YGa (cor-
rected from भूत्वा); others भूत्वा. Between कृत्वा and
शून्या Y has the following : करपात्रेण वा कमण्डलूदकपो (लूद-

कूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रशालानदीपु -
 लिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिर्जनस्थण्डिलेष्वनिकेत -
 वास्यप्रयत्नो निर्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठो
 ऽशुभकर्मनिर्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति
 स परमहंसो नाम स परमहंसो नामेति ॥६॥

जाबालोपनिषत्समाप्ता ॥

कापो Tb, °ल्लदकपोषण V, °ल्लदकतपो T16) मैक्षमाचरञ्जुदरमा (°दरपा°
 Tb, Bक) त्रसंग्रहः पात्रान्तरशून्यो जलस्थलकमण्डलुरबाधकरहस्य (no
 स्य Bक) स्थलनिकेतनो लाभालाभौ समौ भूत्वा (no भूत्वा Bक, corr.
 to कृत्वा Ga). शून्यागारे देवगृह° Da-b-c; so d2 but °गृहे.

1. °होत्रि S'a-c. NR, T2-3, t, G7, N2 omit शाला after
 अग्निहोत्र. गृह for शाला B.

2. गिरितरुकुहर YV; तरुकुहर YTa. कोटरकन्दर Y.
 निर्जन S'a-c, Oupn.; निर्जर Di-j-k-m; others निर्जर. †
 °स्थंडिले निकेत° Da-b, d2; °स्थंडिलेष्वप्रयत्नो Dc; °स्थले निकेतवानल्प-
 प्रयत्नो S'a-c; °स्थण्डिलेषु तेष्वनि° B.

2—3. °निकेतनिवास्य° Y and SR save T2-3-15-17-18, t,
 G1-7.

3—4. °निष्ठः शुभाशुभ° Jacob 1 MS., SR (save T15, N2), Y.

5*. स परमहंसो नाम once only in all but Da-b-c, P,
 Nār. इति षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ P only; ॥ ५ ॥ D1; no figure
 in most MSS.; नामेत्युपनिषत् ॥ SR save T2-17-18, G7;

नामेति । आशान्वरो, etc., Y, *q. v.*

५—६. ओं भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥ P only, ओं पूर्णमद इति शान्तिः ॥ T1, Gb, M, V, B; इति लघुजाबालोपनिषत्समाप्ता ॥ d1, T3.

ब्रह्मोपनिषत्

अथ ब्रह्मोपनिषत्

ॐ । शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं भगवन्तं
पिप्पलादं पप्रच्छ । दिव्ये ब्रह्मपुरे संप्रतिष्ठिता भव-
न्ति । कथं सृजन्ति । कस्यैष महिमा बभूव । यो

2—3. PNग-घ, Di, S'a-b begin : ॐ अथास्य पुरुषस्य चत्वारि
स्थानानि भवन्ति नाभिर्हृदयं कण्ठं (Di, S' कण्ठो) मूर्धेति । [तत्र चतु-
ष्पादं ब्रह्म विभाति । Di, PNग-घ] ॐ शौनको etc. ; SR begin : ॐ
अथ हैनं महाशालः शौनकोऽङ्गिरसं भगवन्तं पिप्पलादं विधिवदुपसन्नः
पप्रच्छ । (°शालाः G3, Ta, d. No विधिवद् G3. उपसंपन्नः G3 ;
उपपन्नः T16).

3. पिप्पलादं Da-b-c. अपृच्छत् P (save PNक), S'b.
क दिव्ये रम्ये ब्रह्मपुरे PNग. After ब्रह्मपुरे C adds रम्ये ; Ga, d,
B, M add के. संप्रतिष्ठा Cक.

3—4. भवति G3.

4. सृजन्ति altered to संसृजन्ति Db ; सृजति Dt.

4—1 (p. ७६). Instead of सृजन्ति—क एषः SR have : सृज-
न्नित्यात्मन एष महिमा विभज्य एष महिमा विभुः क एषः (no सृजन् Ta ;
सृज्यन्ते नि° Ta, Ga, M, B save क. विभज्यं d ; विभूर्यो ह्येष

ह्येष महिमा बभूव क एषः । तस्मै स होवाच ब्रह्म-
 विद्यां वरिष्ठां । प्राणो ह्येष आत्मा । आत्मनो महि-
 मा बभूव । देवानामायुः स, देवानां निधनमनिधनं,
 दिव्ये ब्रह्मपुरे विरजं निष्कलं शुभ्रमक्षरं यद्ब्रह्म वि-
 भाति । स नियच्छति मधुकरराज[मक्षिकावत् । यथा
 मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्राम-
 न्ते तथैवैनमुत्क्रामन्तं ते सर्वे देवा अनूत्क्रामन्ते ।

महिमा etc., G3. हि added after महिमा by T1, Gc; पो by Tb).

1*. After होवाच SR insert: एतत्सत्यं (°सर्वं T16) यत्प्रब्रवीमि
 (यद्ब्रवीमि G3).

2—3. प्राणो—निधनमनिधनं missing in SR save G3
 which has: प्राणो ह्येष देवानामायुः स देवानां निधनमनिधनं.

4. For दिव्ये ब्रह्मपुरे SR have: देवेभ्यः प्राणेभ्यः परं ब्रह्मपुरे
 (so T16, M, G3, d; others परब्रह्मपुरे). After ब्रह्मपुरे C
 adds रम्ये. विरजं G3. शुभम् S'b. विराजं for यद्ब्रह्म
 G3; विशोकं M, Bk; विरजं other PU.

5. सं for स Da. मधुकरराज *ea conj.*; मधुकरराजानं Db,
 S'a-b, C, P, G3; °राजान Da-c; मधुकरराज्ञा Tb-l-16, Gc, d;
 °राज्ञा Ta; मधुकरः श्वेव Ga, M, B.

5—1 (p.७७). The bracketed passage added *ea conj.* †

स सृजत्याकर्षति] माक्षीकवत् । यथा माक्षीकैकेन
तन्तुना जालं विक्षिपति तेनापकर्षति तथैवैष प्राणो
यदायाति संसृष्टमाकृष्य । प्राणदेवतास्ताः सर्वा ना-
ड्यः सुष्वपे श्येनाकाशवत् । यथा खं श्येन आश्रित्य
याति स्वमालयमेवं सुषुप्तभूते । यथैवैष देवदत्तो य-

1*. माक्षीकवत् Da.c, C, Jacob, Formichi; माक्षिकावत् Sa;
माक्षिकवत् Db, S'b, P; मक्षि इव (so) G3; निर्मकः Ta-b-1-16,
Gc, d; विकर्मकः Ga, M, B. After निर्मकः (विकर्मकः) for
माक्षीकवत् PU inserts: अकर्मा स्वापीव स्थितः (अकर्म [क Ta]
स्वपुरस्थितः Ta-b-16, Gc; अकर्मस्वरूपस्थितः d) । कर्मकः (कर्मकरः
Ga, M, Bक) कर्षकवत् (कर्मकवत् T16; कर्षकः Ta-1, Gc) फल-
मनुभवति । कर्ममर्म (कर्ममकर्म T1, Gc) ज्ञातृ कर्म करोति । कर्ममर्म
(कर्ममकर्म T1, Gc; कर्मकर्म d) ज्ञात्वाकर्म कुर्यात् (ज्ञात्रकर्म करोति
d) । The second sentence (कर्मकः etc.) is not in d.

1—4. यथा मक्षिका एवं तन्तुना जालं (!) विक्षिपदेतेनैनमपकर्षति
अथ कर्षन्प्राणा देवताश्चत्वारः ताः सर्वा नाड्यः G3; को जालं विक्षिपे-
देकेनैन (°देको नैन° B save क; °दिति केनैन° Gc) मपकर्षत्यपकर्षति
(अपकर्षति° not in T16) प्राणदेवताश्चत्वारः । ताः सर्वा नाड्यः PU.

3. यदा याति Nār. and ed., but cf. p. ८९, l. 8: आगच्छते.

4. सुष्वपेत् Da; सुस्वपे C; सुषुप्तः T1; सुषुप्त other PU; सुषुपु
(!) G3. यथा खं श्येन आश्रित्य G3, Jacob IMS.; यथा खं
श्येनमाश्रित्य NR; यथा श्येनः खमाश्रित्य PU.

5*. स्वमालयं कुलायमेवं PU. सुषुप्तभूते *ex conj.*; सुषुप्तभूते

यथापि ताड्यमानो न वेत्येवमिष्टापूर्तैः शुभाशुभैर्न
लिप्यते । यथा कुमारो निष्काम आनन्दमुपयाति
तथैवैष देवदत्तः स्वप्न आनन्दमभियाति । वेद एष

Ta-b, Gc-3, d; सुषुप्तं ब्रूते other SR; सुषुप्तो ब्रूते NR. +

After सुषुप्तब्रूते (सुषुप्तं ब्रूते) for सुषुप्तभूते SR insert : अयं च परं च
(परश्च Ga, M, B; परपञ्च G3) स (not in Ta-16, G3) सर्वत्र
हिरण्मये परे कोशे । अमृता (अमृतो Ga, M) ह्येषा (ह्येषो M; ह्येष
G3) नाडी (नाडि G3, d) त्रयं संचरति (संचरन्ति Tb) । तस्य
(मध्यत G3) त्रिपादं ब्रह्म एषात्रेष्य (एषात्रोष्य M; एषात्रेद्य with
variant एषात्रेष Tb; एषाज्ञेषु Ga; एभ्य आकृष्य G3) ततोऽनु-
तिष्ठति । अन्यत्र ब्रूते । अयं च परं च (परश्च M) सर्वत्र हिरण्मये परे
कोशे । Ta-16 have only the first of these sentences.

यथैवैषे S'a; यथैव Ga-c, variant of Tb, d; यथेष्ट T16; यथैष
other SR.

5 (p. ७७)—1. यष्टयापि Da, P, G3; यष्टया च PU; यष्टयादि
Db-c, S'a-b, Jacob MSS. ; यष्टयादिना C, PN ग.

1. न वेत्येवमि° G3; नेनेत्येवमि° d; नैवेत्येवमि° other PU; न
यत्येवमि° NR. °पूर्त कर्म G3; °पूर्त Ga; °पूर्तकर्म other PU.

2. कुमारको SR. अभियाति SR.

3. तथैष S'a, G3, M; यथैष other SR. देवः for देवदत्तः
SR. स्वप्नस्थानमानन्दमभियाति PNग; स्वप्नस्थानमभियाति S'a.

अतियाति Dc. वेदम् T1; देव Ga. एष S'a; एव other
NR and Ta; एवं other SR.

परं ज्योतिः । ज्योतिष्कामो ज्योतिरानन्दयते । भूय-
स्तेनैव स्वप्नाय गच्छति जलौकावत् । यथा जलौका-
ग्रमग्रं नयत्यात्मानं, नयति परं, संधयत्यपरं, नापरं

1. No ज्योतिः in G3. ज्योतिष्कमाज्येरानन्द इति G3; ज्यो-
तिषा मा [त्म Ga] ज्योतिरानन्दयति Ta-b-1-16. M, B; so other
PU but °नन्द इति. Before भूयः SR insert: एवमेव तत्परं
यच्चित्तं परमात्मानमानन्दयति शुभ्रवर्णमाजायतेश्वरात् (एवमेतत्परं G3.
यतोचित्तं G3. °त्मात्मानमा° G3. शुभ° Ta. No वर्णम् G3. °मजा°
Tb. स्वरात् d; परात् Ga.).

2. SR add मार्गेण after तेनैव. स्वप्नस्थानं SR.
गच्छति पश्यति S'a-b; निगच्छति Tb-1-16, G3, M; नियति Tl;
नयति Gc; नियच्छति other PU. जल्लकावत् G3; जल्लकाभाववत्
PU.

2—3. For यथा—°त्मानं PU has: यथाकाममाजायतेश्वरात्
तावतात्मानमानन्दयति; G3: यथाकाग्रम(?)°जयति तावतात्मानमानयति.

3. For परं Tl, d have परसंध, Tb परं संध, other SR पर-
संधि.

3—1(p.८०). संधय यत्परं नापरं त्यजति P,C; so Jacob, but with
note: “4 MSS. read संधयति”; संधयत्यपरं नापरं त्यजति Ck-ग;
संधयत्यपां नापरं त्यजति S'b; संधय परं संधयत्यपरं नापरं त्यजति Da;
संधयत् ॥ परं संधयत्यपरं नापरं त्यजति Dc; संधय परं नापरं त्यजति
Cख-घ; संधयत्यपरं नापरं त्यजति Db; संधयत्यपरं त्यजति S'a; संधूयेत्य-
परं त्यजति Cङ; संध्याय परं संध्येति परं नापान्त्य इति (!) G3;
PU: यदर (यदरं Ga) संधयति (संधति Ta, Ga, M, B) तत्परं नापरं
(Ga, d repeat नापरं) त्यजति.

त्यजति ++++++ स जाग्रदभिधीयते ।
 यथैवैष कपालाष्टकं संनयति ++++++ ।
 य एष स्तन इवावलम्बत एष देवयोनिर्यत्र जाग्रति
 शुभाशुभमनिरुक्तमस्य देवस्य स संप्रसादोऽन्तर्या-
 मी खगः कर्कटकः पुष्करः पुरुषः प्राणो हंसः परापरं

1—2. Texts and comm. show no *lacunæ*; but *cf.* our translation.

1. स जाग्रदभिधीयते missing in SR.

2. तथैवैष Da-b, S'b; तदैव Gc, d, M, B; तथैव other SR.
 संध्यायते G3; संधाय PU.

3. य एष etc., PU; तमेव स्तन इव लम्बते NR; ते स्तेन इव लम्बते G3. एष देवयोनिः Da-b, Jacob 4 MSS; एष वेदयोनिः S'a-b (but वेद corrected to देव in S'b); एष वेददेवयोनिः PNक-ग; वेददेवयोनिः (no एष) other NR; सेन्द्रयोनिः (एव योनिः M) स वेदयोनिरिति SR save G3, T16; स वेदयोनिर्वेदयोनिः G3; सेन्द्रयोनिः T16. + यत्र NR, G3; अत्र PU.

4. शुभा°—°मस्य NS, Jacob 4 MSS. against one; the latter and P, C read शुभाशुभं निरुक्तमस्य. स P only; missing in others. SR : शुभाशुभातिरिक्तः (शुभाशुभमातिरिक्तं G3) शुभा (not in G3) शुभैरपि कर्मभिर्न लिप्यते (लिप्यत इति प्रथमः खण्डः॥ G3) य (not in G3) एष देवो (देवा G3) ऽन्य (अस्य G3, M) देवस्य संप्रसादोऽन्तर्या°. संप्रसारो NR.

5. असङ्गचिद्रूपः for पुष्करः PU; no पुष्करः in S'b, G3.

ब्रह्मात्मा देवता वेदयति । य एवं वेद स परं ब्रह्म-
धाम क्षेत्रज्ञमुपैति ।

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति ना-

No पुरुषः in Da. प्राणो हंसः *ex conj.*; प्राणो हिंसा NR; प्राणहंसो G3; प्रणवहंसः PU. परावरं Dc; परं SR.

1. After ब्रह्म¹ PU adds: न प्राणहंसः प्रणवो जीवः. अद्य for आत्मा d; आद्य^o G3; आद्या PU. निवेदयन्ति Ta; निवेदयते Tb; निवेदयति other SR.

1—4. य एवं वेद स सर्वमथास्य पुरुषस्य चत्वारि स्थानानि भवन्ति G3; य एवं वेद तत्कथं निवेदयते जीवस्य ब्रह्मत्वमापादयति सत्यम् (सत्यम् Ta-b-16; others सत्त्वम्) । अथास्य पुरुषस्यान्तःशिखोपवी-
तित्वं etc., PU, *q.v.*

.1—2. स परं—पैति repeated in C.

2. झ expunged in Db.

3. Ed. have only the numeral; PU nothing.

4*. Here beginning of the Upaniṣad in SR save G3, and save PU, *q.v.* सह नाववत्विति शान्तिः d2-3, Ta-b-1, t1, Gb-2; भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः T18; no S'ānti in others.

In Tb, Gb the S'ānti is preceded by two Ślokas, *viz.*, यद्ब्रह्मोपनिषद्ब्रह्मवत्कृष्णलिङ्गिहृदुज्ज्वलं (हृदि ज्वलं Tb) । त्रैपदानन्द-
साम्राज्यं कलये तत्त्वमात्रतः ॥ ब्रह्मकैवल्यजाबालश्चेताश्चो हंस आरुणिः ।
गर्भो नारायणो हंसो बिन्दुनादशिरः शिखा ॥. Only the second Śloka is in d2, Ta-1; also, but after the S'ānti, in M, B. The latter add एतस्माद्योदश.

भिर्हृदयं कण्ठं मूर्धेति । तत्र चतुष्पादं ब्रह्म विभा-
ति, [जागरितं स्वप्नं सुषुप्तं तुरीयमिति,] जागरिते
ब्रह्मा स्वप्ने विष्णुः सुषुप्ते रुद्रस्तुरीयमक्षरं । स आ-
दित्यश्च विष्णुश्चेश्वरश्च स पुरुषः स प्राणः स जीवः
सोऽग्निर्जाग्रत्तेषां मध्ये यत्परं ब्रह्म विभाति स्वयम-

4 (p.८१)—1. नाभिहृदयं Db-c, S'b, G3.

1. कण्ठो S'a-b-2; कण्ठ° Db, G3. मूर्धेति NR, PS'ग-घ;
others मुर्धा च. चतुष्पाद् G2, चतुत्रिपादं (so) G3.

2. The bracketed sentence is not in SR save G3 which
however reads : शुभ्रमक्षरं जागरितं सुप्तं. †

3. सुषुप्ते NR, d1-3, S'a, T9-17, G1, N1; others सुषुप्तौ.
तुरीयं परमाक्षरं Db, S'a-b, PN (save ग-घ), PS'ङ, G3; तुरीयं
परमक्षरं Da-c, PN ग-घ, Jacob 4 MSS.; तुरीये परमक्षरं C, Jacob
(2 MSS. ?).

3—4. For स आदित्यश्च विष्णुश्चेश्वरश्च Da. PN ग-घ, G3 have
स आदित्यः स विष्णुः; Dc स आदित्यश्च विष्णुः; PS', d3, स आदित्यः स
(no स d3) पुरुषः स (no स d3) विष्णुश्चेश्वरश्च; D7 स आदित्यो
विष्णुश्च रुद्रश्च; other SR स आदित्यो विष्णुश्चेश्वरश्च.

4. No च^३ in S'a. No स^१ in S'a-b. स प्राणः स पुरुषः
for स पुरुषः स प्राणः G3.

4—5. स पुरुषः—विभाति missing in SR save G3.

5. सोऽग्निर्जाग्रत्तेषां Jacob; सोऽग्निर्जाग्रत्तेषां Db, S'a-b; सोऽग्निः
स ईश्वरश्च (°रः स PNघ) जाग्रत्तेषां Da, PNघ-न; सोऽग्निः स ईश्वरः

मनस्कमश्रोत्रमपाणिपादं ज्योतिर्वर्जितं । न तत्र
लोका नलोका वेदा नवेदा देवा नदेवा यज्ञा नयज्ञा
माता नमाता पिता नपिता स्नुषा नस्नुषा चाण्डा-
लो नचाण्डालः पौल्कसो नपौल्कसः श्रमणो नश्र-
मणः तापसो नतापस इत्येकमेव परं ब्रह्म विभाति ।
हृद्याकाशे तद्विज्ञानमाकाशं । तत्सुषिरमाकाशं । त-
द्विद्याद्धृद्याकाशे यस्मिन्निदं सं च वि चरति यस्मि-

स जाग्रति तेषां G3; सोऽग्निश्चेत्थरश्च जाग्रति तेषां Dc; सोऽग्निः सेत्थरश्च
जाग्रत्तेषां others. सोऽयम° for स्वयम° S'a.

1. ज्योतिर्विदितं SR save D7; योनिर्विद्यते D7. No न in
S'a-b, SR. यत्र SR save D7.

2. देवा नदेवा वेदा नवेदा SR. यज्ञो नयज्ञः D7, T17.

3—4. चण्डालो नचण्डालः S'a-b, G3, T4-17.

5. Before तापसो NR (save S'a), D7 insert पशवो नपशवः.
No इति in SR. °मेवापरं D7; °मेव तत्परं other SR.

6—2 (p. ८४). हृद्याकाशे—भवतीति missing in SR save G3.

7. विद्याद् *ex conj.*; वेद्यं S'a, G3; वैद्यं C; वैद्यां Jacob 1 MS.;
वेद्यां others (no Sandhi). °काशे Db only; °काशो G3;
°काशं others. तस्मिन् for यस्मिन्¹ C, Jacob. संचरति
विचरति PN; सर्वं विचरति S'a; च विचरति C.

न्निदं सर्वमोतप्रोतं । स विभुः प्रजासु ध्यानेन यो
वेद तत्परं ब्रह्म भवतीति निर्वाणं । न तत्र देवा
ऋषयः पितर ईशते प्रतिबुद्धः सर्वविदिति ।

हृदिस्था देवताः सर्वा हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।

1*. °तप्रोतं Da-1-k-n-o, S'a, PNग-घ; others °तं प्रोतं. स
G3 only; स्वं C; सं others (altered to न in Di). विभुः
G3 only; विभोः others. प्रजासु G3 only; प्राजाः PNख;
प्रजा[:] others. †

1—2*. ध्यानेन—भवतीति G3 only; instead of it C, PNग
have merely संविज्ञायेरन्; PNख संज्ञायेरन्; other PN ज्ञायेरन्;
Jacob विज्ञायेरन्; Dj विज्ञाय (with variant त्मज्ञय) परं; Db, S'a
सत्यं परं; D1 सत्यपरं; others संत्यपरं.

2*. निर्वाणं missing in NR. लोका inserted before देवा
in Da-c, S'a, C; after देवा in S'b, PNग; वेदा for देवा T1.

2—3. For न तत्र—°दिति G3 has: न तत्र देवा न ऋषय न
पितर ईशन्ते प्रतिबुद्धः सर्वं बुध्यति; D7: तत्र देवा न न ऋषयः ईशा-
नान्ते प्रतिबोधं सर्ववसिष्ठ्यते पितरः शिष्यन्ते प्रतिसर्वविदेहि (!).

3. No ऋषयः S'a. After ईशते d3 inserts एक एव.
°बुधः S'b, Cक-ख; °बुध्यः B. सर्वविद्येति SR save d1; सर्व-
विदेति सर्वविदेति d1. द्वितीयः खण्डः ॥ G3; ॥ २ ॥ PN; ॥ १ ॥
PS'; no figure in others, but ॥ in Da-b-c, d3.

4. हृदिप्रतिष्ठा G3. प्राणे for प्राणाः T2-3-18.

हृदि प्राणश्च ज्योतिश्च त्रिवृत्सूत्रं च यन्महत् ॥
हृदि चैतन्ये तिष्ठति ।

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं

प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमग्न्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं

यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥

सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ।

यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥

सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।

तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥

1. प्राणश्च P, T9-11-17-18, t1-2, G1-2, N1; प्राणं च T2;
others प्राणाश्च. यन्महत् P, S'b; altered to तद्विदुः S'a;
तद्विदुरिति Tb-1-9-13, t1-2, Ga-b, M, B; त्विदं विदुः G3;
others तद्विदुः.

2—3. D7: हृदये चैतन्यं तिष्ठते । ॐ यज्ञोपवीतं परमं etc.

2. चैतन्यं d1, D7, Ga; चैतन्मे G3; चेत्तस्य T13.

3—7. यज्ञोपवीतमित्यादि सशिखं वपनं कृत्वा G3.

8. धारयन् Cख; भावयेत् T17, t2; कल्प्यते G3.

10. Missing in G3.

येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
 तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शिवान् ॥
 बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्योगमुत्तममास्थितः ।
 ब्रह्मभावमयं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ।
 धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ॥
 द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ।
 ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥
 ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।

1. तेन PN (save क), C, Db-c, S'a.

2. विद्वान् for योगी t2. °दर्शनात् T18, G1; °दर्शनः T9, G3.

3. °श्रितः d1, G3, T18, Vidy., Vaidy.

4—8. ब्रह्मभाव°—यज्ञोपवीतिनः missing in G3.

4. °भावमयं NR (save Dc), PS'ड; others, also Vidy. and Vaidy., °भावमिदं. भावयेद्यः t2.

5. धारणे तस्य T13. नोच्छिष्टं T2-17, t1; नोच्छिष्टे Ck.

6. द्वितीयः खण्डः ॥ Db, S'a-b; nothing in others.

7. °मन्त्रगतं Cख, D7.

9—7 (p. ८७). ज्ञानशिखिनो—ब्रह्मविदो विदुः. In G3 the

ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुत्तमम् ॥
 अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।
 स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ॥
 कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ।
 तैः संधार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ॥
 शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।
 ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुः ॥
 इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत्परायणम् ।

fourth of these S'lokas comes first, then the first and second, while the third is missing.

1. ज्ञानमेतत्परं D7. ज्ञानमुत्तमम् NR, D7; others, also Vidy. and Visv., ज्ञानमुच्यते.

3. विद्वान्नेतरे PN, C, d1-3, D7, Jacob. 1 MS.; others विद्वान्नेतरे. ॥ ३ ॥ Poona ed. only (not comm.).

5. तेभिर्धार्यमिदं SR; तैर्विधार्यमिदं Vidy.

6. उपवीतं तु तन्मयम् G3; ह्युपवीतं तु तन्मयम् Vaidy.

7. ब्रह्माण्डं Ta. चेति Vaidy.

8—1 (p.८८). This S'loka is missing in Da.

8. च for तु Vidy. पवित्रं for परमं PN save क-ग.

स विद्वान्यज्ञोपवीती स्यात्स यज्ञः स च यज्ञवित् ॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः

साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥

एको मनीषी निष्क्रियाणां बहूना-

मेकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तमात्मानं येऽनुपश्यन्ति धीरा-

स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥

1. SR : स्यात्स (no स in Tb, Gb, S'2) यज्ञस्तं यज्विनं (so Ta-2-11-13, t1-2, G1-2, S'aṅk. ; यज्ञिनं T1 ; others यज्वनं) विदुः ; Vidy. : विद्वान्यज्ञोपवीती स्यात्तज्ज्ञास्तं यज्विनं विदुः.

4—5. Missing in G3.

6. एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा SR save G1-3, T18 ; एको वशी निष्क्रियाणां बहूनाम् G3. निष्क्रियायां S'a, Jacob 4 MSS. ; निष्क्रियणी T18.

7. सन्तु for रूपं S'a ; सततं C ; सन्तं other NR ; बीजं G1.

8—9. Not in d1-3, D7, S'2, G1-3, T2-11-17-18, t1-2, N1.

8. तमात्मानं NR (save C), PS' ; others तमात्मस्थं.

9. शान्तिः शाश्वती NR, PS' ; others सुखं शाश्वतं.

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ।

ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥

तिलेषु तैलं दधनीव सर्पि-

रापः स्रोतःस्वरणीषु चान्निः ।

एवमात्मात्मनि गृह्यतेऽसौ

सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति ॥

ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून्सृजते संहरत्यपि ।

जाग्रत्स्वप्ने तथा जीवो गच्छत्यागच्छते पुनः ॥

पद्मकोशप्रतीकाशं सुषिरं चाप्यधोमुखम् ।

2. एवं for देवं Da-c, Cख, d2, Ta-13. पश्यन्ति गूढवत् G3.

3—8. Missing in t2.

3. दधनीव P (save PNक-ख), Da, d1-3 ; मधुनीव S'a ; दधनीषु S'b ; others दधिनीव.

4. ँरापश्च स्रो° d3. स्रोतः for स्रोतः Da-c, C, d2.

5. गृह्यते NR, Tb-17-18, d3 ; ज्ञायते D7 ; ध्यायते G1 ; जायते others. गृह्येत ना for गृह्यतेऽसौ variant of Tb.

6. No एनं in T1, Ga-1, B. योऽनुपश्यति धीरः S'a-b ; येऽनुपश्यन्ति धीराः PNग, C.

7. तन्तुं G3.

9—1 (p.९०). This S'loka is only in NR (save Db), PS'ङ.

हृदयं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं महत् ॥
 नेत्रस्थं जाग्रतं विद्यात्कण्ठे स्वप्नं विनिर्दिशेत् ।
 सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् ॥
 यदात्मा प्रज्ञयात्मानं संधत्ते परमात्मनि ।
 तेन संध्या ध्यानमेव तस्मात्संध्याभिवन्दनम् ॥
 निरूढका ध्यानसंध्या वाक्कायक्लेशवर्जिता ।
 संधिनी सर्वभूतानां सा संध्या ह्येकदण्डिनाम् ॥
 यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
 आनन्दमेतज्जीवस्य यज्ज्ञात्वा मुच्यते बुधः ॥

2. नेत्रे Dc, d1 जागरितं S'a, SR. विनिर्दिशेत् NR (save Pk); समादिशेत् G3; others समाविशेत्.

3. मूर्ध्नि स्थितम् PS', T2 9-17, t1, G1-2, N1, S'2.

4—7. These two S'lokas are only in NR, PS'.

6. निरूढका Da, अनू (नु) दका and निरू(रु) दका Viṣṇu in Viṣv. p. ९२; निरूढका Db, निगूढका (?) S'b; निरूपिता (so) S'a; निरोढका Dc, PN, PS'६, C, Jacob. †

8—9. This S'loka is missing in G3.

9. एव for एतद् t1-2, एनं T2; इति T18. यं for यद् PN (save क-ग), C.

सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवान्वितम् ।

आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परं तद्ब्रह्मोपनि-
षत्परमिति ॥

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

ब्रह्मोपनिषत्समाप्ता ॥

1. ईशानं for आत्मानं Ta. अर्पितम् SR, PNक-ख-घ.

2—3. परं NR, d2, Ta-b-18, G1; others पदं (both times).

2. Before second तद्ब्र° PN, C insert: सर्वात्मैकत्वरूपेण
(°सारेण C).

4. तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥ Db, S'b, C; ॥ ४ ॥ P; nothing in
others.

4—5. सह नाववत्विति शान्तिः d2, Ta-b-2-18, Gb, M, B;
भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः T9-18. इति श्वेताश्वतरशाखागतब्रह्मोप-
निषत्समाप्तं । ॐ सह नाववतु ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ d3.

आश्रमापनिषत्

अथाश्रमोपनिषत्

ॐ । अथातश्चत्वार आश्रमाः षोडशभेदा भवन्ति ।

तत्र ब्रह्मचारिणश्चतुर्विधा भवन्ति गायत्रो ब्राह्मः प्राजापत्यो बृहन्निति । य उपनयनादूर्ध्वं त्रिरात्रमक्षारलवणाशी गायत्रीमधीते स गायत्रः । योऽष्टाचत्वा-

---

2. In Db the beginning is altered, by means of a marginal note, to the following: ॐ एकाश्रमस्याश्रमभेदप्रतिपादकस्मृतिविरुद्धाच्च तथा हि एकावायन (!) स्मृतिश्चत्वार आश्रमाः etc. षोडशभेदा missing in S'a-c, d1.

3. गायत्र्यः S'a-c. ब्राह्मः d1-2, Par., Ratn.; others ब्राह्मणः.

4. बृहन्नितिः S'a-c. No य in Da, Par. °क्षारा° JB-E, Da-b; °क्षर° S'c.

5. गायत्रीमधीते S'2, Par., Ratn. (cf. Vaikh.); गायत्रीमन्त्रो d1; °मन्त्रेण Db; °मन्त्रे others. गायत्र्यः Db, S'c. No यो in Dr, d1, Par.

S'2: अथातश्चातुराश्रम्यं व्याख्यास्यामः तद्यथा ब्रह्मचारी गृहस्थः वानप्रस्थः परिव्राजक इति चत्वार आश्रमा भवन्ति तत्र ब्रह्मचारिणो नाम चतुर्विधा भवन्ति गायत्रं ब्राह्मं प्राजापत्यं बृहदिति य उपनयनात्प्रभृति त्रिरात्रमक्षारलवणाशी गायत्रीमधीते तत्प्रथमं गायत्रं नाम १ अष्टाचत्वा-

रिंशद्वर्षाणि वेदब्रह्मचर्यं चरेत्प्रतिवेदं द्वादश वा या-
वद्ब्रह्मणान्तं वा वेदस्य स ब्राह्मः । स्वदारनिरत
ऋतुकालाभिगामी सदा परदारवर्जी प्राजापत्यः ।
अथवा चतुर्विंशतिवर्षाणि गुरुकुलवासी ब्राह्मोऽष्टा-
चत्वारिंशद्वर्षवासी च प्राजापत्यः । आ प्रायणाद्गुरोर-
परित्यागी नैष्ठिको बृहन्निति ॥१॥

गृहस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति वार्त्ताकवृत्तयः

1. वेदं Dr ; वेदान्तं S'c. °ब्रह्मचर्यं Da. प्रतिवेदं द्वादश
द्वादश वा Par.
2. ब्राह्मः Par., Ratn.; ब्राह्मणः text.
3. परदारवर्जी स प्राजापत्यः Pal.
- 4—5. अथवा—प्राजापत्यः missing in most MSS. of Par.
4. ब्राह्मो Da, d1-2, Par., Ratn. ; ब्राह्मणो others.
5. No वर्ष in S'a-c. आ प्रयाणाद् JB-C, Dr ; आ प्राणाद्
d2 ; आ वेदग्रहणाद् S'a-c.
6. बृहन्नितिरिति S'a-c.
7. वार्त्तुकं JA-C-D, Dr ; वार्त्तुकं S'a ; वर्तकं S'c.

रिंशद्वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरन्प्रतिवेदं द्वादश वा यावद्ब्रह्मणान्तं वेदस्य तद्ब्राह्मं
नाम २ यत्स्वदारनिरतो ऋतुकालाभिगामी सदा परदाराभिर्वर्जी तत्प्रा-
जापत्यं नाम ३ यदात्मविप्रयोगात् गुर्वपरित्यागस्तु नैष्ठिकं बृहदिति ४
[marginal addition : अथवा चतुर्विंशति वर्षाणि गुरुकुलवासी ब्राह्मः
अष्टाचत्वारिंशद्वर्षवासी प्राजापत्यः आप्रयाणाद्गुरोरपरित्यागी नैष्ठिको बृह-
दिति] इति ब्रह्मचारी तत्र गृहस्था नाम चतुर्विधा भवन्ति वार्त्ताकवृत्तयः

शालीनवृत्तयो यायावरा घोरसंन्यासिकाश्चेति । तत्र
 वार्त्ताकवृत्तयः कृषिगोरक्षवाणिज्यमगर्हितमुपयुञ्जानाः
 शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थय-
 न्ते । शालीनवृत्तयो यजन्तो न याजयन्तोऽधीयाना
 नाध्यापयन्तो ददतो न प्रतिगृह्णन्तः शतसंवत्सरा-
 भिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । याया-
 वरा यजन्तो याजयन्तोऽधीयाना अध्यापयन्तो द-
 दतः प्रतिगृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त

1. संन्यासकाश्चेति S'a, d1.

2. वार्त्तुक° Dr ; वार्त्तक° S'a. °गोरक्ष्य° d1-2; °गोक्रक्ष्य° S'c.
 °युञ्जन्तः S'a-c.

3—4. यजयन्तश्चात्मानं प्रार्थयन्ते d1; यतन्ते प्रार्थयन्ते S'c.

4. याजनशीला for याजयन्तो S'a-c.

6. यतन्ते for यजन्त S'a.

8. प्रतिगृह्णन्तश्च शत° S'a-c. यतन्ते for यजन्त S'a-c.

शालीनवृत्तयः यायावराः घोरसंन्यासिनश्चेति तत्र कृषिगोरक्षवाणिज्यम-
 गर्हितमुपयुञ्जानाः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते
 तत्प्रथमं वार्त्तावृत्तयो नाम १ यजन्तो याजयन्तोऽधीयन्तोऽध्यापयन्तो ददतः
 प्रतिगृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते तच्छा-
 लीनवृत्तयो नाम २ यजमाना न्या (!) जयन्तोऽधीयाना न ध्यापयन्तः
 ददतो न परिगृह्णन्तः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त आत्मानं प्रार्थयन्ति

आत्मानं प्रार्थयन्ते । घोरसंन्यासिका उद्धृतपरि-
पूताभिरद्भिः कार्यं कुर्वन्तः प्रतिदिवसमाहृतोञ्छ-
वृत्तिमुपयुञ्जानाः शतसंवत्सराभिः क्रियाभिर्यजन्त
आत्मानं प्रार्थयन्ते ॥२॥

वानप्रस्था अपि चतुर्विधा भवन्ति वैखानसा
औदुम्बरा बालखिल्याः फेनपाश्चेति । तत्र वैखानसा
अकृष्टपच्यौषधिवनस्पतिभिर्ग्रामबहिष्कृताभिरग्निपरि-
चरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रियां निर्वर्त्तयन्त आत्मानं

1. °संन्यासिका d1, S'a-c.

2. कुर्वन्तः d1. °हृतोञ्छ° JC-D, Db-r; °हृत्याश्च S'a-c;
°स्तृतोञ्छ° some MSS. of Par.

3. यतन्ते for यजन्त S'c.

5. No भवन्ति in S'a-c.

6. औदुम्बराः d1-2, S'2, Par., Ratn., Vaikh.; others उदुम्बराः.
बालखिल्याः Par., Ratn., Vaikh.; altered to बालिखिल्याः Db;
बालिखिल्याः Da, d1-2; बालखिल्याः others.

7. °पच्यौषाधीर्व° Db; °पच्यौषधिर्व° d1.

8. For °क्रियां most MSS. of Par. have °क्रियाः, some

एतद्यायावरं नाम ३ उद्धृतपरिपूताभिरद्भिः कार्यं कुर्वाणाः प्रतिदिवसमा-
हृतोञ्छवृत्तिमुपयुञ्जानाः चत्वारो घोरसंन्यासिनो नाम इति गृहस्थाः २
वानप्रस्था नाम चतुर्विधा भवन्ति वैखानसाः औदुम्बराः बालखिल्याः
फेनपाश्चेति पाकपच्यौषधिवनस्पतिभिर्ग्रामबहिष्कृताभिः अग्निपरिचरणं कृत्वा
पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते तत्प्रथमं वैखानसं नाम १

प्रार्थयन्ते । औदुम्बराः प्रातरुत्थाय यां दिशमभि-
प्रेक्षन्ते तदाहृतोदुम्बरबदरनीवारश्यामाकैरग्निपरि-
चरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रियां निर्वर्त्तयन्त आत्मानं
प्रार्थयन्ते । बालखिल्या जटाधराश्चीरचर्मवल्कल-
परिवृताः कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां पुष्पफलमुत्सृजन्तः
शेषानष्टौ मासान्वृत्युपार्जनं कृत्वाग्निपरिचरणं कृत्वा

°क्रियाभिः. निवर्त्तयन्त Da-b-r, S'c, d1-2 ; also in following,
except Db.

1. औदुम्बराः as on p. ९८, l. 6, but here Dr too has
औदुम्बराः.

2. उदाहृतो° for तदाहृतो° S'a. तदाहृतौदुम्बर° Dr, d2 ; °तो-
दुम्बुर° d1. °नीवाराश्या° d2 ; °नीवाराशा° S'a ; °नीवारशा° d1.

3. °क्रिया for °क्रियां Da, Par.

4. बालखिल्या Par., Ratn., Vaikh. ; बालि° d1 ; बाल° others.
चार for चीर S'a-c. घर्म for चर्म Dr.

5. पूर्वफलमुत्सृजन्तः for पुष्पफल° Par. Telugu edition ; पुष्प-
मुत्सृजन्तः Par. most MSS.

6. विधाय for कृत्वा° S'a-c.

प्रातरुत्थाय यां दिशमभिक्रम्य तदाहृत्य इङ्कुदबदरनीवारश्यामाकादिभिर-
ग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते तदौ-
दुम्बरं नाम २ जटाधराः चीरचर्मवल्कलसंवृताः कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां
पुष्पफलमुत्सृजन्तः शेषानष्टौ मासान्वृत्युपार्जनमग्निपरिचरणं कृत्वा

पञ्चमहायज्ञक्रियां निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते ।
 फेनपा उन्मत्तकाः शीर्णपर्णफलभोजिनो यत्र तत्र
 वसन्तोऽग्निपरिचरणं कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रियां नि-
 र्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते ॥३॥

परिव्राजका अपि चतुर्विधा भवन्ति कुटीचरा
 बहूदका हंसाः परमहंसाश्चेति । तत्र कुटीचराः स्व-
 पुत्रगृहेषु भैक्षचर्यं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । बहू-

1. °क्रिया for °क्रियां Db, d2, Par.

2. उन्मादकाः JA-D, Dr. † जीर्ण for शीर्ण Par. some
 MSS. पूर्ण for पर्ण Sc. Par. inserts वा after तत्र.
 यत्र for तत्र J, तत्र d2.

3. वसन्ते d1.

3—4. ऽग्निपरिचरणं—प्रार्थयन्ते missing in Par. some MSS.

3. °क्रिया for °क्रियां Par.

5. अथ परि° for परि° Db. कुटीचका JE, Da-b, d1-2,
 Par., Ratn., Vaikh.

6. कुटीचकाः JB-E, Da, d1-2, Par., Ratn., Vaikh.

6—7. स्वपर for स्वपुत्रगृहेषु S'a-c.

7. भैक्षचर्यं S'a-c, Par.; भिक्षाचर्यं others. Cf. p. १०१, l 3.

पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते तद्बालखिल्या नाम ३
 उद्दण्डकाः उन्मज्जकाः शीर्णपर्णफलभोगिनो यत्र तत्र वसन्तोऽग्निपरिचरणं
 कृत्वा पञ्चमहायज्ञक्रिया निर्वर्त्तयन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते तत्फेनपा नाम ४
 परिव्राजकाश्चतुर्विधा भवन्ति कुटीचराः बहूदकाः हंसाः परमहंसाश्चेति
 जनककाल्यायनयाज्ञवल्क्यहरितहारीतमाण्डव्यजैमिनिप्रभृतयः स्वगृहेषु भै-

दकास्त्रिदण्डकमण्डलुशिक्यपक्षजलपवित्रपात्रपादु-
कासनशिखायज्ञोपवीतकौपीनकाषायवेषधारिणः सा-
धुवृत्तेषु ब्राह्मणकुलेषु भैक्षचर्यं चरन्त आत्मानं प्रा-
र्थयन्ते । हंसा एकदण्डधराः शिखावर्जिता यज्ञोप-
वीतधारिणः शिक्यकमण्डलुहस्ता ग्रामैकरात्रवासिनो
नगरे तीर्थेषु पञ्चरात्रं वसन्त एकरात्रद्विरात्रकृच्छ्रचा-
न्द्रायणादि चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते । परमहंसा

1. पद्म for पक्ष Par. (read पट्ट†). पात्र missing in Dr, d1, Par.

2—3. साधुवृत्ते for ०वृत्तेषु d2.

3. ब्रह्मकुलेषु S'a; ब्राह्म S'c. भैक्षचर्यं d2, Par.; भैक्षचर्या S'a-c; भैक्षाचर्य others.

4. एकदण्डधारिणः Dr, S'a-c. शिखावर्जिता missing in S'a-c.

5. ग्राम एकरात्र S'a; ग्रामैकरात्रि d1.

6. एकरात्रं S'a-c, Par. Tel. ed. द्विरात्रं Par. Tel. ed.

7—1 (p. १०२). परमहंसा दण्डधरा S'a-c; परमहंसा नामैकदण्डधराः Par. some MSS.

क्षचर्या चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते तत्प्रथमं कुटीचरा नाम १ त्रिदण्ड-
कमण्डलुपक्षपवित्रपादुकारशनाशिखायज्ञोपवीतकाषायवेषधारिणः साधुवृ-
त्तेषु ब्राह्मणगृहेषु भैक्षाहारं चरन्तः आत्मानं प्रार्थयन्ते तद्वहूदकं नाम २
शिरस्तुण्डमुण्डा वपनं कृत्वा शिक्यकमण्डलुदण्डहस्ता ग्रामैकरात्रवासिनो
नगरतीर्थवसथेषु पञ्चरात्रवासिनो गोमूत्रगोमयाहाराः एकरात्रत्रिरात्रपक्ष-

नदण्डधरा मुण्डाः कन्थाकौपीनवाससोऽव्यक्तलिङ्गा
 अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तस्त्रिदण्ड-
 कमण्डलुशिख्यपक्षजलपवित्रपात्रपादुकासनशिखाय-
 ज्ञोपवीतानां त्यागिनः शून्यागारदेवगृहवासिनो न
 तेषां धर्मो नाधर्मो न चानृतं सर्वसहाः सर्वसमाः
 समलोष्टाश्मकाञ्चना यथोपपन्नचातुर्वर्ण्यभैक्षचर्यं च-

1. मुक्ताः for मुण्डाः Dc. °वाससोऽलिङ्गा S'a-c.

2. अनुन्मत्ता Db-r, S'c, d2, Par.; others अननुमत्ता.

उन्मत्तवच्चरन्तः S'a.

3. पद्म for पक्ष Par. most MSS. No शिखा in S'a-c.

4. °पवीतादीनां Db. °पवीतत्यागिनः S'a-c, Par.

5. Between न and चानृतं most MSS. of Par. insert सत्यं
 नापि. वानृतं for चानृतं Db.

6. यथोपपन्नं S'a-c. चातुर्वर्ण्येषु S'a-c; चातुर्वर्ण्ये Par. भैक्ष-
 चर्यं d2, Par.; भैक्षचर्या S'a-c; भैक्षाचर्यं others.

मासोपवासिनः कृच्छ्रातिकृच्छ्रचान्द्रायणसान्तपनादिब्रतांश्चरन्त आत्मानं
 प्रार्थयन्त एतद्धंसा नाम ३ एकदण्डधरा मुण्डाः कन्थाकौपीनवाससः[अ]
 व्यक्तलिङ्गिनो वा व्यक्तलिङ्गिनोव्यक्ताचाराः अनुन्मत्ताः उन्मत्तवदाचरन्तः
 शिखायज्ञोपवीतकमण्डलुकपालानां च त्यागिनः शून्यागारदेवतागृहवासिनः
 तेषां न धर्मो नाधर्मो न सत्यं नासत्यं सर्वसहाः सर्वसमाः समलोष्टाश्मका-
 ञ्चनाः यथोपपन्नमात्राहाराः चातुर्वर्ण्यभैक्षचर्यं चरन्तः आत्मानं प्रार्थयन्ते
 तत्परमहंसा नाम ४

रन्त आत्मानं मोक्षयन्त आत्मानं मोक्षयन्त इति ॥

॥ ४ ॥

आश्रमोपनिषत्समाप्ता ॥

1—2. मोक्षयन्त इति । चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥ Da-b, Sa-c, d2.

यतीनां प्रशमो धर्मो नियमो वनवासिनाम् ।

दारसेवा गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम् ॥

इति काण्वायनकृतः चातुराश्रम्यधर्मः समाप्त इति शुभमोम् ॥

मैत्रेयोपनिषत्

अथ मैत्रेयोपनिषत्

ॐ । आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥

ॐ । बृहद्रथो वै नाम राजा राज्ये ज्येष्ठं पु-
त्रं निधापयित्वेदमशाश्वतं मन्यमानः शरीरं वैरा-
ग्यमुपेतोऽरण्यं निर्जगाम । स तत्र परमं तप
आस्थायादित्यमीक्षमाण ऊर्ध्वबाहुस्तिष्ठति । अन्ते
सहस्राहस्य मुनेरन्तिकमाजगामाग्निरिवाधूमकस्तेज-
सा निर्दहन्निवात्मविद्भगवाञ्छाकायन्यः । उत्तिष्ठो-

---

1. अथ मैत्रेय्युपनिषत् Gb, B ; अथ सामसु मैत्रेयोपनिषत् Pd.

2. Before the Sānti Tb, Gb, ds, B have the following
Sloka : श्रुत्याचार्योपदेशेन मुनयो यत्पदं ययुः । तत्स्वानुभूतिसंसिद्धिं
स्वमात्रं ब्रह्म भावये ॥

3—4. ज्येष्ठं स्वपुत्रं Ga.

7. सहस्राहस्य is given by Rām. as a variant of सहस्रस्य ;
all the texts have the latter only. मुनेर° Ta-b-1 ; मुनिर°
others. † धूमकः for अधूमकः Pd ; अधूमकरः ds.

त्तिष्ठ वरं वृणीष्वेति राजानमब्रवीत् । स तस्मै
नमस्कृत्योवाच । भगवन्नाहमात्मवित्त्वं तत्त्वविच्छृ-
णुमो वयं । स त्वं नो ब्रूहीति । एतद्वृत्तं पुर-
स्तादशक्यं मा पृच्छ प्रश्नमैक्ष्वाकान्यान्कामान्वृणी-
ष्वेति । शाकायन्यस्य चरणावभिमृशमानो राजे-
मां गाथां जगाद ॥ १ ॥

भगवञ्छरीरमिदं मैथुनादेवोद्भूतं संविद्यपेतं नि-
रय एव मूत्रद्वारेण निष्क्रान्तमस्थिभिश्चितं मांसे-
नानुलितं चर्मणावबद्धं विण्मूत्रवातपित्तकफमज्जामे-
दोवसाभिरन्यैश्च मलैर्बहुभिः परिपूर्णम् । एतादृशे
शरीरे वर्तमानस्य भगवंस्त्वं नो गतिरिति ॥ २ ॥

अथ किमेतैर्वान्यानां शोषणं महार्णवानां शि-

5. शाकायन्यचरणावभि° Ta. °मृदय° for °मृश° B.

7—6 (p. १०९). See note on l. 11 of this page.

7. संविद्यपेतं M, Pd; सविध्यपेतं Ta-b, Ga-b; नविद्यपेतं T1.

10. °वसादिभिरन्यैश्च Ga.

11. ॥ २ ॥ Ta only; ॥ ३ ॥ others, the section having everywhere (also in Ta) changed its place with the follow-
ing one. The correct order is found in Mtrā. Up. †

खरिणां प्रपतनं ध्रुवस्य प्रचलनं ब्रश्ननं वातरज्जूनां
 निमज्जनं पृथिव्याः स्थानादपसरणं सुराणां । सो
 ऽहमित्येतद्विधेऽस्मिन्संसारे किं कामोपभोगैर्यैरेवाश्रि-
 तस्यासकृदुपावर्तनं दृश्यत इत्युद्धर्तुमर्हसीति । अ-
 न्धोदपानस्थो भेक इवाहमस्मिन्संसारे भगवंस्त्वं
 नो गतिरिति ॥ ३ ॥

अथ भगवाञ्छाकायन्यः सुप्रीतोऽब्रवीद्राजानं ।
 महाराज बृहद्रथेक्ष्वाकुवंशध्वजशीर्षात्मज्ञः कृतकृत्य-
 स्त्वं । मरुन्नाम्ना विश्रुतोऽसीत्ययं खल्वात्मा ते ।
 कतमो भगवन्वर्ण्य इति । तं होवाच ।

1. प्रज्वलनं for प्रचलनं ds. ब्रश्ननं वातरज्जूनां Mtrā. Up.
 only; all the texts of Mtr. Up. read स्थानं वा तरूणां (!), but
 App. wisely refrains from explaining this passage.

4. असकृदिहावर्तनं T1; असकृदुपासनं Ta. दृश्यत इति वक्तु-
 मर्हसीति Ga.

6. No numeral Ta; ॥ २ ॥ others; cf. note on l. 11 p. १०८.

9. मरुन्नाम्ना Pd only; मरुन्नाम्नो others.

10. भगवन् Pd; भगवान् others. † वर्ण for वर्ण्य Pd.
 तं देवोवाच Ta.

शब्दस्पर्शादयो येऽर्था अनर्था इव ते स्थिताः ।
 एषां सक्तस्तु भूतात्मा न स्मरेच्च परं पदम् ॥ १ ॥
 तपसा प्राप्यते सत्त्वं सत्त्वात्संप्राप्यते मनः ।
 मनसा प्राप्यते ह्यात्मा ह्यात्मापत्त्या निवर्तते ॥ २ ॥
 यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयोनावुपशाम्यति ।
 तथा वृत्तिक्षयाच्चित्तं स्वयोनावुपशाम्यति ॥ ३ ॥
 स्वयोनावुपशान्तस्य मनसः सत्यगामिनः ।
 इन्द्रियार्थविमूढस्यानृताः कर्मवशानुगाः ॥ ४ ॥
 चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् ।
 यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ ५ ॥
 चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।
 प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमव्ययमश्नुते ॥ ६ ॥
 समासक्तं यथा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे ।
 यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥
 हृत्पुण्डरीकमध्ये तु भावयेत्परमेश्वरम् ।

1. शब्दस्पर्शमया B.

2. येषां for एषां Pd.

13. यथा Ga, Pd; यदा others. गोचरम् B.

साक्षिणं बुद्धिनुत्तस्य परमप्रेमगोचरम् ॥ ८ ॥

अगोचरं मनोवाचामवधूतादिसंल्लवम् ।

सत्तामात्रप्रकाशैकस्वभावं भावनातिगम् ॥ ९ ॥

अहेयमनुपादेयमसामान्यविशेषणम् ।

ध्रुवं स्तिमितगम्भीरं न तेजो न तमस्ततम् ।

निर्विकल्पं निराभासं निर्वाणमयसंविदम् ॥ १० ॥

नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः

सत्यः सूक्ष्मः संविभुश्चाद्वितीयः ।

आनन्दाब्धिर्यः परः सोऽहमस्मि

प्रत्यग्धातुर्नात्र संशीतिरस्ति ॥ ११ ॥

आनन्दमन्तर्निजमाश्रयन्त-

माशापिशाचीमवमानयन्तम् ।

1. बुद्धिवृत्तस्य ds, and variant of Tb.

3. प्रकाशं for स्वभावं Gb, ds, B.

6. संधिदम् T1.

8. सर्वभूः for संविभुः Ga ; संविधुः Ta.

9. यः परः Ta-1, B ; यत्परः others.

12. अपमानयन्तम् Gb.

आलोकयन्तं जगदिन्द्रजाल-

मापत्कथं मां प्रविशेदसङ्गम् ॥ १२ ॥

वर्णाश्रमाचारयुता विमूढाः

कर्मानुसारेण फलं लभन्ते ।

वर्णादिधर्मं हि परित्यजन्तः

स्वानन्दतृप्ताः पुरुषा भवन्ति ॥ १३ ॥

वर्णाश्रमं सावयवस्वरूप-

माद्यन्तयुक्तं ह्यतिकृच्छ्रमात्रम् ।

पुत्रादिदेहेष्वभिमानशून्यो

भूत्वा वसेत्सौख्यतमे ह्यनन्ते ॥ १४ ॥ ४॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ भगवान्मैत्रेयः कैलासं जगाम । तं गत्वो-

1. अलोकयन्तं ds.

2. एवं for आपत् Ta-1. प्रसङ्गेद् for प्रविशेद् Ta.

6. ह्यानन्दतृप्ताः Ta.

7. *Et conj.*; वर्णाश्रमस्वावयवं स्वरूपम् Ga; वर्णाश्रमं सावयवं स्वरूपम् others.

9. शून्यो Ga; शून्यं others.

12. Here beginning of NR: श्रीगणेशाय नमः । अथ मैत्रेयोपनि-

वाच । भो भगवन्परमतत्त्वरहस्यमनुब्रूहीति । स
होवाच महादेवः ।

देहो देवालयः प्रोक्तः स जीवः केवलः शिवः ।

त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं सोहंभावेन पूजयेत् ॥ १ ॥

अभेददर्शनं ज्ञानं ध्यानं निर्विषयं मनः ।

स्नानं मनोमलत्यागः शौचमिन्द्रियनिग्रहः ॥ २ ॥

ब्रह्मामृतं पिबेद्भैक्षमाचरेद्देहरक्षणे ।

वसेदेकान्तिको भूत्वा चैकान्ते द्वैतवर्जिते ।

इत्येवमाचरेद्धीमान्स एवं मुक्तिमाप्नुयात् ॥ ३ ॥ १ ॥

जातं मृतमिदं देहं मातापितृमलात्मकम् ।

षट्पारम्भः । अथ भगवान्मैत्रेयः etc., d1 ; श्रीगणेशाय नमः । अथ
भगवान्मैत्रेयः etc., d2.

1. भो भगवन्महादेव परम° d1.

3. Pāda²: जीवो देवः सदाशिवः d1 (so also quotation after
end of MS. Ady. Libr. IX B 183).

6. °निग्रहम् d2.

7. भैक्ष्यं माचरेद् d2 ; भैक्षमाहरेद् d1.

8. द्वैतवर्जितः M, Pd.

9. एको for एवं d1. Only Ta-b, M conclude the sec-
tion with the numeral.

10. °मलोद्भवम् ds.

सुखदुःखालयामेध्यं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥ १ ॥

धातुबद्धं महारोगं पापमन्दिरमध्रुवम् ।

विकाराकरविस्तीर्णं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥ २ ॥

नवद्वारमलस्त्रावं सदाकाले स्वभावजम् ।

दुर्गन्धं दुर्मलोपेतं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥ ३ ॥

मात्रा सूतकसंबन्धं सूतके स ह जायते ।

मृतसूतकजं देहं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयते ॥ ४ ॥

अहंममेति विण्मूत्रलेपगन्धादिमोचनम् ।

शुद्धशौचमिति प्रोक्तं मृज्जलाभ्यां तु लौकिकम् ॥

1. सुखं d1. °दुःखलया° T1, Pd.

2. ध्यातु° ds.

3. विकाराकर° d2 only ; विकाराकार° others.

4. नवद्वारं Tb. °श्रावं° for °स्त्रावं° d1 ; °स्थानं° d2.

5. दुर्गन्धदुर्मलोपेतं d2.

6. मात्रा M, Pd ; माता others (मातृसूतकेति वक्तव्यस्य माता-
सूतकेति वचनं छन्दसम् App.). °संबन्धे° d1. सूतकेनेह
जायते T1.

6—7. This S'loka is missing in ds.

8. विण्मूत्रं d2. °गन्धानुमोचनम्° d1.

9. शुद्धं d1.

चित्तशुद्धिकरं शौचं वासनात्रयनाशकम् ।

ज्ञानवैराग्यमृत्तोयैः क्षालनं शौचमुच्यते ॥ ६ ॥ २ ॥

अद्वैतभावना भैक्षमभक्ष्यं द्वैतभावनम् ।

गुरुशास्त्रोक्तभावेन भिक्षोर्भैक्षं विधीयते ॥ १ ॥

विद्वान्स्वदेशमुत्सृज्य संन्यासानन्तरं स्वतः ।

कारागारविनिर्मुक्तचोरवद्दूरतो वसेत् ॥ २ ॥

अहंकारसुतं वित्तभ्रातरं मोहमन्दिरम् ।

आशापत्नीं त्यजेद्यावत्तावन्मुक्तो न संशयः ॥ ३ ॥

मृता मोहमयी माता जातो बोधमयः सुतः ।

सूतकद्वयसंप्राप्तौ कथं संध्यामुपास्महे ॥ ४ ॥

2. क्षालनं शौ° NR; क्षालनाच्छौ° SR. ॥ २ ॥ Ta-b, M only; missing in others.

3. अद्वैतभावनं d1. भैक्ष्यम् NR. अभैक्ष्यं for अभक्ष्यं d1, T1.

4. °भावश्च for °भावेन d1, Ta-b-1, Ga. भैक्ष्यं for भैक्षं NR.

5. स्वकम् for स्वतः d1.

6. °गाराद्विनि° d1. °मुक्तश्चो° Ta, Ga, M. व्रजेत् for वसेत् d1, Tb.

7. अहंकारं d1. वित्तं d2, T1; चित्तं d1.

10. °संप्राप्ते d1.

हृदाकाशे चिदादित्यः सदा भासति भासति ।
 नास्तमेति न चोदेति कथं संध्यामुपास्महे ॥ ५ ॥
 एकमेवाद्वितीयं यद्गुरोर्वाक्येन निश्चितम् ।
 एतदेकान्तमित्युक्तं न मठं न वनान्तरम् ॥ ६ ॥
 असंशयवतां मुक्तिः, संशयाविष्टचेतसाम् ।
 न मुक्तिर्जन्मजन्मान्ते तस्माद्विश्वासमाप्नुयात् ॥
 कर्मत्यागान्न संन्यासो न प्रैषोच्चारणेन तु ।
 संधौ जीवात्मनोरैक्यं संन्यासः परिकीर्तितः ॥ ८ ॥
 वमनाहारवद्यस्य भाति सर्वैषणादिषु ।
 तस्याधिकारः संन्यासे त्यक्तदेहाभिमानिनः ॥ ९ ॥
 यदा मनसि वैराग्यं जातं सर्वेषु वस्तुषु ।
 तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेत् ॥ १० ॥

-
1. भासते भासते M, Pd.
  4. मठो B, M ; गृहं Ga ; विलं (?) d1.
  6. आश्रयेत् for आप्नुयात् d2.
  7. प्रैषो° d2 ; others प्रेषो°.
  8. संध्योर्जीवा° d2.
  9. °हारवर्जस्य d2. सर्वेष° for सर्वैष° all texts.
  10. °कारं d2.

द्रव्यार्थमन्नवस्त्रार्थं यः प्रतिष्ठार्थमेव वा ।
 संन्यसेदुभयभ्रष्टः स मुक्तिं नाप्नुमर्हति ॥ ११ ॥
 उत्तमा तत्त्वचिन्तैव मध्यमं शास्त्रचिन्तनम् ।
 अधमा मन्त्रचिन्ता च तीर्थचिन्ताधमाधमा ॥ १२ ॥
 अनुभूतिं विना मूढो वृथा ब्रह्मणि मोदते ।
 प्रतिबिम्बितशाखाग्रफलास्वादनमोदवत् ॥ १३ ॥
 न त्यजेच्चेद्यतिर्मुक्तो यो माधूकरमान्तरम् ।
 वैराग्यजनकं श्रद्धाकलत्रं ज्ञाननन्दनम् ॥ १४ ॥
 धनवृद्धा वयोवृद्धा विद्यावृद्धास्तथैव च ।
 ते सर्वे ज्ञानवृद्धस्य किंकराः शिष्यकिंकराः ॥ १५ ॥

मन्मायया मोहितचेतसो मा-

1. च for वा M, Pd.
3. उत्तमा तत्त्वचिन्ता स्यान् Ga. मध्यमा शास्त्रचिन्तना d1.
4. तीर्थचिन्ताध° d2 only ; others तीर्थभ्रान्त्यध°.
6. शाखाग्रे d1.
7. त्यजेद्यदि निर्मुक्तो d1. भातरम् B.
8. °जननं Ta.
9. Pāda¹ : वय (!) वृद्धास्तपोवृद्धा d1.
10. इत्येते for ते सर्वे d1.
11. यन्मायया B. °चेतसोपमम् for °चेतसो माम् d1.

मात्मानमापूर्णमलब्धवन्तः ।

परं विदग्धोदरपूरणाय

भ्रमन्ति काका इव सूरयोऽपि ॥ १६ ॥

पाषाणलोहमणिमृन्मयविग्रहेषु

पूजा पुनर्जननभोगकरी मुमुक्षोः ।

तस्माद्यतिः स्वहृदयार्चनमेव कुर्या-

द्वाह्यार्चनं परिहरेदपुनर्भवाय ॥ १७ ॥

अन्तः पूर्णो बहिः पूर्णः पूर्णकुम्भ इवार्णवे ।

अन्तः शून्यो बहिः शून्यः शून्यकुम्भ इवाम्बरे ॥ १८ ॥

मा भव ग्राह्यभावात्मा ग्राहकात्मा च मा भव ।

भावनामखिलां त्यक्त्वा यच्छिष्टं तन्मयो भव ॥ १९ ॥

द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह ।

2. °पूर्णमग्रे for °पूरणाय d1.

3. भ्रमन्ति ds. एव B, Pd, ds, NR.

5. पूजा पुनर्भवति भोग° d1.

8. पूर्णाः for पूर्णः ds.

9. शून्ये for शून्यो d2.

11. अखिलं Pd. भवेत् for भव d2.

12. द्रष्टादर्शन° d1.

दर्शनप्रथमाभासमात्मानं केवलं भज ॥ २० ॥

संशान्तसर्वसंकल्पा या शिलावदवस्थितिः ।

जाग्रन्निद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः परा ॥ २१ ॥ ३ ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अहमस्मि परश्चास्मि

ब्रह्मास्मि प्रभवोऽस्म्यहम् ।

सर्वलोकगुरुश्चास्मि

सर्वलोकोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ १ ॥

अहमेवास्मि सिद्धोऽस्मि

शुद्धोऽस्मि परमोऽस्म्यहम् ।

अहमस्मि सदा सोऽस्मि

2. स शान्त° NR; न (!) शान्त° T1.

3. स्वरूपावस्थितिः Ga; स्वभावस्थितिः d1. परे । d2; परेति । d1.

4. इति श्रीयजुर्वेदे मैत्रेयोपनिषदं संपूर्णं ॥ d1; इति मैत्रेयोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः । श्रीगौरीशङ्करार्पणमस्तु । शिवं भवतु ॥ d2.

8. सर्वलोकेऽस्मि ds, B.

9—10. शुद्धोऽस्मि बुद्धोऽस्मि for सिद्धोऽस्मि शुद्धोऽस्मि Ga.

11. समानो for सदा सो T1.

नित्योऽस्मि विमलोऽस्म्यहम् ॥ २ ॥
 विज्ञानोऽस्मि विशेषोऽस्मि
 सोमोऽस्मि सकलोऽस्म्यहम् ।
 शुभोऽस्मि शोकहीनोऽस्मि
 चैतन्योऽस्मि समोऽस्म्यहम् ॥ ३ ॥
 मानावमानहीनोऽस्मि
 निर्गुणोऽस्मि शिवोऽस्म्यहम् ।
 द्वैताद्वैतविहीनोऽस्मि
 द्वन्द्वहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ ४ ॥
 भावाभावविहीनोऽस्मि
 भासा हीनोऽस्मि भास्म्यहम् ।
 शून्याशून्यप्रभावोऽस्मि
 शोभनाशोभनोऽस्म्यहम् ॥ ५ ॥
 तुल्यातुल्यविहीनोऽस्मि

4—5. This HS1. not here in M, Pd, but after ॥ ५ ॥

4. शुद्धो for शुभो Ta. लोक° for शोक° Ga.

11. भासा *ex conj.*; भाषा° all.

12. °विहीनो for °प्रभावो Ga.

नित्यः शुद्धः सदाशिवः ।

सर्वासर्वविहीनोऽस्मि

सात्त्विकोऽस्मि सदास्म्यहम् ॥ ६ ॥

एकसंख्याविहीनोऽस्मि

द्विसंख्यावानहं न च ।

सदसच्चेदहीनोऽस्मि

संकल्परहितोऽस्म्यहम् ॥ ७ ॥

नानात्मभेदहीनोऽस्मि

ह्यखण्डानन्दविग्रहः ।

नाहमस्मि न चान्योऽस्मि

देहादिरहितोऽस्म्यहम् ॥ ८ ॥

आश्रयाश्रयिहीनोऽस्मि

आधाररहितोऽस्म्यहम् ।

1. नित्यशुद्धः Pd, Ga.

6. सदसच्छेद° T1.

8. नानात्वभेद° Tb.

9. अखण्डा° for ह्यखण्डा° Ga.

12. आश्रयाश्रयि° Gb only ; others आश्रयाश्रय°.

बन्धमोक्षविहीनोऽस्मि

शुद्धं ब्रह्मास्मि सोऽस्म्यहम् ॥ ९ ॥

चित्तादिसर्वहीनोऽस्मि

परमोऽस्मि परात्परः ।

सदा विचाररूपोऽस्मि

निर्विचारोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ १० ॥

अकारोकाररूपोऽस्मि

मकारोऽस्मि सनातनः ।

ध्यातृध्यानविहीनोऽस्मि

ध्येयहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् ॥ ११ ॥

सर्वपूर्णस्वरूपोऽस्मि

सच्चिदानन्दलक्षणः ।

सर्वतीर्थस्वरूपोऽस्मि

परमात्मास्म्यहं शिवः ॥ १२ ॥

लक्ष्यालक्ष्यविहीनोऽस्मि

1. °मोक्षवि° M, Pd; others °मोक्षादि°.

2. शुद्ध° B, ds.

14. °त्मा ह्यहं शिवः Th.

लयहीनरसोऽस्म्यहम् ।

मातृमानविहीनोऽस्मि

मेयहीनः शिवोऽस्म्यहम् ॥ १३ ॥

न जगत्सर्वद्रष्टास्मि

नेत्रादिरहितोऽस्म्यहम् ।

प्रवृद्धोऽस्मि प्रबुद्धोऽस्मि

प्रसन्नोऽस्मि हरोऽस्म्यहम् ॥ १४ ॥

सर्वेन्द्रियविहीनोऽस्मि

सर्वकर्मकृदप्यहम् ।

सर्ववेदान्ततृप्तोऽस्मि

सर्वदा सुलभोऽस्म्यहम् ॥ १५ ॥

मुदितामुदिताख्योऽस्मि

सर्वमौनफलोऽस्म्यहम् ।

नित्यं चिन्मात्ररूपोऽस्मि

1. लयहीनोऽस्मि सोऽस्म्यहम् Ga.

7. परोऽस्म्यहम् B, Pd.

9. °कृदस्म्यहम् Ta.

14. नित्य° ds, B, Ga.

सदा सच्चिन्मयोऽस्म्यहम् ॥ १६ ॥

यत्किञ्चिदपिहीनोऽस्मि

स्वल्पमप्यविनास्म्यहम् ।

हृदयग्रन्थिहीनोऽस्मि

हृदयाम्बुजमध्यगः ॥ १७ ॥

षड्विकारविहीनोऽस्मि

षट्कोशरहितोऽस्म्यहम् ।

अरिषड्वर्गमुक्तोऽस्मि

अन्तरादन्तरोऽस्म्यहम् ॥ १८ ॥

देशकालविमुक्तोऽस्मि

दिगम्बरसुखोऽस्म्यहम् ।

नास्तिनास्तिविमुक्तोऽस्मि

नकाररहितोऽस्म्यहम् ॥ १९ ॥

3. °प्यपि° ds, Ta, variant of Tb; °प्यषि° B; °प्यवि° Ga.

4. हृदयाम्बोज° ds, B.

10. °रक्तो for °मुक्तो Ta.

12. नास्तिबन्धवि° M, Pd.

13. विकार° Tb, Gb.

अखण्डाकाशरूपोऽस्मि

ह्यखण्डाकारमस्म्यहम् ।

प्रपञ्चमुक्तचित्तोऽस्मि

प्रपञ्चरहितोऽस्म्यहम् ॥ २० ॥

सर्वप्रकाशरूपोऽस्मि

चिन्मात्रज्योतिरस्म्यहम् ।

कालत्रयविमुक्तोऽस्मि

कामादिरहितोऽस्म्यहम् ॥ २१ ॥

कायकायिविमुक्तोऽस्मि

निर्गुणः केवलोऽस्म्यहम् ।

मुक्तहीनोऽस्मि मुक्तोऽस्मि

मोक्षहीनोऽस्म्यहं सदा ॥ २२ ॥

सत्यासत्यादिहीनोऽस्मि

सन्मात्रान्नास्म्यहं सदा ।

गन्तव्यदेशहीनोऽस्मि

1. अखण्डाकार° ds, Gb, Ta.

9. कायिकादिवि° B.

गमनादिविवर्जितः ॥ २३ ॥

सर्वदा समरूपोऽस्मि

शान्तोऽस्मि पुरुषोत्तमः ।

एवं स्वानुभवो यस्य

सोऽहमस्मि न संशयः ॥ २४ ॥

यः शृणोति सकृद्वापि ब्रह्मैव भवति स्वयमित्युप-
निषत् ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

ॐ । आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥

इति मैत्रेयोपनिषत्समाप्ता ॥

4. ह्यनु° for स्वानु° Ta.

6. M repeats ब्रह्मैव भवति स्वयम्.

8. Pd only.

9. No Sānti in Ga, Ta, T1, ds, Pd.

10. [इति] मैत्रेय्युपनिषत्समाप्ता B, Ga, T1, ds; इति सामवेदीय-
मैत्रेयोपनिषत्समाप्ता M.

नारदपरिश्राजकोपनिषत्

अथ नारदपरिव्राजकोपनिषत्

ॐ । भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

ॐ । अथ कदाचित्परिव्राजकाभरणो नारदः
सर्वलोकसंचारं कुर्वन्नपूर्वपुण्यस्थलानि पुण्यतीर्थानि
तीर्थीकुर्वन्नवलोक्य, चित्तशुद्धिं प्राप्य, निर्वैरः शा-
न्तो दान्तः, सर्वतो निर्वेदमासाद्य, स्वरूपानुसं-
धानमनुसंधाय, नियमानन्दविशेषगण्यं मुनिजनै-
रुपसंकीर्णं नैमिषारण्यं पुण्यस्थलमवलोक्य, स-

---

2. In Tb and B the Śānta stands between the two Ślokas : परिव्राज्यधर्मपूगालंकारा यत्प्रबोधतः । दशप्रणवलक्ष्यार्थं यान्ति तं राममाश्रये ॥ and परिव्राट् त्रिशिखी सीता चूडा निर्वाणमण्डलम् । दक्षिणा शरभं स्कन्दं महानारायणाद्वयम् (so) ॥. The second Śloka is also in Ga-b, but Gb reads महानारायणाद्वयम्.

4. कुर्वन् पूर्व° NR. °फलानि for °स्थलानि M.

8. नैमिषारण्यपुण्य° M.

रिगमपधनिसंज्ञैर्वैराग्यबोधकरैः स्वरविशेषैः प्रापञ्चिकपराङ्मुखैर्हरिकथालापैः स्थावरजङ्गमनामकैर्भगवद्भक्तिविशेषैर्नरमृगकिम्पुरुषामरकिन्नराप्सरोगणान्संमोहयन्नागतः । तं ब्रह्मात्मजं भगवद्भक्तं नारदमवलोक्य द्वादशवर्षसत्त्रयागोपस्थिताः श्रुताध्ययनसंपन्नाः सर्वज्ञास्तपोनिष्ठापराश्च ज्ञानवैराग्यसंपन्नाः शौनकादिमहर्षयः प्रत्युत्थानं कृत्वा नत्वा यथोचितातिथ्यपूर्वकमुपवेशयित्वा स्वयं सर्वेऽप्युपविष्टा भो भगवन्ब्रह्मपुत्र कथं मुक्त्युपायोऽस्माकं वक्तव्यमित्यूचुः । इत्युक्तस्तान्स होवाच नारदः ।

1. 'मपथनि° d1-2, M. °निसंज्ञैः Ga, M; °निससंज्ञैः others.

1—2. प्रापञ्चक° T1.

4. °गतस्तं ब्रह्मात्मजं Ga, M; °गतं ब्रह्मात्मजं others.

5. 'योगोपस्थिताः Tb. °स्थितश्रुता° NR.

6. °निष्ठाः पराश्च Tb.

7. M omits नत्वा.

7—8. यथोचितमातिथ्य° Ta.

8. सर्वेऽप्युपविष्टा Gb.

9. °यमस्माकं d1-3.

10. इत्यूचुः Ga, M only; missing in others.

इत्युक्तो

सत्कुलभवोपनीतः सम्यगुपनयनपूर्वकं चतुश्च-
त्वारिंशत्संस्कारसंपन्नस्वाभिमतैकगुरुसमीपे स्वशाखा-
ध्ययनपूर्वकं सर्वविद्याभ्यासं कृत्वा, द्वादशवर्षशु-
श्रूषापूर्वकं ब्रह्मचर्यं, पञ्चविंशतिवत्सरं गार्हपत्यं,
पञ्चविंशतिवत्सरं वानप्रस्थाश्रमं तद्विधिवत्क्रमान्नि-
र्वृत्य, चतुर्विधब्रह्मचर्यं षड्विधगार्हस्थ्यं चतुर्विधवा-
नप्रस्थधर्मं सम्यगभ्यस्य, तदुचितं कर्म सर्वं नि-
र्वृत्य, साधनचतुष्टयसंपन्नः, सर्वसंसारोपरि मनो-

ऽस्मान्स Tb.

1. सम्यगुपायनपूर्वकं Gb. Ga omits चतुः.
2. °समीपे शाखा° Ta.
3. °पूर्वकसर्व° d2-3.
4. °पूर्वकब्रह्मचर्यं d1, Tb-1, Gb. संवत्सरं for वत्सरं d1-2.

Ga.

5. संवत्सरं for वत्सरं Ga.

5—6. निर्वृत्य NR, Ta-b-1, Gb.

6. षड्विधं गार्हस्थ्यं B. चतुर्विधवा° Ga, M ; चातुर्विध्यवा° other

SR; चातुर्विध्यं वा° NR.

7. °धर्मे for °धर्म d2. तदुचितकर्म NR.

7—8. निर्वृत्य d3, Ga, M ; others निर्वृत्य.

8. °संस्कारोपरि NR.

वाक्कायकर्मभिर्यथाशानिवृत्तस्तथा वासनैषणोपर्यपि,
निर्वैरः शान्तो दान्तः, संन्यासी परमहंसाश्रमे-
णास्वलितस्वस्वरूपध्यानेन देहत्यागं करोति स
मुक्तो भवति स मुक्तो भवतीत्युपनिषत् ॥

प्रथमोपदेशः ॥

अथ हैनं भगवन्तं नारदं सर्वे शौनकादयः
पप्रच्छुर्भो भगवन्संन्यासविधिं नो ब्रूहीति । ता-
नवलोक्य नारदस्तत्स्वरूपं सर्वं पितामहमुखेनैव
ज्ञातुमुचितमित्युक्त्वा सत्त्रयागपूर्त्यनन्तरं तैः सह
सत्यलोकं गत्वा विधिवद्ब्रह्मनिष्ठापरं परमेष्ठिनं न-

1. °भिर्यथा निर्वृ° Ta. °निर्वृत्तः NR, Ta; निवृत्तः d1.

1—2. वासनैषणापर्यन्तमुक्तो निर्वैरः Ga.

2. निर्वैरः d1; निर्वेदः Tb.

3. °स्वलितस्वस्व° M. °ध्याने for °ध्यानेन d1.

4. M does not repeat स मुक्तो भवति.

5. For प्रथमोपदेशः d1 has खिलसंहितायां उपनिषद्ब्रह्मस्यपारि-
व्राजकोपनिषदि प्रथमोपदेशः, so d2, but प्रथमोपदेशा (') प्रथमोपदेशः,
so d3, but 'परिव्रा' and प्रथमोपदेशात्प्रथमोपदेशः ॥.

8. सर्व° d1.

त्वा स्तुत्वा, यथोचितं तदाज्ञया तैः सहोपविश्य
 नारदः पितामहमुवाच । गुरुस्त्वं जनकस्त्वं सर्व-
 विद्यारहस्यज्ञः सर्वज्ञस्त्वम् । अतो मदिष्टं रहस्य-
 मेकं वक्तव्यम् । त्वद्विना मदभिमतरहस्यं वक्तुं
 कः समर्थः । किमिति चेत् पारिव्राज्यस्वरूपक्रमं
 नो ब्रूहीति नारदेन प्रार्थितः परमेष्ठी सर्वतः स-
 र्वानवलोक्य मुहूर्तमात्रं समाधिनिष्ठो भूत्वा सं-
 सारार्तिनिवृत्त्यन्वेषण इति निश्चित्य नारदमवलो-
 क्य तमाह पितामहः । पुरा मत्पुत्र पुरुषसूक्तो-
 पनिषद्रहस्यप्रकारनिरतिशयाकारावलम्बिना विराट्-
 पुरुषेणोपदिष्टं रहस्यं ते विविच्योच्यते । तत्क्रमम-

1. यथोचिताथित्यपूर्वकं Tb.

3. °ज्ञस्त्वं सर्व° Ga. मदिष्टं Tb only; मत्तो मदिष्टं other
 SR; मनोमदिष्टं d2; मत्तोपदिष्टं other NR.

4. त्वां विना M.

7. समाधिनिष्ठो NR.

8. °रार्तिर्नि° d1; °रार्तिं नि° Tb. निवृत्त्यान्वेषण इति NR; नि-
 वृत्त्य स्वेष्टमिति M.

10. °प्रकारं निरति° Ta, B. आकर for आकार d3.

11. °णोपदिष्टमिष्टं रहस्यं T1. सत्क्रमम् for तत्क्रमम् d3.

तिरहस्यं बाढमवहितो भूत्वा श्रूयताम् ।

भो नारद, विधिवदादावनुपनीतोपनयनानन्तरं सत्कुलप्रसूतः पितृमातृविधेयः पितृसमीपादन्यत्र सत्संप्रदायस्थं श्रद्धावन्तं सत्कुलभवं श्रोत्रियं शास्त्रवात्सल्यं गुणवन्तमकुटिलं सद्गुरुमासाद्य नत्वा, यथोपयोगशुश्रूषापूर्वकं स्वाभिमतं विज्ञाप्य, द्वादशवर्षसेवापुरःसरं सर्वविद्याभ्यासं कृत्वा, तदनुज्ञया स्वकुलानुरूपामभिमतकन्यां विवाह्य, पञ्चविंशतिवत्सरं गृहस्थोचितकर्म कुर्वन्, दौर्ब्राह्मण्यनिवृत्तिमेत्य स्ववंशवृद्धिकामः पुत्रमेकमासाद्य गार्ह-

1. वादम् for बाढम् d3; वाटम् d2.

2. 'वदादावुप' Ga

3. तत्सत्कुल° for सत्कुल° SR.

5. सद्गुरुं समासाद्य d3.

6. यथोपयोगं शुश्रूषा° Ta.

8. स्वकुलानुरूपामभिमतकन्यां Ta-b, Gb.

9. After 'वत्सरं' all except Ga insert . गुरुकुलवासं कृत्वाथ गुर्वनुज्ञया (गुरोर्नुज्ञया NR).

9—10. दौर्ब्राह्मणनिवृत्त्यमेत्य NR.

स्थ्योचितपञ्चविंशतिवत्सरं तीर्त्वा, ततः पञ्चविंश-
 तिवत्सरपर्यन्तं त्रिषवणमुदकस्पर्शनपूर्वकं चतुर्थका-
 लमेकवारमाहारमाहरन्नियमेनैव वनस्थो भूत्वा, पु-
 रग्रामप्राक्तनसंचारं विहाय, निकरविरहिततदाश्र-
 मोचितकृत्यं निर्वर्त्य, दृष्टश्रवणविषयवैतृष्यमेत्य,
 चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः, सर्वतो विरक्तश्चित्तशुद्धि-
 मेल्याशासूयेर्ष्याहंकारं दग्ध्वा, साधनचतुष्टयसंपन्नः
 संन्यस्तुमर्हतीत्युपनिषत् ॥

द्वितीयोपदेशः ॥

अथ हैनं नारदः पितामहं पप्रच्छ । भगवन्

1. नीत्वा for तीर्त्वा Ta. No ततः in M.

2—3. चतुर्विधकालमेक° M.

3. आहरन्नियमेनैव T1 only ; others आहरन्नयमेक एव.

3—4. पुराग्राम° Gb.

4. निकर° Ga ; नित्किर° d2 ; निकिर° others.

4—5. °तदाश्रमोचित° Ga only ; others °दताश्रितकर्मोचित°.

5. निर्वृत्य for निर्वर्त्य NR. दृष्टः श्रवण° d1-3. °विषये
 वैतृ° NR.

9. द्वितीयोपनिषत् NR.

केन संन्यासः संन्यासाधिकारी को वेति । एवमा-
दौ संन्यासाधिकारिणं निरूप्य पश्चात्संन्यासवि-
धिरुच्यते । अवहितः शृणु ।

अन्धः षण्डः पतितोऽङ्गविकलः स्त्रैणो बधिरो
ऽर्भको मूकः पाषण्डश्चक्री लिङ्गी वैखानसहरद्विजौ
भृतकाध्यापकः शिपिविष्टोऽनघ्निको वैराग्यवन्तोऽप्ये-
ते न संन्यासार्हाः । संन्यस्ता यद्यपि महावा-
क्योपदेशे नाधिकारिणः । पूर्वसंन्यासी परमहंसा-
धिकारी ।

परेणैवात्मनश्चापि परस्यैवात्मना तथा ।

अभयं समवाप्नोति स परिव्राडिति स्मृतः ॥

षण्डोऽथ विकलोऽप्यन्धो बालकश्चापि पातकी ।

1. संन्यासः missing in d1. संन्यासाधिकारी को वेति d2-3;
संन्यासाधिकारिको वेति d1 : संन्यासाधिकारमेति M ; संन्यासाधिकारी
वेति other SR. No एवम in NR.

4. अथ for अन्धः SR.

5. वैखानसौ हरद्विजो (so) Ta, Gb ; वैखानसो हरद्विजौ Ga.

8—9. परमहंसोऽधिकारी M.

10. परः श्यै° (!) for परस्यै° d2-3 ; परश्यै° (!) d1.

12. बालकश्चातिपातकी Tb.

पतितश्च परद्वारी वैखानसहरद्विजौ ॥

चक्री लिङ्गी च पाषण्डी शिपिविष्टोऽप्यनघ्निकः ।

द्वित्रिवारेण संन्यस्तो भृतकाध्यापकोऽपि च ।

एते नार्हन्ति संन्यासमातुरेण विना क्रमम् ॥

आतुरकालः कथमार्यसंमतः ।

प्राणस्योत्क्रमणासन्नकालस्त्वातुरसंज्ञितः ।

नेतरस्त्वातुरः कालो मुक्तिमार्गप्रवर्तकः ॥

आतुरेऽपि च संन्यासे तत्तन्मन्त्रपुरःसरम् ।

मन्त्रावृत्तिं च कृत्वैव संन्यसेद्विधिवहुधः ॥

आतुरेऽपि क्रमे चापि प्रैषभेदो न कुत्रचित् ।

न मन्त्रं कर्मरहितं कर्म मन्त्रमपेक्षते ॥

अकर्म मन्त्ररहितं नातो मन्त्रं परित्यजेत् ।

5. आतुरस्य कथं कालः कथमार्यस्य संमतः । M; आतुरः काल एवायं कथमार्यस्य संमतः । NR.

6. °सन्नः काल° Tb. संज्ञितः *ex conj.*; all the texts read °संज्ञिकः.

7. °प्रवर्तनः Tb, Ga; °प्रवर्तिनः T1.

10. क्रमो d2. वापि B.

11. अपेक्ष्यते d1; अवेक्षते T1.

मन्त्रं विना कर्म कुर्याद्भस्मन्याहुतिवद्भवेत् ॥
 विध्युक्तकर्मसंक्षेपात्संन्यासस्त्वातुरः स्मृतः ।
 तस्मादातुरसंन्यासे मन्त्रावृत्तिविधिर्मुने ॥
 आहिताग्निर्विरक्तश्चेद्देशान्तरगतो यदि ।
 प्राजापत्येष्टिमप्स्वेव निर्वर्त्यैवाथ संन्यसेत् ॥
 मनसा वाथ विध्युक्तमन्त्रावृत्याथवा जले ।
 श्रुत्यनुष्ठानमार्गेण कर्मानुष्ठानमेव वा ।
 समाप्य संन्यसेद्विद्वान्नो चेत्पातित्यमाप्नुयात् ॥
 यदा मनसि संजातं वैतृष्ण्यं सर्ववस्तुषु ।
 तदा संन्यासमिच्छन्ति पतितः स्याद्विपर्यये ॥
 विरक्तः प्रव्रजेद्धीमान्सरक्तस्तु गृहे वसेत् ।
 सरागो नरकं याति प्रव्रजन् हि द्विजाधमः ॥
 यस्यैतानि सुगुप्तानि जिह्वोपस्थोदरं करः ।

-
2. विध्युक्तं कर्म Tb.
 3. मन्त्रावृत्तिविधिर्मुने T1, Ga; others मन्त्रावृत्तिविधिर्मुने.
 5. अप्सैव for अप्स्वेव NR. निर्वर्त्यैवाथ *ex conj.*; निवृत्यैवाथ Tb, M; निर्वृत्यैव तु Ga; निर्वृत्यैवाथ d1; निर्वृत्यै(त्यै)वाथ others.
 6. विध्युक्तं मन्त्रा Ga.

संन्यसेदकृतोद्वाहो ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यवान् ॥
 संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया ।
 प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः ॥
 प्रवृत्तिलक्षणं कर्म ज्ञानं संन्यासलक्षणम् ।
 तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यसेदिह बुद्धिमान् ॥
 यदा तु विदितं तत्त्वं परं ब्रह्म सनातनम् ।
 तदैकदण्डं संगृह्य सोपवीतां शिखां त्यजेत् ॥
 परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि ।
 सर्वैषणाविनिर्मुक्तः स भैक्षं भोक्तुमर्हति ॥
 पूजितो वन्दितश्चैव सुप्रसन्नो यथा भवेत् ।
 तथा चेत्ताड्यमानस्तु तदा भवति भैक्षभुक् ॥
 अहमेवाक्षरं ब्रह्म वासुदेवाख्यमद्वयम् ।
 इति भावो ध्रुवो यस्य तदा भवति भैक्षभुक् ॥
 यस्मिञ्शान्तिः शमः शौचं सत्यं संतोष आर्जवम् ।

7. तदैकदण्डं SR save Ga. °वीतां *ex conj.*; °वीतं all. †

9. सर्वै° Tb-1, g; others सर्वै°.

12—13. This Sloka is not in Ta.

12. अव्ययम् for अद्वयम् Tb, Ga.

आर्किचन्यमदम्भश्च स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥
 [यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् ।
 कर्मणा मनसा वाचा तदा भवति भैक्षभुक् ॥
 दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन्समाहितः ।
 वेदान्तान्विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेदनृणो द्विजः ॥
 धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 ह्रीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥
 अतीतान्न स्मरेद्भोगान्न तथानागतानपि ।
 प्राप्तांश्च नाभिनन्देद्यः स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥]
 अन्तःस्थानीन्द्रियाण्यन्तर्बहिःष्ठान्विषयान्बहिः ।
 शक्नोति यः सदा कर्तुं स कैवल्याश्रमे वसेत् ॥
 प्राणे गते यथा देहः सुखदुःखं न विन्दति ।

1. आर्किचन्यम् Tb, Ga, M ; others अर्किचनम्.

2—9. These four Śloka are missing in NR ; in Ga the first of them (यदा न कुरुते, etc.) stands before, not after यस्मिञ्छान्तिः, etc. (last line of preceding page).

7. ह्रीर्विद्या T1, g ; श्रीविद्या Ta.

12. प्रायो for प्राणे d1-3. यदा for यथा d1. सुखं दुःखं

B.

तथा चेत्प्राणयुक्तोऽपि स कैवल्यश्रमे वसेत् ॥
 कौपीनयुगलं कन्था दण्ड एकः परिग्रहः ।
 यतेः परमहंसस्य नाधिकं तु विधीयते ॥
 यदि वा कुरुते रागादधिकस्य परिग्रहम् ।
 रौरवं नरकं गत्वा तिर्यग्योनिषु जायते ॥
 विशीर्णान्यमलान्येव चेलानि ग्रथितानि तु ।
 कृत्वा कन्थां बहिर्वासो धारयेच्चातुरञ्जितम् ॥
 एकवासा अवासा वा एकदृष्टिरलोलुपः ।
 एक एव चरेन्नित्यं वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥
 कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः ।
 यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेद्यतिः ॥
 कामः क्रोधस्तथा दर्पो लोभमोहादयश्च ये ।
 तांस्तु दोषान्परित्यज्य परिव्राण्णिर्ममो भवेत् ॥

4. परिग्रहे NR.

6. चैलानि d2-3. ग्रन्थितानि NR.

11. गूढं चरेत् Ta, g, M, NR.

12. कामक्रोधस्तथा Tb-1, g, Ga, d1-3.

13. निर्मलो for निर्ममो Ga, g.

रागद्वेषवियुक्तात्मा समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
 प्राणिहिंसानिवृत्तश्च मुनिः स्यात्सर्वनिःस्पृहः ॥
 दम्भाहंकारनिर्मुक्तो हिंसापैशुन्यवर्जितः ।
 आत्मज्ञानगुणोपेतो यतिर्मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
 संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं निगच्छति ॥
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
 हविषा कृष्णवर्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥
 श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च भुक्त्वा च दृष्ट्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
 न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥
 यस्य वाङ्मनसे शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।
 स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥

3. बन्धाहंकार° Ta.

5. असंशयं Ga, g, others असंशयः.

6. कृतान्येव for तु तान्येव g. नियच्छति Ta, M, स गच्छति Tb.

7. शाम्यते Ta

10. यः for वा NR, Tb, M.

11. वाङ्मनसी M, B. सम्यग्गुप्ते NR.

संमानाद्वाह्मणो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।
 अमृतस्येव चाकाङ्क्षेदवमानस्य सर्वदा ॥
 सुखं ह्यवमतः शेते सुखं च प्रतिबुध्यते ।
 सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥
 अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ।
 न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥
 कुध्यन्तं न प्रतिकुध्येदाकुष्टः कुशलं वदेत् ।
 सप्तद्वारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ॥
 अध्यात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
 आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेदिह ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।

-
1. सन्मानाद् Tb, d1. उद्विजेत Ta, G. विषादि वा NR.
  2. अमृतस्येव Ga only; others अमृतस्यैव.
  3. ह्यवमतं NR; ह्येव मतः Ta, d1.
  5. नानुमन्येत Tb.
  7. आकुष्टः d1, T1, g, M; आकुष्टः d2.
  8. °कीर्णं च NR; °कीर्णाश्च T1. अनृता B; अनृतं NR.
  9. आध्यात्म° d3. निरामिषः *ex conj.* (Manu VI, 49); निराशिषः all.

अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥
 अस्थिस्थूणं स्नायुबद्धं मांसशोणितलेपितम् ।
 चर्मावबद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥
 जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजस्वलमनित्यं च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
 मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ ।
 देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥
 सा कालसूत्रपदवी सा महावीचिवायुरा ।
 सासिपत्रवनश्रेणी या देहेऽहमिति स्थितिः ॥
 सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशेऽप्युपस्थिते ।
 स्पृष्टव्या सा न भव्येन सश्वमांसेव पुलकसी ॥

-
2. अस्थिस्थूणस्नायु° NR. स्नायुबद्धं d1-2. °वेपनं (for °लेपितम्) with variant °वेपितं Tb.
 3. दुर्गन्धं g, M; दुर्गन्ध° Ga.
 4. जरारोग° NR.
 5. रजस्वर° NR.
 6. °संहते M.
 8. कालपुत्रपदवी B. महावाचि° d3.
 9. °वने श्रेणी NR. देहो Ta-b, M, d1. स्थितः M.
 11. स्पृष्टव्या *ex conj.*; स्पृष्टव्या all. पुलकसि NR.

प्रियेषु स्वेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
 विस्तृज्य, ध्यानयोगेन ब्रह्माप्येति सनातनम् ॥
 अनेन विधिना सर्वास्त्यक्त्वा सङ्गाञ्शनैःशनैः ।
 सर्वद्वन्द्वैर्विनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥
 एक एव चरेन्नित्यं सिद्धयर्थमसहायकः ।
 सिद्धिमेकस्य पश्यन्हि न जहाति न हीयते ॥
 कपालं वृक्षमूलानि कुचेलान्यसहायता ।
 समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ॥
 सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः ।
 एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थं ग्राममाविशेत् ॥
 एको भिक्षुर्यथोक्तः स्याद् द्वावेव मिथुनं स्मृतम् ।
 त्रयो ग्रामः समाख्यात ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥

2. ब्रह्माप्नोति g.

3. सर्वं त्यक्त्वा T1. स्मृत्वा for त्यक्त्वा Tb. सङ्गं g.

4. सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो NR.

7. कुचैलान्यसहायतं d2-3.

10. भिक्षार्थी Ga.

11. यथोक्तस्य द्वावेव NR.

नगरं न हि कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा ।
 एतत्त्रयं प्रकुर्वाणः स्वधर्माच्च्यवते यतिः ॥
 राजवार्त्तादि तेषां स्याद्भिक्षावार्त्ता परस्परम् ।
 स्नेहपैशुन्यमात्सर्यं संनिकर्षान्न संशयः ॥
 एकाकी निःस्पृहस्तिष्ठेन्न हि केन सहालपेत् ।
 दद्यान्नारायणेत्येव प्रतिवाक्यं सदा यतिः ॥
 एकाकी चिन्तयेद्ब्रह्म मनोवाक्कायकर्मभिः ।
 मृत्युं च नाभिनन्देत् जीवितं वा कथंचन ।
 [कालमेव प्रतीक्षेत यावदायुः समाप्यते ॥
 नाभिनन्देत् मरणं नाभिनन्देत् जीवितम् ।]
 कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा ॥
 अजिह्वः पण्डकः पङ्कुरन्धो बधिर एव च ।

-
1. ग्रामे Ta-1, g, M. मिथुने Tb, M.
 4. श्रेह° d2 ; श्रेह° d3.
 5. केनचिदालपेत् Ga. °लयेत् for °लपेत् d2.
 6. °णेत्येवं NR, Ta-1.
 9—10. Both these HS'l. are missing in NR.
 11. निर्वेशं NR.
 12. षण्डकः Ga, M, NR. पङ्कुरन्धो NR.

मुग्धश्च मुच्यते भिक्षुः षड्भिरेतैर्न संशयः ॥
 इदं मृष्टमिदं नेति योऽश्नन्नपि न सज्जति ।
 हितं सत्यं मितं वक्ति तमजिह्वं प्रचक्षते ॥
 अद्यजातां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् ।
 शतवर्षां च यो दृष्ट्वा निर्विकारः स पण्डकः ॥
 भिक्षार्थमटनं यस्य विण्मूत्रकरणाय च ।
 योजनान्न परं याति सर्वथा पङ्कुरेव सः ॥
 तिष्ठतो व्रजतो वापि यस्य चक्षुर्न दूरगम् ।
 चतुर्युगां भुवं मुक्त्वा परिव्राट् सोऽन्ध उच्यते ॥
 हिताहितं मनोरामं वचः शोकावहं च यत् ।
 श्रुत्वापि न शृणोतीव बधिरः स प्रकीर्तितः ॥
 सांनिध्ये विषयाणां यः समर्थोऽविकलेन्द्रियः ।
 सुप्तवद्वर्तते नित्यं स भिक्षुर्मुग्ध उच्यते ॥

2. इदमृष्टं d2-3; इदमिष्टं B. सज्जते Ta-1, d2-3; सज्यते d1.

9. मुक्त्वा NR.

10. तु for च M, B, variant of Tb, NR.

11. संप्रकीर्तितः NR.

नटादिप्रेक्षणं द्यूतं प्रमादात्सुहृदं तथा ।
 भक्ष्यं भोज्यमुदक्यां च षण्ण पश्येत्कदाचन ॥
 रागं द्वेषं मदं मायां द्रोहं मोहं परात्मसु ।
 षडेतानि यतिर्नित्यं मनसापि न चिन्तयेत् ॥
 मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथा लौल्यमेव च ।
 दिवास्वापं च यानं च यतीनां पातकानि षट् ॥
 दूरयात्रां प्रयत्नेन वर्जयेदात्मचिन्तकः ।
 सदोपनिषदं विद्यामभ्यसेन्मुक्तिहेतुकीम् ॥
 न तीर्थसेवी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः ।
 न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो यतिः ॥
 अपापमशठं वृत्तमजिह्वं नित्यमाचरेत् ।

1 प्रमादात् NR ; प्रमदां Ga, M , प्रमदा other SR.

3. रागाद्वेषं Ta-1, g, NR   मायाद्रोहं B, NR

5. लो° for लौ° NR

6. पतनानि NR.

8. सदौपनिषदं d1.   'से मुक्ति° NR.   'हेतुकीम् B.

10 स्यान्व्या° d1-3.

11. अजिह्वं Tb-1, NR.

इन्द्रियाणि समाहृत्य कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥

क्षीणेन्द्रियमनोवृत्तिर्निराशीर्निष्परिग्रहः ।

निर्द्वन्द्वो निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ॥

निर्ममो निरहंकारो निरपेक्षो निरामिषः ।

विविक्तदेशसंसक्तो मुच्यते नात्र संशय इति ॥

अप्रमत्तः कर्मभक्तिज्ञानसंपन्नः स्वतन्त्रो वैराग्य-
मेत्य ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो वा मुख्यवृत्तिका-
मश्चेद्ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृहाद्वनी भूत्वा प्र-
व्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा
वनाद्वा । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको
वास्नातको वोत्पन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विर-

2. °वृत्तिनिरा° d2-3.

4. निरामिषः M only; others निराशिषः.

6. संपन्नस्वतन्त्रो NR, Ta.

7—8. °वृत्तिकामश्चेद्ब्रह्म° Ga only; °वृत्तिकाविद्ब्रह्म° M; °वृत्तिका
चेद्ब्रह्म° others.

9. चेतरथा g; वेतरथ NR.

11. वोत्पन्नाग्निः *ex conj.* (Jāb.Up.); वोत्सन्नाग्निः all. अना-
ग्निको d1-2; अनुत्सन्नाग्निको Ga.

जेत्तदहरेव प्रव्रजेत् । तच्चैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति । अथवा न कुर्यात् । आग्नेयीमेव कुर्यात् । अग्निर्हि प्राणः प्राणमेवैतया करोति । पश्चात् त्रैधातवीयामेव कुर्यात् । एत एव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम इति ।

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥
इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत् । एष वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः, प्राणं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहेत्येवमेवैतदाह । आहवनीयादग्निमाहृत्य पूर्ववदग्निमाजिघ्रेत् । यदग्निं न विन्देदप्सु जुहुयात् । आपो वै सर्वा देवताः, सर्वाभ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य तदुदकं प्राश्नीयात् साज्यं

2. आग्नेयीमेव *et conj.*; आग्नेयामेव *all.*

3. अग्निरिति *for* अग्निर्हि *NR.* मेवैतद्या *d2-3*; मेवैतद्वा *d1.*

पश्चात् *ex conj.* (*Jāb.Up.*); तस्मै *d1*; तस्मात् *others.*

4. एत एव *t only*; *others* एतयैव.

9. No प्राणः in *d2-3, Ta.*

13. हुत्वोद्धृत्यास्तदुदकं *NR.*

हविरनामयं मोक्षदमिति । शिखां यज्ञोपवीतं पि-
तरं पुत्रं कलत्रं कर्म चाध्ययनं मन्त्रान्तरं विसृ-
ज्यैव परिव्रजत्यात्मवित् । मोक्षमन्त्रस्त्रय्येवं वि-
न्देत् । तद्ब्रह्म तदुपासितव्यम् । एवमेवैतदिति ।

पितामहं पुनः पप्रच्छ नारदः । कथमयज्ञोप-
वीती ब्राह्मण इति । तमाह पितामहः ।

[हृदिस्था देवताः सर्वाः हृदि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ।

हृदि प्राणश्च ज्योतिश्च त्रिवृत्सूत्रं विदुर्बुधाः ॥]

सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ।

यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥

1. शिखायज्ञो° Ta. °वीतमग्निं पि° t.

2—3. विसृज्यैव d2-3; विन्यस्यैव T1.

3—4. मोक्षमन्त्रस्त्रय्येवं विन्देत् *ex conj.* (Jāb.Up.); texts read :
मोक्ष (मोक्षं d2-3) मन्त्रैस्त्रैधातवीर्यैर्विधेः (°वीर्यो विधेः d1, °दीर्यैर्विधैः
M).

4. एवमेवैतदिति *ex conj.* (Jāb.Up.); texts omit एवम्; Ta
इति चैतदिति.

6. तमुवाच for तमाह T1.

7—8. This Śloka is missing in SR.

8. जीवश्च for ज्योतिश्च t. त्रिवृत्सूत्रं च तद्विदुः t.

सूचनात्सूत्रमित्याहुः सूत्रं नाम परं पदम् ।
 तत्सूत्रं विदितं येन स विप्रो वेदपारगः ॥
 येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।
 तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगवित्तत्त्वदर्शनः ॥
 बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान्योगमुत्तममास्थितः ।
 ब्रह्मभावमिदं सूत्रं धारयेद्यः स चेतनः ।
 धारणात्तस्य सूत्रस्य नोच्छिष्टो नाशुचिर्भवेत् ॥
 सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ।
 ते वै सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥
 ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।
 ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमुच्यते ॥
 अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।
 स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ॥
 कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके ब्राह्मणादयः ।
 तेभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तद्धि वै स्मृतम् ॥

3. प्रोक्तं for प्रोतं d2-3.

10. ज्ञानशिखा Ga, g; शिखो Tb. ज्ञाननिष्ठो NR

15. एभिर्धार्यमिदं NR. वैदिकम् for वै स्मृतम् M.

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।

ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति ब्रह्मविदो विदुरिति ॥

तदेतद्विज्ञाय ब्राह्मणः परिव्रज्य परिव्राडेकशटी
मुण्डोऽपरिग्रहः शरीरक्लेशासहिष्णुश्चेत् । अथवा य-
थाविधिश्चेज्जातरूपधरो भूत्वा स्वपुत्रमित्रकलत्राप्त-
बन्ध्वादीन् स्वाध्यायं सर्वकर्माणि संन्यस्यायं ब्र-
ह्माण्डं च सर्वं कौपीनं दण्डमाच्छादनं च त्य-
क्त्वा द्वन्द्वसहिष्णुर्न शीतं न चोष्णं न सुखं न
दुःखं न निद्रा न मानावमाने च षडूर्मिवर्जितो,
निन्दाहंकारमत्सरगर्वदम्भेर्ष्यासूयेच्छाद्वेषसुखदुःख-
कामक्रोधलोभमोहादीन्विस्तृज्य, स्वपुः शवाकार-
मिव स्मृत्वा, स्वव्यतिरिक्तं सर्वमन्तर्बहिरमन्यमा-
नः, कस्यापि वन्दनमकृत्वा ननमस्कारो न स्वाहा-
कारो न स्वधाकारो न निन्दास्तुतिर्यादृच्छिको भवे-

3. तथैतद्विज्ञाय Tb.

4. °क्लेशसहि° d1-2.

6. बन्ध्वादीन् Ta, M; others बन्ध्वादीनि. स्वाध्यायं च सर्व-
NR. सर्वकर्माणि च संन्यस्यायं M.

9. निन्दा for निद्रा d1, t.

यदृच्छालाभसंतुष्टः सुवर्णादीन् परिग्रहेन्नावाहनं न
 विसर्जनं न मन्त्रं नामन्त्रं न ध्यानं नोपासनं न
 लक्ष्यं नालक्ष्यं न पृथङ् नापृथङ् नाहर्न नक्तं,
 सर्वत्रानिकेतः स्थिरमतिः शून्यागारवृक्षमूलदेवगृह-
 तृणकूटकुलालशालाग्निहोत्रशालाग्निदिगन्तरनदीतट-
 पुलिनभूगृहकन्दरनिर्झरस्थण्डिलेषु वने वा, श्वेतके-
 तुऋभुनिदाघवृषभदुर्वासःसंवर्तकदत्तात्रेयरैवतकवद-
 व्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारो बालोन्मत्तपिशाचवदनुन्म-
 त्तोन्मत्तवदाचरंस्त्रिदण्डं शिष्यं पात्रं कमण्डलुं क-

3 नाहर्न नक्तं (a con) (Phs Up.), न त्वन्यत्त्वं (°त्वं) T'a-1,
 Ga, g, न त्वन्यत्र others

4 °केतस्थिरमतिः d1, Ga

5 अग्निचिदन्तर M तटाक for तट M

6 स्थलेषु for स्थण्डिलेषु T1 °लेषूपवने Ga, g

7 After निदाघ M inserts जडभरत. ऋषभ for वृषभ SR
 Before दत्तात्रेय M inserts सनत्सुजातवैदेहवटसिद्धशुकवामदेव

7—8 °रैवतकगोरक्षावधूतवदव्यक्त° M

8—9 अनुन्मत्तोऽप्युन्मत्तवद् SR save M, so NR but °त्तौ°,
 अनुन्मत्तोऽप्युन्मत्तवद् M

9 चरन्ति दण्डं for °चरंस्त्रिदण्डं T1, g

टिसूत्रं कौपीनं च तत्सर्वं भूः स्वाहेत्यप्सु परित्य-
जेत्, कटिसूत्रं च कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं
सर्वमप्सु विसृज्याथ यथाजातरूपधरश्चरेदात्मान-
मन्विच्छेद्यथाजातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्व-
ब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः शुद्धमानसः प्राणसंधारणा-
र्थं यथोक्तकाले करपात्रेणास्येन वा याचिताहार-
माहरन्, लाभालाभौ समौ कृत्वा निर्ममः शुक्ल-
ध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठः शुभाशुभकर्मनिर्मूलनपरः
संन्यस्य पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति ब्रह्मप्रण-
वमनुस्मरन्भ्रमरकीटकन्यायेन शरीरत्रयमुत्सृज्य सं-
न्यासेनैव देहत्यागं करोति स कृतकृत्यो भव-

1—2. M omits च तत्सर्वं — च कौपीनं. परित्यजेत् *ex conj.*; परित्यज्य all.

1—3. Instead of परित्यजेत् — विसृज्याथ Ga has merely परित्यज्याथ.

3. यथा added *ex conj.*; विसृज्याथ जातरूप^० all.

7. आहारयन् for आहरन् Ga, g. लाभालाभयोः समौ M; लाभालाभौ समौ NR. कृत्वा *ex conj.*; भूत्वा all.

9. परः for बोधः d2-3.

10. कीटकन्यायेन Tb.

तीत्युपनिषत् ॥

तृतीयोपदेशः ॥

त्यक्त्वा लोकांश्च वेदांश्च विषयानिन्द्रियाणि च ।

आत्मन्येव स्थितो यस्तु स याति परमां गतिम् ॥

नामगोत्रादि चरणं देशं कालं श्रुतं फलम् ।

वयो वृत्तं व्रतं शीलं ख्यापयेन्नैव सद्यतिः ॥

न संभाषेत्स्त्रियं कांचित्पूर्वदृष्टां च न स्मरेत् ।

कथां च वर्जयेत्तासां न पश्येद्विखितामपि ॥

एतच्चतुष्टयं मोहात्स्त्रीणामाचरतो यतेः ।

चित्तं विक्रियतेऽवश्यं तद्विकारात्प्रणश्यति ॥

तृष्णा क्रोधोऽनृतं माया लोभमोहौ प्रियाप्रिये ।

शिल्पं व्याख्यानयोगश्च कामो रागः परिग्रहः ॥

2. इति खिलसंहितोपनिषद्ग्रहस्ये तृतीयोपदेशः t

3. ॐ त्यक्त्वा etc., B. g inserts लोकांश्च after वेदांश्च.
यानिन्द्रि° d1-3.

5. चरणं NR ; वरणं SR. देशकालं d3, M.

7. असंभाषेत् M.

9. ष्टयमोहात् d1.

12. योगं च Ga, g. काम° Ta-1, Ga, g. राग° M, B, d1.

अहंकारो ममत्वं च चिकित्सा धर्मसाहसम् ।
 प्रायश्चित्तं प्रवासश्च मन्त्रौषधगराशिषः ॥
 प्रतिषिद्धानि चैतानि सेवमानो ब्रजेदधः ॥
 आगच्छ गच्छ तिष्ठेति स्वागतं सुहृदोऽपि वा ।
 संमाननं च न ब्रूयान्मुनिर्मोक्षपरायणः ॥
 प्रतिग्रहं न गृहीयान्नैव चान्यं प्रदापयेत् ।
 प्रेरयेद्वा तथा भिक्षुः स्वप्नेऽपि न कदाचन ॥
 जायाभ्रातृसुतादीनां बन्धूनां च शुभाशुभम् ।
 श्रुत्वा दृष्ट्वा न कम्पेत शोकहर्षौ त्यजेद्यतिः ॥
 अहिंसा सत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ।
 अनौद्धत्यमदीनत्वं प्रसादः स्तैर्यमार्जवम् ॥
 अस्नेहो गुरुशुश्रूषा श्रद्धा क्षान्तिर्दमः शमः ।
 उपेक्षा धैर्यमाधुर्ये तितिक्षा करुणा तथा ॥

2. °गताशिषः M.

3. सेवमाने Ta.

6. चान्ये NR.

10. °स्तेयं NR, Ta, M.

11. Pāda°: अदाम्भित्वमदीनत्वं Ta. प्रसाद° d1-2; प्रह्लादः Ga.

13. स्तैर्यमाधुर्ये M. तितिक्षौ करुणौ (so) d1-2.

हीस्तथा ज्ञानविज्ञाने योगो लघ्वशनं धृतिः ।
 एष स्वधर्मो विख्यातो यतीनां नियतात्मनाम् ॥
 निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थः सर्वत्र समदर्शनः ।
 तुरीयः परमो हंसः साक्षान्नारायणो यतिः ॥
 एकरात्रं वसेद्भामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
 वर्षाभ्योऽन्यत्र, वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥
 द्विरात्रं न वसेद्भामे भिक्षुर्यदि वसेत्तदा ।
 रागादयः प्रसज्येरंस्तेनासौ नारकी भवेत् ॥
 ग्रामान्ते निर्जने देशे नियतात्मानिकेतनः ।
 पर्यट्कीटवद् भूमौ वर्षास्वेकत्र संवसेत् ॥
 एकवासा अवासा वा एकदृष्टिरलोलुपः ।
 अदूषयन्सतां मार्गं ध्यानयुक्तो महीं चरेत् ॥

1. ज्ञानविज्ञानयोगो d3.

3. °स्थो for °स्थः NR.

4. तुरीयपरमो d1.

6. वर्षाभ्यो B only ; सर्वाभ्यो others. वर्षास्तु d3. Last

Pāda : स मासांश्चतुरो वसेत् M.

8. नरकं व्रजेत् Tb.

9. निर्जनदेशे d2.

10. पर्यटन् T1.

12. अदूषयेत् NR.

शुचौ देशे सदा भिक्षुः स्वधर्ममनुपालयन् ।
 पर्यटेत सदा योगी वीक्षयन्वसुधातलम् ॥
 न रात्रौ न च मध्याह्ने संध्ययोर्नैव पर्यटेत् ।
 न शून्ये न च दुर्गे वा प्राणिबाधाकरे न च ॥
 एकरात्रं वसेद्भामे पत्तने तु दिनत्रयम् ।
 पुरे दिनद्वयं भिक्षुर्नगरे पञ्चरात्रकम् ।
 वर्षास्वेकत्र तिष्ठेत् स्थाने पुण्यजलावृते ॥
 आत्मवत्सर्वभूतानि पश्यन्भिक्षुश्चरेन्महीम् ।
 अन्धवत्कुब्जवच्चैव बधिरोन्मत्तमूकवत् ॥
 स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं बहूदकवनस्थयोः ।
 हंसे तु सकृदेव स्यात्परहंसे न विद्यते ॥
 मौनं योगासनं योगस्तितिक्षैकान्तशीलता ।

-
1. समं for सदा Tb.
  2. वीक्षयेन् NR.
  3. पर्यटेत् NR. Ga ; others पर्यटन् .
  4. प्राण° NR. °बाधकरे M. 'करेण च NR.
  5. पट्टने d1-3 ; पट्टणे d2.
  7. पूण° M.
  11. परमहंसो NR.

निःस्पृहत्वं समत्वं च सत्तैतान्येकदण्डिनाम् ॥
 परहंसाश्रमस्थो हि स्नानादेरविधानतः ।
 अशेषचित्तवृत्तीनां त्यागं केवलमाचरेत् ॥
 त्वङ्मांसरुधिरस्नायुमज्जामेदोऽस्थिसंहतौ ।
 विण्मूत्रपूये रमतां क्रिमीणां कियदन्तरम् ॥
 क शरीरमशेषाणां श्लेष्मादीनां महाचयः ।
 क चाङ्गशोभासौरभ्यकमनीयादयो गुणाः ॥
 मांसासृक्पूयविण्मूत्रस्नायुमज्जास्थिसंहतौ ।
 देहे चेत्प्रीतिमान्मूढो भविता नरकेऽपि सः ॥
 स्त्रीणामवाच्यदेशस्य क्लिन्ननाडीव्रणस्य च ।
 अभेदेऽपि मनोभेदाजनः प्रायेण वञ्च्यते ॥
 चर्मखण्डं द्विधाभिन्नमपानोद्गारधूपितम् ।

7. Pāda¹ : क चाङ्गसौरभिशोभा M. चाङ्गे d2. सौरभ्य
 NR, T1, Ga ; सौन्दर्य Ta ; सौभाग्य others.

9. नरकी d1.

10. स्त्रीग्रामवाच्य° d1 ; स्त्रीर्छामवाच्य° d3. °दशस्य d3.

11. ज्ञानः for जनः Tb ; जन M. अप्राण उच्यते M ; प्रायेण
 वंचते d1 ; प्रायेण वंचने d2.

12. दूषितम् for धूपितम् T1, M.

ये रमन्ति नमस्तेभ्यः साहसं किमतः परम् ॥
 न तस्य विद्यते कार्यं न लिङ्गं वा विपश्चितः ।
 निर्ममो निर्भयः शान्तो निर्द्वन्द्वोऽवर्णभोजनः ॥
 मुनिः कौपीनवासाः स्यान्नग्नो वा ध्यानतत्परः ।
 एवं ध्यानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 लिङ्गे सत्यपि खल्वस्मिञ्ज्ञानमेव हि कारणम् ।
 निर्मोक्षायेह भूतानां लिङ्गग्रामो निरर्थकः ॥
 यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् ।
 न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ॥
 तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञो ब्रह्मव्रतमनुव्रतः ।
 गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातचरितं चरेत् ॥
 संदिग्धः सर्वभूतानां वर्णाश्रमविवर्जितः ।
 अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च महीं चरेत् ॥

3. निर्द्वयः for निर्भयः Tb. All the texts have वर्ण° for ऽवर्ण°; M, however, reads पर्ण°.

5. ध्यानपरो M only; ज्ञानपरो others.

8. न श्रुतं NR.

10. °व्रतम् *or conj.*; °वृत्तम् all. अनुवृत्तम् B.

11. गूढे d1. विद्वानज्ञात° NR. °तश्चरेत् Ga.

तं दृष्ट्वा शान्तमनसं स्पृहयन्ति दिवौकसः ।

लिङ्गाभावात्तु कैवल्यमिति ब्रह्मानुशासनमिति ॥

अथ नारदः पितामहं संन्यासविधिं नो ब्रूही-
ति पप्रच्छ । पितामहस्तथेत्यङ्गीकृत्यातुरे वा क्रमे
वापि तुरीयाश्रमस्वीकारार्थं कृच्छ्रप्रायश्चित्तपूर्वकम-
ष्टश्राद्धं कुर्याद्देवर्षिदिव्यमनुष्यभूतपितृमात्रात्मेत्यष्ट-
श्राद्धानि कुर्यात् । प्रथमं सत्यवसुसंज्ञकान्विश्वा-
न्देवान्, देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान्, ऋषिश्रा-
द्धे देवर्षिक्षत्रियर्षिमनुष्यर्षीन्, दिव्यश्राद्धे वसुरु-
द्रादित्यरूपान्, मनुष्यश्राद्धे सनकसनन्दनसनात-
नसनत्कुमारसनत्सुजातान्, भूतश्राद्धे पृथिव्यादि-

2. लिङ्गाभावात्तु NR. No इति d1.

5—6. °पूर्वकमात्मश्राद्धं SR save M, B.

6—7. M omits देवर्षिदिव्यमनुष्यभूतपितृमात्रात्मेत्यष्टश्राद्धानि कुर्यात्.

7. प्रथमसत्य° d1. वस्तु for वसु d3; वसुं d1. संज्ञकान् B only; others संज्ञिकान् .

10. °दित्यस्वरूपान् Ga.

10—11. सनातन missing in SR.

पञ्चमहाभूतानि चक्षुरादिकरणानि चतुर्विधभूतग्रामान्, पितृश्राद्धे पितृपितामहप्रपितामहान्, मातृश्राद्धे मातृपितामहीप्रपितामहीः, आत्मश्राद्धे आत्मपितृपितामहान्, जीवत्पितृकश्चेत्पितरं त्यक्त्वा आत्मपितामहप्रपितामहानिति । सर्वत्र युग्मकृप्या ब्राह्मणानर्चयेत् । एकाध्वरपक्षेऽष्टाध्वरपक्षे वा स्वशाखानुगतमत्रैरष्टश्राद्धान्यष्टदिनेषु वा एकदिने वा पितृयागोक्तविधानेन ब्राह्मणानभ्यर्च्य मुत्तयन्तं यथाविधि निर्वर्त्य, पिण्डप्रदानानि निर्वर्त्य, दक्षिणाताम्बूलैस्तोषयित्वा ब्राह्मणान्प्रेषयित्वा, शेषकर्म-

3. °श्राद्धे (no Sandhi) all.

4. No आत्म in Ta. जीवपितृ° Ta-b-1.

4—5. त्यक्त्वा आत्मश्राद्धे आत्मा अन्तरात्मा परमात्मान् ॥ इति सर्वत्र NR.

5. व्याप्या for कृप्या Tb; nothing in T1.

6. ऽष्टाक्षरपक्षे NR.

7. दिने for दिनेषु NR. एकदिनेऽपि वा Ta.

8. मुत्तयन्तं d3, B; मुत्तयन्त्रं d2, Ga.

9. निवृत्य for निर्वर्त्य¹ Ta-b, M; विनिवृत्य d2-3; निवृत्या d1. निर्वर्त्य² Ta only; others निर्वृत्य. M inserts स before दक्षि°.

सिद्धयर्थं सप्तकेशान्विसृज्य शेषकर्मसिद्धयर्थं के-
 शान्सप्ताष्ट वा द्विजः संक्षिप्य वापयेत्केशश्मश्रु
 नखानि चेति सप्तकेशान्संरक्ष्य कक्षोपस्थवर्जं
 क्षौरपूर्वकं स्नात्वा, सायंसंध्यावन्दनं निर्वर्त्य, स-
 हस्रगायत्रीं जप्त्वा, ब्रह्मयज्ञं निर्वर्त्य, स्वाधीना-
 ग्निमुपस्थाप्य, स्वशाखोपसंहरणं कृत्वा, तदुक्तप्र-
 कारेणाज्याहुतिमाज्यभागान्तं हुत्वाहुतिविधिं समा-
 प्य, आत्मादिभिस्त्रिवारं सक्तुप्राशनं कृत्वा, आ-
 चमनपूर्वकमग्निं संरक्ष्य, स्वयमग्नेरुत्तरतः कृष्णा-
 जिनोपरि स्थित्वा, पुराणश्रवणपूर्वकं जागरणं कृत्वा,
 चतुर्थयामान्ते स्नात्वा, तदग्नौ चरुं श्रपयित्वा, पु-

1. °सिद्धयर्थे d2 विसृज्याशेष° d2-3, Ta निवृत्यर्थं for
 सिद्धयर्थं M.

2. सप्ताष्टौ वा Ga. संक्षेप्य Tb

3. संरक्ष for संरक्ष्य NR

4. क्षारपूर्वकं d1 निर्वर्त्य Ga, Ta, others निर्वृत्य.

5. °गायत्री जप्त्वा NR निर्वर्त्य T1, Ga; निर्वृत्य others.

6. उपसंस्थाप्य NR

10. °पूर्वकजागरणं Tb

रुषसूक्तेनान्नं षोडशाहुतीर्हुत्वा, विरजाहोमं कृत्वा,
 अथाचम्य, सदक्षिणं वस्त्रं सुवर्णपात्रं धेनुं दत्त्वा,
 समाप्य, ब्रह्मोद्गासनं कृत्वा,
 सं मा सिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः ।
 सं मायमग्निः सिञ्चत्वायुषा च धनेन च बलेन
 चायुष्मन्तं करोतु मा ॥ इति ।

या ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहात्मात्मानम् ।

अच्छा वसूनि कृण्वन्नस्मे नर्या पुरुणि ।

यज्ञो भूत्वा यज्ञमासीद स्वां योनिं ।

जातवेदो भुव आजायमानः सक्षय एहि ॥

इत्यनेनाग्निमात्मन्यारोप्य, ध्यात्वाग्निं, प्रदक्षिणन-
 मस्कारपूर्वकमुद्गास्य, प्रातः संध्यामुपास्य, सहस्र-

1. षोडशाहुतिं हुत्वा Ga.

2. सुवर्णपात्रं T1, M; others सुवर्ण पात्रं.

4. शिञ्चतु NR. स बृहस्पतिः NR.

6. चायुष्मन्तं Ga, M; others चायुष्मन्तः.

8. कुर्वन्नस्मन्नर्या NR.

10. जातवेदाहुव d1, °दाभुव Ga. सं क्षय d3 (स्वक्षय Mānava-
 Śrauta-Sūtra I, 6, 3, 3).

12. °पूर्वक उद्गास्य NR.

गायत्रीपूर्वकं सूर्योपस्थानं कृत्वा, नाभिदग्नोदकमु-
पाविश्य, अष्टदिक्पालकार्घ्यपूर्वकं गायत्र्युद्वासनं कृ-
त्वा, सावित्रीं व्याहृतिषु प्रवेशयित्वा,

अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव ।

ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि ।

द्रविणं सवर्चसं । सुमेधा अमृतोऽक्षितः ॥

इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ।

यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपः ।

छन्दोभ्योऽध्यमृतात्संबभूव ।

स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु ।

अमृतस्य देव धारणो भूयासं ॥

शरीरं मे विचर्षणं ।

जिह्वा मे मधुमत्तमा ।

1. दग्धो for दग्नो d1-2; दग्धो d3.

2. °पालकऋषीन्पूर्वकं Ta.

3. सावित्री NR.

4. कीर्तिपृष्ठं NR.

5. ऊर्ध्व d2.

6. सुवर्चसं Ga. Our texts, as often, have no Ava-
graha, but ऽक्षितः is Bhaṭṭabhaṣkara's reading and the
one preferred, as it seems, by Śaṅkara (see the comm. on
Taitt. Ār. VII, 10, 1 and Taitt. Up. I, 10 resp.).

कर्णाभ्यां भूरि विश्रवं ।

ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधयापिहितः ।

श्रुतं मे गोपाय ॥

दारैषणायाश्च धनैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्यु-
त्थितोऽहम् । ओं भूः संन्यस्तं मया ओं भुवः
संन्यस्तं मया ओं सुवः संन्यस्तं मया, ओं भू-
भुवःसुवः संन्यस्तं मयेति मन्द्रमध्यतारध्वनिभिर्म-
नसा वाचोच्चार्य, अभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं
प्रवर्तते स्वाहेत्यनेन जलं प्राश्य प्राच्यां दिशि
पूर्णाञ्जलिं प्रक्षिप्य ओं स्वाहेति शिखामुत्पाद्य,
यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं

प्रजापतेर्यत्सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुञ्च शुभ्रं

यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥

1. विश्रुवं d1, Ta, M.

7. मन्द for मन्द्र d2-3, Ga. मध्यम for मध्य NR, Ga.
तार Ga, M ; ताडन Ta-1 ; तालन NR ; तालज others.

9. No स्वाहा in d1-2, Tb, M.

यज्ञोपवीतं बहिर्न निवसेत्

त्वमन्तः प्रविश्य मध्ये ह्यजस्रं ।

परमं पवित्रं यशो बलं

ज्ञानवैराग्यं मेधां प्रयच्छ ॥

यज्ञोपवीतं छित्वा, उदकाञ्जलिना सह ओं समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यप्सु जुहुयात् । ओं भूः संन्यस्तं मया ओं भुवः संन्यस्तं मया ओं सुवः संन्यस्तं मयेति त्रिरुक्त्वा, त्रिवारमभिमन्त्र्य तज्जलं प्राश्याचम्य, ओं भूः स्वाहेत्यप्सु वस्त्रं कटिसूत्रमपि विसृज्य, सर्वकर्मनिवर्तकोऽहमिति स्मृत्वा, जातरूपधरो भूत्वा, स्वरूपानुसंधानपूर्वकमूर्ध्वबाहु-रुदीचीं गच्छेत् ।

पूर्ववद्विद्वत्संन्यासी चेत् । गुरोः प्रणवमहावाक्योपदेशं प्राप्य, यथासुखं विहरन्मत्तः कश्चिन्ना-

4. ज्ञानं वैराग्यं Ga, M.

10. निवर्तको Ta, Ga, M ; others निर्वर्तको.

12. गच्छति Tb.

13. B inserts सकाशात् after °गुरोः.

न्यो व्यतिरिक्त इति, फलपक्षोदकाहारः, पर्वत-
वनदेवालयेषु संचरेत् । संन्यस्याथ दिगम्बरः स-
कलसंचारकः सर्वदानन्दस्वानुभवैकपूर्णहृदयः क-
र्मातिदूरलाभः प्राणधारणपरायणः फलरसत्वक्पत्त-
मूलोदकैर्मोक्षार्थी गिरिकन्दरेषु विस्तृजेद्देहं स्मरं-
स्तारकम् ।

विविदिषासंन्यासी चेच्छतपथं गत्वाचार्यादिभि-
र्विप्रैः 'तिष्ठ तिष्ठ महाभाग, दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं
ग्रहाण, प्रणवमहावाक्यग्रहणार्थं गुरुनिकटमागच्छ'
इत्यादिष्ट आचार्यैर्दण्डं कटिसूत्रकौपीनं शाटीमेकां
कमण्डलुं, पादादिमस्तकप्रमाणमव्रणं समं सौम्य-
मकाकपृष्ठं सलक्षणं वैणवं दण्डमेकमाचमनपूर्वकं

1. 'पात्रो' d2-3 ; 'मात्रो' d1.

2. देवालयेषु NR, Ta, Ga ; others देवतालयेषु.

3. सकलभूसंचारकः Ga. 'कः M only ; others 'कं.

4. प्रणव for प्राण NR.

10. आदिष्ट Ga, M only ; missing in others. दण्डं कटि°

d1-2, Ga, M ; दण्डकटि° others. कटिसूत्रं कौपीनं Ga, M.

‘सखा मा गोपायौजः सखा योऽसीन्द्रस्य वज्रोऽ
 सि वार्त्रघ्नः शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारय’ इति
 परिग्रहेत् । ‘जगज्जीवनं जीवनाधारभूतं मातेव मा
 मन्त्रयस्व सर्वदा सर्वसौम्य’ इति प्रणवपूर्वकं कम-
 ण्डलुं परिगृह्य, ‘कौपीनाधारं कटिसूत्रमोम्’ इति
 ‘गुह्याच्छादकं कौपीनमोम्’ इति ‘शीतवातोष्णत्राण-
 करं देहैकरक्षणं वस्त्रमोम्’ इति कटिसूत्रकौपीन-
 वस्त्रम्, आचमनपूर्वकं योगपट्टाभिषिक्तो भूत्वा,
 कृतार्थोऽहमिति मत्वा स्वाश्रमाचारपरो भवेदित्यु-
 पनिषत् ॥

चतुर्थोपदेशः ॥

अथ हैनं पितामहं नारदः पप्रच्छ । भग-
 वन् सर्वकर्मनिवर्तकः संन्यास इति त्वयैवोक्तं, पु-

3. All save T1 insert दण्डं before परिग्रहेत्. परिग्रहेत्
 T1, g. मातेव *et conj.* (Bsa. Up.) ; माते मा all.

4. सर्वदा thrice in d2.

6. गुह्याच्छादनं Tb. M. No वात in NR.

7. वस्त्रम् Ga, M only ; missing in others.

7—8. कटिसूत्रं कौपीनं वस्त्रं Ga, M.

13. निवर्तकः T1. त्वयैवोक्तं Ga only ; त्वयैवोक्तः others.

नः स्वाश्रमाचारपरो भवेदित्युच्यते । ततः पिता-
मह उवाच । शरीरस्थस्य देहिनो जाग्रत्स्वप्नसु-
षुप्तितुरीयावस्थाः सन्ति । तदधीनाः कर्मज्ञान-
वैराग्यप्रवर्तकाः पुरुषा जन्तवस्तदनुकूलाचाराः स-
न्ति । तथैव चेद्भगवन्संन्यासाः कतिभेदास्तदनु-
ष्ठानभेदाः कीदृशास्तत्त्वतोऽस्माकं वक्तुमर्हसीति ।
तथेत्यङ्गीकृत्य तं पितामहेन संन्यासभेदैराचारभेदः
कथितः । कथमिति चेत् —

तत्त्वतस्त्वेक एव संन्यासः, अज्ञानेनाशक्तिव-
शात्कर्मलोपतश्च त्रैविध्यमेत्य, वैराग्यसंन्यासो ज्ञा-
नसंन्यासो ज्ञानवैराग्यसंन्यासः कर्मसंन्यासश्चेति
चातुर्विध्यमुपागतः । तद्यथेति । दुष्टमदनाभावा-

2. शरीरस्थस्य Ga only; शरीरस्य others.

4. जन्तवास्तद् (!) NR.

6. तत्त्वतोऽस्माकं d1-2.

7. तथैवेत्यङ्गीकृत्य Ge.

8. कथितः Ga, M; missing in others.

9. अज्ञानाशक्ति° NR, Ge.

10. °लोपतश्च *or conj.*; °लोपश्च all.

12—1 (p. १७२). दुष्टमदनाभावात् NR; दुष्टमदनभावात् M.

चेत्यविषयवैतृष्ण्यमेत्य प्राक्पुण्यकर्मवशात्संन्यस्तः स
 वैराग्यसंन्यासी । शास्त्रज्ञानात्पुण्यलोकानुभवश्रव-
 नात्प्रपञ्चोपरतः क्रोधेर्ष्यासूयाहङ्काराभिमानात्मकस-
 र्वसंसारं निवर्त्य दारैषणाधनैषणालोकैषणात्मकदेह-
 वासनां शास्त्रवासनां लोकवासनां त्यक्त्वा वमना-
 न्नमिव प्राकृतिकं सर्वमिदं हेयं मत्वा साधनच-
 तुष्टयसंपन्नो यः संन्यस्यति स एव ज्ञानसंन्या-
 सी । क्रमेण सर्वमभ्यस्य सर्वमनुभूय ज्ञानवैरा-
 ग्याभ्यां स्वरूपानुसंधानेन देहमात्रावशिष्टः संन्यस्य
 जातरूपधरो भवति स ज्ञानवैराग्यसंन्यासी । ब्र-
 ह्मचर्यं समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाश्रममेत्य वै-

°भावाच्चेत्यविषय° *et conj.*, °भावाच्चेति विषय° NR, Ta-1, Ga-c, g, °भावाच्चेति विषय° Tb, M, B. †

3. अभिमानात्मकं Ga, °कस्य g

4. निवर्त्य *et conj.*; निवृत्य Ta-1, निर्वर्त्य Tb M, निर्वृत्य others. दारैषणाधनेषणालोकैषणा° NR, Ga, दारैषणाधनैषणालोकै-
 षणा° Tb.

6. प्राकृतिकं *et conj.*, प्रकृतं Ga, M, प्रकृतीयं others (प्रवृत्तिं Bsa. Up.)

10. जातरूपो d1.

राग्याभावेऽप्याश्रमक्रमानुसारेण यः संन्यस्यति स कर्मसंन्यासी ।

ब्रह्मचर्येण संन्यस्य संन्यासाज्जातरूपधरो वै-
राग्यसंन्यासी । विद्वत्संन्यासी ज्ञानसंन्यासी । वि-
विदिषासंन्यासी कर्मसंन्यासी । कर्मसंन्यासोऽपि
द्विविधः निमित्तसंन्यासोऽनिमित्तसंन्यासश्चेति । नि-
मित्तस्त्वातुरः । अनिमित्तः क्रमसंन्यासः । आतुरः
सर्वकर्मलोपः प्राणस्योत्क्रमणकालसंन्यासः स नि-
मित्तसंन्यासः । दृढाङ्गो भूत्वा सर्वं कृतकं नश्वर-
मिति देहादिकं सर्वं हेयं प्राप्य

हंसः शुचिषद्रसुरन्तरिक्षस-
द्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा

गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥

ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वं नश्वरमिति निश्चित्य क्रमेण
यः संन्यस्यति स संन्यासोऽनिमित्तसंन्यासः ।

5. Ga, M add चेति चतुर्धा after कर्मसंन्यासी.

16. NR omits स.

संन्यासः षड्विधो भवति कुटीचको बहूदको
 हंसः परमहंसस्तुरीयातीतोऽवधूतश्चेति । कुटीचकः
 शिखायज्ञोपवीती दण्डकमण्डलुधरः कौपीनकन्था-
 धरः पितृमातृगुर्वाराधनपरः पिठरखनित्रशिख्यादि-
 मात्रसाधनपर एकत्रान्नादनपरः श्वेतोर्ध्वपुण्ड्रधारी
 त्रिदण्डः । बहूदकः शिखाकन्थादिधरस्त्रिपुण्ड्रधारी
 कुटीचकवत्सर्वसमो मधुकरवृत्त्याष्टकबलाशी । हंसो
 जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधारी असंकृत्तमाधुकरा-
 न्नाशी कौपीनखण्डतुण्डधारी । परमहंसः शिखा-
 यज्ञोपवीतरहितः पञ्चगृहेष्वेवान्नादनपरः करपात्री

3. °वीत° Ga, M ; °वीति° NR.

4. °खनितृ° NR.

5. मात्र *or conj.* (Bsa. Up.) ; °मन्त्र° all. No पर d1 ;
 परा d2-3. एकत्रान्नदानपरः Ta ; एकत्रान्नापरादनपरः d1.

6. शिखाकन्थादिधरः M only ; शिखाकन्थाधरः Ga ; शिजादि-
 कन्थाधरः other SR ; so NR, but no Visarga (स्).

7. माधु° for मधु° M.

8. °धारी असं° (no Sandhi) all. °मधु° for °माधु° NR.

10. °ष्वेवान्ना° *or conj.* ; °ष्वेकात्रान्ना° SR ; °ष्वेकरात्रान्न° NR.

10—1. °पात्री एक° (no Sandhi) all save M ; °पात्र एक° M.

एककौपीनधारी शाटीमेकामेकं वैणवं दण्डमेक-
 शाटीधरो वा भस्मोद्धूलनपरः सर्वत्यागी । तुरी-
 यातीतो गोमुखः फलाहारी, अन्नाहारी चेद्गृहत्रये,
 देहमात्रावशिष्टो दिगम्बरः कुणपवच्छरीरवृत्तिकः ।
 अवधूतस्त्वनियमोऽभिषस्तपतितवर्जनपूर्वकं सर्ववर्णे-
 ष्वजगरवृत्याहारपरः स्वरूपानुसंधानपरः ।

आतुरो जीवति चेत्क्रमसंन्यासः कर्तव्यः कु-
 टीचकबहूदकहंसानां । ब्रह्मचर्याश्रमादितुरीयाश्रम-
 वत्कुटीचकादीनां संन्यासविधिः । परमहंसादित्र-
 याणां न कटिसूत्रं न कौपीनं न वस्त्रं न क-
 मण्डलुर्न दण्डः सार्ववर्णिकभिक्षाटनपरत्वं जात-
 रूपधरत्वं विधिः ।

संन्यासकाले त्वलंबुद्धिपर्यन्तमधीत्य तदनन्तरं

4. कुणपमिव शरीरं M. वर्तिकः for वृत्तिकः NR.

11. T1 omits न दण्डः. 'वर्णिकभिक्षा' (Ga, M; 'वर्णिकभैक्षा'
 others.

12. 'धरत्रविधिः' d1.

13. त्वलं d1 only; त्वलं d2-3; फलं M; प्यलं others.

कटिसूत्रं कौपीनं दण्डं वस्त्रं कमण्डलुं सर्वम-
प्सु विसृज्याथ जातरूपधरश्चरेन्नकन्थालेशः । ना-
ध्येतव्यो न वक्तव्यो न श्रोतव्यमन्यत्किञ्चित् ।
प्रणवादन्यं न तर्कं पठेन्न शब्दमपि । बहूञ्छ-
ब्दान्नाध्यापयेन्न महद्वाचो विग्लापनं गिरा पाण्या-
दिना संभाषणं, नान्यभाषाविशेषेण, न शूद्रस्त्री-
पतितोदक्यासंभाषणं । न यतेर्देवपूजा उत्सव-
दर्शनं तीर्थयात्रावृत्तिः ।

पुनर्यतिविशेषः । कुटीचकस्यैकत्र भिक्षा, बहू-
दकस्यासंकृतमाधूकरं, हंसस्याष्टगृहेष्वष्टकबलं, पर-

-
1. कटिसूत्रकौपीनं M
  2. कथालेशो d1
  3. वक्तव्य d1, °व्या d2-3. वक्तव्यो missing in B.
  4. पठेत् ॥ न शब्दमपि बहून् etc, Nr. बृहत् for बहून् B.
  5. नाध्यापयेन्न d1-2, नाध्यायेन्न others. प्राण्यादिना M.
  6. °विशेषणं M.
  7. °क्यादिसं° M पूजा उत्सव° *et conj.*, °पूजनोत्सव° Ga ; पूजानुत्सव° others
  8. दर्शनं न तीर्थ° Ga. °यात्रानिवृत्तिः M.
  9. कुटीचकस्येत्येकत्र M
  10. °गृहेष्टकबलं T1.

महंसस्य पञ्चगृहेषु करपात्रं, फलाहारो गोमुखं तुरीयातीतस्य, अवधूतस्याजगरवृत्तिः सार्ववर्णिकेषु । यतिर्नैकत्र वसेत् । न कस्यापि नमेत् । तुरीयातीतावधूतयोर्न ज्येष्ठः । यो न स्वरूपज्ञः स ज्येष्ठोऽपि कनिष्ठः । हस्ताभ्यां नद्युत्तरणं न कुर्यान्न वृक्षमारोहेन यानादिरूढो न क्रयविक्रयपरो न किञ्चिद्विनिमयपरो न दाम्भिको नानृतवादी । न यतेः किञ्चित्कर्तव्यमस्ति । अस्ति चेत्सांकर्यम् । तस्मान्मननादौ संन्यासिनामधिकारः ।

आतुरकुटीचकयोर्भूलोकभुवलोकौ, बहूदकस्य स्वर्गलोको, हंसस्य तपोलोकः, परमहंसस्य सत्यलो-

1. करपात्रफलाहारो Tb. फलाहारो d2-3; फलाहार° M.

3. यतिर्नैकत्र वसेत् *ex conj.*; यतिर्नैकरात्रीर्वसेत् M; यतिर्नैकरात्रिवसेत् NR; यतिर्नैकरात्रं वसेत् others.

4—5. ज्येष्ठे नतिः स्वरूपज्ञे ज्येष्ठेऽपि कनिष्ठः M; ज्येष्ठयोः न स्वरूपज्ञः etc., T1 (for ज्येष्ठः । यो न स्वरूपज्ञः etc.).

5. ऽपि न कनिष्ठहस्ताभ्यां d1.

6. वृक्षमारोहयेन्न NR. यानाद्वि° d1; यानाग्नि° d2-3.

7. विनियमपरो NR.

7—8. नान्यतरयतेः for नानृतवादी न यतेः M.

कः, तुरीयातीतावधूतयोः स्वात्मन्येव कैवल्यं स्वरूपानुसंधानेन भ्रमरकीटन्यायवत् ।

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेव समाप्नोति नान्यथा श्रुतिशासनम् ॥

तदेवं ज्ञात्वा स्वरूपानुसंधानं विनान्यथाचारपरो न भवेत् । तदाचारवशात्तत्तल्लोकप्राप्तिर्ज्ञानवैराग्यसंपन्नस्य स्वस्मिन्नेव मुक्तिरिति न सर्वत्राचारप्रसक्तिस्तदाचारः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिष्वेकशरीरस्य जाग्रत्काले विश्वः स्वप्नकाले तैजसः सुषुप्तिकाले प्राज्ञः । अवस्थाभेदादवस्थेश्वरभेदः । कार्यभेदात्कारणभेदः । तासु चतुर्दशकरणानां बाह्यवृत्तयोऽन्तर्वृत्तयस्तेषामुपादानकारणं वृत्तयश्चत्वारः मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति । तत्तद्वृत्तिव्यापारभेदेन पृ-

5. एवं for तदेवं Ta.

5—6. °परो भवेत् Ga.

6. °प्राप्तिज्ञानं d1, g.

9—10. प्राज्ञा for प्राज्ञः d1, Tb.

10—11. कार्यभेदात्कारणभेदः missing in M.

12. चत्वारः मनो (so) all.

13. One तत् only in Ga.

थगाचारभेदः ।

नेत्रस्थं जागरितं विद्यात्कण्ठे स्वप्नं समाविशेत् ।
सुषुप्तं हृदयस्थं तु तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम् ॥

तुरीयमक्षरमिति ज्ञात्वा जागरिते सुषुप्त्यवस्थापन्न
इव यद्यच्छ्रुतं यद्यद्दृष्टं तत्तत्सर्वमविज्ञातमिव यो
वसेत्तस्य स्वप्नावस्थायामपि तादृगवस्था भवति ।
स जीवन्मुक्त इति वदन्ति । सर्वश्रुत्यर्थप्रतिपा-
दनमपि तस्यैव मुक्तिरिति । भिक्षुर्नैहिकामुष्मि-
कापेक्षः । यद्यपेक्षास्ति तदनु रूपो भवति । स्व-
रूपानुसंधानव्यतिरिक्तान्यशास्त्राभ्यास उष्ट्रकुङ्कुमभा-
रवद्व्यर्थः । न योगशास्त्रप्रवृत्तिर्न सांख्यशास्त्राभ्या-
सो न मन्त्रतन्त्रव्यापारः । इतरशास्त्रप्रवृत्तिर्यतेरस्ति
चेच्छ्रवालंकारवत् । चर्मकारवदतिविदूरकर्माचारवि-

4. जागरितेषु NR.

5. इति for इव M. One तत् only in M, Ga.

9. °कापेक्षा NR, M. After यद्यपेक्षास्ति all texts insert
चेत्. तत्तदनु रूपो d1-2.

10. °भ्यास उष्ट्र° *ea conj.*; °भ्यासैरुष्ट्र° all.

13. Texts read °लंकारवच्चर्म°. °वदिति for °वदति° d1-2,

व्यादूरः । न प्रणवकीर्तनपरः । यद्यत्कर्म करोति
 तत्तत्फलमनुभवति । एरण्डतैलफेनवदतः सर्वं प-
 रित्यज्य तत्प्रसक्तं मनोदण्डं करपात्रं दिगम्बरं दृ-
 ष्ठा परिव्रजेद्भिक्षुः । बालोन्मत्तपिशाचवन्मरणं जी-
 वितं वा न काङ्क्षेत, कालमेव प्रतीक्षेत निर्देश-
 भृतकन्यायेन परिव्राडिति ।

तितिक्षाज्ञानवैराग्यशमादिगुणवर्जितः ।

भिक्षामात्रेण जीवी स्यात्स यतिर्यतिवृत्तिहा ॥

न दण्डधारणेन न मुण्डेन ।

न वेषेण न दम्भाचारेण मुक्तिः ॥

ज्ञानदण्डो धृतो येन एकदण्डी स उच्यते ।

काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः ।

स याति नरकान्धोरान्महारौरवसंज्ञितान् ॥

Ga, T1. विदुर° (!) NR.

1. न प्रणामकीर्तनपरो NR, Ga, M, न प्रणमनकीर्तनपरो T1.

9—10. नदण्डधारणेन नमुण्डेन नवेषेण नदम्भाचारेण मुक्तिः । B.

10. No न^१ in M.

13. °संज्ञिकान् d1-2, Ta-1.

प्रतिष्ठा सूकरीविष्टासमा गीता महर्षिभिः ।
 तस्मादेनां परित्यज्य कीटवत्पर्यटेद्यतिः ॥
 अयाचितं यथालाभं भोजनाच्छादनं भवेत् ।
 परेच्छया च दिग्वासाः स्नानं कुर्यात्परेच्छया ॥
 स्वप्नेऽपि यो हि युक्तः स्याज्जाग्रतीव विशेषतः ।
 ईदृक्चेष्टः स्मृतः श्रेष्ठो वरिष्ठो ब्रह्मवादिनाम् ॥
 अलाभे न विषादी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् ।
 प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥
 अभिपूजितलाभांश्च जुगुप्सेतैव सर्वशः ।
 अभिपूजितलाभैस्तु यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥
 प्राणयात्रानिमित्तं च व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।

5. स्वप्नेऽपीति यो Tb. योगियुक्तः Ta; यो वियुक्तः Tb.
 युक्त (no Visarga) d1-2.

6. ईदृक्चेष्टा NR.

8. प्राणयात्रक° Ta.

9. जिगुप्सेतैव NR.

10. °लाभैः स for °लाभैस्तु T1.

11. चेत् for च M. भक्त° Ta. °वर्जने Ta-1; °वर्जिते
 App.

काले प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थं पर्यटेदृहान् ॥
 पाणिपात्रश्चरन्योगी नासकृद्भैक्षमाचरेत् ।
 तिष्ठन्भुञ्ज्याच्चरन्भुञ्ज्यान्मध्ये नाचमनं तथा ॥
 अब्धिवद्धृतमर्यादा भवन्ति विशदाशयाः ।
 नियतिं न विमुञ्चन्ति महान्तो भास्करा इव ॥
 आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।
 तदा समः स्यात्सर्वेषु सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥
 अनिन्द्यं वै ब्रजन्गेहं निन्द्यं गेहं तु वर्जयेत् ।
 अनावृते विशेद्वारि गेहे नैवावृते ब्रजेत् ॥
 पांसुना च प्रतिच्छन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ।
 वृक्षमूलनिकेतो वा त्यक्तसर्वप्रियाप्रियः ॥
 यत्रास्तमितशायी स्यान्निरग्निरनिकेतनः ।

1. काल° d1-3; Ta-1. प्रशस्ते d3, B.

2. °पात्रं च Ta. नासक्तभैक्षम् NR.

3. भुंजाश्चरन् (so) NR. भुंजान्मध्य d1-3.

4. अब्धीव धृत° NR, M.

5. नियती d2; नियतीं d1-3.

10. प्रतिच्छन्नशून्या° M, B; प्रतिच्छिन्नशून्या° NR. शून्यागारः
 प्रतिश्रयः NR.

धोपजीवी स्यान्मुनिर्दान्तो जितेन्द्रियः ॥

य वनमास्थाय ज्ञानयज्ञो जितेन्द्रियः ।

ह्री चरन्नेव ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः ।

सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥

प्राणहङ्कारो निर्द्वन्द्वश्छिन्नसंशयः ।

~~गति~~ न द्वेष्टि नानृतं भाषते गिरा ॥

पुण्यायतनचारी च भूतानामविहिंसकः ।

काले प्राप्ते भजेद्भैक्षं कल्पते ब्रह्मभूयसे ॥

वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां न संसृज्येत कर्हिचित् ।

अज्ञातचर्यां लिप्सेत न चैनं हर्ष आविशेत् ।

अध्वा सूर्येण निर्दिष्टः कीटवद्विचरेन्महीम् ॥

आशीर्युक्तानि कर्माणि हिंसायुक्तानि यानि च ।

3. कालाकाङ्क्षी NR. चरन्नेव NR.

9. भजेद्भैक्षं *ex conj.*; भवेद्भैक्ष्यं d1; भवेद्भैक्षं others. कल्पते
Tb only; others कल्प्यते. ब्रह्मभूयसे Ga, M.

11. अज्ञातचर्ये NR. लिप्येत NR; लिप्स्येत Ga; विष्येत M.

12. सूर्येऽपि variant of Tb. निर्दिष्टा NR; निर्दिष्टः T1, g.

लोकसंग्रहयुक्तानि नैव कुर्यान्न कारयेत् ॥
 नासच्छास्त्रेषु सज्जेत नोपजीवेत जीविकाम् ।
 अतिवादांस्यजेत्तर्कान्पक्षं कंचन नाश्रयेत् ॥
 न शिष्याननुबध्नीत ग्रन्थान्नैवाभ्यसेद्बहून् ।
 न व्याख्यामुपयुञ्जीत नारम्भानारभेत्कचित् ॥
 अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्तार्थो मुनिरुन्मत्तबालवत् ।
 कविर्मूकवदात्मानं तद्दृष्ट्या दर्शयेन्नृणाम् ॥
 न कुर्यान्न वदेत्किञ्चिन्न ध्यायेत्साध्वसाधु वा ।
 आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः ॥
 एकश्चरेन्महीमेतां निःसङ्गः संयतेन्द्रियः ।
 आत्मक्रीड आत्मरतिरात्मवान्समदर्शनः ॥
 बुधो बालकवत्क्रीडेत्कुशलो जडवच्चरेत् ।
 वदेदुन्मदवद्विद्वान्गोचर्या नैगमश्चरेत् ॥

2. सज्यते d1.

7. तं दृष्ट्या d1-2; तद्दृष्ट्या Ga, M.

9. गूढवन् for जडवन् Tb.

11. आत्मक्रीडा NR.

12. बुद्धो Ga. क्रीडः Ga, g, T1, M.

13. नैममः (!) g, नैगवः (!) d1.

क्षितोऽवमानितोऽसद्भिः प्रलब्धोऽसूयितोऽपि वा ।
 ताडितः संनिरुद्धो वा वृत्त्या वा परिहापितः ॥
 विष्टितो मूत्रितो वाज्ञैर्बहुधैवं प्रकम्पितः ।
 श्रेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्मनात्मानमुद्धरेत् ॥
 संमाननं परां हानिं योगर्द्धैः कुरुते यतः ।
 जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दति ॥
 तथा चरेत् वै योगी सतां धर्ममदूषयन् ।
 जना यथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैव संगतिम् ॥
 जरायुजाण्डजादीनां वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
 युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वसङ्गांश्च वर्जयेत् ॥
 कामक्रोधौ तथा दर्पलोभमोहादयश्च ये ।

-
1. प्रलब्धो NR, Ta.
  2. परितापितः Ga, M ; परिवापितः T1.
  3. निष्टितो Ta-b-1, g. न कम्पितः d1.
  4. श्रेयःकामः NR. आत्मन्यात्मनम् (!) NR.
  5. योगार्थे NR.
  6. न विन्दति Ta.
  7. वर्त्म न दूषयन् NR, M.
  9. जरायुं चाण्ड° M.
  10. युक्तं M.
  11. दर्प d1.

तांस्तु दोषान्परित्यज्य परिव्राड् भयवर्जितः ॥
 भैक्षाशनं च मौनित्वं तपो ध्यानं विशेषतः ।
 सम्यग्ज्ञानं च वैराग्यं धर्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥
 काषायवासाः सततं ध्यानयोगपरायणः ।
 ग्रामान्ते वृक्षमूले वा वसेद्देवालयेऽपि वा ।
 भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नाशी भवेत्कचित् ॥
 चित्तशुद्धिर्भवेद्यावत्तावन्नित्यं चरेत्सुधीः ।
 ततः प्रव्रज्य शुद्धात्मा संचरेद्यत्र कुत्रचित् ॥
 बहिरन्तश्च सर्वत्र संपश्यन्हि जनार्दनम् ।
 सर्वत्र विचरेन्मौनी वायुवद्वीतकल्मषः ॥
 समदुःखसुखः क्षान्तो हस्तप्राप्तं च भक्षयन् ।
 निर्वैरेण समं पश्यन्दिजगोश्चमृगादिषु ॥

2. मौनत्वं NR, M

3. भिक्षुको d1-3.

5. वने देवा° Tb.

7. तावद्योगं for तावन्नित्यं Ga.

10. विचरन् NR.

11. भक्षयन् Ta-b-1, Ga, M ; others भक्षयेत् .

भावयन्मनसा विष्णुं परमात्मानमीश्वरम् ।

चिन्मयं परमानन्दं ब्रह्मैवाहमिति स्मरन् ॥

ज्ञात्वैवं मनोदण्डं धृत्वा आशानिवृत्तो भूत्वा
आशाम्बरधरो भूत्वा सर्वदा मनोवाक्कायकर्मभिः
सर्वसंसारमुत्सृज्य प्रपञ्चावाङ्मुखः स्वरूपानुसंधा-
नेन भ्रमरकीटन्यायेन मुक्तो भवतीत्युपनिषत् ॥

पञ्चमोपदेशः ॥

अथ नारदः पितामहमुवाच । भगवन्तद-
भ्यासवशाद्भ्रमरकीटन्यायवत् । तदभ्यासः कथ-
मिति । तमाह पितामहः । सत्यवाग्ज्ञानवैरा-
ग्याभ्यां विशिष्टदेहावशिष्टो वसेत् । ज्ञानं शरीरं,
वैराग्यं जीवनं विद्धि, शान्तिदान्ती नेत्रे, मनो
मुखं, बुद्धिः कला, पञ्चविंशतितत्त्वान्यवयवा, अव-

2. चिन्तय d3.

3. ज्ञात्वैवमनो° Ga; ज्ञात्वैवं स मनो° M.

4. आशाम्बरो धरो NR.

9. °कीटन्यायेन तदभ्यासः T1.

13—1 (p. १८८). °न्यवयवान्यवस्था° Tb-1, M, Gc, NR.

स्थाः पञ्चमहाभूतानि, कर्मभक्तिज्ञानवैराग्यशाखा
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयावस्थाः, चतुर्दशकरणानि पङ्क-
स्तम्भाकाराणीत्येवमपि नावमपि पङ्के कर्णधार इव,
यन्तेव गजं, स्वबुद्ध्या स्ववशीकृत्य, स्वव्यतिरिक्तं
सर्वं कृतकं नश्वरमिति मत्वा, विरक्तः पुरुषः सर्वदा
ब्रह्माहमिति व्यवहरेन्नान्यत्किंचिद्वेदितव्यं स्वव्यति-
रेकेण जीवन्मुक्तो वसेत्कृतकृत्यो भवति । न नाहं
ब्रह्मेति व्यवहरेत्किंतु ब्रह्माहमस्मीत्यजस्रं जाग्रत्स्वप्न-

अवस्थाः Ga only ; अवस्था others.

1. °भक्तिर्ज्ञान° NR. For °वैराग्यशाखा M, Ga, have °वै-
राग्यानि, Ge has °वैराग्याः, and g °वैराग्या.

2. तुरीयावस्थाः NR, M ; तुरीयाः others.

2—3. पञ्चस्तम्भा° NR.

3. नावमपि missing in Ga. पङ्के *et conj.*; सपङ्कं M; पङ्कं
others save Ga; nothing Ga. Ga adds नावं after इव.

4. °कृत्य स्वव्य° B only; °कृत्यास्वव्य° NR , °कृत्यास्मद्य° SR
save B.

6. व्याहरेन्ना° M ; व्यवहरन्ना° T1; व्यवहारे ना° NR. स्मद्य°
for स्वव्य° d2-3.

7. न¹ omitted in d1; not here in d2-3.

8. ब्रह्मेति न व्यवहारे d2-3.

सुषुप्तिषु तुरीयावस्थां प्राप्य तुरीयातीतत्वं व्रजेत् ।
 दिवं जाग्रन्नक्तं स्वप्नं सषुप्तमर्धरात्रगतमिति । एका-
 वस्थायां चतस्रोऽवस्थास्तु । एकैककरणाधीनानां
 चतुर्दशकरणानां व्यापाराश्चक्षुरादीनाम् । चक्षुषो
 रूपग्रहणं श्रोत्रयोः शब्दग्रहणं जिह्वाया रसास्वा-
 दनं घ्राणस्य गन्धग्रहणं वचसो वाग्व्यापारः
 पाणेरादानं पादयोः संचारः पायोरुत्सर्ग उपस्थ-
 स्यानन्दग्रहणं त्वचः स्पर्शग्रहणम् । तदधीना च
 विषयग्रहणा बुद्धिः । बुद्ध्या बुध्यति । चित्तेन
 चेतयति । अहंकारेणाहंकरोति । विसृज्य जीव
 एतान्देहाभिमानेन जीवो भवति । गृहाभिमानेन

1. °सुषुप्तिपुरीया° NR, Ga. d1 has तुर्य for तुरीय here
 as in all the following passages.

2. दिवा B. °रात्रं d1-2, Ga, g.

3. च तिस्रो for चतस्रो App. °वस्थात्वेनैकैक° NR, Ta-1,
 g. °करणादीनां d1-2.

4. चक्षुषा NR.

7. उत्सर्गा NR.

11. एनां d2, T1.

गृहस्थ इव शरीरे जीवः संचरति । प्राग्दले पुण्य-
वृत्तिराग्नेय्यां निद्रालस्ये दक्षिणायां क्रौर्यबुद्धिर्नैऋ-
त्यां पापबुद्धिः पश्चिमे क्रीडारतिर्वायव्यां गमने
बुद्धिरुत्तरे शान्तिरैशान्यां ज्ञानं कर्णिकायां वैराग्यं
केसरेष्वात्मचिन्ता इत्येवं वक्तुं ज्ञात्वा जीवदवस्थाः
प्रथमं जाग्रद्वितीयं स्वप्नं तृतीयं सुषुप्तं चतुर्थं
तुरीयं, चतुर्भिर्विरहितं तुरीयातीतं, विश्वतैजसप्रा-
ज्ञतटस्थभेदैरेक एव, एको देवः साक्षी निर्गुणश्च
तद्ब्रह्माहमिति व्याहरेत् । नो चेज्जाग्रदवस्थायां
जाग्रदादिचतस्रोऽवस्थाः स्वप्ने स्वप्नादिचतस्रोऽ-
वस्थाः सुषुप्ते सुषुप्त्यादिचतस्रोऽवस्थाः तुरीये

1. गृहस्थैव d2-3 ; गृहस्थ इदं Tb.

1—2. पुण्यावृत्तिः M ; पुण्ये वृत्तिः Gc.

2. 'स्ये Ga, M ; 'स्यो NR ; 'स्यौ B ; 'स्या Gc. क्रौर्याबु° NR.

3. क्रीडाबुद्धिर्वा° Ga. गमन° Ga.

4. ऐशान्यां ea conj. ; ईशान्ये all.

5. चक्रं for वक्त्रं Tb. जीवावस्था Tb. 'स्थाः ea conj. ;
'स्थां Ta, B ; 'स्था others.

6. प्रथमा Gc. No जाग्रत् Ga.

11. सुषुप्तौ Ta, Ga. No तुरीये in NR.

तुरीयादिचतस्रोऽवस्थाः । न त्वेवं तुरीयातीतस्य निर्गुणस्य । स्थूलसूक्ष्मकारणतुर्यरूपैर्विश्वतैजसप्राज्ञेश्वरैः सर्वावस्थासु साक्षी त्वेक एवावतिष्ठते । उत्तटस्थो न द्रष्टा । अदृष्टत्वान्न द्रष्टैव । कर्तृत्वभोक्तृत्वाहंकारादिभिः स्पृष्टो जीवः । जीवेतरो न स्पृष्टः । जीवोऽपि न स्पृष्ट इति चेन्न । जीवाभिमानेन क्षेत्राभिमानः, शरीराभिमानेन जीवत्वं । जीवत्वं घटाकाशमहाकाशवद्व्यवधानेऽस्ति । व्यवधानवशादेव हंसः सोऽहमिति मन्त्रेणोच्छ्वासनिःश्वासव्यपदेशेनानुसंधानं करोति । एवं विज्ञाय शरीराभिमानं

1. तुरीयादिचतस्रोऽवस्थाः missing in d1.

2. 'कारणतुर्यरूपैः Ga only ; कारणरूपैः others.

3. एव तिष्ठते NR, Tb).

3—4. उत्तटस्थो न द्रष्टा । अदृष्टत्वान्न द्रष्टैव । App. : so Ga, g, but द्रष्टृ for अदृष्ट° ; उत्तटस्थो द्रष्टा तटस्थो न द्रष्टा द्रष्टृत्वान्न द्रष्टैव Ge; others : उत तटस्थो (तदवस्थो T1) द्रष्टा तटस्थो न द्रष्टा द्रष्टृत्वान्न द्रष्टैव (दृष्टैव (gc).

6. 'माने क्षेत्रा° d1.

7. जीवत्वात् for जीवत्वं' (Ga.

8. 'धानोऽस्ति NR, Ta-1, g ; 'धानमस्ति Ga, M. 'वशादेव° d1.

त्यजेन्न शरीराभिमानी भवति स एव ब्रह्मे-
त्युच्यते ।

त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।
पिधाय बुद्ध्या द्वाराणि मनो ध्याने निवेशयेत् ॥
शून्येष्वेवावकाशेषु गुहासु च वनेषु च ।
नित्ययुक्तः सदा योगी ध्यानं सम्यगुपक्रमेत् ॥
आतिथ्यश्राद्धयज्ञेषु देवयात्रोत्सवेषु च ।
महाजनेषु सिद्धयर्थी न गच्छेद्योगवित्कचित् ॥
यथैनमवमन्यन्ते जनाः परिभवन्ति च ।
तथा युक्तश्चरेद्योगी सतां वर्त्म न दूषयेत् ॥
वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः ।
यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी महायतिः ॥
विधूमे च प्रशान्तेऽग्नौ यस्तु माधूकरिं चरेत् ।
गृहे च विप्रमुख्यानां यतिः सर्वोत्तमः स्मृतः ॥

7. आतीथ्यं NR.

8. सिद्धयर्थं d1.

13. प्रशान्तेऽग्नौ NR, M; others प्रशान्ताग्नौ. माधूकरं Ta.

दण्डभिक्षां च यः कुर्यात्स्वधर्मे व्यसनं विना ।
 यस्तिष्ठति न वैराग्यं याति नीचयतिर्हि सः ॥
 यस्मिन्गृहे विशेषेण लभेद्भिक्षां च वासनात् ।
 तत्र नो याति यो भूयः स यतिर्नेतरः स्मृतः ॥
 यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विहीनं सर्वसाक्षिणम् ।
 पारमार्थिकविज्ञानं सुखात्मानं स्वयंप्रभम् ।
 परतत्त्वं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥
 वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः ।
 नात्मनो बोधरूपस्य मम ते सन्ति सर्वदा ।
 इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् ॥
 यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः स्वात्मदर्शनात् ।
 स वर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्य स्वात्मनि स्थितः ॥
 योऽतीत्य त्वाश्रमान्वर्णानात्मन्येव स्थितः पुमान् ।

1. दण्डं भिक्षां M. स्वधर्मव्यसनं NR.

4. यो (ta, g ; others नो.

7. सोऽतिसर्वाश्रमी M.

8. देहमायया Tb.

11. स्वात्मवेदनान् Ga.

13. त्वाश्रं Tb only ; others स्वाश्रं. सर्वान् for वर्णान् M.

सोऽतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः सर्ववेदार्थवेदिभिः ॥
 तस्मादन्यगता वर्णा आश्रमा अपि नारद ।
 आत्मन्यारोपिताः सर्वे भ्रान्त्या ते नात्मवेदिना ॥
 न विधिर्न निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना ।
 ब्रह्मविज्ञानिनामस्ति तथा नान्यच्च नारद ॥
 विरज्य सर्वभूतेभ्य आविरिञ्चपदादपि ।
 घृणां विपात्य सर्वस्मिन्पुत्रमित्रादिकेष्वपि ॥
 श्रद्धालुर्मुक्तिमार्गेषु वेदान्तज्ञानलिप्सया ।
 उपायनकरो भूत्वा गुरुं ब्रह्मविदं व्रजेत् ॥
 सेवाभिः परितोष्यैनं चिरकालं समाहितः ।
 सदा वेदान्तवाक्यार्थं शृणुयात्सुसमाहितः ॥
 निर्ममो निरहंकारः सर्वसङ्गविवर्जितः ।
 सदा शान्त्यादियुक्तः सन्नात्मन्यात्मानमीक्षते ॥

---

2. नाश्रमा Tb.

3. 'वेदिनः g, App.

4. वर्ज्यावर्ज्य° NR.

6. आविरञ्चि° NR.

8. °ज्ञानवित्स्वयम् Tb.

10. चिरकालसमाहितः Ta.

संसारदोषदृष्ट्यैव विरक्तिर्जायते सदा ।
 विरक्तस्य तु संसारात्संन्यासः स्यान्न संशयः ॥
 मुमुक्षुः परहंसाख्यः साक्षान्मोक्षैकसाधनम् ।
 अभ्यसेद्ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तश्रवणादिना ॥
 ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाह्वयः ।
 शान्तिदान्त्यादिभिः सर्वैः साधनैः सहितो भवेत् ॥
 वेदान्ताभ्यासनिरतः शान्तो दान्तो जितेन्द्रियः ।
 निर्भयो निर्ममो नित्यं निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥
 जीर्णकौपीनवासाः स्यान्मुण्डी नग्नोऽथवा भवेत् ।
 प्राज्ञो वेदान्तविव्योगी निर्ममो निरहंकृतिः ॥
 मित्रादिषु समो मैत्रः समस्तेष्वेव जन्तुषु ।
 एको ज्ञानी प्रशान्तात्मा स संतरति नेतरः ॥
 गुरुणां च हिते युक्तस्तत्र संवत्सरं वसेत् ।

1. 'दोषं दृष्ट्वैव M ; 'दोषदृष्ट्वैव NR.

3. 'साधनः Ta.

4. अभ्यासे ब्रह्म° NR.

5. परहंससमाहितः dL.

8. नित्यं Ga only ; others नित्यो.

नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ॥
 प्राप्य चान्ते ततश्चैव ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
 अविरोधेन धर्मस्य संचरेत्पृथिवीमिमाम् ॥
 ततः संवत्सरस्यान्ते ज्ञानयोगमनुत्तमम् ।
 आश्रमत्रयमुत्सृज्य प्राप्तश्च परमाश्रमम् ॥
 अनुज्ञाप्य गुरुंश्चैव चरेद्धि पृथिवीमिमाम् ।
 त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ॥
 द्वाविमौ न विराजेते विपरीतेन कर्मणा ।
 निरारम्भो गृहस्थश्च कार्यवांश्चैव भिक्षुकः ॥
 माद्यति प्रमदां दृष्ट्वा सुरां पीत्वा च माद्यति ।
 तस्माद्दृष्टिविषां नारीं दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 संभाषणं सह स्त्रीभिरालापं प्रेक्षणं तथा ।

2. प्राप्य चान्तेषु तेष्वेव NR

3. संचरन् M, text of Tb, संचर d2-3, करोति for संचरेत्
Ta-1, Ga, g, App ; संकरोति variant of Tb.

5. प्राप्यश्च (so) d1-2.

6. विरज्येते B

12. आलापं प्रेक्षणं M only, आलापप्रेक्षणं NR, T1, g, आलापः
प्रेक्षणं others.

नृत्तं गानं सहासं च परिवादांश्च वर्जयेत् ॥
 न स्नानं न जपः पूजा न होमो नैव साधनम् ।
 नाग्निकार्यादिकार्यं च नैतस्यास्तीह नारद ॥
 नार्चनं पितृकार्यं च तीर्थयात्रा व्रतानि च ।
 धर्माधर्मादिकं नास्ति न विधिलौकिकक्रिया ॥
 संत्यजेत्सर्वकर्माणि लोकाचारं च सर्वशः ।
 कृमिकीटपतङ्गांश्च तथा योगी वनस्पतीन् ॥
 न नाशयेद्बुधो जीवान्परमार्थमतिर्यतिः ।
 नित्यमन्तर्मुखः स्वच्छः प्रशान्तात्मा स्वपूर्णधीः ॥
 अन्तःसङ्गपरित्यागी लोके विहर नारद ।
 नाराजके जनपदे चरत्येकचरो मुनिः ॥
 निःस्तुतिर्निर्नमस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

1. नृत्यं NR. सहासं SR save M; साहसं NR, M.
2. Pāda: होमो नैव च साधनं Ga, g.
5. चास्ति Ga, g. लौकिकी M, B.
6. लोकाकारं NR.
7. °पतङ्गाश्च NR.
9. स्वस्थः d1.
11. °चरान्मुनिः d1.

चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥

इत्युपनिषत् ॥

षष्ठोपदेशः ॥

अथ यतेर्नियमः कथमिति पृष्ठवन्तं नारदं
पितामह उवाच पुरस्कृत्य । विरक्तः संन्यस्य
वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मासानेकाकी चरेन्नैकत्र नि-
वसेद्भिक्षुर्भयात्सारङ्गवदेकत्र न तिष्ठेत्स्वगमननिरोध-

4. Beginning of d4, D5-8 : हरिः ॐ । सह नावचतु । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः । अथ यतिनियमः कथमिति etc. ; of d5 : अथ खिलसंहितोपनिषद्ग्रहस्यपरिव्राजकोपनिषत्प्रारंभः । हरिः ॐ । अथ यतेर्नियमः कथमिति etc. After कथमिति d4, D5-8 insert : पितामहं पुरस्कृत्य. पृष्ठवन्तं PU ; पृष्ठो M ; पृष्ठं others ; D5 adds स.

5. उवाच PU only ; missing elsewhere.

5—6. पुरस्कृत्य—ऽष्टौ not so in texts ; पुरस्कृत्य विरक्तः संन्यो (संन्यस्तो Ga ; संन्यासी M ; संन्यासो g) वर्षासु ध्रुव (दृढ Tb) शीलो ऽष्टौ all save PU ; परमहंसं सत्यविरतुः संन्यस्य नियमः सन्वर्षा ऋतुषु ध्रुवासीनोऽष्टौ d4, D5-8 ; परमहंसं सत्यं विरक्तः संन्यस्य वर्षा ऋतुषु ध्रुवासीनोऽष्टौ d5.

6. मासानेकाकी *et conj.* ; मास्वेकाकी M ; मास्यैकाकी D8 ; मास्येकाकी others. चरेन्नैकत्र Ga only ; चरन्नेकत्र B ; चरेन्नैकरात्रं M ; चरन्नेकत्र others.

7. भयादिना for भयात् d5 ; भयादीना (so) d4, d5-8. सारङ्गवद्येकत्र d4, D5-8 ; °वदेतत्र (!) d5. स्वागमनविरोध° Gc.

ग्रहणं न कुर्याच्चस्ताभ्यां नद्युत्तरणं न कुर्यान्न
 वृक्षारोहणमपि न देवोत्सवदर्शनं कुर्यान्न वा
 गृहे निवसेन्नाग्निसेवां कुर्यान्न सर्वत्र संचरेन्न देव-
 ताप्रसादग्रहणं कुर्यान्नैकत्राश्रीयान्न बाह्यदेवार्चनं
 कुर्यात्स्वव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा मधुकरवृत्त्याहारमा-
 हरन्कृशो भूत्वा मेदोवृद्धिमकुर्वन्नाज्यं रुधिरमिव
 त्यजेदेकत्रान्नं पललमिव गन्धलेपनमशुद्धलेपनमिव

1. च for न g. न हस्ताभ्यां नद्युत्तरणं कुर्यात् PU.

2. वृक्षारोहं SR; वृक्षमारोहं NR save PU; यानावरोहं PU.
 PU adds अपि after 'दर्शनं'.

2—4. न वा गृहे—'प्रसादग्रहणं कुर्यात्' PU only; missing
 in others.

2—3. स्वगृहे for वा गृहे d5.

3. कुर्यात्सर्वत्र d5.

4. 'प्रसादग्रहं' d4-8. कुर्यात् d5 only; missing in others.
 नैकत्राश्रीयान् d4-5 only; नैकरात्राशी M; नैकत्राशी others.
 'देवतार्चनं' NR, M, Ga.

5—3 (p. २०१). सर्व—चोरवत् omitted in d5.

6. कुर्वन् । आज्यं d4, D8, Ga.

7. एकान्नं PU save D5; एकरात्रान्नं M. पललमिव d4, D8,
 g. 'शुद्धिं' T1, B. After 'लेपनमिव' PU (save D5) in-
 serts: कक्षादिवपनं त्यजेत्.

क्षारमन्त्यजमिव वस्त्रमुच्छिष्टपात्रमिवाभ्यङ्गं स्त्री-
सङ्गमिवोष्णोदकं मूत्रमिव स्पृहां गोमांसमिव ज्ञात-
चरदेशं चण्डालवाटिकामिव स्त्रियमहिमिव सुवर्णं
कालकूटमिव सभास्थलं श्मशानस्थलमिव राज-
धानीं कुम्भीपाकमिव शवपिण्डवदेकत्रान्नम् । दे-
हान्तरदर्शनां प्रपञ्चवृत्तिं परित्यज्य स्वदेशमुत्सृज्य
ज्ञातचरदेशं विहाय विस्मृतपदार्थपुनःप्राप्तिहर्ष इव

1. तैलाभ्यङ्गं for अभ्यङ्गं NR save d5, D8.

2. उष्णोदकं d4-5, D8; मित्रार्होदकं (so) d2-3; मिष्टाहारोदकं (so) d1; मित्राल्हादकं others. स्पृहा 'Ta-1; स्पृह (so) d1-2-3; तनुस्पर्शनं PU save D5. मलमिव for गोमांसमिव d5; मलिनमिव d4; मलीमिव D8.

3. चाण्डाल d2-4-5, D8. In M सुवर्णं *precedes* स्त्रियम^०. स्त्रीम् d5; स्त्री d4-8.

4. कालकूटमिव d2-3, D8.

4—5. राजधानी d4-5, D8.

5. °पिण्डमिवैकत्रान्नं d4-5, D8. एकरात्रान्नं M. न inserted before देह in all but d4-5, D8. देव for देह d4-5, D8, M; देश Ga.

6. °दर्शनां *cr conj.*; °दर्शनं all.

7. विस्मृत्य M. पदार्थ *ea conj.*; पदार्थः g; पदार्थ others.

स्वमानन्दमनुस्मरन्स्वशरीराभिमानदेशविस्मरणं कृ-
त्वा स्वशरीरं शवमिव हेयमुपगम्य कारागृहविनि-
र्मुक्तचोरवत्पुत्राप्तबन्धुभवस्थलं विहाय दूरतो वसेत् ।
अयत्नेन प्राप्तमाहरन्ब्रह्मप्रणवध्यानानुसंधानपरो भू-
त्वा सर्वकर्मनिर्मुक्तः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्या-
दिकं दग्ध्वा त्रिगुणातीतः षडूर्मिरहितः षड्भाववि-
कारशून्यः सत्यवाक्छुचिरद्रोही ग्रामैकरात्रं पत्तने
त्रिरात्रं नगरे पञ्चरात्रं क्षेत्रे षड्रात्रं तीर्थे सप्त-

°प्राप्तहर्ष इव Ga, g, M; °प्राप्तहर्षमिव d4; °प्रार्थहर्षमिव d5; °प्राप्तं हर्ष-
मिव D8.

1. स्वरूपानुसंधानं स्मरन् for स्वमानन्दमनुस्मरन् d4-5, D8.

°भिमानमिव विस्मरणं d4-5, D8.

1—2. कृत्वा d4-5, D8; others मत्वा.

3. पुत्राप्तभवबन्धु° for पुत्राप्तबन्धुभव° Ga; पुत्राप्तबन्धुमुवन° Ta.

4. यत्नेन for अयत्नेन Tb, g. प्राप्तमाहाराहरन् d4, D5-8;
प्राप्तमाहाराहरन् d5. No ध्यान in PU.

5. वासनैषणा for सर्वकर्म PU. °कर्ममुक्तः Ga, g; °कर्मवि-
निर्मुक्तः PU, M; no Visarga in d1-2-3.

5—6. °मात्सर्यादीन् PU.

6. No त्रि in d4, D5-8.

7. पट्टने PU.

8. त्रिरात्रं नगरे omitted in all but PU. षड्रात्रं PU;

रात्रमनिकेतः स्थिरमतिर्नानृतवादी गिरिकन्दरेषु
 वसेदेक एव चरेद्वाभ्यां ग्रामस्त्रिभिः पत्तनं चतु-
 र्भिर्नगरमित्येक एव चरेद्भिक्षुश्चतुर्दशकरणानां न
 तत्रावकाशं दद्यादविच्छिन्नज्ञानाद्वैराग्यसंपत्तिमनुभूय
 मत्तो न कश्चिदन्यो व्यतिरिक्त इत्यात्मन्यालोच्य
 सर्वतः स्वरूपमेव पश्यजीवन्मुक्तिमवाप्य प्रारब्ध-

others पञ्चरात्रं. सप्त° PU ; others again पञ्च°.

1. निकेतस्थिर° PU, Ta, g, M. स्थिरमतिर्नात्र गीतवादी d4, D8 ; स्थिरमतिः । गंगातीरे वसेन्नित्यं यतिर्मोक्षपरायणः । नात्र गीतवादी D5.

2. वनेष्वेक एव for वसेदेक एव d5 ; वनेष्वेव एक एव d4, D8 ; वनेष्वेव एकरात्रं D5. चरेद् missing in all save PU.
 ग्रामः Ga, g ; ग्रामं others.

2—3. द्वाभ्यां—भिक्षुः PU (save ग्रामं); others have: द्वौ वा [न M] चरेत् [मिथुनं द्वाभ्यां Ga] ग्रामं (ग्रामः Ga, g) त्रिभिर्नगरं (त्रिर्नगरं Ga) चतुर्भिर्ग्रामं (चतुर्ग्राम Ta-1, g, Gc, M) मित्येकश्चरेद्भिक्षुः (चरेत् । भिक्षुः B).

4. नैकत्रावकाशं for तत्रावकाशं PU. दद्यान्न वि° d1.
 अवच्छिन्न° Gc, Tb. °न्नं ज्ञानं वै° d4, D5-8. संपदमनुभूय PU.

5. कश्चिदन्यो M only ; others कश्चिन्नान्यो. अन्योऽतिरिक्त M.

6. सर्वत्र for सर्वतः PU.

प्रतिभासनाशपर्यन्तं चतुर्विधं स्वरूपं ज्ञात्वा देह-
पतनपर्यन्तं स्वरूपानुसंधानेन वसेत् ।

त्रिषवणस्नानं कुटीचकस्य, बहूदकस्य द्विवारं,
हंसस्यैकवारं, परमहंसस्य मानसस्नानं, तुरीयाती-
तस्य भस्मस्नानमवधूतस्य वायव्यस्नानम् । ऊर्ध्व-
पुण्ड्रं कुटीचकस्य, त्रिपुण्ड्रं बहूदकस्य, ऊर्ध्वपुण्ड्रं
त्रिपुण्ड्रं हंसस्य, भस्मोद्धूलनं परमहंसस्य, तुरी-
यातीतस्य तिलकपुण्ड्रम्, अवधूतस्य न किञ्चित् ।
ऋतुक्षौरं कुटीचकस्य, ऋतुद्वयक्षौरं बहूदकस्य,

1. भाष for भास D8; भान Tb, Ga; भाव g. चतुर्विधस्वरूपं
PU, Gc. देहे d2-3.

3. त्रिषवणं स्नानं PU.

4. मानसिकस्नानं d1-2-3, M तुर्यां PU (also in foll. in
d4-5), Ga.

6. बहूदकस्य त्रिपुण्ड्रं PU (inverting text).

6—7. त्रिपुण्ड्रमूर्ध्वपुण्ड्रं हंसस्य for ऊर्ध्वपुण्ड्रं etc., d5; ऊर्ध्वपुण्ड्रं
हंसस्य d1-4, D8; हंसस्याप्यूर्ध्वपुण्ड्रं D5.

8. PU inserts न before तिलः. तिलकमपुण्ड्रं d1-2; तिलकं
पुण्ड्रं d3; तिलक एकपुण्ड्रं Ta. After किञ्चित् all but d5 and
Ga insert तुरीयातीतावधूतयोः.

9*. No ऋतुक्षौरं in d5.

न क्षौरं हंसस्य, परमहंसस्य च न क्षौरम्, अ-
स्ति चेदयनक्षौरं, तुरीयातीतावधूतयोर्न क्षौरम् ।
कुटीचकस्यैकान्नं, माधूकरं बहूदकस्य, हंसपरमहं-
सयोः करपात्रं, तुरीयातीतस्य गोमुखम्, अवधू-
तस्याजगरवृत्तिः । शाटीद्वयं कुटीचकस्य, बहूदक-
स्यैकशाटी, हंसस्य खण्डं, दिगम्बरं परमहंस-
स्यैककौपीनं वा, तुरीयातीतावधूतयोर्जातिरूपधर-
त्वम् । हंसपरमहंसयोरजिनं न त्वन्येषाम् । कुटी-
चकबहूदकयोर्देवार्चनं, हंसपरमहंसयोर्मनिसार्चनं,

9 (p. २०३)—1. M omits बहूदकस्य न क्षौरं. बहूदकस्य हंस-
परमहंसयोर्न क्षौरं for बहूदकस्य—च न क्षौरम् PU.

1. No च in d1, M. न क्षौरम्^१ missing in d1-2-3.

2. After अयनक्षौरं d1 inserts न क्षौरं.

3. माधु° d4, D5-8; मधु° d1, Gc, g; मधू° d2-3-5.
बहूदकस्य माधु(मधू)करं PU (inverting text).

5. शाटी° d1 (also in fl.).

6. खट्वं D8. दिगम्बरस्य d2-3, D5.

6—7. परमहंसस्य दिगम्बरं d5 (inverting text).

8. हंस°—त्वन्येषाम् not in PU.

9—2 (p. २०५). The whole passage *between* देवार्चनं and
मन्त्रजपाधिकारो is missing in PU.

तुरीयातीतावधूतयोः सोऽहंभावना । कुटीचकबहू-
 दकयोर्मन्त्रजपाधिकारो, हंसपरमहंसयोर्ध्यानाधिकार-
 स्तुरीयातीतावधूतयोर्न त्वन्याधिकारस्तुरीयातीताव-
 धूतयोर्महावाक्योपदेशाधिकारः परमहंसस्यापि । कु-
 टीचकबहूदकहंसानां नान्योपदेशाधिकारः । कुटी-
 चकबहूदकयोर्मानुषप्रणवो हंसपरमहंसयोरान्तरप्र-
 णवस्तुरीयातीतावधूतयोर्ब्रह्मप्रणवः । कुटीचकबहूद-
 कयोः श्रवणं, हंसपरमहंसयोर्मननं, तुरीयातीता-
 वधूतयोर्निदिध्यासनम् । सर्वेषामात्मानुसंधानवि-

2. PU inserts देवार्चनं before मन्त्र°.

2—7. The whole passage *between* ध्यानाधिकारः and तुरी-
 यातीतावधूतयोर्ब्रह्मप्रणवः is missing in D5.

3. Tb omits तुरीयातीतावधूतयोर्न त्वन्याधिकारः; Ga, M add
 किंतु after the same.

3—4. d4, D8 omit तुरीयातीतावधूतयोः°.

4. °देश एवाधिकारः d4, D8.

4—5. d4, D8 omit कुटीचक°——°धिकारः.

6. मानसप्रणवो M; मानसः प्रणवो d5. अन्तः for आन्तर
 d4-5, D8.

9*. निदिध्यासः SR save M. °धानवि° M only; °धानं वि°
 others.

धिरिति ।

एवं मुमुक्षुः सर्वदा संसारतारकं तारकमनु-
स्मरन्जीवन्मुक्तो वसेदधिकारविशेषेण कैवल्यप्राप्त्यु-
पायमन्विष्येद्यतिरित्युपनिषत् ॥

सप्तमोपदेशः ॥

अथ हैनं भगवन्तं परमेष्ठिनं नारदः पप्रच्छ ।
संसारतारकं प्रणवं नो ब्रूहीति । तथेति परमेष्ठी
वक्तुमुपचक्रमे ओमिति ब्रह्मेति व्यष्टिसमष्टिप्रकारे-
ण । का व्यष्टिः का समष्टिः । संहारप्रणवः सृष्टि-

9 (p. २०५)—1. °नुसंधानावधीति (so) d5.

2. एवं d1-2-3-5, Gc, M; others एव. मुमुक्षोः PU.
सदा for सर्वदा Ta.

3—4. कैवल्यं ह्युपायमस्ति । इत्युपनिषत् ॥ d5, D8; कैवल्यप्राप्त्यु-
पादानमस्ति । इत्युपनिषत् ॥ D5.

4. °पादायमन्वि° (so) d1. अन्विच्छेद् d1-2-3.

5. Ending of d4: सह नाववतु° । ॐ शान्तिः ३ । इति परिव्राज-
कोपनिषत्समाप्तं ॥; so D5-8 (slightly different); d5: इति श्री-
खिलसंहितोपनिषद्ब्रह्मस्यपरिव्राजकोपनिषदिति समाप्तोपदेशः (!) ॥.

7. °तारकः Ta. प्रणवं नो ब्रूहीति Ga, g; प्रपन्नेब्रूहीति M;
प्रपन्नो ब्रूहीति NR, Ta-1; प्रसन्नो ब्रूहीति others.

8. उपक्रमे Ta-b, Gc; उपक्रमते NR.

प्रणवश्चान्तर्बहिश्चोभयात्मकत्वाल्लिविधः । ब्रह्मप्रणवोऽन्तःप्रणवो व्यावहारिकप्रणवः । बाह्यप्रणव आर्षप्रणव उभयात्मको विराट्प्रणवः । संहारप्रणवो ब्रह्मप्रणवोऽर्धमात्राप्रणवः । ओमिति ब्रह्म ।

ओमित्येकाक्षरमन्तःप्रणवं विद्धि । स चाष्टधा भिद्यते । अकारोकारो मकारोऽर्धमात्रा नादो बिन्दुः कला शक्तिश्चेति । तत्र चत्वार, अकारश्चायुतावयवान्वित उकारः सहस्रावयवान्वितो मकारः शतावयवोपेतोऽर्धमात्राप्रणवोऽनन्तावयवाकरः ।

सगुणोत्पत्तिप्रणवः संहारो निर्गुणप्रणव उभ-

4. ऽर्धमात्राप्रणवः B only ; ऽर्धमात्रप्रणवः others.

5. °मन्त्रः प्रणवं M.

5—3 (p. २०८). स चाष्टधा—विराट् प्रणवः missing in App. ; स चाष्टधा—षट्त्रिंशत्तत्त्वातीतः missing in Ga.

6—7. अकारोकारो—शक्तिश्चेति *ep conj.* ; अकार उकारो मकार अर्धमात्रा नादविन्दुकलाशक्तिश्चेति d1, M ; अकारोकारमकारार्धमात्रा-नादविन्दुकलाशक्तिश्चेति others.

7. तत्र Ga, B ; तन्न (तं न) others.

9. मात्र for मात्रा Ta-1, g. °वाकरः all save M which has °वाकारः.

10—1 (p. २०८). सगुणो—°प्रणवः *ep conj.* ; texts read:

यात्मको विराट्प्रणवः । यथा पुतो विराट् पुत-
संहारः ।

विराट्प्रणवः षोडशमात्रात्मकः षट्त्रिंशत्तत्वा-
तीतः । षोडशमात्रात्मकत्वं कथमित्युच्यते । अ-
कारः प्रथमा, उकारो द्वितीया, मकारस्तृतीया,
अर्धमात्रा चतुर्थी, नादः पञ्चमी, बिन्दुः षष्ठी,
कला सप्तमी, कलातीताष्टमी, शान्तिर्नवमी, शा-
न्त्यतीता दशमी, उन्मन्येकादशी, मनोन्मनी द्वा-
दशी, पुरी त्रयोदशी, मध्यमा चतुर्दशी, पश्य-

सगुणो विराट्प्रणवः संहारो निर्गुणप्रणव उभयात्मकोत्पत्तिप्रणवो. †

10 (p. २०७)—3. उभयात्मको°—विराट्प्रणवः missing in g.

1. °यात्मिको NR. पुतो for पुतो d2-3. पुत° d2 only ;
पुतपुत° d1-3; पुतपुतः T1, M; पुतः पुत° others.

3. षट्त्रिंशत् T'a.

4. षोडशमात्रात्मकः for °कत्वं Ga.

4—6. अकारः—चतुर्थी *er conj.*; texts read : अकारः प्रथम
उकारो द्वितीयो मकारस्तृतीय अर्धमात्रश्चतुर्थो (अर्धमात्रा चतुर्थी Ga).

6. पञ्चमो Ga. षष्टः Ga.

8. उन्मन्यै° B.

9*. पुरीतती for पुरी Ga, M. तनुमध्यमा for मध्यमा M.

न्ती पञ्चदशी, परा षोडशी । पुनश्चतुःषष्टिमात्रः
 प्रकृतिपुरुषद्वैविध्यमासाद्याष्टाविंशत्युत्तरशतभेदमा-
 त्रास्वरूपमासाद्य सगुणनिर्गुणत्वमुपैत्येकोऽपि ब्रह्म-
 प्रणवः ।

सर्वाधारः परं ज्योतिरेष सर्वेश्वरो विभुः ।

सर्वदेवमयः सर्वप्रपञ्चाधारगर्भितः ॥

सर्वाक्षरमयः कालः सर्वागममयः शिवः ।

सर्वश्रुत्युत्तमो मृग्यः सकलोपनिषन्मयः ॥

भूतं भव्यं भविष्यद्यत्तिकालोदितमव्ययम् ।

तदप्योङ्कारमेवार्थं विद्धि मोक्षप्रदायकम् ॥

9 (p. २०८)—1. पती (so) for पश्यन्ती M.

1. °मात्रः Ga only ; °मात्र° Ta-1 ; °मात्रा others.

2. शत in d1-3, Tb, M, App. only.

2—3. °मात्रास्वरूप° Ga.

3. उपैत्येकोऽपि M only ; उपेत्येकोऽपि NR, Tb ; उपेत्यैकोऽपि others.

5. सर्वाधारं T1, g. विभुः B only ; others विदुः.

8. सर्वश्रुत्युक्त ओं मृग्यः M ; सर्वश्रुत्युक्तमो मृग्यः NR. °षन्मयः NR.

9. भूतं भव्यं भविष्यद् B only ; भूतभव्यभविष्यद् NR, Ta-b-1, Ga, M ; भूतं भव्यभविष्यद् others.

10. °रमेवाद्य M ; °रमेवाद्यं Ga, g.

तदेवात्मानमित्येतद्ब्रह्मशब्देन वर्णितम् ।

तदेकममृतमजरमनुभूय तथोमिति ॥

सशरीरं समारोप्य तन्मयत्वं तथोमिति ।

अशरीरं तमात्मानं परं ब्रह्म विनिश्चिनु ॥

परं ब्रह्मानुसंदध्याद्विश्वादीनां क्रमक्रमात् ।

स्थूलत्वात्स्थूलमुक्त्वाच्च सूक्ष्मत्वात्सूक्ष्मभोगतः ॥

ऐक्यादानन्दभोगाच्च, सोऽयमात्मा चतुर्विधः ।

चतुष्पाज्जागरितस्थः स्थूलप्रज्ञो हि विश्वभुक् ॥

एकोनविंशतिमुखः साष्टाङ्गः सर्वगः प्रभुः ।

स्थूलभुक्चतुरात्माथ विश्वो वैश्वानरः पुमान् ॥

1. तदेवात्मानमित्येतद् all (read तदेवात्मानं विद्वद्येतद्?).
वर्णनम् Ta.

2. तदेतदमृत° Ga. अजरममृतम् for अमृतमजरम् Tb.

4. अशरीरं Ga, g, App.; त्रिशरीरं others. समात्मानं NR,
Ta-1, Ga, App.; स्वमात्मानं g, M.

5. क्रमक्रमात् d2, Ga; others क्रमः क्रमात्.

6. सूक्ष्मभोगतः Ga only; others सूक्ष्मभुक् परम्.

7. ऐक्यादानन्द° Ga only; others ऐक्यत्वानन्द°.

8. जागरितस्थः *et conj.*; जाग्रति स्थूलः Ga; जागरितः स्थूलः
others.

विश्वजित्प्रथमः पादः, स्वप्नस्थानगतः प्रभुः ।
 सूक्ष्मप्रज्ञः स्वतोऽष्टाङ्ग एको नान्यः परन्तप ॥
 सूक्ष्मभुक्चतुरात्माथ तैजसो भूतराडयम् ।
 हिरण्यगर्भः स्थूलोऽन्तर्द्वितीयः पाद उच्यते ॥
 कामं कामयते यावद्यत्र सुप्तो न कंचन ।
 स्वप्नं पश्यति नैवात्र तत्सुषुप्तमपि स्फुटम् ॥
 एकीभूतः सुषुप्तस्थः प्रज्ञानघनवान्सुखी ।
 नित्यानन्दमयोऽप्यात्मा सर्वजीवान्तरस्थितः ॥
 तथाप्यानन्दभुक्चेतोमुखः सर्वगतोऽव्ययः ।
 चतुरात्मेश्वरः प्राज्ञस्तृतीयः पादसंज्ञितः ॥
 एष सर्वेश्वरश्चैष सर्वज्ञः सूक्ष्मभावनः ।
 एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ ॥

2. एको नान्यः परन्तप (!) does duty for एकोनविंशतिमुखः of Māṇḍ. Up. 4. The passage looks corrupted.

4. स्थूलान्तर्द्वितीयः Tb.

7. सुषुप्तिस्थः Ga.

10. पादः संज्ञिकः NR, Ta-1.

12. प्रभवान्ययौ d2-3.

भूतानां, त्रयमप्येतत्सर्वोपरमबाधकम् ।
 तत्सुषुप्तं हि तत्स्वप्नं मायामात्रं प्रकीर्तितम् ॥
 चतुर्थश्चतुरात्मापि सच्चिदेकरसो ह्यजः ।
 तुरीयावसितत्वाच्च एकैकस्यानुसारतः ॥
 ओतानुज्ञात्रनुज्ञानाविकल्पज्ञानसाधनम् ।
 विकल्पत्रयमत्रापि सुषुप्तं स्वप्नमान्तरम् ॥
 मायामात्रं विदित्वैवं सच्चिदेकरसो ह्यजः ।
 विभक्तो ह्ययमादेशो न स्थूलप्रज्ञमन्वहम् ॥
 न सूक्ष्मप्रज्ञमत्यन्तं न प्रज्ञं न कचिन्मुने ।

1. तुर्यमप्ये° for त्रयमप्ये° Ga. °साधकं for °बाधकं Ta, Ga ; °बोधकं Tb ; °सिद्धिकं T1.

2. तत्स्वप्नं NR ; यत्स्वयं SR.

3. ह्यजः Ga ; प्ययम् T1, M ; स्म्यहम् Tb ; ह्ययम् others.

4. एकैकस्यानु° *ee conj.* ; एकैकत्वानु° all.

5. ज्ञातानु° for ओतानु° M, Bk ; जितानु° Tb. °ज्ञानावि° *ee conj.* ; °ज्ञात्वाद्धि° M ; °ज्ञैकावि° Ga ; °ज्ञात्रवि° Bk ; °ज्ञातृवि° others.

6. सुषुप्तस्वप्न° Ta-1. स्वप्नमातरम् d1-3.

7. ह्यजः Ga ; ह्यथ d3, Tb, M ; ह्यथा d1, T1 ; हर (so) Ta ; ह्ययम् others.

8. स्थूलप्रज्ञोमन्वहम् Tb.

नैवाप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञमान्तरम् ॥

नाप्रज्ञमपि न प्रज्ञाघनं चादृष्टमेव च ॥

तदलक्षणमग्राह्यमव्यवहार्यमचिन्त्यमव्यपदेश्यमे-
कात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवं शान्तमद्वैतं
चतुर्थं मन्यन्ते । स ब्रह्मप्रणवः स विज्ञेयो ना-
परस्तुरीयः सर्वत्र भानुवन्मुमुक्षूणामाधारः स्वयं-
ज्योतिर्ब्रह्माकारः सर्वदा विराजते परब्रह्मत्वादि-
त्युपनिषत् ॥

अष्टमोपदेशः ॥

अथ ब्रह्मस्वरूपं कथमिति नारदः पप्रच्छ ।
तं होवाच पितामहः किं ब्रह्मस्वरूपमिति ।

1. प्रज्ञमातरम् d1-3.

2. प्रज्ञानघनं for न प्रज्ञाघनं M ; न प्रज्ञघनं NR. नादृष्टमेव
च Ga.

3. 'ग्राह्यमव्यव' Ga, M ; others 'ग्राह्यं यद्व्यव'.

5—6. नापारः d1 ; नावरः Ta-b ; नापनेयः Ga.

6. आधारो यः स्वयं Ga.

7. 'कारः' Tb only ; 'काशः' others ; d1 adds स.

10. अथ परब्रह्म M.

अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति ये विदुस्ते पशवो न
स्वभावंपश्यास्तमेवं ज्ञात्वा विद्वान्मृत्युमुखात्प्रमु-
च्यते । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।

कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा

भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् ।

संयोग एषां न त्वात्मभावा-

दात्मा ह्यनीशः सुखदुःखहेतोः ॥

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्

देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।

यः कारणानि निखिलानि तानि

कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥

तमेकनेमिं त्रिवृतं षोडशान्तं

1. तु for न B.

2. स्वभावंपश्याः *ex conj.*; स्वभावपशवः all.

4. कालस्वभावो NR.

6. त्वात्मभानाद् d1.

7. प्यनीशः Ga.

8. 'योगा अनु° T1, B.

12. तमेकनेमिं त्रिवृतं Ga only, तमेकमस्मिन्त्रिवृतं Tb; तमेकस्मि-
न्त्रिवृतं others.

शतार्धारं विंशतिप्रत्यराभिः ।

अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं

त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥

पञ्चस्रोतोऽम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्त्रां

पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुद्ध्यादिमूलाम् ।

पञ्चावर्ता पञ्चदुःखौघवेगां

पञ्चाशद्भेदां पञ्चपर्वामधीमः ॥

सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते

तस्मिन्हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे ।

पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा

जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति ॥

उद्गीतमेतत्परमं तु ब्रह्म

तस्मिंस्त्रयं स्वप्रतिष्ठाक्षरं च ।

अत्रान्तरं वेदविदो विदित्वा

लीनाः परे ब्रह्मणि तत्परायणाः ॥

3. त्रिमार्गभेदं Tb.

15. लीना ब्रह्मणि परे तत्परायणाः M ; लीना ब्रह्मणि तत्परा योनि मुक्ताः Ga.

संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च

व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ।

अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावा-

ज्ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥

ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशा-

वजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता ।

अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता

त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥

क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः

क्षरात्मानावीशते देव एकः ।

तदभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्

भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥

ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः

2. भवति for भरते T1.

3 बध्यते Ga only ; बुध्यते others.

5. ईशनीशौ d1-2, Ta-b-1, Ga ; ईशनेशौ others.

11. तस्याभि° Ga.

13. ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः Ga.

क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ।

तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेदे

विश्वैश्वर्यं केवल आप्तकामः ॥

एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं

नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।

भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा

सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥

आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् ॥

य एवं विदित्वा स्वरूपमेवानुचिन्तयन् 'तत्र
को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' । तस्मा-
द्विराङ् भूतं भव्यं भविष्यद्भवत्यनश्वरस्वरूपम् ।

अणोरणीयान्महतो महीया-

नात्मास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।

2. त्रितयं Ta-b; वृतयं B.

3. आप्तकामः Ga only; आत्मकामः others.

4. नित्यमेकात्म NR.

8. आत्माविद्या d2.

11. भूतभव्यभविष्यद् Ga, g.

तमक्रतुं पश्यति वीतशोको

धातुः प्रसादान्महिमानमीशम् ॥

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता

पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ।

स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता

तमाहुरग्यं पुरुषं महान्तम् ॥

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।

महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥

सर्वस्य धातारमचिन्त्यशक्तिं

सर्वागमान्तार्थविशेषवेद्यम् ।

परात्परं परमं वेदितव्यं

सर्वावसानेऽन्तकृद्वेदितव्यम् ॥

कविं पुराणं पुरुषोत्तमोत्तमं

सर्वेश्वरं सर्वदेवैरुपास्यम् ।

अनादिमध्यान्तमनन्तमव्ययं

1. तमः क्रतुः NR ; तमक्रतुः M

4. सं for स d2.

12 सर्वावस्थाने Tb ऽन्तकृद् *er conj.* ; texts read सकृद्.

शिवाच्युताम्भोरुहगर्भभूधरम् ॥

येनावृतं सर्वमिदं प्रपञ्चं

पञ्चात्मकं पञ्चसु वर्तमानम् ।

पञ्चीकृतानन्तभवप्रपञ्चं

पञ्चीकृतस्वावयवैरसंवृतम् ।

परात्परं यन्महतो महान्तं

स्वरूपतेजोमयशाश्वतं शिवम् ॥

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥

नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं न स्थूलं नास्थूलं न
ज्ञानं नाज्ञानं नोभयतःप्रज्ञमग्राह्यमव्यवहार्यं स्वा-
न्तःस्थितं स्वयमेवेति य एवं वेद स मुक्तो

1. °भूरुहम् NR, M.

2. येनावृतं *ae conj.*; texts read स्वेनावृतं (स्वेनाहृतं M).

5. °वै: सं° d3, B.

6. यन्महतो all (with Taitt. Ār. VI, 1, 1); read यं महतो :

7. शिवम् ; here end of Ga.

9. °मानसो d1-2, T1 ; others °मनसो.

12. °स्थितं g, M ; others °स्थितः.

भवति स मुक्तो भवतीत्याह भगवान्पितामहः ।

स्वस्वरूपज्ञः परिव्राडेकाकी चरति, भयत्रस्त-
सारङ्गवत्तिष्ठति, गमनविरोधं न करोति । स्व-
शरीरव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा षट्पदवृत्त्या स्थित्वा
स्वरूपानुसंधानं कुर्वन्सर्वानन्यबुद्ध्या स्वस्मिन्नेव मु-
क्तो भवति । स परिव्राट् सर्वक्रियाकारकनिवर्त-
को गुरुशिष्यशास्त्रादिविनिर्मुक्तः सर्वसंसारं विसृज्य
चामोहितः । परिव्राट् कथं निर्धनिकः सुखी ।
धनवान् ज्ञानाज्ञानोभयातीतः सुखदुःखातीतः स्वयं-
ज्योतिःप्रकाशः सर्ववेद्यः सर्वज्ञः सर्वसिद्धिदः सर्वे-
श्वरः सोऽहमिति । तद्विष्णोः परमं पदं यत्र

1. No भगवान् Ta.

2. परिव्राट् repeated in SR save Tb.

3. सारङ्ग इव तिष्ठति M.

4. षट्पदगत्या Tb.

5. सर्वानन्य° *ee conj.*; texts read सर्वमनन्य°. After °बुद्ध्या
Tb inserts स्थावरवत्.

6. °कारनिव° g.

8. चामोहितः M, Bk only; मामोहितैः d3; मामोहितैः d2; मामो-
हितः others.

गत्वा न निवर्तन्ते योगिनः । सूर्यो न तत्र भा-
 ति न शशाङ्कोऽपि । न स पुनरावर्तते न स
 पुनरावर्तते । तत्कैवल्यम् । इत्युपनिषत् ॥

नवमोपदेशः ॥

ॐ । भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

नारदपरिव्राजकोपनिषत्समाप्ता ॥

2. After शशाङ्कोऽपि T1 adds न पावकोऽपि.

3. पुनरावर्तत इति तत्कैवल्यम् g.

5. No S'ānti in Ta-1, g; S'ānti follows colophon in d2.

निवाणिषानिषत्

अथ निर्वाणोपनिषत्

ॐ । वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥

ॐ । अथ निर्वाणोपनिषदं व्याख्यास्यामः ।
परमहंसः सोऽहं परिव्राजकाः पश्चिमलिङ्गा मन्मथ-
क्षेत्रपालाः । गगनसिद्धान्तः । अमृतकल्लोलनदी ।
अक्षयं निरञ्जनम् । निःसंशय ऋषिः । निर्वाणो
देवता । निष्कलप्रवृत्तिः । निष्केवलज्ञानम् । ऊ-

---

2. Before the S'ānti Tb and B have the S'loka : निर्वाणोप-
निषद्वेद्यं निर्वाणानन्दतुन्दिलम् । त्रैपदानन्दसाम्राज्यं स्वमात्रमिति चिन्तये
(चिन्तयेत् B).

4. सोऽहं परि° Ga, App. ; others सोऽहम् । परि° पश्चिम-
लिङ्गाः । मन्मथ° M, B, Ta.

5. °क्षेत्रपाला Gc ; °क्षेत्रपालकाः variant of Tb. °सिद्धान्तम्
Ta-b, Ga.

7. Ta omits Daṇḍa after देवता. निष्कलप्रवृत्तिः d, M ;
निष्कूलप्रवृत्तिः B.

ध्वाम्नायः । निरालम्बपीठम् । संयोगदीक्षा । वि-
 योगोपदेशः । दीक्षासंतोषपावनं च । द्वादशा-
 दित्यावलोकनम् । विवेकरक्षा । करुणैव केलिः ।
 आनन्दमाला । एकान्तगुहायां मुक्तासनसुखगोष्ठी ।
 अकल्पितभिक्षाशी । हंसाचारः । सर्वभूतान्तर्वर्ती
 हंस इति प्रतिपादनम् । धैर्यकन्था । उदासीन-
 कौपीनम् । विचारदण्डः । ब्रह्मावलोकयोगपट्टः ।
 श्रिया पादुका । परेच्छाचरणम् । कुण्डलिनीबन्धः ।
 परापवादमुक्तो जीवन्मुक्तः । शिवयोगनिद्रा च
 खेचरीमुद्रा च । परमानन्दी । निर्गतगुणत्रयं

1. °पीठं Ta-b ; others °पीठः.

2. पानं for पावनं Tb, M, B.

4. एकासनगुहायां d, M, Bक. °सुखगोष्ठी Tb.

5. अकल्पिताभि° Ta. Ga omits Danda after °भिक्षाशी.
 सर्वभूतान्तर्वर्तिहंस Ga.

6—7. उदासीनः कौपीनम् Tb.

7. ब्रह्मावलोको योगवट्टः M.

8. श्रिया *ex conj.* ; क्रियां Gc ; श्रियां Ga ; श्रियां others.

No Danda after पादुका M. °चारणम् Gc. °नीर्बन्धः Ta.

9. M omits च.

10. खेचरीनिद्रा Ta, Gc. °त्रयी for °त्रयं Ta.

विवेकलभ्यं मनोवागगोचरम् । अनित्यं जगद्यज्ज-
 नितं स्वप्नजगदभ्रगजादितुल्यं, तथा देहादिसंघातं
 मोहगुणजालकलितं तद्रज्जुसर्पवत्कल्पितं विष्णु-
 विध्यादिशताभिधानलक्ष्यम् । अङ्कुशो मार्गः । शून्यं
 न संकेतः । परेश्वरसत्ता । सत्यसिद्धयोगो
 मठः । अमरपदं न तत्स्वरूपम् । आदिब्रह्म स्व-
 संवित् । अजपा गायत्री । विकारदण्डो ध्येयः ।

1. अनित्यजगद् Ga.

1—2. जगज्जनितं Ga; जगद्यज्जनित्यं (!) Ta. जनितं । स्वप्न°
 Ta-b, M.

2. Comma for Daṇḍa of texts.

2—3. Ta-b, M punctuate: तथा देहादिसंघातं । मोहगुणजाल-
 कलितं । तद्रज्जुसर्पवत्कल्पितं । विष्णु°. So Ga except first Daṇḍa.
 Third Daṇḍa also in B.

3. गुण Gc, M, B; others गण. °जालाकलितं Ga; °जाल-
 कलनं Gc. कलितं for कल्पितं d.

4. लक्षणं for लक्ष्यं Ta.

5. परमेश्वरसत्ता M, B. °सत्ता सत्य° M, Ga.

6. मतः for मठः M, Bk. अमरपदं न तत्स्वरूपम् Ta-b, Ga,
 M, Bk; others omit न. आविर्ब्रह्म Ta.

7. गायत्री विकार° Ta-b, Ga. विचार for विकार M.
 धार्यः for ध्येयः M, Bk.

मनोनिरोधिनी कन्था । योगेन सदानन्दस्वरूप-
दर्शनम् । आनन्दभिक्षाशी । महाश्मशानेऽप्या-
नन्दवने वासः । एकान्तस्थानमानन्दमठम् ।
उन्मन्यवस्था । शारदा चेष्टा । उन्मनी गतिः ।
निर्मलगात्रं निरालम्बपीठम् । अमृतकल्लोलानन्दक्रि-
या । पाण्डरगगनमहासिद्धान्तः । शमदमादिदिव्य-
सत्त्वाचरणे क्षेत्रपात्रपटुता । परावरसंयोगः । तारको-
पदेशः । अद्वैतसदानन्दो देवता । नियमः स्वा-
न्तरिन्द्रियनिग्रहः । भयमोहशोकक्रोधत्यागस्त्यागः ।

1. कन्था योगेन Ta. योगो सदानन्द° Gc.

3. एकान्तस्थानमानन्दमठम् Tb, M; एकान्तस्थानम् । आनन्दमठम्
others. मठः for मठम् Gc.

4. उन्मन्यावस्था d. उन्मन्यवस्था । शारदाचेष्टा Gc, d, M, B;
others omit Daṇḍa.

5. निर्मलगात्रम् । निरालम्बपीठम् Ta, Gc, d, M, B.† °कल्लोल-
मानन्द° Ta-b, Gc.

6. पाण्डरगगनमहा° Ga, d, M; पाण्ड(!)गगनं महा° Ta; पाण्ड-
रगगनम् । महा° B; पाण्डरगगनं महा° Tb, Gc.

6—7. °दिव्यसत्त्वाचरणे Ga only; °दिव्यशक्त्याचरणे others.

7. क्षेत्रपात्रपटुता all; read क्षेत्रपाल[न]पटुता?

8. आनन्दे for आनन्दो Ta. नियमस्वा° Ga.

परावरैक्यरसास्वादनम् । अनियामकत्वनिर्मलशक्तिः ।
 स्वप्रकाशब्रह्मतत्त्वे शिवशक्तिसंपुटितप्रपञ्चच्छेदनं,
 तथा पत्राक्षाक्षिकमण्डलुभावाभावदहनम् । विभू-
 त्याकाशाधारं शिवं तुरीयं यज्ञोपवीतम् । तन्मयी
 शिखा । चिन्मयं चोत्सृष्टिदण्डम् । संतताक्षिक-
 मण्डलुम् । कर्मनिर्मूलनं कन्था । मायाममता-
 हङ्कारदहनं, श्मशानेऽनाहताङ्गी । निखैगुण्यस्व-
 रूपानुसंधानं समयभ्रान्तिहरणम् । कामादिवृ-

-
1. परापरैक्य° Tb, Ga. अनियमान्निर्मलशक्तिः Ga.
  2. भेदनं for छेदनम् Tb, M. Comma for Daṇḍa of texts.
  3. पत्राक्षानक्षि° Gc. °कमण्डलुभावा° Ga only; °कमण्डल-
 भावा° Tb, M, d; °कमण्डलुः । भावा° B; °कमण्डलुं । भावा° Gc,
 Ta, variant of Tb.
  - 3—4. विभूत्या° Ga only; विभ्रत्या° Tb, d, M; विभ्रूत्या° Ta,
 Gc, B.
  4. तन्मयी *ex conj.*; texts have तन्मया.
  5. °रंडं for °दण्डं Tb; °रण्ड° Ga. °दण्डं संतताक्षि° Ga.
  - 5—6. संतताक्षिककमण्डलुम् Gc; संततोक्षिकमण्डलुम् Ta, Ga, d.
  6. कर्मनिर्मूलनकन्था M. कथा for कन्था Ta-b, Ga, d, M.
  7. °दहनं श्मशाने । अनाहताङ्गी Ta-b, Ga, M; °दहनम् । श्मशाने
 ऽनाहताङ्गी others. नाहताङ्गी (?) variant of Tb; न हताङ्गी Gc.
  8. समयभ्रान्ति° *ex conj.*; समयं । भ्रान्ति° all.

त्तिदहनं । काठिन्यदृढकौपीनम् । चीराजिनवासः ।
 अनाहतमन्त्रः । अक्रियैव जुष्टम् । स्वेच्छाचारः ।
 स्वस्वभावो मोक्षः । परब्रह्मप्लववदाचरणम् । ब्र-
 ह्मचर्यशान्तिसंग्रहणम् । ब्रह्मचर्याश्रमेऽधीत्य वान-
 प्रस्थाश्रमेऽधीत्य स सर्वसंविद्यासं संन्यासम् ।
 अन्ते ब्रह्माखण्डाकारं नित्यं सर्वसंदेहनाशनम् ।
 एतन्निर्वाणदर्शनं शिष्यं विना पुत्रं विना न
 देयम् । इत्युपनिषत् ॥

ॐ । वाङ्मे मनसीति शान्तिः ॥

निर्वाणोपनिषत्समाप्ता ॥

8 (p. २२९)—1. कामानिवृत्तिदहनं Ta.

1. °दहनं काठिन्य° Ga.

2. °मन्त्रम् Ta-b, Ga, d. अक्रियैव Ga, M; अक्रियैव others.

2—3. °चारः । स्व° *ex conj.*; °चारो स्व° M; °चारस्व° others.

3. मोक्षः परं ब्रह्म । प्लववद् B. परब्रह्म Ga; परब्रह्मा Tb;
 पराब्रह्मा Gc; परं ब्रह्म others.

4—5. वनप्रस्था° Ta.

5. सर्वविन्यासं Ta-b, Ga, M.

6. सर्वं देह° Ga.

7. Gc, Bc omit विना¹. पुत्रं विना शिष्यं विना M.

भिक्षकोपनिषत्

अथ भिक्षुकोपनिषत्

ॐ । पूर्णमद इति शान्तिः ॥

ॐ । अथ भिक्षूणां मोक्षार्थिनां कुटीचक-
बहूदकहंसपरमहंसाश्चेति चत्वारः । कुटीचका नाम
गौतमभरद्वाजयाज्ञवल्क्यवसिष्ठप्रभृतयोऽष्टौ ग्रासांश्च-
रन्तो योगमार्गे मोक्षमेव प्रार्थयन्ते । अथ बहू-

---

2. No S'ānti in t, D5-8. Before the S'ānti, T1b and B have the S'loka : भिक्षूणां पटलं यत्र विश्रान्तिमगमत्सदा । तत् त्रैपदं (पदं B) ब्रह्मतत्त्वं ब्रह्ममात्रं करोतु माम् ॥

3. मोक्षाधिकारिणां T18, D5-8.

4. तत्र for चत्वारः! G7 ; तत्र चत्वारः T18 ; ताश्चत्वारः (!) D5-8. कुटीचका नाम *ex conj.* (cf. below बहूदका नाम etc.) ; कुटीचकानां G7 ; कुटीचकाः (no नाम) T18, t, D5-8 ; others कुटीचको नाम.

5. भारद्वाज T1, t, Ga.

5—6. ग्रासं चरन्तो Ta-b-1, M, V ; ग्रासानाचरन्तो G7.

6. योगमार्गेण D5-8.

दका नाम त्रिदण्डकमण्डलुशिखायज्ञोपवीतकाषाय-
वस्त्रधारिणो ब्रह्मर्षिगृहे मधुमांसं वर्जयित्वाष्टौ ग्रा-
सान्भैक्षाचरणं कृत्वा योगमार्गे मोक्षमेव प्रार्थ-
यन्ते । अथ हंसा नाम ग्रामैकरात्रं नगरे पञ्च-
रात्रं क्षेत्रे सप्तरात्रं तदुपरि न वसेत् । गोमूत्र-
गोमयाहारिणो नित्यं चान्द्रायणपरायणा योग-
मार्गे मोक्षमेव प्रार्थयन्ते । अथ परमहंसा नाम

1. 'दको नाम T1, Gc; 'दकानां T18, t, G7; 'दकाः (no नाम)
D5-8 त्रिदण्डं कमण्डलुं शिखां (शिखा° t, शिखं Ga) यज्ञोपवीतं
काषाय° Ta-1, t, Gc, D4, V; so G7, but with शिख्यं पात्रं
जलपवित्रं added before शिखां, त्रिदण्डकमण्डलुं शिखा (°खां Tb)
यज्ञोपवीतं काषाय° Tb-18.

2. ब्रह्मर्षिगृहेषु T18, t. मधुमांस (so) t, D5-8; °मांसौ G7.

3. भिक्षाचरणं T18, G7. कृत्वा श्रुत्या योग° G7. योगमार्गे
missing in T18, t.

4. हंसो नाम Ga, हंसानां T18, t, G7. ग्रामे एकरात्रं G7;
ग्रामे चैकरात्रं D5-8

5. तीर्थे for क्षेत्रे D5-8.

6—7. चान्द्रायणपरा अध्यात्मनिष्ठाः योगमार्गे मोक्षमेव G7; चान्द्रा-
यणपरा मोक्षमेव T18, चान्द्रायणनापरः (!) मोक्षमेव t.

7. परमहंसानां for परमहंसा नाम T18, t, G7; परमहंसः (no
नाम) D5-8.

संवर्तकारुणिश्चेतकेतुजडभरतदत्तात्रेयशुकवामदेव-
हारीतकप्रभृतयोऽष्टौ ग्रासांश्चरन्तो योगमार्गे मोक्ष-
मेव प्रार्थयन्ते । वृक्षमूले शून्यगृहे श्मशानवासिनो
वा । साम्बरा वा दिगम्बरा वा । न तेषां
धर्माधर्मौ लाभालाभौ । शुद्धाशुद्धद्वैतवर्जिताः
समलोष्टाश्मकाश्चनाः सर्ववर्णेषु भैक्षाचरणं कृत्वा

1—3. संवर्तक°—प्रार्थयन्ते is not here in T18, t, G7, D5-8;
it appears, however, below l. 1 (p. २३६) between पश्यन्ति ।
and अथ जातरूपधरा, with the additional words तत्र (ततः
D5-8) परमहंसाः at the beginning; अथ missing in D5-8.

1. °श्चेतकेतुर्द्वीसङ्गमुनिदाघजडभरत° t, G7. °दत्तात्रेयरैवतक-
शुक° Tb, G7, D4.

2. °हारीतप्रभृ° G7, D4; °हरीतप्रभृ° D8; °हरीताकप्रभृ° D5;
°हरीतकप्रभृ° t. °ऽष्टौग्रासं चरन्तो Tb, D4; °ऽष्टग्रासं चरन्तो Ga.

3. वृक्षमूल° T1, D5-8. शून्यागारदेवगृह for शून्यगृहे T18,
t, D5-8; शून्यागारे देवगृहे G7; शून्यगृहे देवगृहे T1.

4. साम्बरो वा दिगम्बरो वा t, D5-8; सवासो वा दिगम्बरो वा
G7; वासाम्बरा वा दिगम्बरा वा T1.

5. शुद्धाशुद्ध Ta-1, Ga-c; शुद्धाशुद्धा T18; शुद्धाशुद्धौ others.
°वर्जितः D5-8.

6. °काश्चनः D5-8. भिक्षा° G7; भैक्ष्य° D8.

सर्वत्रात्मैव पश्यन्ति । अथ जातरूपधरा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः शुक्लध्यानपरायणा आत्मनिष्ठाः प्राणसंधारणार्थं यथोक्तकाले भैक्षमाचरन्तः शून्यागारदेवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रशालानदीपुलिनगिरिकन्दरकुहरकोटरनिर्झरस्थण्डिलेषु तत्र ब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नाः शुद्धमानसाः परमहंसाचरणेन संन्यासेन देहत्यागं

1. सर्वत्रात्मानं पश्यन्ति D5-8, सर्वत्रात्मैवेति पश्यन्ति M, B. जातरूपधरस्सन्निर्द्वं T18, t.

1—1 (p. २३७). G7 has throughout singulars instead of the plurals: अथ जातरूपधरो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः भैक्षमाचरन् करोति । स परमहंसो. So T18, t, but with one or two sporadic plurals.

2. शुद्धध्यानं Ga. अध्यात्मनिष्ठाः t.

3. भैक्ष्यम् D5.

4. गारे देवगृहे D5-8. तृणकूटी D5-8.

5. शाला missing in D5, G7. गिरिगह्वरकन्दरकोटर t, D8; गिरिकुहरकन्दरकोटर T18, G7.

6. स्थण्डिलेषु T18, t, G7; स्थलेषु D5; others स्थण्डिले. तत्त्व for तत्र T18, t, D5-8. ब्रह्ममार्गसम्यक्संपन्नाः D5-8.

7. परमहंसाचरणसंन्यासेन T18, t, परमहंसाः परमसंन्यासेन G7.

कुर्वन्ति । ते परमहंसा नामेत्युपनिषत् ॥

ॐ । पूर्णमद इति शान्तिः ॥

भिक्षुकोपनिषत्समाप्ता ॥

1. स परमहंसो नाम (repeated in t) स परमहंसो नामेति ।

t, G7, D5-8. No Śānti in Ta-1-18, t, Ga-c-7.

तुरीयातीतावधतोपनिषत्

अथ तुरीयातीतावधूतोपनिषत्

ॐ । पूर्णमद इति शान्तिः ॥

ॐ । अथ तुरीयातीतावधूतानां कोऽयं मार्ग-
स्तेषां का स्थितिरिति पितामहो भगवन्तं पितर-
मादिनारायणं परिसमेत्योवाच । तमाह भगवा-
न्नारायणः । योऽयमवधूतमार्गस्थो लोके दुर्लभतरो
न तु बाहुल्यः । यद्येको भवति स एव नित्यपूतः

1. अथ शुक्लयजुर्वेदे तुरीयातीतावधूतोपनिषत् M, G6; अथ तुरीया-
तीतोपनिषत् Ga.

2. Before the Sānti T'b, B have the following: ॐ । तुरीया-
तीतोपनिषद्वेद्यं यत्परमाक्षरं । तत्तुर्यातीतचिन्मात्रं स्वमात्रं चिन्तयेऽन्वहम्
॥ १ ॥ तुरीयातीतसंन्यासपरिव्राजाक्षमालिका । अव्यक्तैकाक्षरं पूर्णा सूर्या-
क्ष्यध्यात्मकुण्डिका ॥ २ ॥. S'loka २ also in Ta.

4. सिद्धिरिति for स्थितिरिति G6.

5—6. भगवानादिनारायणो Gc.

7. सर्व for एव Gc.

स एव वैराग्यमूर्तिः स एव ज्ञानाकारः स एव वेदपुरुष इति ज्ञानिनो मम्यन्ते । महापुरुषो यस्तच्चित्तं मय्येवावतिष्ठते । अहं च तस्मिन्नेवावस्थितः । सोऽयमादौ तावत्क्रमेण कुटीचको बहूदकत्वं प्राप्य, बहूदको हंसत्वमवलम्ब्य, हंसः परमहंसो भूत्वा, स्वरूपानुसंधानेन सर्वप्रपञ्चं विदित्वा, दण्डकमण्डलुकटिसूत्रकौपीनाच्छादनं स्वविध्युक्तक्रियादिकं सर्वमप्सु संन्यस्य, दिगम्बरो भूत्वा, विवर्णजीर्णवल्कलाजिनपरिग्रहमपि संत्यज्य, तदूर्ध्वममन्नवदाचरन्, क्षौराप्यङ्गानोर्ध्वपुण्ड्रादिकं विहाय, लौकिकवैदिकमप्युपसंहृत्य, सर्वत्र पुण्या-

-
1. वैराग्यमुक्तिः Ta, G6, M, B. विज्ञाना° for ज्ञाना° G6.
  4. कुटीचकबहूदकत्वं Gc.
  7. कौपीनाच्छादनस्य स्व° Ta, M, G6 ; कौपीनाच्छादनस्व° Tb, Gc.
  8. न्यस्य for संन्यस्य G6.
  9. परिग्रह not in Ta.
  - 9—10. संत्यज्य मन्नवदाचरन् Ga.
  10. क्षौराप्यङ्ग° Ga.

पुण्यवर्जितो, ज्ञानाज्ञानमपि विहाय, शीतोष्ण-
 सुखदुःखमानावमानं निर्जित्य, वासनात्रयपूर्वकं
 निन्दानिन्दागर्वमत्सरदम्भदर्पेच्छाद्वेषकामक्रोधलो -
 भमोहहर्षामर्षासूयात्मसंरक्षणादिकं दग्ध्वा, स्वपुः
 कुणपाकारमिव पश्यन्, अप्रयत्नेनानियमेन लाभा-
 लाभौ समौ कृत्वा, गोवृत्त्या प्राणसंधारणं कुर्वन्
 यत्प्राप्तं तेनैव निर्लोभुषः, सर्वविद्यापाण्डित्यप्रपञ्चं
 भस्मीकृत्य, स्वरूपं गोपयित्वा, ज्येष्ठाज्येष्ठत्वापला-
 पकः, सर्वोत्कृष्टत्वसर्वात्मकत्वाद्वैतं कल्पयित्वा म-
 त्तो व्यतिरिक्तः कश्चिन्नान्योऽस्तीति देवगुह्यादि-

-
1. संज्ञितो for वर्जितो G6.
  2. निर्भिद्य M, G6, Bk.
  3. °निन्दगर्व° Ta, M, G6. °दर्पद्वेष B, V.
  4. °यात्मकसंरक्षणादिकं Gc.
  5. अयत्नेन V, B.
  6. समो Tb. कृत्वा (altered from भूत्वा) Ga only; others भूत्वा.
  7. Ga omits यत्.
  8. गोपयित्वा all (read गोपायित्वा?) †.
  - 8—9. °त्वालापकः Ga.
  9. °पकसर्वो° Ga-6. सर्वालापकत्वाद्वैतं Ga.
  10. व्यतिरिक्तः Ga.

धनमात्मन्युपसंहृत्य, दुःखेन नोद्विग्नः, सुखेन नानुमोदको, रागे निःस्पृहः, सर्वत्र शुभाशुभयोरनभिस्नेहः, सर्वेन्द्रियोपरमः, स्वपूर्वापन्नाश्रमाचारविद्याधर्मप्राभवमननुस्मरन्, त्यक्तवर्णाश्रमाचारः, सर्वदा दिवानक्तं समत्वेनास्वप्नः, सर्वदा संचारशीलो, देहमात्रावशिष्टो, जलस्थलकमण्डलुः, सर्वदानुन्मत्तो बालोन्मत्तपिशाचवदेकाकी संचरन्, असम्भाषणपरः, स्वरूपध्यानेन निरालम्बमवलम्ब्य, स्वात्मनिष्ठानुकूल्येन सर्वं विस्मृत्य, तुरीयातीताव-

10 (p. २४३)—1. देवगुह्यादिधनम् V, B; देवगुह्यादिजनम् Ga; वेद(so)गुह्यत्वादिन्धनम् G6; देवगुह्यादीन्धनम् others (also Bk).

1. दुःखे for दुःखेन Tb, G6. सुखे for सुखेन Ga.

3. श्रपूर्वा° for स्वपूर्वा° M, G6, Bk.

4. प्रभवम् Tb. अनुस्मरन् for अननुस्मरन् Ta-b, M, Ga-c.

5. नक्त for नक्तं Ta, V, B. समत्वमेवास्वप्नः G6; सत्वमेवास्वप्नः M. Before सर्वदा Ta-b, G6 insert सर्वत्र.

6. देहयात्रा° G6.

8. °परस्य स्वरूप° Tb. स्वरूपानुसंधानेन Ga.

9. °कूल्येन Ga only; others °कूलेन.

9—1 (p. २४५). तुरीयातीतोऽवधूत° Ta, M, Ga-6.

धूतवेषेणाद्वैतनिष्ठापरः, प्रणवात्मकत्वेन देहत्यागं
करोति यः सोऽवधूतः स कृतकृत्यो भवती-
त्युपनिषत् ॥

ॐ । पूर्णमद इति शान्तिः ॥

तुरीयातीतावधूतोपनिषत्समाप्ता ॥

---

५. इति तुरीयातीतोपनिषत्समाप्ता Ga.

बृहत्संन्यासोपनिषत्

अथ संन्यासोपनिषत्

ॐ । आप्यायन्त्विति शान्तिः ॥

ॐ । अथातः संन्यासोपनिषदं व्याख्यास्यामः ।

योऽनुक्रमेण संन्यस्यति.....

.....[अयमध्यायः कठश्रुत्युपनिषदारम्भे द्रष्टव्यः].....

.....य एवं विद्वानेतेनात्मानं संधत्ते ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ॥

ॐ । चत्वारिंशत्संस्कारसंपन्नः सर्वतो विरक्त-

श्चित्तशुद्धिमेत्याशासूयेर्ष्याहंकारं दग्ध्वा साधनच-

---

2. Before the Sānti, Tb and B have the S'loka : संन्यासोपनिषद्वेद्यं संन्यासिपटलाश्रयम् । सत्तासामान्यविभवं स्वमात्रमिति भावये ॥. After the Sānti G6 has सामसु हरिः ॐ, B हरिः ॐ.

10. No ॐ in Tb, Gc, D4. °संस्कारोपपन्नः G6.

तुष्टयसंपन्न एव संन्यस्तुमर्हति ।

संन्यासे निश्चयं कृत्वा पुनर्न च करोति यः ।

स कुर्यात्कृच्छ्रमात्रं तु पुनः संन्यस्तुमर्हति ॥

संन्यासं पातयेद्यस्तु पतितं न्यासयेत्तु यः ।

संन्यासविघ्नकर्ता च त्रीनेतान्पतितान्विदुः ॥

अथ षण्डः पतितोऽङ्गविकलः स्त्रैणो बधिरो
ऽर्भको मूकः पाषण्डश्चक्री लिङ्गी कुष्ठी वैखानस-
हरद्विजौ भृतकाध्यापकः शिपिविष्टोऽनघ्निको ना-
स्तिको वैराग्यवन्तोऽप्येते न संन्यासार्हाः । सं-
न्यस्ता यद्यपि महावाक्योपदेशे नाधिकारिणः ।

आरूढपतितापत्यं कुनखी श्यावदन्तकः ।

क्षयी तथाङ्गविकलो नैव संन्यस्तुमर्हति ॥

5. इति added after विदुः ॥ by G6, M, B.

7. पाषण्डश्च क्लीबी कुष्ठी वैखानस° G6.

8. °द्विजो for °द्विजौ Ta.

9. वैराग्यरहितोऽप्येते संन्यासानर्हाः G6, M.

11. शावदन्तकः D4.

12. क्षीबस्तथाङ्गविकलो D4, Bक,

संप्रत्यवसितानां च महापातकिनां तथा ।

ब्राह्मणानामभिशस्तानां संन्यासं नैव कारयेत् ॥

व्रतयज्ञतपोदानहोमस्वाध्यायवर्जितम् ।

सत्यशौचपरिभ्रष्टं संन्यासं नैव कारयेत् ॥

एते नार्हन्ति संन्यासमातुरेण विना क्रमम् ॥

ओं भूः स्वाहेति शिखामुत्पाद्य यज्ञोपवीतं ब-
हिर्न निवसेत् । यशो बलं ज्ञानवैराग्यं मेधां
प्रयच्छेति यज्ञोपवीतं छित्वा ओं भूः स्वाहेत्यप्सु
वस्त्रं कटिसूत्रं विसृज्य संन्यस्तं मयेति त्रिवार-
मभिमन्त्रयेत् ।

संन्यासिनं द्विजं दृष्ट्वा स्थानाच्चलति भास्करः ।

एष मे मण्डलं भित्त्वा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

षष्टिं कुलान्यतीतानि षष्टिमागामिकानि च ।

कुलान्युद्धरते प्राज्ञः संन्यस्तमिति यो वदेत् ॥

3. 'वर्जितः' Ta.

5. G6 adds इति after क्रमम् ॥

7. Ga omits न. ज्ञानं वैराग्यं G6, M, B.

9. कटिमात्रं G6. कटिसूत्रं च विसृज्य G6, M, B.

ये च संतानजा दोषा ये दोषा देहसंभवाः ।

प्रेषाग्निर्निर्दहेत्सर्वास्तुषाग्निरिव काञ्चनम् ॥

सखा मा गोपायेति दण्डं परिग्रहेत् ।

दण्डं तु वैणवं सौम्यं सत्वचं समपर्वकम् ।

पुण्यस्थलसमुत्पन्नं नानाकल्मषशोधितम् ॥

अदग्धमहतं कीटैः पर्वग्रन्थिविराजितम् ।

नासादघ्नं शिरस्तुल्यं श्रुवोर्वा बिभृयाद्यतिः ॥

दण्डात्मनोस्तु संयोगः सर्वदा तु विधीयते ।

न दण्डेन विना गच्छेदिषुक्षेपत्रयं बुधः ॥

जगज्जीवनं जीवनाधारभूतं मातेव मा मन्त्र-
यस्व सर्वदा सर्वसौम्येति कमण्डलुं परिगृह्य योग-

2. प्रेषा° G6, B. काञ्चनः B.

3. गोपयेति Tb, Ga-c, B.

5. °स्थली° G6. °शोभितं Ta-b, G6.

8. सर्वदा Ta, G6, D4; सर्वथा others.

10. जीवनाजीवनाधारभूतं G6. °वीतं for °भूतं variant of Tb. मातेव मा मन्त्र° variant of Tb only; मातेवरामन्त्र° Tb text; मातेमामन्त्र° others.

11. No सर्वदा in Tb, G6, M, B. सर्वदा सौम्येति Gc; सर्वसाम्येति Tb.

पट्टाभिषिक्तो भूत्वा यथासुखं विहरेत् ॥

त्यज धर्ममधर्मं च उभे सत्यानृते त्यज ।

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज ॥

वैराग्यसंन्यासी ज्ञानसंन्यासी ज्ञानवैराग्यसं-
न्यासी कर्मसंन्यासी चेति चातुर्विध्यमुपागतः ।
तद्यथेति । दृष्टानुश्रविकविषयवैतृष्ण्यमेत्य प्राक्पु-
ण्यकर्मविशेषात्संन्यस्तः स वैराग्यसंन्यासी । शा-
स्त्रज्ञानात्पापपुण्यलोकानुभवश्रवणात्प्रपञ्चोपरतो दे-
हवासनां शास्त्रवासनां लोकवासनां त्यक्त्वा वमना-
न्नमिव प्रवृत्तं सर्वं हेयं मत्वा साधनचतुष्टयसं-
पन्नो यः संन्यस्यति स एव ज्ञानसंन्यासी ।
क्रमेण सर्वमभ्यस्य सर्वमनुभूय ज्ञानवैराग्याभ्यां

5. कर्मसंन्यासीति G6, B ; कर्मसंन्यासश्चेति Ta, Gc. 'गतं
for 'गतः Ta.

6. दृष्टानुश्र० G6.

7. वैराग्यसंन्यासः Ta.

8. प्रपञ्चोपशमतो Ga.

9—10. त्यक्त्वाऽवमानं मानमिव G6, M.

10. प्रवृत्तं *ex conj.* ; texts have प्रवृत्ति.

स्वरूपानुसंधानेन देहमात्रावशिष्टः संन्यस्य जात-
रूपधरो भवति स ज्ञानवैराग्यसंन्यासी । ब्रह्मचर्यं
समाप्य गृही भूत्वा वानप्रस्थाश्रममेत्य वैराग्या-
भावेऽप्याश्रमक्रमानुसारेण यः संन्यस्यति स कर्म-
संन्यासी ।

संन्यासः षड्विधो भवति कुटीचकबहूदकहंस-
परमहंसतुरीयातीतावधूता इति । कुटीचकः शि-
खायज्ञोपवीती दण्डकमण्डलुधरः कौपीनशाटी-
कन्थाधरः पितृमातृगुर्वाराधनपरः पिठरखनित्रशि-
क्यादिमात्रसाधनपर एकत्रान्नादनपरः श्वेतोर्ध्व-
पुण्ड्रधारी त्रिदण्डः । बहूदकः शिखादिकन्थाधर-
स्त्रिपुण्ड्रधारी कुटीचकवत्सर्वसमो मधुकरवृत्त्याष्टकब-
लाशी । हंसो जटाधारी त्रिपुण्ड्रोर्ध्वपुण्ड्रधार्य-
संकुप्तमाधूकरान्नाशी कौपीनखण्डतुण्डधारी । पर-

4—5. कर्मसंन्यासीति M.

6. M, Bk add स before संन्यासः. कुटीचको Tb.

7. °धूता इति G6, M; others °धूताश्चेति.

9—10. °शिक्यादिमन्त्रसाधन° Ta-b, Ga-c.

14. Gc omits माधूकर.

महंसः शिखायज्ञोपवीतरहितः पञ्चगृहेषु करपात्र्ये-
ककौपीनधारी शाटीमेकामेकं वैणवं दण्डमेकशा-
टीधरो वा भस्मोद्धूलनपरः सर्वत्यागी । तुरीया-
तीतो गोमुखवृत्त्या फलाहारी, अन्नाहारी चेद्गृह-
त्रये, देहमात्रावशिष्टो दिगम्बरः कुणपवच्छरीरवृ-
त्तिकः । अवधूतस्त्वनियमः पतिताभिः शस्तवर्जन-
पूर्वकं सर्ववर्णेष्वजगरवृत्त्याहारपरः स्वरूपानुसंधान-
परः ।

जगत्तावदिदं नाहं सवृक्षतृणपर्वतम् ।

यद्वाह्यं जडमत्यन्तं तत्स्यां कथमहं विभुः ।

कालेनाल्पेन विलयी देहो नाहमचेतनः ॥

जडया कर्णशङ्कुल्या कल्यमानः क्षणस्थया ।

1—2. °पात्र एक° G6, M.

4. गोमुखवृत्त्याहारी फलाहारी Gc.

5—6. °वृत्तिः for °वृत्तिकः G6.

10. तत्स्यात् Ta-b, Ga-c. Tb has विदुः with विभुः as a variant.

11. विलयाद् Tb.

12. कल्यमानः *ex conj.*; कल्यमान Tb; कल्पमान others,

शून्याकृतिः शून्यभवः शब्दो नाहमचेतनः ॥
 त्वचा क्षणविनाशिन्या प्राप्योऽप्राप्योऽयमन्यथा ।
 चित्प्रसादोपलब्धात्मा स्पर्शो नाहमचेतनः ॥
 लब्धात्मा जिह्वया तुच्छो लोलया लोलसत्तया ।
 स्वल्पस्पन्दो द्रव्यनिष्ठो रसो नाहमचेतनः ॥
 दृश्यदर्शनयोर्लीनं क्षयि क्षणविनाशिनोः ।
 केवले द्रष्टरि क्षीणं रूपं नाहमचेतनम् ॥
 नासया गन्धजडया क्षयिण्या परिकल्पितः ।
 पेलवोऽनियताकारो गन्धो नाहमचेतनः ॥
 निर्ममोऽमननः शान्तो गतपञ्चेन्द्रियभ्रमः ।
 शुद्धचेतन एवाहं कलाकलनवर्जितः ॥
 चेत्यवर्जितचिन्मात्रमहमेषोऽवभासकः ।
 सबाह्याभ्यन्तरव्यापी निष्कलोऽहं निरञ्जनः ।
 निर्विकल्पचिदाभास एक आत्मास्मि सर्वगः ॥

2. प्राप्तो Ga.

4. मन्दो for तुच्छो G6, M, Bk.

5. स्वल्पस्यन्दो Gc-6, B.

12. चेत्य *ex conj.*; texts read चैत्य (altered to चैत्त in Ga).

14. निर्विकल्पचिदा° Ga.

मयैव चेतनेनेमे सर्वे घटपटादयः ।
 सूर्यान्ता अवभास्यन्ते दीपेनेवात्मतेजसा ॥
 मयैवैताः स्फुरन्तीह विचित्रेन्द्रियवृत्तयः ।
 तेजसान्तःप्रकाशेन यथाग्निकणपङ्क्तयः ॥
 अनन्तानन्दसंभोगा परोपशमशालिनी ।
 शुद्धेयं चिन्मयी दृष्टिर्जयत्यखिलदृष्टिषु ॥
 सर्वभावान्तरस्थाय चेत्यमुक्तचिदात्मने ।
 प्रत्यक्चेतन्यरूपाय मह्यमेव नमो नमः ॥
 विचित्राः शक्तयः स्वच्छस्वमायानिर्विकारया ।
 चिता क्रियन्ते समया कलाकलनमुक्तया ॥
 कालत्रयमुपेक्षित्या हीनायाश्चेत्यबन्धनैः ।
 चित्तश्चेत्यमुपेक्षित्याः समतैवावशिष्यते ॥

2. अवभासन्ते Ta, Ga. दीपेनैवात्म° Tb.

3. विजितेन्द्रिय° Tb.

6. चिन्मया G6.

7. चेत्य *ex conj.*; नित्य Ga; चैत्य others.

9. स्वच्छस्वमाया *ex conj.*; स्वच्छसमया Ta; स्वच्छाः स्वमाया Tb; स्वच्छाः समया Gc; स्वच्छाः समा या others.

11. कालक्षयमुपे° G6; कालत्रयमुपे° Ta.

12. चेत्य *ex conj.*; texts read चैत्य (altered to चैत्त in Ga),

सा हि वाचामगम्यत्वादसत्तामिव शाश्वतीम् ।
 नैरात्म्यसिद्धान्तदशामुपयातेव शिष्यते ॥
 ईहानीहामयैरन्तर्या चिदावलिता मलैः ।
 सा चिन्नोत्पतितुं शक्ता पाशबद्धेव पक्षिणी ॥
 इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन जन्तवः ।
 धराविवरमग्नानां कीटानां समतां गताः ॥
 आत्मनेऽस्तु नमो मह्यमविच्छिन्नचिदात्मने ।
 परामृष्टोऽस्मि लब्धोऽस्मि प्रोदितोऽस्म्यचिरादहम् ॥
 उद्धृतोऽस्मि विकल्पेभ्यो योऽस्मि सोऽस्मि नमोऽस्तु ते ।
 तुभ्यं मह्यमनन्ताय मह्यं तुभ्यं चिदात्मने ॥

-
1. 'त्वादनन्तामिव G6
  2. नैरात्म° Gc-6, B   सिद्धान्त° G6, सिद्धात्म° Tb, Gc,
Bk.   °यातेव Ta, Ga, D4 ; °यात्यैव Tb ; °यातैव others.
  3. चिता° for चिदा° Tb text, Ga-6, D4, M, Bk.   °फलिता
Tb.   मतैः for मलैः G6.
  4. चिन्नोत्पतितुं *see conj.*, texts read चिन्नोत्पादितुं.
  5. समुद्धेन for समुत्थेन Tb
  6. धाराविवर° Gc
  7. अविच्छिन्न° Ta, Gc-6, B.
  9. उद्धृतो Ga ; उद्यतो G6.

नमस्तुभ्यं परेशाय नमो मह्यं शिवाय च ।
 तिष्ठन्नपि हि चासीनो गच्छन्नपि न गच्छति ।
 शान्तोऽपि व्यवहारस्थः कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥
 सुलभश्चायमत्यन्तं सुज्ञेयश्चासबन्धुवत् ।
 शरीरपद्मकुहरे सर्वेषामेव षट्पदः ॥
 न मे भोगस्थितौ वाञ्छा न मे भोगविसर्जने ।
 यदायाति तदायातु यत्प्रयाति प्रयातु तत् ॥
 मनसा मनसि च्छिन्ने निरहंकारतां गते ।
 भावेन गलिते भावे स्वस्थस्तिष्ठामि केवलः ॥
 निर्भावं निरहंकारं निर्मनस्कमनीहितम् ।
 केवलानन्दशुद्धात्मन्येव तिष्ठति मे रिपुः ॥
 तृष्णारज्जुगणं छित्त्वा मच्छरीरकपञ्जरात् ।

1. पराय for शिवाय Ga.

2. चासीनो *ex conj.*; नासीनो all.

6. च for मे¹ Ta. च for मे^a variant of Tb. ०विवर्जने
Ga-6.

9. स्वच्छः for स्वस्थः Ta.

11. केवलानन्द° G6, M; केवलस्पन्द° Ta; केवलास्पन्द° others.

शुद्धात्मा स्वेव Tb.

12. गुणं for गणं Ta. भित्त्वा for छित्त्वा Tb.

न जाने क्व गतोऽङ्गीय निरहंकारपक्षिणी ॥
 यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
 यः समः सर्वभूतेषु जीवितं तस्य शोभते ॥
 योऽन्तःशीतलया बुद्ध्या रागद्वेषविमुक्तया ।
 साक्षिवत्पश्यतीदं हि जीवितं तस्य शोभते ॥
 येन सम्यक्परिज्ञाय हेयोपादेयमुज्झता ।
 चित्तस्यान्तेऽर्पितं चित्तं जीवितं तस्य शोभते ॥
 ग्राह्यग्राहकसंबन्धे क्षीणे शान्तिरुदेत्यलम् ।
 स्थितिमभ्यागता शान्तिर्मोक्षनाम्नाभिधीयते ॥
 भ्रष्टबीजोपमा भूयोजन्माङ्कुरविवर्जिता ।
 हृदि जीवद्विमुक्तानां शुद्धा भवति वासना ॥
 पावनी परमोदारा शुद्धसत्त्वानुपातिनी ।
 आत्मध्यानमयी नित्या सुषुप्तिस्थेव तिष्ठति ॥
 चेतनं चित्तरिक्तं हि प्रत्यक्चेतनमुच्यते ।
 निर्मनस्कस्वभावत्वान्न तत्र कलनामलम् ॥

6. 'मुज्झिता' Tb, Ga, D4; 'वर्जिता' Gc.

7. चित्तस्यान्तर्हितं Ta.

9. मोक्षनाम्नाभिधीयते *et conj.*, 'नाम्यभि' M; 'नामाभि' others.

सा सत्यता सा शिवता सावस्था पारमार्थिकी ।
 सर्वज्ञता सा संतृप्तिर्ननु यत्र मनः क्षतम् ॥
 प्रलपन्विस्तृजन्गृह्णन्निमिषन्निमिषन्नपि ।
 निरस्तमननानन्दः संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥
 मलं संवेद्यमुत्सृज्य मनो निर्मूलयन्परम् ।
 आशापाशानलं छित्त्वा संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥
 अशुभाशुभसंकल्पः संशान्तोऽस्मि निरामयः ।
 नष्टेष्टानिष्टकलनः संविन्मात्रपरोऽस्म्यहम् ॥
 आत्मतापरते त्यक्त्वा निर्विभागो जगत्स्थितौ ।
 वज्रस्तम्भवदात्मानमवलम्ब्य स्थितोऽस्म्यहम् ।
 निर्मलायां निराशायां स्वसंवितां स्थितोऽस्म्यहम् ॥
 ईहितानीहितैर्मुक्तो हेयोपादेयवर्जितः ।
 कदान्तस्तोषमेष्यामि स्वप्रकाशपदे स्थितः ॥

-
1. पर for पार Ta, Ga-6. °मार्थिकी Ga-6, M ; °मात्मिकी Ta-b, D4, Ge ; °मात्मिकी B.
 6. आशापाशमलं Ga-6, M.
 7. No Visarga in Ta ; expunged in D4.
 10. स्थितो Ge.
 11. This HS1. is missing in G6.

कदोपशान्तमननो धरणीधरकन्दरे ।

समेष्यामि शिलासाम्यं निर्विकल्पसमाधिना ॥

निरंशध्यानविश्रान्तिमूकस्य मम मस्तके ।

कदा तार्णं करिष्यन्ति कुलायं वनपुत्रिकाः ॥

संकल्पपादपं तृष्णालतं छित्त्वा मनोवनम् ।

विततां भुवमासाद्य विहरामि यथासुखम् ॥

पदं तदनुयातोऽस्मि केवलोऽस्मि जयाम्यहम् ।

निर्वाणोऽस्मि निरीहोऽस्मि निरंशोऽस्मि निरीप्सितः ॥

स्वच्छतोर्जितता सत्ता हृद्यता सत्यता ज्ञता ।

आनन्दितोपशमिता सदाप्रमुदितोदिता ।

पूर्णतोदारता सत्या कान्तिसत्ता सदैकता ॥

1. °धरणीधरकोटरे G6, D4, Tb text, M.

3. निराशध्यान° Ta, Gc. विक्रान्ति for विश्रान्ति G6, M.

5. वनोपमम् for मनोवनम् M.

8. निरंशो for निर्वाणो variant of Tb. निराशो for निरंशो Gc.

9. स्वच्छतोर्मिततं Ta. सत्यवाक्यता for सत्यता ज्ञता G6, M.

10. आनन्दतो° Ta, variant of Tb ; अनादितो° Bk. °शमिता *ex conj.* ; °शमना Gc ; °शमता others.

11. शान्तिसत्ता G6, M.

इत्येवं चिन्तयन्मिभक्षुः स्वरूपस्थितिमञ्जसा ।

निर्विकल्पस्वरूपज्ञो निर्विकल्पो बभूव ह ॥

आतुरो जीवति चेत्क्रमसंन्यासः कर्तव्यः । न
शूद्रस्त्रीपतितोदक्यासंभाषणम् । न यतेर्देवपूजा
उत्सवदर्शनम् । तस्मान्न संन्यास एष लोकः ।
आतुरकुटीचकयोर्भूलोकभुवलोकौ । बहूदकस्य स्वर्ग-
लोकः । हंसस्य तपोलोकः । परमहंसस्य सत्य-
लोकः । तुरीयातीतावधूतयोः स्वात्मन्येव कैवल्यं
स्वरूपानुसंधानेन भ्रमरकीटन्यायवत् । स्वरूपानुसं-
धानव्यतिरिक्तान्यशास्त्राभ्यास उष्ट्रकुङ्कुमभारवद्वयर्थः ।

2. स्वरूपज्ञ° G6, M; स्वरूपतो Ta; स्वरूपस्थोज्ञो (!) Gc.
हेति for ह M; हीति G6.

4—5. 'पूजा उत्सव° *ex conj.*; 'पूजोत्सव Ga; 'पूजानुत्सव° others.
तस्मान्नसंन्यास एष लोकः *ex conj.*; तस्मान्न संन्यास एकलोकः Ga;
तस्मान्न संन्यासमेष लोकः G6, M; तस्मान्न संन्यासमेव लोकः variant
of Tb; तस्मान्न संन्यासमेकलोकः others.

6—7. स्वर्लोकः Ga.

10. °भ्यास उष्ट्र° *ex conj.*; °भ्यासैरुष्ट्र° all. व्यर्थता for व्यर्थः
G6, M.

न योगशास्त्रप्रवृत्तिर्न सांख्यशास्त्राभ्यासो न मन्त्र-
तन्त्रव्यापारो नेतरशास्त्रप्रवृत्तिर्यतेरस्ति, अस्ति चेच्छ-
वालंकारवत् । कर्माचारविद्यादूरः । न परिव्राणना-
मसंकीर्तनपरः । यद्यत्कर्म करोति तत्तत्फलमनु-
भवति । एरण्डतैलफेनवत्सर्वं परित्यजेत् । न दे-
वताप्रसादग्रहणम् । न बाह्यदेवाभ्यर्चनं कुर्यात् ।
स्वव्यतिरिक्तं सर्वं त्यक्त्वा मधुकरवृत्त्याहारमाहर-
न्कृशो भूत्वा मेदोवृद्धिमकुर्वन्विहरेत् । माधूकरेण
करपात्रेणास्यपात्रेण वा कालं नयेत् । आत्म-
संमितमाहारमाहरेदात्मवान्यतिः ।

आहारस्य च भागौ द्वौ तृतीयमुदकस्य च ।

वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

2. Ge and variant of Tb omit अस्ति^२.

3. कर्माचारविद्यारूपः G6; कर्माचारदूरहा D4. स for न G6.

4. परः । यद्यत्कर्म Ga, D4; परो यद्यत्कर्म others.

6. बाह्यदेवतार्चनं G6, D4; बाह्यदेवार्चनं M.

8. कृशी for कृशो G6, M.

9. करपात्रेणान्यपात्रेण G6, M.

12. संचारणा° D4; संचलना° G6.

भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नाशी भवेत्कचित् ।
 निरीक्षन्ते त्वनुद्विग्नास्तद्गृहं यत्नतो व्रजेत् ॥
 पञ्चसप्तगृहाणां तु भिक्षामिच्छेत्क्रियावताम् ।
 गोदोहमात्रमाकाङ्क्षेन्निष्क्रान्तो न पुनर्व्रजेत् ॥
 नक्ताद्वरश्चोपवास उपवासादयाचितम् ।
 अयाचिताद्वरं भैक्षं तस्माद्भैक्षेण वर्तयेत् ॥
 नैव सव्यापसव्येन भिक्षाकाले विशेद्गृहान् ।
 नातिक्रमेद्गृहं मोहाद्यत्र दोषो न विद्यते ॥
 श्रोत्रियान्नं न भिक्षेत श्रद्धाभक्तिबहिष्कृतम् ।
 ब्राह्मण्यापि गृहे भिक्षेच्छ्रद्धाभक्तिपुरस्कृते ॥
 माधूकरमसंकृतं प्राक्प्रणीतमयाचितम् ।
 तात्कालिकं चोपपन्नं भैक्षं पञ्चविधं स्मृतम् ॥

1. वर्तयन्नित्यं G6.

2. तत्र हि for तद्गृहं T'a.

5. सक्ताद् for नक्ताद् variant of T'b. अयाचितम् (altered from °चितः) D4 ; अयाचितः others.

6. अयाचितात्परं T'a, G'a, D4.

7. विशेद्गृहं G6.

8. नातिक्रमेद् T'a-b, Gc-6.

12. भैक्ष्यं D4.

मनःसंकल्परहितांस्त्रीन्गृहान्पञ्च सप्त वा ।
 मधुमक्षिकवत्कृत्वा माधूकरमिति स्मृतम् ॥
 प्रातःकाले च पूर्वैद्युर्यज्ञैः प्रार्थितं मुहुः ।
 तद्भैक्षं प्राक्प्रणीतं स्यात्स्थितिं कुर्यात्तथापि वा ॥
 भिक्षाटनसमुद्योगाद्येन केन निमन्त्रितम् ।
 अयाचितं तु तद्भैक्षं भोक्तव्यं च मुमुक्षुभिः ॥
 उपस्थानेन यत्प्रोक्तं भिक्षार्थं ब्राह्मणेन तत् ।
 तात्कालिकमिति ख्यातं भोक्तव्यं यतिभिः सदा ॥
 सिद्धमन्नं यदानीतं ब्राह्मणेन मठं प्रति ।
 उपपन्नमिति प्राहुर्मुनयो मोक्षकाङ्क्षिणः ॥
 चरेन्माधूकरं भैक्षं यतिर्ल्लेच्छकुलादपि ।
 एकान्नं न तु भुञ्जीत बृहस्पतिसमादपि ।
 याचितायाचिताभ्यां च भिक्षाभ्यां कल्पयेत्स्थितिम् ॥

-
1. रहितान् त्रीन् all save Tb, Gc, B.
  4. स्याच्छित्तं G6, M. कुर्यादथापि वा M.
  5. °समुद्भोगाद् G6, M. नियन्त्रितम् G6 ; निमन्त्रितः Gc.
  8. सदा Tb only ; others तदा.
  9. यदा नित्यं Gc.
  13. कल्पयेत्स्थितिम् Ta, Ga-6, M.

न वायुः स्पर्शदोषेण नाग्निर्दहनकर्मणा ।
 नापो मूत्रपुरीषाभ्यां नान्नदोषेण मस्करी ॥
 विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
 कालेऽपराह्णभूयिष्ठे भिक्षाचरणमाचरेत् ॥
 अभिशस्तं च पतितं पाषण्डं देवपूजकम् ।
 वर्जयित्वा चरेद्भैक्षं, सर्ववर्णेषु चापदि ॥
 घृतं श्वमूत्रसदृशं मधु स्यात्सुरया समम् ।
 तैलं सूकरमूत्रं स्यात्सूपं लशुनसंमितम् ॥
 माषापूपादि गोमांसं क्षीरं मूत्रसमं भवेत् ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन घृतादीन्वर्जयेद्यतिः ॥
 घृतसूपादिसंयुक्तमन्नं नाव्यात्कदाचन ॥
 पात्रमस्य भवेत्पाणिस्तेन नित्यं स्थितिं नयेत् ।
 पाणिपात्रश्चरन्योगी नासकृद्भैक्षमाचरेत् ॥

2. नाल्पो for नापो Ta.

3. व्यङ्गारे M. भुक्तवर्जिते Ta-b, G6.

4. ऽपराह्णभूयिष्ठे G6, M ; अपराह्णे भूयिष्ठे others.

6. भैक्ष्यं D4. वापदि Ta.

7. च मूत्र° for श्वमूत्र° D4, G6, M.

आस्येन तु यदाहारं गोवन्मृगयते मुनिः ।

तदा समः स्यात्सर्वेषु सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥

आज्यं रुधिरमिव त्यजेदेकत्रान्नं पललमिव ग-
न्धलेपनमशुद्धलेपनमिव क्षारमन्त्यजमिव वस्त्रमु-
च्छिष्टपात्रमिवाभ्यङ्गं स्त्रीसङ्गमिवोष्णोदकं मूत्रमिव
स्पृहां गोमांसमिव ज्ञातचरदेशं चण्डालवाटिका-
मिव स्त्रियमहिमिव सुवर्णं कालकूटमिव सभा-
स्थलं श्मशानस्थलमिव राजधानीं कुम्भीपाकमिव
शवपिण्डवदेकत्रान्नम् । न देवतार्चनम् । प्रपञ्च-
वृत्तिं परित्यज्य जीवन्मुक्तो भवेत् ।

आसनं पात्रलोपश्च संचयः शिष्यसंग्रहः ।

1. सदाहारः for यदाहारं G6.
2. कल्पत इति G6, M.
3. त्यजेदेकान्नं G6.
4. लेपन missing in Gc. अशुद्धि for अशुद्ध Ta-b, Gc,
- D4. क्षौरम् for क्षारम् Ta-b.
5. पात्र missing in Ga. °मिवोष्णोदकं *ex conj.* (p. २००,
1. 2); °मिव मित्राल्हादकरं G6; °मिव मित्राल्हादकं others.
6. स्पृहा Tb.
8. स्थानं for स्थलं Ta.
11. शिष्यसंग्रहः Ga, variant of Tb; others शिष्यसंचयः.

दिवास्वापो वृथालापो यतेर्वन्धकराणि षट् ॥
 वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानमासनं तदुदाहृतम् ॥
 उक्तालब्वादिपात्राणामलाभेऽन्यपरिग्रहः ।
 यतेः संव्यवहाराय पात्रलोपः स उच्यते ॥
 गृहीतस्य तु दण्डादेर्द्वितीयस्य परिग्रहः ।
 कालान्तरोपभोगार्थं संचयः परिकीर्तितः ॥
 शुश्रूषालाभपूजार्थं यशोऽर्थं वा परिग्रहः ।
 शिष्याणां न तु कारुण्याच्छिष्यसंग्रह ईरितः ॥
 विद्या दिवा प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ।
 विद्याभ्यासे प्रमादो यः स दिवास्वाप उच्यते ॥
 आध्यात्मिकीं कथां मुक्ता भिक्षावार्त्ता विना तथा ।
 अनुग्रहं परिग्रहं वृथाजल्पोऽन्य उच्यते ॥

3. अलाभेऽन्यपरिग्रहः G6, M, Bk; एकस्यापि न संग्रहः Ta, variant of Tb; एकस्यापि च संग्रहः Ga; एकस्यापीह संग्रहः others.

4. संव्यव° Ta, Gb, D4; सव्यव° others. 'हारार्थं for 'हाराय Tb text, G6, D4, M.

9. दिनं for दिवा Visv. p. १०५.

12. पथिग्रहं Visv. p. १०५. वृथाजल्पास्य G6.

एकान्नं मदमात्सर्यं गन्धपुष्पविभूषणम् ।
 ताम्बूलाभ्यञ्जने क्रीडा भोगाकाङ्क्षा रसायनम् ॥
 कत्थनं कुत्सनं स्वस्ति ज्योतिषं क्रयविक्रयम् ।
 क्रिया कर्मविवादश्च गुरुवाक्यविलङ्घनम् ॥
 संधिश्च विग्रहो यानं मञ्चकं शुक्लवस्त्रकम् ।
 शुक्रोत्सर्गो दिवास्वपो भिक्षाधारस्तु तैजसम् ॥
 विषं चैवायुधं बीजं हिंसा चेक्षादिमैथुनम् ।
 त्यक्तं संन्यासयोगेन गृहधर्मादिकं व्रतम् ॥
 गोत्रादिचरणं सर्वं पितृमातृकुलं धनम् ।
 प्रतिषिद्धानि चैतानि सेवमानो ब्रजेदधः ॥
 सुजीर्णोऽपि सुजीर्णासु विद्वान्स्त्रीषु न विश्वसेत् ।
 सुजीर्णास्वपि कन्थासु सज्जते जीर्णमम्बरम् ॥

1. गन्धं for गन्ध Ge. पुष्प for पुष्प D4.

2. °भ्यञ्जने Ga.

3. ज्योतिषं *ex conj.* (Visv. p. १०६ and १०७); ज्योतिश्च all.

7. Pāda² *ex conj.* (Visv. p. १०६); हिंसां (so) तैक्ष्ण्यं च मैथुनम् all.

8. त्यक्ता for त्यक्तं Ge. गृहधर्मादिकं G6; ग्राहधर्मादिकं Tb.

12. जीर्णमद्भुतं G6.

स्थावरं जङ्गमं बीजं तैजसं विषमायुधम् ।
 षडेतानि न गृहीयाद्यतिर्मूत्रपुरीषवत् ॥
 नैवाददीत पाथेयं यतिः किञ्चिदनापदि ।
 पक्वमापत्सु गृहीयाद्यावदन्नं न लभ्यते ॥
 नीरुजश्च युवा चैव भिक्षुर्नावसथे वसेत् ।
 परार्थं न प्रतिग्राह्यं, न दद्याच्च कथंचन ॥
 दैन्यभावात्तु भूतानां सौभगाय यतिश्चरेत् ।
 पक्वं वा यदि वापक्वं याचमानो व्रजेदधः ॥
 अन्नदानपरो भिक्षुर्वस्त्रादीनां प्रतिग्रही ।
 आविकं वानाविकं वा तथा पट्टपटानपि ॥
 प्रतिगृह्य यतिश्चैतान्पतत्येव न संशयः ।

3. किञ्चन नापदि M.

4. यावदन्नोपपद्यते Ta; यावदन्नोपभुज्यते Gc, variant of Tb;
 यावदन्नं न लिप्यते Tb text; यदन्नं नोपलभ्यते Gb, M; यदन्नं नोप-
 भुज्यते G6; यावदन्नोपभुज्यते Visv. p. १०७.

7. संविभागं for सौभगाय Visv. p. १०७.

8. यद्यपक्वं वा for यदि वापक्वं Ga, variant of Tb.

9. अन्नपानपरो Ga, B८; अन्नपारपरो G6. प्रतिग्रहे Tb.

10. पटु for पट्ट all save Ta (?), Tb, B. ०द्यटानपि Tb.

अद्वैतं नावमाश्रित्य जीवन्मुक्तत्वमाप्नुयात् ॥
 वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत्कायदण्डे त्वभोजनम् ।
 मानसे तु कृते दण्डे प्राणायामो विधीयते ॥
 कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
 तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥
 रथ्यायां बहुवस्त्राणि भिक्षा सर्वत्र लभ्यते ।
 भूमिः शय्यास्ति विस्तीर्णा यतयः केन दुःखिताः ॥
 प्रपञ्चमखिलं यस्तु ज्ञानाग्नौ जुहुयाद्यतिः ।
 आत्मन्यग्नीन्समारोप्य सोऽग्निहोत्री महायतिः ॥
 प्रवृत्तिर्द्विविधा प्रोक्ता मार्जारी चैव वानरी ।
 ज्ञानाभ्यासवतामोतुर्वानरी भाक्तमेव च ॥
 नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।
 जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥

1. यानम् for नावम् G6; भावम् D4.

9. आत्मनोऽग्निं G6; आत्मन्यग्निं Tb.

11. ज्ञानाभ्यासवतो मोक्तुः Ga. हि for च Gc.

12. नान्यायेन च पृच्छतः M.

13. लोक आचरेत् Ga (cf. Manu II, 110); लोकमाचरेत् others.

सर्वेषामेव पापानां संघाते समुपस्थिते ।
 तारं द्वादशसाहस्रमभ्यसेच्छेदनं हि तत् ॥
 यस्तु द्वादशसाहस्रं प्रणवं जपतेऽन्वहम् ।
 तस्य द्वादशभिर्मासैः परं ब्रह्म प्रकाशते ॥

इत्युपनिषत् ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

ॐ । आप्यायन्त्विति शान्तिः ।

संन्यासोपनिषत्समाप्ता ॥

1. लोकानां for पापानां G6. संघाते Tb text, D4.

4. अस्य for तस्य Ta.

4—5. प्रकाशत इत्युपनिषत् Tb, Gc, M.

6. इति द्वितीयोऽध्यायः missing in Tb, Gc; इति संन्यासोपनिषदि
 द्वितीयोऽध्यायः † G6, M.

7. No Śānti in Tb, G6.

परमहंसपरिश्रजकोपनिषत्

अथ परमहंसपरिव्राजकोपनिषत्

ॐ । भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

ॐ । अथ पितामहः स्वपितरमादिनारायण-
मुपसमेत्य प्रणम्य पप्रच्छ । भगवन् त्वन्मुखाद्ब्र-
णार्श्रमधर्मक्रमं सर्वं श्रुतं विदितमवगतम् ।
इदानीं परमहंसपरिव्राजकलक्षणं वेदितुमिच्छामि ।
कः परिव्रजनाधिकारी कीदृशं परिव्राजकलक्षणं
कः परमहंसः परिव्रजकत्वं कथं तत्सर्वं मे ब्रू-
हीति । स होवाच भगवानादिनारायणः ।

सद्गुरुसमीपे सकलविद्यापरिश्रमज्ञो भूत्वा वि-

---

3. Before the S'ānti T'b and B have the S'loka : परिव्राज्य-
धर्मवन्तो यज्ज्ञानाद्ब्रह्मतां ययुः । तद्ब्रह्म प्रणवैकार्यं (र्थः T'b) तुर्यतुर्यहरिं
भजे ॥.

8. परिव्राजनाधिकारी T'a, g.

द्वांसर्वमैहिकामुष्मिकसुखश्रमं ज्ञात्वैषणात्रयवास-
नात्रयममत्वाहंकारादिकं वमनान्नमिव हेयमुपगम्य
मोक्षमार्गेकसाधनो ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवे-
द्गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्या-
देव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वा । अथ पुनरव्रती वा
व्रती वा स्नातको वास्नातको वोत्पन्नाग्निरनग्निको
वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत् । इति बुद्ध्या
सर्वसंसारेषु विरक्तो ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो वा
पितरं मातरं कलत्रं पुत्रमाप्तबन्धुवर्गं तदभावे
शिष्यं सहवासिनं वानुमोदयित्वा [प्रव्रजेत्] ।
तद्वैके प्राजापत्यामेवेष्टिं कुर्वन्ति । तदु तथा न
कुर्यात् । आग्नेयीमेव कुर्यात् । अग्निर्हि प्राणः ।

1. ज्ञात्वा एषणा° D4; ज्ञात्वा ईषणा° Ga; ज्ञात्वैषणा° M.

2. मत्वा for अमत्वा Tb. वान्तान्नमिव M. हेयमधिगम्य
G6, M, B.

6. उत्पन्नाग्निः *ca conj.* (Jāb. Up.); उत्सन्नाग्निः all.

7. विरज्येत् G6, M. बुद्ध्या D4.

10. चानुमोदयित्वा Tb प्रव्रजेत् added *ca conj.*

11. तदेके Tb.

12. आग्नेयीमेव *ex conj.* (Jāb. Up.); आग्नेयामेव all.

प्राणमेवैतया करोति । त्रैधातवीयामेव कुर्यात् ।
एत एव त्रयो धातवो यदुत सत्त्वं रजस्तम
इति ।

अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नग्न आरोहाथा नो वर्धया रयिम् ॥

इत्यनेन मन्त्रेणाग्निमाजिघ्रेत् । एष वा अग्ने-
र्योनिर्यः प्राणः, प्राणं गच्छ स्वां योनिं गच्छ
स्वाहेत्येवमेवैतदाह ।

ग्रामाच्छ्रोत्रियागारादग्निमाहृत्य स्वविध्युक्तक्रमेण
पूर्ववदग्निमाजिघ्रेत् । यद्यातुरो वाग्निं न विन्दे-
दप्सु जुहुयात् । आपो वै सर्वा देवताः, सर्वा-
भ्यो देवताभ्यो जुहोमि स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्रा-
श्नीयात्साज्यं हविरनामयम् । एष विधिर्वीराध्वाने
वानाशके वापां प्रवेशे वाग्निप्रवेशे वा महाप्रस्थाने

1. त्रैधा तदीयामेव G6, M; त्रैधा तदीयामेव Tb, B.

2. एत एव *et conj.* (Jāb. Up.); एतयैव all.

10. यद्यातुरे Ta; यद्यातुरे Tb, Ga. g.

13. वीरोध्वाने Ga, g, M.

14. वा सांप्रवेशे for वापां प्रवेशे G6, M; वा संप्रवेशे B.

वा । यद्यातुरः स्यान्मनसा वाचा वा संन्यसेत् ।
एष पन्थाः ।

स्वस्थः क्रमेणैव चेदात्मश्राद्धं विरजाहोमं कृ-
त्वा, अग्निमात्मन्यारोप्य, लौकिकवैदिकसामर्थ्यं
स्वचतुर्दशकरणप्रवृत्तिं च पुत्रे समारोप्य तदभावे
शिष्ये वा तदभावे स्वात्मन्येव वा, ब्रह्मा त्वं
यज्ञस्त्वमित्यभिमन्त्र्य ब्रह्मभावनया ध्यात्वा, सा-
वित्रीप्रवेशपूर्वकमप्सु सर्वविद्यार्थस्वरूपां ब्राह्मण्या-
धारां वेदमातरं क्रमाद्व्याहृतिषु त्रिषु प्रविलाप्य,
व्याहृतित्रयमकारोकारमकारेषु प्रविलाप्य, तत्साव-
धानेनापः प्राश्य, प्रणवेन शिखामुत्कृष्य, यज्ञोप-

वाप्सुप्रवेशे for वाग्निप्रवेशे Ta, Ga, g.

1. No वा' in G6.

2. पन्थाः Ga, M, B ; others पन्था.

3. स्वस्थक्रमेणैव Ta, Ga, g, B ; स्वस्थः क्रमेण (no एव) G6.

5. स चतुर्दश Tb.

8. सर्वविद्यार्थः स्वरूपां Tb, D4.

9. त्रिषु for तिसृषु all save g ; missing in g.

11. °धानेनापः Tb, G6, g ; others °धनेनापः. उत्कृत्य for

उत्कृष्य Ga,

वीतं छित्वा, वस्त्रमपि भूमौ वाप्सु वा विसृज्य,
 ओं भूः स्वाहा ओं भुवः स्वाहा ओं सुवः
 स्वाहेत्यनेन जातरूपधरो भूत्वा, स्वरूपं ध्यायन्,
 पुनः पृथक्प्रणवव्याहृतिपूर्वकं मनसा वचसापि
 संन्यस्तं मया संन्यस्तं मया संन्यस्तं मयेति
 मन्द्रमध्यमतारध्वनिभिस्त्रिवारं त्रिगुणीकृतप्रेषोच्चारणं
 कृत्वा, प्रणवैकध्यानपरायणः सन्नभयं सर्वभूतेभ्यो
 मत्तः स्वाहेत्यूर्ध्वबाहुर्भूत्वा, ब्रह्माहमस्मीति तत्त्वम-
 स्यादिवाक्यार्थस्वरूपानुसंधानं कुर्वन्नुदीचीं दिशं
 गच्छेज्जातरूपधरश्चरेत् । एष संन्यासः ।

तदधिकारी न भवेद्यदि, गृहस्थप्रार्थनापूर्व-

-
1. भूमावप्सु Ta-b.
  4. पुनः for पृथक् G6, M.   प्रणवं for प्रणव Tb, G6, M.
 वाचा for वचसा Ga-6.
  6. मन्द for मन्द्र g, D4.   कर for तार variant of Tb ;
 कण्ठ G6, M.   कृत्य for कृत Tb ; कृतं Ga, g.   प्रेषो° Ga,
 g ; others प्रेषो°.
  9. स्वरूपसंधानं M.
  11. तदधिकारी भवेद्यदि G6, M.   गृहस्थः प्रार्थना° M.

कमभयं सर्वभूतेभ्यो मत्तः सर्वं प्रवर्तते सखा
 मा गोपायौजः सखा योऽसीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्र-
 द्नः शर्म मे भव यत्पापं तन्निवारयेत्यनेन मन्त्रेण
 प्रणवपूर्वकं सलक्षणं वैणवं दण्डं कटिसूत्रं कौ-
 पीनं कमण्डलुं विवर्णवस्त्रमेकं परिगृह्य, सद्गुरुमुप-
 गम्य नत्वा, गुरुमुखात्तत्त्वमसीति महावाक्यं प्रण-
 वपूर्वकमुपलभ्य, अथ जीर्णवस्त्रवल्कलाजिनं धृत्वा,
 अथ जलावतरणमूर्ध्वगमनमेकभिक्षां परित्यज्य, त्रि-
 कालस्नानमाचरन्, वेदान्तश्रवणपूर्वकं प्रणवानु-
 ष्ठानं कुर्वन्, ब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नः, स्वाभिमत-
 मात्मनि गोपयित्वा, निर्ममोऽध्यात्मनिष्ठः, काम-

-
- 2 गोपायौजः *et conj.*; गोपायोजः *all.*
  3. पापं निवारय G6, M.
  4. सलक्षणवैणवं G6. वैणवदण्डं Ga, g.
  5. विवर्णं Ta.
  - 6 No महा in G6, M.
  8. एकभिक्ष्यां D4.
  9. °कालं स्नानम् G6. No पूर्वकं Ta.
  10. ब्रह्ममार्गेण *for* ब्रह्ममार्गे D4.
  11. गोपयित्वा *all* (read गोपायित्वा?).

क्रोधलोभमोहमदमात्सर्यदम्भदर्पाहंकारासूयागर्वे -
 छाद्वेषहर्षामर्षममत्वादींश्च हित्वा, ज्ञानवैराग्ययुक्तो
 वित्तस्त्रीपराङ्मुखः शुद्धमानसः सर्वोपनिषदर्थमा-
 लोच्य, ब्रह्मचर्यापरिग्रहाहिंसासत्यं यत्नेन रक्षञ्जिते-
 न्द्रियो, बहिरन्तःस्नेहवर्जितः, शरीरसंधारणार्थमेव
 चतुर्षु वर्णेष्वभिःशस्तपतितवर्जितेषु शुचिरद्रोही
 भैक्षान्नो ब्रह्मभूयाय भवति । सर्वेषु कालेषु
 लाभालाभौ समौ कृत्वा, करपात्रमाधूकरेणान्न-
 मश्नन्, मेदोवृद्धिमकुर्वन्, कृशो भूत्वा, ब्रह्मा-
 हमस्मीति भावयन्, गुर्वर्थं ग्राममुपेत्य, ध्रुवशी-

3. विरक्तः स्त्री° Ga.

3—4. आलोक्य Tb.

4. °सत्यं च यत्नेन Tb. रक्षन् B; others रक्षयन्.

5. विवर्जितः for वर्जितः Ga. °संधारणार्थमेव *ea conj.*;

°संधारणार्थं वा all.

6. अभिशप्त M; अभिशस्ति G6. शुचिरद्रोही D4 only; पशु-
 रद्रोही others (°द्रोहो Ta).

7. भैक्षान्नो *ea conj.* (Jāb. Up.); texts have भैक्षमाणो.

8. कृत्वा *ea conj.*; भूत्वा all.

लोऽष्टौ मासानेकाकी चरेद्, द्वावेव वाचरेत् ।

यदालंबुद्धिर्भवेत्तदा कुटीचको वा बहूदको वा
हंसो वा परमहंसो वा तत्तन्मन्त्रपूर्वकं कटिसूत्रं
कौपीनं दण्डं कमण्डलुं सर्वमप्सु विसृज्याथ
जातरूपधरश्चरेत् । ग्राम एकरात्रं तीर्थे त्रिरात्रं
पत्तने पञ्चरात्रं क्षेत्रे सप्तरात्रमनिकेतः स्थिरम-
तिरनग्निसेवी निर्विकारो नियमानियममुत्सृज्य प्रा-
णसंधारणार्थमनियमेन लाभालाभौ समौ कृत्वा
गोवृत्त्या भैक्षमाचरन्नुदकस्थलकमण्डलुरबाधकरह-
स्यस्थलवासो न पुनर्लाभालाभरतः शुभाशुभकर्म-
निर्मूलनपरः सर्वत्र भूतलशयनः क्षौरकर्मपरित्यक्तो

1. मासानेकाकी *ex conj.*; मास्येकाकी *all.*

5. तीरे *for* तीर्थे G6, M.

8. अनियमेन *ex conj.* (p. २४३, l. 5); अयमेव *all.* कृत्वा
ex conj.; भूत्वा *all.*

9. भैक्ष्यम् D4. उदरस्थल G6. असाधक *for* अबाधक Ta.

11. भूतलशयनमक्षौरं कर्म° G6, M; भूतलशयनोऽक्षौरकर्म° Tb;
भूतलशयनः क्षौरं कर्म° Bk. परित्यक्ते Ga.

युक्तचातुर्मास्यव्रतनियमः शुक्लध्यानपरायणोऽर्थस्त्री-
 पुरपराङ्मुखोऽनुन्मत्तोऽप्युन्मत्तवदाचरन्नव्यक्तलिङ्गो
 ऽव्यक्ताचारो दिवानक्तं समत्वेनास्वप्नः स्वरूपानु-
 संधानब्रह्मप्रणवध्यानमार्गेणावहितः संन्यासेन देह-
 त्यागं करोति स परमहंसपरिव्राजको भवति ।

भगवन् ब्रह्मप्रणवः कीदृश इति ब्रह्मा पृच्छ-
 ति । स होवाच नारायणः । ब्रह्मप्रणवः षोड-
 शमात्रात्मकः सोऽवस्थाचतुष्टयचतुष्टयगोचरः । जा-
 ग्रदवस्थायां जाग्रदादिचतस्रोऽवस्थाः स्वप्ने स्वप्ना-
 दिचतस्रोऽवस्थाः सुषुप्तौ सुषुप्त्यादिचतस्रोऽवस्था-
 स्तुरीये तुरीयादिचतस्रोऽवस्था भवन्तीति । जा-

1. युक्त for युक्त Ta-b, Ga, D4. No व्रत in Ta.

2. No पुर in G6. ऽनुन्मत्तोन्मत्तवद् Ta, G6, D4; ऽनुन्मत्त
 उन्मत्तवद् Ga.

3. दिवानक्तं समत्वेनास्वप्नः Tb, Ga; दिवा नक्तमपि वास्वप्नः G6,
 M, Bk; दिवानक्तसमत्वेनास्वप्नः others.

4. 'संधानो ब्रह्मप्रणव' Tb.

6. ब्रह्मप्रणवस्वरूपः कीदृश G6.

8. चतुष्टय^२ missing in Tb.

11. No इति in G6.

ग्रदवस्थायां विश्वस्य चातुर्विध्यं विश्वविश्वो विश्वतैजसो विश्वप्राज्ञो विश्वतुरीय इति । स्वप्नावस्थायां तैजसस्य चातुर्विध्यं तैजसविश्वस्तैजसस्तैजसस्तैजसप्राज्ञस्तैजसतुरीय इति । सुषुप्त्यवस्थायां प्राज्ञस्य चातुर्विध्यं प्राज्ञविश्वः प्राज्ञतैजसः प्राज्ञप्राज्ञः प्राज्ञतुरीय इति । तुरीयावस्थायां तुरीयस्य चातुर्विध्यं तुरीयविश्वस्तुरीयतैजसस्तुरीयप्राज्ञस्तुरीयतुरीय इति । ते क्रमेण षोडशमात्रारूढाः । अकारे जाग्रद्विश्व उकारे जाग्रदतैजसो मकारे जाग्रत्प्राज्ञ अर्धमात्रायां जाग्रत्तुरीयो बिन्दौ स्वप्नविश्वो नादे स्वप्नतैजसः कलायां स्वप्नप्राज्ञः कलातीते स्वप्नतुरीयः शान्तौ सुषुप्तविश्वः शान्त्यतीते सुषुप्ततैजस उन्मन्यां सुषुप्तप्राज्ञो मनोन्मन्यां सुषुप्ततुरीयः पुर्यां तुरीयविश्वो मध्यमायां तुरीयतैजसः पश्यन्त्यां तुरीयप्राज्ञः परायां तुरीय-

7. चातुर्विध्यं च तुरीय° G6, M.

12. कलातीते all (read कलातीतायां ? cf. p. २०८, l. 7).

12—13. शान्त्यतीते all (read शान्त्यतीतायां ? cf. p. २०८, l. 8).

तुरीयः । जाग्रन्मात्राचतुष्टयमकारांशं स्वप्नमात्रा-
चतुष्टयमुकारांशं सुषुप्तिमात्राचतुष्टयं मकारांशं तु-
रीयमात्राचतुष्टयमर्धमात्रांशम् । अयमेव ब्रह्मप्रणवः ।
स परमहंसतुरीयातीतावधूतैरुपास्यः । तेनैव ब्रह्म
प्रकाशते । तेन विदेहमुक्तिः ।

भगवन् कथमयज्ञोपवीत्यशिखी सर्वकर्मपरित्यक्तः
कथं ब्रह्मनिष्ठापरः कथं ब्राह्मण इति ब्रह्मा पृ-
च्छति । स होवाच विष्णुः । भो भोऽर्भक य-
स्यास्त्यद्वैतमात्मज्ञानं तदेव यज्ञोपवीतम् । तस्य
ध्याननिष्ठैव शिखा । तत्कर्म पवित्रम् । स सर्व-
कर्मकृत्स ब्राह्मणः स ब्रह्मनिष्ठापरः स देवः स
ऋषिः स श्रेष्ठः स एव सर्वज्येष्ठः स एव जग-
द्गुरुः स एवाहं विद्धि । लोके परमहंसपरिव्राज-

1—3. °कारांशः for °कारांशं Ga (four times).

8. भोऽर्भक्त all (read भो अर्भक्त ?).

10. ज्ञाननिष्ठैव Ga. पवित्रं G6 ; others सपवित्रं.

11. सर्वदेवः for देवः G6.

12—13. सर्वजगद्गुरुः for जगद्गुरुः G6.

को दुर्लभतरः । यद्येकोऽस्ति स एव नित्यपूतः
 स एव वेदपुरुषः । महापुरुषो यस्तच्चित्तं मय्ये-
 वावतिष्ठते । अहं च तस्मिन्नेवावस्थितः । स
 एव नित्यतृप्तः स शीतोष्णसुखदुःखमानावमानव-
 र्जितः स निन्दामर्षसहिष्णुः स षडूर्मिवर्जितः
 षड्भावविकारशून्यः स ज्येष्ठाज्येष्ठव्यवधानरहितः
 स स्वव्यतिरेकेण नान्यद्रष्टा, आशाम्बरो ननमस्कारो
 नस्वाहाकारो नस्वधाकारश्च न विसर्जनपरो नि-
 न्दास्तुतिव्यतिरिक्तो न मन्त्रतन्त्रोपासको देवा-
 न्तरध्यानशून्यो लक्ष्यालक्ष्यनिवर्तकः सर्वोपरतः ।
 स सच्चिदानन्दाद्वयचिद्धनः । संपूर्णानन्दैकबोधो
 ब्रह्मैवाहमस्मीत्यनवरतं ब्रह्मप्रणवानुसंधानेन यः

5. निन्दामर्षसहिष्णुः Tb, G6, M. No स^० in D4.

9—10. देवतान्तर^० Ta-b, D4.

10. °निवर्तकः Ta-b, G6, M.

11. Tb, G6, M, D4 omit स. स पूर्णा^० Tb, G6, M, D4.

संपूर्णानन्दैकरसो यो ब्रह्मै^० Ta.

12. ब्रह्म चाहम् for ब्रह्मैवाहम् G6.

कृतकृत्यो भवति स परमहंसपरिव्राडित्युपनिषत् ॥

ॐ । भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

परमहंसपरिव्राजकोपनिषत्समाप्ता ॥

1. भवति स ह् परमहंस° B.
3. No S'ānti in Ta-b, Ga.

परब्रह्मोपनिषत्

अथ परब्रह्मोपनिषत्

ॐ । भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

ॐ । अथ हैनं महाशालः शौनको.....

.....[अयं खण्डो ब्रह्मोपनिषदारम्भे द्रष्टव्यः].....

.....जीवस्य ब्रह्मत्वमापादयति सत्यम् ॥१॥

अथास्य पुरुषस्यान्तःशिखोपवीतित्वम् । ब्राह्म-
णस्य मुमुक्षोरन्तःशिखोपवीतधारणम् । बहिर्लक्ष्य-
माणशिखायज्ञोपवीतधारणं कर्मिणो गृहस्थस्य ।

2. Before the S'anti Tb-16, B have the S'loka : परब्रह्मो-
पनिषदि वेद्या (वेदा T16) खण्डसुखाकृति । परिव्राजकहृद्रेयं (हृद्रेहं
Tb-16) परितस्त्रैपदं भजे ॥

7—8. सत्यमथास्य, etc., Ta-b-16 ; सत्त्वमथास्य, etc., others ;
numeral ours. 8. ष्वीतित्वम् *per conj.* ; ष्वीतत्वम् *all.* †

अन्तरूपवीतलक्षणं तु बहिस्तन्तुवदव्यक्तमन्तस्त-
त्वमेलनम् ।

न सन्नासन्न सदसद्भिन्नमभिन्नं न चोभयम् ।

न सभागं न निर्भागं न चाप्युभयरूपकम् ।

ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्धेयं मिथ्यात्वकारणादिति ॥

पञ्चपादब्रह्मणो न किञ्चन । चतुष्पादन्तर्वर्तिनो
ऽन्तर्जीवब्रह्मणश्चत्वारि स्थानानि । नाभिहृदयकण्ठ-
मूर्धसु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयावस्थाः, आहवनीय-
गार्हपत्यदक्षिणसभ्याग्निषु । जागरिते ब्रह्मा स्वप्ने
विष्णुः सुषुप्तौ रुद्रस्तुरीयमक्षरं चिन्मयम् । तस्मा-
च्चतुरवस्था चतुरङ्गुलवेष्टनमिव षण्णवतितत्त्वानि

3. भिन्नमभिन्नं *et conj.*; भिन्नाभिन्नं *all.*

5. 'विज्ञानाद्धेयं' M only; 'विज्ञानाद्देयं' Gc; 'विज्ञानसायं' T16;
'विज्ञानाद्देयं' others. मिथ्यात्म° Ta-b-16, Ga, d.

7. नाभिहृदय° Tb-16, Gc.

8. मूर्ध्निषु for मूर्धसु Tb-16, d (read मूर्ध्नि ?).

9. दक्षिण Ga, B; दक्षिणाग्नि Gc; दक्षिणा others.

10—11. तस्माच्चतुरवस्थासु चतुर° Tb, Gc, d; तस्माच्चतुरवस्थान-
चतुर° Ta; तस्माच्चतुरवस्थानाच्चतुर° Ga.

11. अङ्गुलि for अङ्गुल T16. Ta omits तत्त्वानि.

तन्तुवद्विभज्य, तदाहितं त्रिगुणीकृत्य द्वात्रिं-
 शत्तत्त्वनिष्कर्षमापाद्य, ज्ञानपूतं त्रिगुणस्वरूपं त्रि-
 मूर्तित्वं पृथग्विज्ञाय, नवब्रह्माख्यनवगुणोपेतं ज्ञात्वा,
 नवमानमितं [त्रिः] पुनस्त्रिगुणीकृत्य सूर्येन्द्रग्निकला-
 स्वरूपत्वेनैकीकृत्य, आद्यन्तयोरेकत्वमपि मध्ये त्रि-
 रावर्त्य ब्रह्मविष्णुमहेश्वरत्वमनुसंधाय, आद्यन्तमे-
 कीकृत्य चिद्वन्थावद्वैतग्रन्थिं कृत्वा, नाभ्यादिब्रह्म-
 विलप्रमाणं पृथक्पृथक्सप्तविंशतितत्त्वसंबन्धं त्रिगु-
 णोपेतं त्रिमूर्तिलक्षणलक्षितमप्येकत्वमापाद्य, वामां-
 सादिदक्षिणकट्यन्तं विभाव्य, आद्यन्तग्रहसंमेल-
 नमेवं ज्ञात्वा मूलमेकं, 'सर्वं मृन्मयं विज्ञातं
 स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव

2. ध्यानपूतं Ga.

4. °मितं त्रिः Ta only ; °मितस्त्रिः others.†

5. °स्वरूपत्वेकैकीकृत्य Tb. आद्यन्तयोरेक° *er conj.* ; आद्यन्त-
 रेक° all.

6. अनुसंध्यायाद्यन्तमे° Ga ; अनुसंधाद्यन्तमे° d.

11. एवं *ex conj.* ; एकं all (missing in Gc). सर्वं *er conj.* ;
 सत्त्वं Tb-16, d ; सत्यं others.

सत्यं', हंसेतिवर्णद्वयेनान्तःशिखोपवीतित्वं निश्चित्य, ब्राह्मणत्वं ब्रह्मध्यानार्हत्वं, यतित्वमलक्षितान्तःशिखोपवीतित्वम्, एवं बहिर्लक्षितकर्मशिखाज्ञानोपवीतं गृहस्थस्य, आभासब्राह्मणस्य केशसमूहशिखाप्रत्यक्षकार्पासतन्तुकृतोपवीतित्वम् । चतुर्गुणीकृत्य चतुर्विंशतितत्त्वापादनतन्तुकृत्यं, नवतत्त्वमेकमेव परं ब्रह्म, तत्प्रतिसरयोग्यत्वाद्बहुमार्गप्रवृत्तिं कल्पयन्ति । सर्वेषां ब्रह्मादीनां देवर्षीणां मनुष्याणां मुक्तिरेका ब्रह्मैकमेव ब्राह्मणत्वमेकमेव । वर्णाश्रमाचारविशेषाः पृथक्पृथक्, शिखायज्ञोपवीतं वर्णाश्रमिणामेकमेव, अपवर्गस्य यतेः शिखायज्ञोप-

---

1. °वीतत्त्वं Tb-16.

4. आभासब्राह्मणस्य Ta only, आभासब्राह्मणत्वस्य others.

5. °वीतित्वम् d only ; °वीतत्वम् others.

6—7 नवतत्त्वमेव परं Ga.

7. प्रसर for प्रतिसर T16.

9. मूर्तिरेका for मुक्तिरेका Ga-c, B.

10. यज्ञोपवीतं added *et conj.*†

11. एकैव for एकमेव Ga, M, B save क.

वीतमूलं प्रणवमेकमेव वदन्ति । हंसः शिखा,
 प्रणव उपवीतं, नादः संधानम् । एष धर्मो
 नेतरो धर्मः । तत्कथमिति । प्रणवो हंसो नाद-
 स्त्रिवृत्सूत्रं हृदि चैतन्ये तिष्ठति । त्रिविधं ब्रह्म
 तद्विद्धि । प्रापञ्चिकशिखोपवीतं त्यजेत् ॥ २ ॥

सशिखं वपनं कृत्वा बहिःसूत्रं त्यजेद्बुधः ।

यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ।

पुनर्जन्मनिवृत्त्यर्थं मोक्षस्याहर्निशं स्मरेत् ॥

सूचनात्सूत्रमित्युक्तं सूत्रं नाम परं पदम् ।

तत्सूत्रं विदितं येन स मुमुक्षुः स भिक्षुकः ।

स वेदवित्सदाचारः स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥

येन सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ।

2. प्रणव *ex conj.* ; प्रणवम् *all.*

3. प्रणवो हंसो *M only* ; प्रणवहंसो *others.*

4. स्वहृदि *for* हृदि *M.*

5. Numeral *ours.*

7. परब्रह्म *T16, Ga, M.*

8. पठेत् *for* स्मरेत् *Tb text.*

11. देववित् *Tb.* सदाचारी *Ta-b-16. Gc, d.*

तत्सूत्रं धारयेद्योगी योगविद्वद्ब्रह्मणो यतिः ॥
 बहिःसूत्रं त्यजेद्विप्रो योगविज्ज्ञानतत्परः ।
 ब्रह्मभावमयं सूत्रं धारयेद्यः स मुक्तिभाक् ।
 नाशुचित्वं न चोच्छिष्टं तस्य सूत्रस्य धारणात् ॥
 सूत्रमन्तर्गतं येषां ज्ञानयज्ञोपवीतिनाम् ।
 ते तु सूत्रविदो लोके ते च यज्ञोपवीतिनः ॥
 ज्ञानशिखिनो ज्ञाननिष्ठा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ।
 ज्ञानमेव परं तेषां पवित्रं ज्ञानमीरितम् ॥
 अग्नेरिव शिखा नान्या यस्य ज्ञानमयी शिखा ।
 स शिखीत्युच्यते विद्वान्नेतरे केशधारिणः ॥
 कर्मण्यधिकृता ये तु वैदिके लौकिकेऽपि वा ।
 तेभिर्धार्यमिदं सूत्रं क्रियाङ्गं तन्तुनिर्मितम् ॥

2. Pāda¹: ज्ञानविज्ञानतत्परः Ga.

3. ब्रह्मभावमिदं B.

4. सत्यसूत्रस्य Tb.

6. ते *ec conj.*; ये all.

12. This HS¹ is not given here in our texts but below after धारयेत्सुधीः (p. २९९, l. 5); *cf.*, however, Brahma Up., above p. ८७, l. 4—5.

ब्राह्मणाभासमात्रेण जीवन्ते कुक्षिपूरकाः ।
 ब्रजन्ते निरयं ते तु जन्म जन्मनि जन्मनि ॥
 वामांसदक्षकट्यन्तं ब्रह्मसूत्रं तु सव्यतः ।
 अन्तर्बहिरिवात्यर्थं तत्त्वतन्तुसमन्वितम् ।
 नाभ्यादिब्रह्मरन्ध्रान्तप्रमाणं धारयेत्सुधीः ॥
 शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।
 ब्राह्मण्यं सकलं तस्य नेतरेषां तु किञ्चन ॥
 इदं यज्ञोपवीतं तु परमं यत्परायणम् ।
 विद्वान्यज्ञोपवीती स धारयेद्यः स मुक्तिभाक् ॥
 बहिरन्तश्चोपवीती विप्रः संन्यस्तुमर्हति ।
 एकयज्ञोपवीती तु नैव संन्यस्तुमर्हति ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन मोक्षापेक्षी भवेद्यतिः ।
 बहिःसूत्रं परित्यज्य स्वान्तःसूत्रं तु धारयेत् ॥
 बहिष्प्रपञ्चशिखोपवीतित्वमनादृत्य प्रणवहंस-

2. जनुर्जन्मनि B.

५. °रन्ध्रान्तप्रमाणं *ex conj.*; °रन्ध्रान्तं प्रमाणं all.

7. न for तु Ta-b, Ga.

14. बहिष्प्रपञ्च° *ex conj.*; बहिःप्रपञ्च° all.

शिखोपवीतित्वमवलम्ब्य मोक्षसाधनं कुर्यादित्याह

भगवाञ्शौनकः । इत्युपनिषत् ॥ ३ ॥

ॐ । भद्रं कर्णेभिरिति शान्तिः ॥

परब्रह्मोपनिषत्समाप्ता ॥

2. Numeral ours.

3. No Śānti in Ta, Ga, d.

बृहद्वधतापानिषत्

अथावधूतोपनिषत्

ॐ । सह नाववत्विति शान्तिः ॥

अथ ह साङ्कृतिर्भगवन्तमवधूतं दत्तात्रेयं परिसमेत्य पप्रच्छ । भगवन् कोऽवधूतस्तस्य का स्थितिः किं लक्ष्म किं संसरणमिति । तं होवाच भगवान्दत्तात्रेयः परमकारुणिकः ।

1—3. Beginning of Ga : अथ याजुषी अवधूतोपनिषत् सभाष्या । ७९ । सह etc.; of T20 (damaged) : सह नाववतु—आप्यायन्तु ते मयि—शान्तिः । अथ ह etc. Before the Santi Tb and B have the S'loka : गौणमुख्यावधूतालिङ्गदयाम्बुजवर्ति यत् । तत् त्रैपदं ब्रह्मतत्त्वं स्वमात्रमवशिष्यते ॥

3. अथ हंसाकृतिः Tb ; अथ ह साङ्कृतिः T20.

4. कस्य for तस्य T20.

5. लक्षणं for लक्ष्म T20 ; कर्म Tb.

6. भगवो for भगवान् B, d ; तत्रभगवो T20.

अक्षरत्वाद्दरेण्यत्वाद्धूतसंसारबन्धनात् ।

तत्त्वमस्यादिलक्ष्यत्वादवधूत इतीर्यते ॥

यो विलङ्घ्याश्रमान्वर्णानात्मन्येव स्थितः सदा ।

अतिवर्णाश्रमी योगी अवधूतः स कथ्यते ॥

तस्य प्रियं शिरः कृत्वा मोदो दक्षिणपक्षकः ।

प्रमोद उत्तरः पक्ष आनन्दो गोष्पदायते ॥

गोवालसदृशं शीर्षे नापि मध्ये न चाप्यधः ।

ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छाकारेण कारयेत् ।

एवं चतुष्पथं कृत्वा ते यान्ति परमां गतिम् ॥

न कर्मणा न प्रजया धनेन

त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः ॥

स्वैरं स्वैरविहरणं तत्संसरणम् । साम्बरो वा
दिगम्बरो वा । न तस्य धर्माधर्मौ न मेध्या-

3. यो विलम्ब्या° Ga.

7. गोवालसदृशं Tb, Ga, M ; गोपालसदृशं others. शीर्षे
नालमध्ये T20. चाप्यधः Tb.

12—13. साम्बरो वा दिगम्बरो वा T20 only ; साम्बरा वा
दिगम्बरा वा others.

13. तस्य T20 only ; तेषां others.

मेध्ये । सदा सांप्रहण्येष्टयाश्चमेधमन्तर्यागं यजते ।
 स महामखो महायागः । कृत्स्नमेतच्चित्रं कर्म
 स्वैरं न विगायेत् । तन्महाव्रतम् । न स मूढ-
 वल्लिप्यते ।

यथा रविः सर्वरसान्प्रभुङ्क्ते
 हुताशनश्चापि हि सर्वभक्षः ।
 तथैव योगी विषयान्प्रभुङ्क्ते
 न लिप्यते पुण्यपापैश्च शुद्धः ॥
 आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
 समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
 तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
 स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥
 न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

13 (p. ३०४)—1. मेध्यामेध्ये T20 only ; मेध्यामेध्यौ others.

1. ष्टयाश्चमेधान्तमन्तर्यागं Ga, M, Bk.

2. महायागः Ga only ; महायोगः others. छिद्रं for चित्रं T20.

3. स विगायत् T20. स स for न स T20.

13. बन्धो for बद्धो Ta, M.

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्धयै मुक्तेश्च सिद्धये ।

बहुकृत्यं पुरा स्यान्मे तत्सर्वमधुना कृतम् ॥

तदेव कृतकृत्यत्वं प्रतियोगिपुरःसरम् ।

[अनुसंधदेवायमेवं तृप्यति नित्यशः ॥]

दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु कामं पुत्राद्यपेक्षया ।

परमानन्दपूर्णोऽहं संसरामि किमिच्छया ॥

अनुतिष्ठन्तु कर्माणि परलोकयियासवः ।

सर्वलोकात्मकः कस्मादनुतिष्ठामि किं कथम् ॥

व्याचक्षतां ते शास्त्राणि वेदानध्यापयन्तु वा ।

1. वा for वै T20. After this HS'l. T20 concludes :

य इदमधीते etc. (see below).

2. ऐहिकामुष्मिकव्रातःसिद्धयै Tb ; ऐहिकामुष्मिकव्रातसिद्धयै d.

3. मतम् for कृतम् Ta ; नुतम् d.

4. तदेतत् for तदेव Pañc. परस्परम् for पुरःसरम् Ta.

5. This HS'l. is in Pañc. only. †

8. परलोकपियासवः d ; परलोकधिया परे M ; परलोकधियावसः

with variant परलोकइयासवः Tb.

येऽत्राधिकारिणो मे तु नाधिकारोऽक्रियत्वतः ॥
 निद्राभिक्षे स्नानशौचे नेच्छामि न करोमि च ।
 द्रष्टारश्चेत्कल्पयन्तु किं मे स्यादन्यकल्पनात् ॥
 गुञ्जापुञ्जादि दह्येत नान्यारोपितवह्निना ।
 नान्यारोपितसंसारधर्मानैवमहं भजे ॥
 शृण्वन्त्वज्ञाततत्वास्ते जानन्कस्माच्छृणोम्यहम् ।
 मन्यन्तां संशयापन्ना न मन्येऽहमसंशयः ॥
 विपर्यस्तो निदिध्यासेत्किं ध्यानमविपर्यये ।
 देहात्मत्वविपर्यासं न कदाचिद्भजाम्यहम् ॥
 अहं मनुष्य इत्यादिव्यवहारो विनाप्यमुम् ।
 विपर्यासं चिराभ्यस्तवासनातोपकल्पते ॥
 आरब्धकर्मणि क्षीणे व्यवहारो निवर्तते ।

-
1. यत्र for येऽत्र Tb.   ऽक्रियत्वतः d.
  3. द्रष्टारंश्चेत् d.   कल्पयतु Ta; कल्पयन्ति Pañc.
  4. गुञ्जा° Ga.
  5. °धर्मानैवमहं B.
  8. निदिध्यासे किं M, Ta, d.
  9. देहात्मत्व° for देहात्मत्व° d.
  11. °वासनातोऽवकल्पते Pañc.†
  12. आरम्भकर्मणि Tb.

कर्माक्षये त्वसौ नैव शाम्येद्ध्यानसहस्रतः ॥
 विरलत्वं व्यवहृतेरिष्टं चेद्ध्यानमस्तु ते ।
 बाधिकर्म व्यवहृतिं पश्यन्ध्यायाम्यहं कुतः ॥
 विक्षेपो नास्ति यस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ।
 विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥
 नित्यानुभवरूपस्य को मेऽत्रानुभवः पृथक् ।
 कृतं कृत्यं प्रापणीयं प्राप्तमित्येव नित्यशः ॥
 व्यवहारो लौकिको वा शास्त्रीयो वान्यथापि वा ।
 ममाकर्तुरलेपस्य यथारब्धं प्रवर्तताम् ॥
 अथवा कृतकृत्योऽपि लोकानुग्रहकाम्यया ।
 शास्त्रीयेणैव मार्गेण वर्तेऽहं मम का क्षतिः ॥
 देवार्चनस्नानशौचभिक्षादौ वर्ततां वपुः ।
 तारं जपतु वाक्तद्वत्पठत्वान्नायमस्तकम् ॥

1 जर्माक्षये *et conj.* (Pañc.); कर्मक्षये *all.*+ सहस्रशः Tb.

3 अबाधिकां *for* बाधिकर्म Pañc Calc ed.; बाधिकां Pañc. Bo ed.

10. कृतकृत्योऽपि B, Ga, Ta.

11. का मम क्षतिः Pañc.

13. वा तद्वत् Ta.

विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा ब्रह्मानन्दे विलीयताम् ।
 साक्ष्यहं किञ्चिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये ॥
 कृतकृत्यतया तृप्तः प्राप्तप्राप्यतया पुनः ।
 तृप्यन्नेवं स्वमनसा मन्यतेऽसौ निरन्तरम् ॥
 धन्योऽहं धन्योऽहं नित्यं स्वात्मानमञ्जसा वेद्मि ।
 धन्योऽहं धन्योऽहं ब्रह्मानन्दो विभाति मे स्पष्टम् ॥
 धन्योऽहं धन्योऽहं दुःखं सांसारिकं न वीक्षेऽद्य ।
 धन्योऽहं धन्योऽहं स्वस्याज्ञानं फलायितं कापि ॥
 धन्योऽहं धन्योऽहं कर्तव्यं मे न विद्यते किञ्चित् ।
 धन्योऽहं धन्योऽहं प्राप्तव्यं सर्वमद्य संपन्नम् ॥
 धन्योऽहं धन्योऽहं तृप्तेर्मे कोपमा भवेच्छोके ।
 धन्योऽहं धन्योऽहं धन्यो धन्यः पुनः पुनर्धन्यः ॥

3. त्वत्तः for तृप्तः Tb. प्राप्तप्राप्ततया Ta-b, d.

4. तृप्यन्नेवं Tb; तृप्यन्नेव d.

8. फलायितं Ga, d.

9. कर्तृत्वं M, Bk, Ga. कचित् d.

10. अद्य *ex conj.* (Pañc.); अत्र all.

12. Pāda*: धन्यो धन्यः पुनः पुनः Pañc. Calc. ed. (not Bo ed.).

अथ याज्ञवल्क्योपनिषत्

ॐ । पूर्णमद इति शान्तिः ॥

ॐ । अथ जनको ह वैदेहो याज्ञवल्क्य-
मुपसमेत्योवाच । भगवन्संन्यासमनुब्रूहीति ।.....

..... [अयं भागो जाबालोपनिषदश्चतुर्थपञ्चमषष्ठखण्डेभ्योऽ
भिन्नत्वात्तत्रैव द्रष्टव्यः].....

.....संन्यासेन

देहत्यागं करोति स परमहंसो नामेति ॥ ३ ॥

आशाम्बरो ननमस्कारो न दारपुत्राभिलाषी

---

1. अथ शुक्लयजुर्वेदीया याज्ञवल्क्योपनिषत् M.

2. In Tb, B the Śānti is preceded by संन्यासज्ञानसंपन्ना
यान्ति यद्वैष्णवं पदं । तत्त्रैपद (तद्वै पदं B) ब्रह्मतत्त्वं (°तत्त्व° Tb)
रामचन्द्रपदं भजे ॥

8. Numeral ours ; the preceding numerals (१,२) do ap-
pear in some MSS.

स्त्रियो हि नरकाग्नीनामिन्धनं चारुदारुणम् ॥
 कामनाम्ना किरातेन विकीर्णा मुग्धचेतसः ।
 नार्यो नरविहङ्गानामङ्गबन्धनवागुराः ॥
 जन्मपल्वलमत्स्यानां चित्तकर्दमचारिणाम् ।
 पुंसां दुर्वासनारज्जुनारी बडिशपिण्डिका ॥
 सर्वेषां दोषरत्नानां सुसमुद्रिकयानया ।
 दुःखशृङ्खलया नित्यमलमस्तु मम स्त्रिया ॥
 यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा निःस्त्रीकस्य क भोगभूः ।
 स्त्रियं त्यक्त्वा जगत्यक्तं जगत्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥
 अलभ्यमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरम् ।
 लब्धो हि गर्भपातेन प्रसवेन च बाधते ॥
 जातस्य ग्रहरोगादि कुमारस्य च धूर्तता ।

-
2. °चेतसाम् for चेतसः Yog.
 4. वित्त for चित्त variant of Yog.
 5. बडिशलम्बिका T16.
 6. दोषरत्नानां Gc. सुसमुद्भितथानया Ta; °ज्ज्ञत° V.
 7. दुःखशृङ्खलपथा Ta.
 8. त्वभोगभूः Ga.
 10. अलभ्यमानतनयः Ga, M.
 12. नर्तता for धूर्तता Tb.

उपनीतेऽप्यविद्यत्वमनुद्वाहश्च पण्डिते ॥
 यूनश्च परदारादि दारिद्र्यं च कुटुम्बिनः ।
 पुत्रदुःखस्य नास्त्यन्तो धनी चेन्म्रियते तदा ॥
 न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो यतिः ।
 न च वाक्चपलश्चैव ब्रह्मभूतो जितेन्द्रियः ॥
 रिपौ बद्धे स्वदेहे च समैकात्म्यं प्रपश्यतः ।
 विवेकिनः कुतः कोपः स्वदेहावयवेष्विव ॥
 अपकारिणि कोपश्चेत्कोपे कोपः कथं न ते ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां प्रसह्य परिपन्थिनि ॥
 नमोऽस्तु मम कोपाय स्वाश्रयज्वालिने भृशम् ।
 कोपिनो मम वैराग्यदायिने दोषबोधिने ॥

1. ह्यवि° for प्यवि° Gc. अनित्यत्वम् for अविद्यत्वम् Ta.
 अनुद्विन्नश्च Gc. पण्डिते ॥ ३ ॥ Tb.

2. यागश्च for यूनश्च T16.

6. बुद्धे for बद्धे M; रिक्थे Ga. समैकात्म्यं all (read सदै
 कात्म्यं ?).

8. उपकारिणि T16. कोपकोपः M; कोपं कोपः Ta, V.
 भवेत् for न ते Gc.

11. कोपिनो *av conj.*; कोप्यय Ta, V; कोपस्य others.
 दोषचोदिने Ga, M; दोषभेदिने Tb.

यत्र सुप्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संयमी ।
 प्रबुद्धा यत्र ते विद्वान्सुषुप्तिं याति योगिराट् ॥
 चिदिहास्तीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च ।
 चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदिति भावय ॥
 यतीनां तदुपादेयं पारहंस्यं परं पदम् ।
 नातः परतरं किञ्चिद्विद्यते मुनिपुङ्गव ॥

इत्युपनिषत् ॥ ४ ॥

ॐ । पूर्णमद इति शान्तिः ॥

याज्ञवल्क्योपनिषत्समाप्ता ॥

2. विद्वन् Ta-b ; ब्रह्मन् Ga.

5. पात्परम् for परं पदम् Gc.

7. Numeral ours.

शास्त्राय नमोऽस्तु

अथ शाठ्यायनीयोपनिषत्

ॐ । पूर्णमद इति शान्तिः ॥

ॐ । मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

बन्धाय विषयासक्तं मुक्त्यै निर्विषयं स्मृतम् ॥

समासक्तं यथा चित्तं जन्तोर्विषयगोचरे ।

यद्येवं ब्रह्मणि स्यात्तत्को न मुच्येत बन्धनात् ॥

चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् ।

---

2. Before the Śānti Tb has the Śloka: शाठ्यायनी ह्य-
ग्रीवदत्तात्रेयं च गारुडम् । कलिजाबालिसौभाग्यरहस्यबह्वृचमुक्तिका ॥
शाठ्यायनी ब्रह्मविद्याखण्डापारसुखाकृति । यतिवृन्दहृदगारारामचन्द्रपदं
भजे ॥. The last Śloka also in B which, however, reads
°खण्डाकार° and °हृदगारं.

5. यथा *ex conj.* (Mtrā. Up. VI, 34) ; सदा M, B ; यदा
others. °गोचरं Tb.

6. यद्येह Ta, V ; यद्येव variant of V. ब्रह्मणा Ta.
तेन for को न Ta.

यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥

नावेदविन्मनुते तं बृहन्तं

नाब्रह्मवित्परमं प्रैति धाम ।

विष्णुक्रान्तं वासुदेवं विजानन्

विप्रो विप्रत्वं गच्छते तत्त्वदर्शी ॥

अथ ह यत्परं ब्रह्म सनातनं

ये श्रोत्रिया अकामहता अधीयुः ।

शान्तो दान्त उपरतस्तिक्ष्ण-

र्योऽनूचानो ह्यभिजज्ञौ समानः ।

त्यक्तैषणो ह्यनृणस्तद्विदित्वा

मौनी वसेदाश्रमे यत्र कुत्र ॥

4. विष्णुं क्रान्तं Ta, variant of Ga.

6. अथ ह Ga, Ta, M, V ; others अथाह. यत्परमं ब्रह्म Ta-b, V ; यद्ब्रह्म परमं Yls 1 ; ब्रह्म परमं Yls 2.

7. यश्श्रोत्रिया (so) V ; ये श्रोत्रियं Ta. अधीयं Tb.

9. ह्यभिज्ञौ समानः Tb, V ; जिज्ञासमानः Ta ; ह्यभिजिज्ञास्यमानः Yls 1 ; अभिजिज्ञास्यमानः Yls 2.

10. त्यक्तैषणो *et conj.* ; ह्यतोषणो Yls 2 ; त्यक्तैषणो others. तद्विदित्वा Yls ; तं विदित्वा others

11. Yls : मौनी वसन् आश्रमे यत्र तिष्ठन् .

अथाश्रमं चरमं संप्रविश्य

यथोपपत्ति पञ्चमात्रा दधानः ।

अखिलं विश्वं ब्रह्मभावं विचार्य

चरेत्पृथिव्यां विष्णुलिङ्गी निगूढः ॥

त्रिदण्डमुपवीतं च वासः कौपीनवेष्टनम् ।

शिक्यं पवित्रमित्येतद्विभृयाद्यावदायुषम् ॥

पञ्चैतास्तु यतेर्मात्रास्ता मात्रा ब्रह्मणः श्रुताः ।

न त्यजेद्यावदुत्क्रान्तिरन्तेऽपि निखनेत्सह ॥

विष्णुलिङ्गं द्विधा प्रोक्तं व्यक्तमव्यक्तमेव च ।

1—5. अथाश्रमं चरमं संप्रविश्य स चाद्वितीयममृतं संप्रयाति ।
अखिलं विश्वं ब्रह्मभावं विचार्य चरेत्पृथिव्यां विष्णुलिङ्गी नि(च)गूढः ।
परमहंसस्याश्रमं संप्रविश्य यथोपपत्ति पञ्चमात्रा दधानः । तदा श्लोकौ
भवतः । त्रिदण्डमुपवीतं च वासः, etc., Yls.

2. यथोपपत्ति Yls; यथोपपत्ति others. पञ्चमात्रा Yls;
पञ्चमात्रा others.

3—4. अखिलं—निगूढः Yls; missing in others.

6. कवचम् for पवित्रम् Yls.

7—1 (p. ३२४). These two Ślokaś are not in Yls. स
for ता Ta, V. मात्र for मात्रा Ta, V. ब्रह्मणः Ga only; ब्रह्मणे
others.

8. यावदुद्भ्रान्तिः Ta, V (read यावदुत्क्रान्तेः; cf. Speijer,
Sanskrit Syntax, §. 169).

तयोरेकमपि त्यक्त्वा पतत्येव न संशयः ॥

त्रिदण्डं वैष्णवं लिङ्गं विप्राणां मुक्तिसाधनम् ।

निर्वाणं सर्वधर्माणामिति वेदानुशासनम् ॥

अथ खलु सौम्य कुटीचको बहूदको हंसः
परमहंस इत्येते परिव्राजकाश्चतुर्विधा भवन्ति ।
सर्व एते विष्णुलिङ्गिनः शिखिनोपवीतिनः शुद्ध-
चित्ता आत्मानमात्मना ब्रह्म भावयन्तः शुद्ध-
चिद्रूपोपासनरता जपयमवन्तो नियमवन्तः सुशी-
लिनः पुण्यश्लोका भवन्ति । तदेतद्वचाभ्युक्तम् ।

कुटीचको बहूदकश्चापि हंसः

परमहंस इति वृत्त्या च भिन्नाः ।

3. निर्माणं Yls 2; विप्राणां Ta, V1. सर्ववेदानाम् Yls 2.
Yls 1 repeats इति वेदानुशासनम्.

4. सौम्य Ta, M, V; also in following.

5. चतुर्धा Yls 1.

6—9. Yls : सर्वे विष्णुलिङ्गधराः सदा स्वात्मानमात्मना ब्रह्मभावं
भावयन्तः शुचयः स्वधर्म(सर्वधर्म)निरतास्त्रैकाल्योपासका जपशीला ध्या-
नशीलाः समाधिशीलाः पुण्यदेशे सुप्रसिद्ध(द्वे)तीर्थे(तिथौ) समृद्धे निः-
सपत्ने(त्न)वसन्तो नियमवन्तः सुशीलिनः पुण्यश्लोका भवन्ति ।

11. विभिन्नाः for च भिन्नाः V.

सर्व एते विष्णुलिङ्गं दधाना

वृत्त्या व्यक्तं बहिरन्तश्च नित्यम् ॥

पञ्चयज्ञा वेदशिरःप्रविष्टाः

क्रियावन्तोऽमी ब्रह्मविद्यां [श्रयन्तः] ।

त्यक्त्वा वृक्षं वृक्षमूलं श्रितासः

संन्यस्तपुष्पा रसमेवाश्रुवानाः ।

विष्णुक्रीडा विष्णुरतयो विमुक्ता

विष्ण्वात्मका विष्णुमेवापियन्ति ॥

त्रिसंध्यं शक्तितः स्नानं तर्पणं मार्जनं तथा ।

उपस्थानं पञ्चयज्ञान्कुर्यादामरणान्तिकम् ॥

दशभिः प्रणवैः सप्तव्याहृतीभिश्चतुष्पदा ।

गायत्री जपयज्ञश्च त्रिसंध्यं शिरसा सह ॥

योगयज्ञः सदैकाग्र्यभक्त्या सेवा हरेर्गुरोः ।

2. युक्तं for व्यक्तं variant of Tb.

4. श्रयन्तः added *ex conj.*

11. व्याहृतीभिः Ga only ; व्याहृतिभिः others.

12. जपयज्ञाश्च Tb.

13. सदैकाग्र्यं भक्त्या Tb, V. भक्ता Ta.

अहिंसा तु तपोयज्ञो वाङ्मनःकायकर्मभिः ॥

नानोपनिषदभ्यासः स्वाध्यायो यज्ञ ईरितः ।

ओमित्यात्मानमव्यग्रो ब्रह्मण्यग्नौ जुहोति यत् ॥

ज्ञानयज्ञः स विज्ञेयः सर्वयज्ञोत्तमोत्तमः ।

ज्ञानदण्डा ज्ञानशिखा ज्ञानयज्ञोपवीतिनः ॥

शिखा ज्ञानमयी यस्य उपवीतं च तन्मयम् ।

ब्राह्मण्यं सकलं तस्य इति वेदानुशासनम् ॥

अथ खलु सौम्यैते परिव्राजका यथा प्रादुर्भवन्ति तथा भवन्ति । कामक्रोधलोभमोहदम्भदर्पासूयाममत्वाहंकारादीन्निस्तीर्य मानावमानौ निन्दास्तुती च वर्जयित्वा वृक्ष इव तिष्ठासेच्छिद्यमानो न ब्रूयात् । तदेवंविद्वांस इहैवामृता

2. नामोप° (*i.e.*, कलिसन्तरणोप°) Ga. अभ्यासो ह्यध्यायो Ta;
अभ्यासो स्वा° Tb, V. स्वाध्याये Tb.

3. खम् for ओम् variant of Tb. यत् *ex conj.*; तत् *all.*

9. तथा भवन्ति missing in Ga.

10. °दीन्निस्तीर्य *ex conj.*; °दींस्तितीर्य *all.*

11—12. भिद्यमानो Tb.

12. तदेवं *ex conj.*; तथैवं Tb; तदैवं *others.*

भवन्ति । तदेतद्वचाभ्युक्तम् ।

बन्धुं पुत्रमनुमोदयित्वा-

नवेक्षमाणो द्वन्द्वसहः प्रशान्तः ।

प्राचीमुदीचीं वा निवर्तयंश्चरेत् ॥

पात्री दण्डी युगमात्रावलोकौ

शिखी मुण्डी चोपवीती कुटुम्बी ।

यात्रामात्रं प्रतिगृह्णन्मनुष्या-

दयाचितं याचितं वोत भैक्षम् ॥

मृदार्वालाबूफलपर्णपात्रं

क्षीणं क्षौमं तृणं कन्था च पर्णम् ।

2. बन्धुं Ga, M ; others बन्धु°.

3. वेक्ष° Ga, M ; वेक्ष्य° others.

4. निवर्त° Tb ; निर्वर्त° others.

5. दण्ड Tb. युगमात्रावलोकौ Ta, V.

8. वोथ Ta, V ; वाथ Bk.

9. फलं Ta-b, V. पर्ण Ga, M ; पर्णी others ; Ta-b, Bk,

V, variant of Ga insert तन्तु before पर्णी.

10. Before क्षीणं Ta-b, Bk, V, variant of Ga insert तथा यथा (तथायथा Tb, V) तु लब्धं. कन्था *ex conj.* ; कन्थां Ga, M, Bk ; कन्थाजिनौ Ta-b, V.

आच्छादनं स्यादहतं विमुक्तम् ॥

ऋतुसंधौ मुण्डयेन्मूर्धमात्रं

नाधो न कक्षं जातु शिखां न वापयेत् ।

चतुरो मासान्ध्रुवशीलता स्यात्

स यावत्सुतोऽन्तरात्मा पुरुषो विश्वरूपः ॥

अन्यानथाष्टौ पुनरुत्थितेऽस्मिन्

स्वकर्मलिप्सुर्विहरेद्वा वसेद्वा ।

देवाग्नयगारे तरुमूले गुहायां

वसेदसङ्गोऽलक्षितशीलवृत्तः ।

अनिन्धनं ज्योतिरिवोपशान्तो

1. All save Ga, M add वा before विमुक्तम्. विमुक्तम्
Ta-b, V ; others विमुक्तः.

2. 'न्मूर्ध' Tb text ; 'दूर्ध्व' Ga, M ; 'न्मुण्ड' others.

3. न कक्षं *ex conj.* ; नाक्षं all.

4. मासो ध्रुव' Ta-b, V, variant of Ga. 'शीलता V only ;
'शीलतः others.

7. वसेत् Ta-b, M, V, variant of Ga ; वसेत् Ga.

8. देवाद्यगारे Ga, M, Bk.

10. अनिन्धनं ज्यो' V ; निरिन्धनं ज्यो' Ta ; निरिन्धनज्यो' Ga,
M ; अनिन्धनज्यो Tb ; अनिन्धनो others,

न चोद्विजेदुद्वेजयेद्यत्र कुत्र ॥

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नानुध्यायाद्बहुञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥

बाल्येनैव हि तिष्ठासेन्निर्विद्य ब्रह्मवेदनम् ।

ब्रह्मविद्यां च बाल्यं च निर्विद्य मुनिरात्मवान् ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥

अथ खलु सौम्येदं पारिव्राज्यं नैष्ठिकमात्मधर्म
यो विजहाति स वीरहा भवति स ब्रह्महा
भवति स भ्रूणहा भवति स महापातकी भव-
ति । य इमां वैष्णवीं निष्ठां परित्यजति स
स्तेनो भवति स गुरुतल्पगो भवति स मित्र-

1. उद्वेजयेद् *or conj.* ; उद्विजेद् *all.*+

3. °संचरेत् Ta, V.

5. नानुध्यायाद् *all* (so Bṛk. IV, 4, 21).

8. यस्य *for* येऽस्य Ta, M, V. स्थिताः Tb.

10. सोम्येदं Ta, Gb, M, V. पारिव्राज्यं Ta.

ध्रुग्भवति स कृतघ्नो भवति स सर्वस्माल्लोकात्प्र-
च्युतो भवति । तदेतद्वचाभ्युक्तम् ।

स्तेनः सुरापो गुरुतल्पगामी

मित्रध्रुगेते निष्कृतेर्यान्ति शुद्धिम् ।

व्यक्तमव्यक्तं वा विधृतं विष्णुलिङ्गं

त्यजन्न शुध्येदखिलेनात्मभासा ॥

त्यक्त्वा विष्णोर्लिङ्गमन्तर्बहिर्वा

यः स्वाश्रमं सेवतेऽनाश्रमं वा ।

प्रत्यापत्तिं भजते वातिमूढो

नैषां गतिः कल्पकोट्यापि दृष्टा ॥

त्यक्त्वा सर्वाश्रमान्धीरो वसेन्मोक्षाश्रमे चिरम् ।

मोक्षाश्रमात्परिश्रष्टो न गतिस्तस्य विद्यते ॥

पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वधर्मे न तिष्ठति ।

तमारूढच्युतं विद्यादिति वेदानुशासनम् ॥

---

6. शुध्येदखिलेना° *et conj.*; शुध्यैरखिलैरा° Tb; शुध्येदखिलैरा°
others.

9. प्रत्यावृत्तिं (Ga; प्रत्यावृत्त्या variant of same.

11. परम् for चिरम् Ta, V, variant of Ga,

अथ खलु सौम्येयं सनातनमात्मधर्मं वैष्णवीं
 निष्ठां लब्ध्वा यस्तामदूषयन्वर्तते स वशी भवति
 स पुण्यश्लोको भवति स लोकज्ञो भवति स
 वेदान्तज्ञो भवति स ब्रह्मज्ञो भवति स सर्वज्ञो
 भवति स स्वराड् भवति स परं ब्रह्म भगवन्त-
 माप्नोति स पितृन्संबन्धिनो बान्धवान्सुहृदो मि-
 त्राणि च भवादुत्तारयति । तदेतद्वचाभ्युक्तम् ।

शतं कुलानां प्रथमं बभूव

तथा पराणां त्रिशतं कुलानाम् ।

एते भवन्ति सुकृतस्य लोके

येषां कुले संन्यसतीह विद्वान् ॥

त्रिंशत्परांस्त्रिंशदपरांस्त्रिंशच्च परतः परान् ।

उत्तारयति धर्मिष्ठः परिव्राडिति वै श्रुतिः ॥

संन्यस्तमिति यो ब्रूयात्कण्ठस्थप्राणवानपि ।

5. सर्वस्वराड् for स्वराड् M.

9. वराणां for पराणां Tb ; कुलानां Ga, M. कुलानाम् Bk
 only ; समग्रम् others.

12. त्रिंशत्प° for त्रिंसदप° Ta-b.

तारिताः पितरस्तेन इति वेदानुशासनम् ॥

अथ खलु सौम्येयं सनातनमात्मधर्मं वैष्णवीं
निष्ठां नासमाय प्रब्रूयान्नानूचानाय नानात्मविदे
नावीतरागाय नाविशुद्धाय नानुपसन्नाय नाप्रयत-
मानसायेति ह स्माहुः । तदेतद्वचाभ्युक्तम् ।

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम

गोपाय मां शेवधिष्टेऽहमस्मि ।

असूयकायानृजवे शठाय

मा मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥

यमेव विद्याच्छुचिमप्रमत्तं

मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।

अस्मा इमामुपसन्नाय सम्यक्

3. नासमाय *ea conj.*; नासमाप्य *all.*†

4. वाप्रयत° M.

7. शेवधिष्टे *all* (so Yāska II, 4, Manu II, 114; *cf.* Sāyaṇa, Rgvedabhāṣya, end of Upodghāta).

9. ब्रूया Ga (so Yāska, *loc. cit.*); ब्रूयाद् others.

10. विद्याच्छुचिम् *ea conj.* (*cf.* Manu II, 115); विद्याश्रुतम् *all.*

परीक्ष्य दद्याद्वैष्णवीमात्मनिष्ठाम् ॥

अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते

विप्रा वाचा मनसा कर्मणा वा ।

यथैव ते न गुरोर्भोजनीया-

स्तथैव तान्न भुनक्ति श्रुतं तत् ॥

गुरुरेव परो धर्मो गुरुरेव परा गतिः ।

एकाक्षरप्रदातारं यो गुरुं नाभिनन्दति ।

तस्य श्रुतं तपो ज्ञानं स्ववत्यामघटाम्बुवत् ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

स ब्रह्मवित्परं प्रेयादिति वेदानुशासनम् ॥

इत्युपनिषत् ॥

ॐ । पूर्णमद इति शान्तिः ॥

शाट्यायनीयोपनिषत्समाप्ता ॥

1. विद्यान्वैष्णवीम् Ta; दद्याद्विद्यां वैष्णवीम् V.

4. Texts read: यथैव तेन न गुरुर्भोजनीयः; I have restored the line after Yāska, *loc. cit.*

5. तान्न Yāska, *loc. cit.*; नान्नं न Ta and variant of Tb;

चान्नं न others.

8. तथा for तपो B.

12. No Sānti in Ta-b.

13. शाट्यायनीयोपनिषत्समाप्ता Ta.

रुध्ववधतोपनिषत्

अथावधूतोपनिषत्

ॐ । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-
ध्यानसमाध्यष्टाङ्गयोगः ।

देहेन्द्रियेषु वैराग्यं यम इत्युच्यते बुधैः ।

अनुरक्तिः परे तत्त्वे सततं नियमः स्मृतः ॥

सर्ववस्तुन्युदासीनभाव आसनमुत्तमम् ।

जगत्सर्वमिदं मिथ्या प्रतीतिः प्राणसंयमः ॥

चित्तस्यान्तर्मुखीभावः प्रत्याहारस्तु सत्तमः ।

चित्तस्य निश्चलीभावधारणां धारणां विदुः ॥

---

3. 'ष्टाङ्गयोगमुच्यते d3.

4. Before this line d3 inserts: शिखा प्राणमयी वृत्तिर्यमाद्य-
ष्टाङ्गसाधनम् ।.

6. सर्ववस्तून्^१ d1-2. उदासीनो for उदासीन d3. भाव
ex conj.; भावम् all.

9. भाव *ex conj.*; भावं all. धारणां¹ d3 only; धारणा
others.

सोऽहं चिन्मात्र एवेति चिन्तनं ध्यानमुच्यते ।
 ध्यानस्य विस्मृतिः सम्यक् समाधिरभिधीयते ॥
 एवं विशोध्य तत्त्वानि योगी निःस्पृहचेतसा ।
 यथा निरिन्धनो वह्निः स्वयमेव प्रशाम्यति ॥
 ग्राह्याभावेऽमनःप्राणो निश्चलज्ञानसंयुतः ।
 शुद्धसत्त्वे परे लीनो जले सैन्धवपिण्डवत् ॥
 मोहजालकनिर्धूतो विश्वं पश्यति स्वप्नवत् ।
 सुषुप्तवद्यश्चरति स्वभावपरनिश्चलः ।
 निर्वाणपदमाश्रित्य योगी कैवल्यमश्नुते ॥
 योगी कैवल्यमश्नुत इति । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥
 अवधूतोपनिषत्समाप्ता ॥

1. चिन्मात्रमेवेति d3.

2. विस्मृतिः all (read विस्मृतिः?).

5. ऽमनः *ex conj.*; मन (so) all. प्राणो d3; प्राण others.
निश्चलं d3.

6. जले *ex conj.*; जला d3; जीवः d1; जानः d2.

8. सुषुप्तिवद् d3. स्वभावं d3.

11. Before the colophon d3 inserts ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः. After the colophon d1 adds शुभं भवतु, d2 सह नावतु. Ending of d3: इत्यवधूतोपनिषत्संपूर्णमस्तु । श्रीयोग-दिगम्बरार्पणमस्तु ॥

Critical Notes.

CRITICAL NOTES.

[Of the figures at the beginning of each note the Indian one refers to the page, and the Arabic one to the line on the same page, in this edition.]

३, 4. स्व or तव ? It is obvious that the original cannot have contained this change, within one sentence, from the second to the third person, as found in all our texts except in one quotation, though we are, of course, at liberty to explain the third person by supplying भवान्, as does S'āṅk. (*ad* परिग्रहेत्). No Indian author, ancient or modern, with ever so little grammatical training, would think of such a construction which could only originate in a scribe's mistake (स्व, if badly written, being easily mistaken for तव) and persist through the indiscriminating belief in archaisms. *Cf.* also Phs. Up.: स्वपुत्रमित्र-कलत्रबन्ध्वादीन् (p. ४६, l. ३). Nor is S'āṅk.'s explanation of तव (=आरुणेऽहंममाभिमानिनः; Nār.: तव त्वत्संबन्धिनस्त्व-दीयान्ममत्वालम्बनान्) acceptable. App. explains: तव पुत्रादीन्सर्वान्विसृज । अन्योऽपि यः कश्चन सर्वकर्मत्यागेच्छुश्चेद्भवेत् सोऽपि पुत्रादीन् विसृजेत्, and similarly Deussen: "[Verlasse] deine Sohne, Brüder, Verwandte und [Freunde];—

man lasse die Haarlocke," etc., but this too is a rather strained interpretation.

३, 4—४, 3. Mādh. (Bo. ed. p. १६७) reads: तव (न च one MS.) पुत्रान् भ्रातृव्यबन्ध्वादीन् शिखां यज्ञोपवीतं यागं सूत्रं स्वाध्यायं च भूर्लोकं भुवर्लोकं स्वर्लोकं महर्लोकं जनोलोकं तपोलोकं सत्यलोकं चातलपाताल (two MSS. transpose पाताल to the end) वितलसुतलतलातलमहातलरसातलं ब्रह्माण्डं च विसर्जयेत् ।.

४, 1—3. I take all the च, except the one supported by SR, to be later intruders. Had they been in the original, they would have prevented the transformation of भूर्लोकं, etc., to a compound, whereas without them the omission of a single Anusvāra was sufficient to bring on the change. Cf. p. २०७, l. 6 with foot-note, showing the rise of a compound through archaic Sandhi.

४, 1. Weber thinks that यागसूत्रं was originally but a marginal gloss on यज्ञोपवीतं; but what Indian ever wanted that gloss? Deussen, adopting the same reading, translates: "Das Opfer mitsamt der Schnur"; but it is improbable that the thread should be mentioned twice.

४, 3—४, 1. It is impossible to say with certainty which arrangement of nether worlds the original had. I, therefore, thought it wisest to choose that reading which is the most frequent one and the only one found in all the three recensions, though it does not agree with the set invariably met with in later Vedānta. The insertion, in NS', of an additional member, viz., नितल, finds its explanation

in Uttara-Gītā II, 27-28 (26-27) where अतल, वितल, नितल, सुतल, महातल, रसातल, and तलातल are together called सप्तपाताल.

५, 1. Nār. : अतलादीनां सप्तानां ब्रह्माण्डेन सह समाहारद्वन्द्वः (similarly Śaṅk.; nothing App.). How can one believe for a moment in such a stupid compound?

५, 3. Two MSS. of Mādh. (Bo. ed. p. १६७) read ब्रह्मचारी गृहस्थो for गृहस्थो ब्रह्मचारी.

५, 3—६, 2. The more important thing is said first, though it comes later in time; cf. above: गृहस्थो ब्रह्मचारी (see also Tippanī).

६, 4. लोकाग्नीन्, etc., for लोकांश्च is wrong, because the Kuṭicāra has no fire to renounce, Nār.'s त्रिदण्डिनो वैश्वदेवाधिकारान् being a mere guess without authority.

६, 6. The sentence ऊर्ध्वगमनं विसृजेत् can only have crept into the text after लोकांश्च (l. 4) was already corrupted to लोकानग्नीन् etc., because it means the same (according to the comm. at least) as लोकान् विसृजेत्, whereas अत ऊर्ध्वम् precludes any such repetition.

७, 2. I am not sure about the reading आरण्यकम्. Cf. the exclusive use of आरुणम् for उपनिषद् in Sarvasiddhāntasamgraha (ed. by Prof. Raṅgācārya, Madras 1909).

७, 4. सूचनात् सूत्रम् may be a gloss, as Weber says, but it need not, on that account, be an interpolation, not even if his punctuation were right.

८, 1—९, 3. It need hardly be explained why the editions, etc., are wrong in transposing काम°—

चान्यदपीह. Observe especially अपि on p. ८, l. 1 and the strained explanation of it given by Śaṅk., also the similar succession of ideas in Phs. Up. (p. ४७—४८): नदण्डं नशिखं ॥ निन्दागर्वमत्सर अहंकारादींश्च हित्वा, etc.

८, ३. द्वावेव वाचरेत्. See Ṭippanī and Translation. चरेत् alone (= व्रतं चरेत्) would also do (cf. p. १८६, l. 7), but it cannot well have been used immediately after चरेत्=अदेत्. विचरेत् in the sense of “sojourn” is a third possibility (so Oupnek’hat: *stationem exequi* and *stabilis (residens) fiat*), but the absence of वा in NS’ shows that the वि has taken its place, i.e., that the reading is secondary, whereas B is a mere compromise between the two readings (tertiary). The erroneousness of the explanation चरेत्=चरेताम् (so Mādh. p. 180, Śaṅk., Nār., Deussen) is also evinced by the frequency of the warning द्वाभ्यां ग्रामः, द्वौ मिथुनम्, etc.

९, ३. In a quotation from Śaunaka, Mādh. (p. 178) has म for मा; so also two MSS. in a quotation from Baudhāyana, ibid. (p. 170).—My Paṇḍits explain: सखे, मां गोपाय, ममौजो गोपाय, सखायोऽसि (=सखासि), इन्द्रस्य वज्रोऽसि, etc., but they are unable to give me another instance of सखा=सखे. Cf. Ṭippanī and note in Translation.

१०, ३. अथ भिक्षार्थं चरन्ति seems to be directly connected with both what precedes and what follows, which is not quite the case with औषधवदशनमाचरेत् by which it is substituted in NN and SR; cf. the analogous position of अथ परिव्राड्, etc., and अत ऊर्ध्वम्,

etc., p. ६८, l. ३, and p. ३९, l. ३, respectively.

१०, 4—5. I take Śaṅk.'s hint; see Ṭippanī. The sentence is meant as a protracted exclamation called out, as it were, into the quarters of the world. रक्षतो, therefore, is a *phonetic spelling*, ō representing the *o apperto* not unfrequently heard in spoken Sanskrit (in the South, at least) when ā is protracted, and even for ordinary ā. The position of यत्नेन may be explained thus that the author had first in his mind a simple यत्नेन रक्षत, and then, with the double object of giving his exhortation greater solemnity and of indicating, in the traditional way, the closing of the chapter, replaced the last word by the fuller हे रक्षतो, etc., without caring in the least for the grammatical admissibility of his construction, grammar being to him, as to most Parivrājaka-authors, a *quantité négligeable*.

१५, ३—4. I am not sure about this passage. Perhaps the original had: स्वस्थो वाश्रमपारं गच्छेयमित्येष पितृमेधकामो विधिवत्संभारान्संभृत्य, etc.

१६, 1. I believe that the Paṇḍit with whom I discussed this passage is right in objecting to कल्पताम्, because then the Mantra would require a *karman* (*upayoga*) which it is impossible to guess, whereas with कल्पते it would be simply a ब्राह्मेष्टिप्रतिपादिका श्रुतिः, as it were in parentheses, after which the interrupted description is taken up again by अत ऊर्ध्वम्.

१८, 6. I accept Deussen's conjecture but divide: विहितान्न उत्तरैः (archaic Sandhi); cf. संस्कारोपतिष्ठते at the beginning of the Upaniṣad, further p. ४०, l. 7: असूत्रो-
दरपात्रः, Rāmāyana VII, 59, 3, 23: अचक्षुषोत्तमं चक्षुरगतेः
सगतिर्भवान्, etc., and for विहितान्नः Mahābhārata XII,
245, 6: अश्वस्तनविधाता स्यात्. The instrumental would
not be compatible with °भक्षः, and विहितात् (singular
for plural, or = विधेः) is not to be expected here.

२०, 8—9. It may appear that the two readings
contradict each other, but this is not the case,
because to वर्जयेत् we have, no doubt, to supply वपने.

२१, 3. त्रिविष्टब्धम्. Only this reading in Mahā-
bhārata XII, 322 (325), 47, (काषायधारणं मौण्ड्यं त्रिविष्टब्धं
कमण्डलुम्) and in Baudhāyana, Mādḥ. p. 158.

२२, 3. Nār. explains: दानं तर्पणादि । ध्यानमिति पाठे
ध्यानसाधनमाचमनीयादि ।, but both these explanations
are too far-fetched to be acceptable, whereas पानं =
आचमनं implies nothing extraordinary. My Paṇḍits
say that one can neither give nor meditate “with (or
through) pure water,” and that अद्भिः पूताभिः cannot
well refer to शौचम् only, because for bathing (im-
agined to purify the inner man) pure water is not
less but even more essential than for mere washing
(शौचम्). (cf. however, Medhātithi, Yād. VII: भिक्षाटनं
जपं स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम् । कर्तव्यानि षडेतानि सर्वदा
नृपदण्डवत् II, and Brahma Up.: निरुदका ध्यानसंध्या (p. १०,
l 6), and for the reading दानं Baudh. Dharm. II,
10, 18, 10. भूतेभ्यो दयापूर्वं संविभज्य. A metrical passage
quoted by Visv. (p. 57) prescribes for sunrise and

noon स्नानम्, शौचम्, आचमनम्, and संध्याध्यानम्, and after the evacuation at night शौचम्, आचमनम्, and जपः.

२२, 6. The reading of NN is taken from Kths. Up., end.

२४, 4. I have accepted संस्थाप्य, in order to avoid a conjecture. But the agreement of NS⁹ and SR (though not complete) shows that the original had something else. I guess संश्राप्य or संश्राप्य (from root श्रि).

२५, 2. For परात्परमवस्थात् cf. Mtrā. Up. VI, 1: हिरण्यवस्थात् and note on it in SBE vol. 15, p. 1.

३१, 6. For वृणीत्वा cf. Whitney, Sanskrit Grammar¹, §. 991 d.

३४, 5. Deussen's translation: "mit dem Wasser als Gefasse [d. h. ohne Gefass]" would require either उदपात्रेण = उदरूपपात्रेण (*madhyamapaulopi-karmadhāraya*), which is so open to misunderstanding that no author, in my opinion, would risk to use it; or उदपात्रः (= जलस्थलकमण्डलुः, p. २४४, l. 6), in which case we should have to discard the whole *varietas lectionis*.

३८, 3—4. Cf. also Baudh. Dharm. II, 10, 17, 23: वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपति.

४२, 1. Cf. note on २२, 3.

४५, 3. For उपगम्य see Whitney, Sanskrit Grammar⁵, §. 992 a.

४५, 5. For बाहुल्यं cf. the somewhat similar use of अवलोकनं, p. ५२, and मोदं, p. ५४, l. 2. Possibly, however, the original had बहुलो which by some scribe's wisdom was corrupted to बाहुल्यो.

४६, 1. The nom. plur. विदुषो is also used in the Mahābhārata, mainly in the Vanaparvan, and the nom. du. विदुषौ occurs as well; see PW *sub voce* विद्वंस्.

४६, 3. Our Upaniṣad, small though it is, could not well have been composed by a man who was capable of a blunder like अहं—अवस्थीयते. The commentaries, of course, accept the reading, Nār. explaining it by पुरुषादित्यत्ययः!

४७, 3. I regard नदण्डं नशिखं, etc., as adverbs, and therefore reject the reading चेति in favour of चरति. That we must not read न दण्डं न शिखं, etc., is also evident from the almost exact parallelism of our passage (नदण्डं—षड्भूमिवर्जं) with आशाम्बरो—अनिकेत-स्थितिः, p. ५०, l. 7—p. ५१, l. 3.

४८, 1. The passage inserted by NS', etc., before निन्दा is a secondary and wrong explanation of the "six waves" mentioned before.

४८, 3. Deussen reads यतः for एतत् (so the comm.), and he connects this with what precedes, but the place of यतः, except in poetry, is at the beginning, not at the end of the sentence. The passage षड्भूमिवर्जं—स्वयमेव स्थितिरिति (l. 1—5) is an example of a

peculiarity of style not unfrequently met with in this early prose-literature, which I would call a chain-period (*cf.* Preface) : निन्दा—हित्वा takes up षड्मिवर्ज, while एतद्वपुरपध्वस्तं (after which इति must be understood) refers back to स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते, and तस्य स्वयमेव स्थितिः to तन्नित्यपूतस्थः.

४९, 1—2. The three तत् in line 2 suggest the idea that the reading तं शान्तं of the texts and comm., which as it stands admits of no reasonable explanation, is corrupted from तच्छान्तं = तच्छान्तं; *cf.* ZDMG vol. 33, p. 185; SBE vol. 15, p. XLVIII; and Haug's examples in *Brahma und die Brahmanen* p. 33: तञ् शम्याः and यञ् शमी. The Sandhi in question need not have been confined to the Maitrāyaṇīyas; *cf.* the contraction of अ + उ to ओ which is quite usual in our Upaniṣads (see Preface), and observe that this Upaniṣad is assigned to the Yajurveda, though to the White one, in the Muktikā list. Yet, after repeated examination, the reading संशान्तं, which I rejected because it is in a careless MS., and because nowhere else, to my knowledge, ब्रह्म is called संशान्तं (though, as to the meaning, this is of course hardly different from शान्तं), appears to me also acceptable, mainly because of p. ११९, l. 2: संशान्तसर्वसंकल्पा, etc.

४९, 1. For the wording and gender of the compound अद्वयानन्द-विज्ञानघनः *cf.* its exact equivalent पूर्णानन्द-एकबोधः at the end of this Upaniṣad, and for its connection with what precedes *cf.* Brk. Up.

II, 4, 12: एवं वा अर इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवै-
तेभ्यो भूतेभ्यो समुत्थाय, etc.

४९, 3. The sentence inserted by NS' after च is, in my opinion, rightly rejected by Nār. It looks like a corrupted marginal note.

४९, 3. For एके=एकस्मिन् see Whitney, Sanskrit Grammar', §. 482 b. Or shall we read एकान्तविभग्नः? After विभग्नः the word इति must be understood (cf. next but one note).

५२, 1. For the necessity of our reading (Daṇḍa and new sentence) cf. the parallelism referred to in the note on ४७, 3.

५३, 1—3. Here we have four conditional sentences without a particle in the protasis; cf. Speijer, Sanskrit Syntax, §. 487. If we accept the reading दृष्टं च स.....सृष्टं च स .....ग्राह्यं च स, the particle would be there, all the च, also that of the fourth sentence, being then = चेद्. But this च=चेद्, though met with in older Sanskrit, is not probable here because of the preceding चेद् in न बाधक इति चेद्. The word to be supplied, however, might as well be इति. If, in the fourth sentence, the original reading is सर्वे कामा, etc., the beginning of the sentence must be a corruption from यस्माद्विक्षोर्हिरण्यं, etc.

५३, 5. The chosen reading is not necessarily the original one, because सर्वे कामा मनोगता व्यावर्तेरन् = सर्वे कामा मनोप्रविष्टमात्रा नश्येयुः (cf. Tīppanī) is just as well possible, though the three भवेत् before seem to point to व्यावर्तयेत्.

५४, 2. The reading न मोदं च is supported by नावलोकनं च, p. ५२.

५५, 1. *Cf.* note on ४९, 1.

६५, 2. The usual form is त्रैधातवी, but it is difficult to understand how त्रैधातवीम् could have become त्रैधातवीयाम् (as most texts read), whereas the latter may have changed to the former on account of आग्नेयीम् (which only in the South has become आग्नेयाम्) as also on account of its being the less known form of the word.

६५, 2—3. एतयैव is doubtlessly wrong. But the original may have had एतयेव = एत एव; *cf.* तथा = त आ in Maitr. Samh. I 1, 2 (Wackernagel, Altindische Grammatik, vol. I, p. 323). In this case the change to एतयैव was almost inevitable, but otherwise too it would be easily explained, *viz.*, by the preceding प्राणमेवैतया करोति. Note also the tendency of the Southerners to pronounce initial ए as ये.

६६, 3. आग्रापयेत् is an erroneous emendation arising from the correct idea that not the Saṃnyāsin himself brings the fire. पूर्ववत् as well as the following विन्देत्, etc., show that a change of subject is out of the question. Either the author does not pay attention to the circumstances of the action, or the gerund is used absolutely: "If the fire be brought," etc.

६८, 1. The punctuation is entirely uncertain here. Most MSS. have none at all, uniting by Sandhi

प्राश्याचम्य and अयं. This appears, after all, to be the best, because प्राश्याचम्य (referring to the small expiatory act after the casting away of the sacred thread) may as well end the preceding as begin the following clause, and do even both together (*dehali-dīpā-nyāya*).

६८, 1—2. वीराध्वाने. I dare not touch this form because of Prākṛt *addhāṇa* beside *addha*. The curious reading वीरोध्वाने seems to suggest वीरोद्याने.

७०, 1. Mādh. (p. 166) reads दण्डं for त्रिदण्डं and जलपवित्रकं for जलपवित्रं.

७०, 4. तत्रब्रह्ममार्गे is the reading of the better MSS. of Bhi. Up. (p. २३६, l. 6). Mādh. (p. 166) reads तत्त्वब्रह्ममार्गे, Php. Up. (p. २८२, l. 10) simply ब्रह्ममार्गे.

७०, 6. The Bombay ed. of Mādh. (p. 166) has लाभालाभयोः समो भूत्वा with the foot-note: "B. C. F. and G. read लाभालाभौ समो भूत्वा. D also follows this reading, but omits समो and substitutes कृत्वा for भूत्वा".

७१, 2. It is difficult to guess why a Bhikṣu should sleep near a waterfall (निर्झर), for it is not the same when in Mahābhārata XIII, 142, 1—2 Vānaprasthas are said to live देशेषु रमणीयेषु नदीनां निर्झरेषु च, etc. For निर्जन cf. Vyāsa, Vaidy. XVIII: ग्रामान्ते वृक्षमूले वा ... अभिहोत्रगृहेऽपि वा । सुशुभे विजने देशे वसेज्जन्तुविवर्जिते ॥

७६, 5—७७, 1. For the lacuna filled up by me cf. (1) Prasna Up. II, 4, and (2) the wording of the

remaining similes (p. ७७ fil.). The scribe's eye slipped from मक्षिकावत् to माक्षीकवत्, after which later copyists naturally felt compelled to dissolve the meaningless compound मधुकरराजमाक्षीकवत्.

७७, 5. For सुषुप्तभूते *cf.* Brk. Up. II, 1, 19: यदा सुषुप्तो भवति, and *ibid.* IV, 3, 7: स हि स्वप्नो भूत्वा.

७७, 5—७८, 1. I accept यष्टयापि ताड्यमानो because it has the support of three recensions. Yet I am inclined to believe that the ungrammatical यष्टयादिताड्यमानो (or perhaps यष्टयादिना ताड्यमानो which, however, is probably a correction) was in the original; *cf.* the passage from Pai. Up. quoted in our *Ṭippanī*. Deussen reads यष्टयादिनाऽताड्यमानो because of Kauṣ. Up. IV, 19.

७९, 3—८०, 1. *Cf.* the passage, in our *Ṭippanī*, from Śaṅkara's Brahmasūtra-Bhāṣya (which is not a quotation, as Deussen thinks; see *Nirṇayasāgara* edition of 1909).

८०, 3. It cannot be doubted that here PU alone has preserved the original; *cf.* Taitt. Up. I, 6, 1: य एष स्तन इवावलम्बते सेन्द्रयोनिः । यत्र, etc. See also note in our Translation.

८०, 4—८१, 2. For this passage (in both NR and PU) *cf.* Chānd. Up. VIII, 3, 3: निरुक्तं...संप्रसादो...आत्मेति ब्रह्मेति सत्यमिति.

८२, 2. It is obvious that the bracketed passage was originally but a marginal gloss.

८२, 3. For तुरीयमक्षरं see our Translation with note,

८४, 1—2. सं विभोः प्रजा विज्ञायेरन्, which appears to Colonel Jacob a quite plausible reading (Concordance, Preface, p. 5), is, to my mind, still less intelligible than the one rejected by him and adopted by Deussen. I think we may unhesitatingly say that G3 alone has preserved, or very nearly preserved, the original, because this reading does not only convey good sense but is the only one compatible with the whole *varietas lectionis*.

८७, 5. Mādh. (p. 169) reads एभिर्धार्यमिदं सूत्रं.

९०, 6. The prior Pāda of a Śloka being apparently not allowed to take the form ० ० ० — — ० — —, निरुदका was altered to निरुदका (metre No. 28 in Hopkins' table, Great Epic, p. 236); cf. the use of अङ्कुर for अङ्कुर where the latter is excluded by the metre, as, e.g., in the 6th Anka of Bhavabhūti's Mahāvīracarita (ed. Jiv. Vidy. p. 115): उद्दिश्यारा-दशरथकुलाङ्कुरमाद्यं पतन्तं (metre: Mandākrāntā).

९५, 3. The reading ब्राह्मः is found also in Bhāgavata-Purāṇa III, 12, 12.

१००, 2. उन्मत्तक is according to the Vācaspatya a तापसभेद. I have a suspicion that this statement rests on the sole authority of our passage. If the word is an adjective, we have to connect it with the following in the sense of उन्मत्ता इव (cf. Deussen), for a madman is not able to attend to the sacred fires. But probably the original had not उन्मत्तकाः at all,

but उन्मज्जकाः (so S'2 and Vaikh.) which is according to Baudh. Dharm. III, 3, 9—10 one of the five classes of Vānaprasthas who do not cook their food. If Baudh.'s definition of this class (III, 3, 10) should be found incompatible with शीर्णपर्णफलभोजिनः, the latter may be taken as a *vikalpa*, or उन्मज्जकाः may be explained, not after Baudh. (where the word has indeed no etymological connection with its meaning, it being unintelligible why hermits preparing their food "without iron and stone implements" should be called "emergers [from the water]") but after the S'loka quoted by Vacaspati (see our 'Tippaṇi').

१०१, 1. *U.* Mād'h. p. 161: वृद्धपराशरोऽपि । तत्र बहूदका नाम त्रिदण्डकमण्डलुपद्मपवित्रपात्रकाषायवस्त्रधारिणो वेदान्तार्थावबोधकाः साधुवृत्तेषु ब्राह्मणगृहेषु भैक्षचर्या चरन्त आत्मानं मोक्षयन्ते ।

१०७, 7. Müller and Deussen omit मुनेः believing that Rām. ignores it, but the latter says एवं तपसि स्थितस्य राज्ञः in the very place where the explanation of मुनेः is expected, it being moreover evident that अन्तिकमाजगाम demands before it the genitive of a noun denoting a person.

१०८, 11. App., unaware of the transposition, explains: अथेति सद्गुरूपसरणानन्तर्यार्थः । 'एतैरन्यानां' आत्मतत्त्वव्यतिरिक्तानां विषयपदार्थानां कामैः किं प्रयोजनं । कामानां नित्यानित्यविवेकहीनविषयत्वान्ममालम्बित्यभिप्रायः । विषयपदार्थानां महतामप्यनित्यत्वमेवोपपादयति । 'महार्णवानां', etc.

१०९, 10. Probably the original had भगवा which was taken over from the corresponding passage of

Mtrā. Up. (यः कतमो भगवा इति) either as an unaltered vocative, *i.e.*, in ignorance of its being a mere Sandhi form of भगवस्, or as an archaic nominative.

१३९, 7. There is no reasonable ground for emphasizing that the would-be Saṃnyāsin, at the time of throwing away his शिखा, still has his उपवीत, nor that he must keep the latter and throw away the former only, for we are not dealing here with the lower Saṃnyāsin. But there is sufficient ground for stating expressly that the एकदण्डिन् (in contradistinction to the त्रिदण्डिन्) must throw away both शिखा and उपवीत. *Cf.* Mādḥ. p. 168: मैत्रायणश्चुतावपि । इन्द्रस्य वज्रोऽसीति त्रीन्वैणवान्दण्डान्दक्षिणपाणौ धारयेदेकं वा । यद्येकं तदा सशिखं वपनं कृत्वा विसृज्य यज्ञोपवीतम् । I cannot, therefore, accept the suggestion of my Paṇḍits to keep the reading सोपवीतं and explain it as क्रिया-विशेषण.

१७२, 1. For चेत्य *cf.* p. २५६, l. 12; p. २५७, l. 7; etc.

१७२, 6. Possibly the original had प्रकृतं सर्वमिदं (Ga, M); *cf.* p. १८०, l. 2—3: सर्वं परित्यज्य तत्प्रसक्तं, but observe that the इ appears also in p. २५३, l. 10 (note).

२००, 5. शवपिण्डवत् is not beyond suspicion. Have we to read श्वपिण्डवत्? *cf.* Bhartṛhari, Nitisataka 31b (Nirṇayasāgara ed., saka 1813): आ पिण्डदस्य, etc.

२००, 5—6. This difficult passage may after all

be settled without a conjecture, namely if we read न देवान्तरदर्शनम् । (the न is in 10 out of 13 texts) and supply त्यजेत् from p. १९९, l. 7, in which case, then, the next sentence would begin with प्रपञ्चवृत्ति only.

२०७, 10 — २०८, 2. Our conjecture is necessitated by the following considerations: (1) The विराट्प्रणव is called उभयात्मक (p. १०७, l. 3) because it contains both the Outer and the Inner Pranava (the former through the latter; see Tippanī); (2) the विराट्प्रणव is सगुण and निर्गुण, see p. २०९, l. 3; (3) the विराट्प्रणव is पुत and पुतसंहार (cf. Tippanī); (4) the उत्पत्तिप्रणव is *not* उभयात्मक in any conceivable way.—After पुतसंहारो (so texts) the word विराट् may have been omitted by haplography, so that we have eventually to read: यथा पुतो विराट् पुतसंहारो विराट् । विराट्प्रणवः षोडशमात्रात्मकः, etc.

२११, 10. तृतीयः पादसंज्ञितः looks strange, but it is metrically correct and may be explained by पादसंज्ञितानां मध्ये तृतीयः.

२२८, 5. The Danda after निर्मलगात्रं is unlikely, because with it the following निरालम्बपीठम् would be a mere repetition from p. २२६, l. 1.

२४३, 8. गोपयित्वा. In classical Sanskrit this would mean exactly the contrary of what it is intended for, namely “declaring” instead of “hiding”; cf. the

stanza from Kavirahasya quoted in Apte's Dictionary under गुप्, also Mādhava's Dhātuvṛtti, Sūtras 395 and 955. Is the reading corrupted from गोपायित्वा ? This is quite possible; *cf.* below p. २५२, l. 3 where 4 texts out of 8 read गोपयेति instead of गोपायेति, and observe the omission of I in many other cases (निन्दानिन्दगर्व, p. २४३, l. 3, etc). On the other hand, गोपयति in the sense of "he protects, hides", though apparently not traceable in reliable prose examples, is evidently not rare in Epic and Purāṇic literature (see PW, *sub voce*), and गोपायित्वा is also the only reading in l. 11, p. २८२.

२९३, 7—8. Both the editions read ब्रह्मत्वमापादयति । सत्त्वमथास्य, *i.e.*, they take सत्त्वम् as a substitute for अस्मिन्; *cf.* the beginning of the preceding section. But if we compare Chānd. Up. VIII, 3, 3—4 (see note on ८०, 4 — ८१, 2) and, *e.g.*, the end of Bdhū. Up. (p. ३१०), this appears to be wrong. The original had not सत्त्वम् but सत्यम्, and this either qualifies ब्रह्मत्वम् or is the independent conclusion of the chapter.

२९३, 8. The reading अन्तःशिखोपवीतत्वम् is not wrong in itself, because अन्तःशिखोपवीत may be understood as a Bahuvrīhi. But in the rest of the work the reading °वीतित्वम् predominates, and it is very unlikely that the two forms were used *promiscue* by our author.

२९५, 1. M has no punctuation before तदाहितम् but a Daṇḍa after it; B reads तदा हि तं. The passage is possible corrupted, though तदाहितम् may be explained by तेषु तस्तेष्वारोपितं तन्तुं.

२९५, 4. The word त्रिः seems to have crept into the text by hurried copying and anticipation of the त्रि in the following passage, a later hand adding the Visarga as an emendation. Otherwise we have to explain: "the triad [of main threads] amounting [together] to nine measures," which is questionable, because त्रिः in the sense of त्रयम्, त्रिकम् is not in the dictionary.

२९६, 10. The Sūdra being silently left out in all discussions on Saṃnyāsa, the word यज्ञोपवीतं must have been in the original. This is also shown by एकमेव. It was erroneously omitted either by negligence or in order to explicitly exclude the Sūdra, after which the word एकम् was altered to एका in three of our texts.

३०६, 5. This HŚl. appearing in Pañcadasi may or may not have been in the original of our Upaniṣad. The decision is difficult, because कृतकृत्यत्वम् with its प्रतियोगि (counterpart, contrary) is mentioned before as well as after the Śloka, so that तदेव may refer to what precedes or to the following Ślokas according as we understand it as उक्तमेव or as वक्ष्यमाणमेव (उच्यते).

३०७, 11. I do not think that we can risk to correct this passage, for the archaic Sandhi अः+उ=ओ appears in many Upaniṣads. The correction may rather be due to the author of Pañcadasī who may also have added the HŚl. dealt with in the preceding note.

३०८, 1. कर्मक्षये is not altogether meaningless, for it may refer to the supposed transference, at the ceremony of entering upon Saṁnyāsa, of one's good and bad Karman to friends and enemies respectively, or it may refer to the space of time during which the प्रारब्धकर्मन् comes to an end. Yet I feel unable to accept this reading.

३२३, 8. उत्क्रान्तेः is an easy but unnecessary conjecture; cf., e.g., Hārīta, Yāul. V: आत्मलाभसुखं यावत् तावद् ध्यानमुदाहृतम्.

३२७, 10. कन्थां would be all right, if प्रतिगृह्णन् is to be supplied from the preceding stanza, but this is evidently not the case.

३२९, 1. For this conjecture see the two Ślokas quoted in our Tippanī.

३३२, 3 App. explains: नन्विमं सनातनमात्मधर्मं वैष्णवीं निष्ठां स्वयमनवाप्तोऽपि शास्त्रपाण्डित्यबलेनान्यस्मै प्रब्रूयादित्याशङ्क्याह । नासमाप्य प्रब्रूयादिति । असमाप्य सम्यगनवाप्येत्यर्थः । (i.e., पारमगत्वा न प्रब्रूयात्), and one of my Pandits suggests the meaning that only the complete doctrine is allowed to be taught, not bits of it; but it is

pretty sure that नासमाप्य is corrupted from नासमाय
(= नानृजवे; cf. l. 8) through नासमाय्य.

३३३, 2—4. Even these lines with all their corruption are intelligible to App.: they deal with the food-question, तेन being = तैः!

रिपपणा

अथ

संन्यासोपनिषत्संग्रहटिप्पणी

अत्र प्रथमं तावत्स्वरूपाक्षरैः पुस्तकविषये किञ्चिन्निवेदनीयम् ।

अनेकशः किल दशोपनिषदस्तत्रतत्र प्रकाशिता इति सुज्ञातमेव विदुषाम् । तथा कौषीतक्युपनिषत् महानारायणोपनिषत् कतिपयाश्च वासुदेवादित्रैषण्वोपनिषदः सुष्ठु प्रकाशिता उपलभ्यन्ते । एतद्व्यतिरिक्तानां तूपनिषदां मध्ये छागलेयादय उपनिषदः कुत्रापि न प्रकाशिता इतराश्च श्वेताश्वतरादयः प्रकाशिता अपि न सम्यक्प्रकाशिताः । एवं सति दशोपनिषद्भ्यः कौषीतक्यादिभ्यश्च व्यतिरिक्ताः छागलेयादिसमेताश्चाष्टोत्तरशतोपनिषदो बृहत्संग्रहरूपेण प्रकटीकर्तव्या इति निश्चयमकुर्म । एतदर्थं च भारतवर्षे बहुधाटित्वा बहून्कोशान्संगृह्याशक्यसंग्रहानवलोक्य च महता यत्नेन संशोधितस्य मूलस्य तट्टिप्पण्याश्च प्रथमं भागमिदानीं प्राकाशयाम । सन्ति चास्य ग्रन्थस्य प्रायशो गुणास्त्रयः । यथा—

(१) आरुण्यादयो बह्व्य उपनिषदो नैकरूप्येणेदानीमुपलभ्यन्ते परन्त्वन्येन रूपेणौत्तरेष्वन्येन च दाक्षिणात्येषु । अपि चौत्तरेष्वसकृदेकस्या

उपनिषदो द्वैविध्यं [त्रैविध्यं वापि] दृश्यते । पुनश्च प्रतिशाखं पाठभेदो बहुलः । एतत्सर्वमनादृत्योक्ता उपनिषद इतः पूर्वं तत्रतत्र प्रकाशिताः । अस्मिस्तु पुस्तके सर्वमेतच्छाखाभेदादिकं सम्यगवधार्य पाठांश्चैकत्र संकलय्य यो यः पाठः प्राचीनतमो वरिष्ठो वा स एव मूले निवेशितः पाठान्तरादिकं तु तत्तत्पृष्ठाधोभाग एव सूक्ष्माक्षरैः । उक्ते पाठान्तरभागे च शाखाभेद एवमभिज्ञायते यथा SR इति चिह्नेन दाक्षिणात्यशाखा सूचिता, औत्तरशाखाद्वयं च सामान्येनैव NR इत्येवं विवक्षितं, पार्थक्येन तु NS' इति NN इति चिह्नद्वयेनेति । तिसृणां च शाखानामयमप्य-परो भेदो विज्ञेयो यत् SR इति शाखा प्रायोऽष्टोत्तरशतसग्रहे प्रकटी-कृता मद्रामनगरे (M) मुम्बानगरे च (B), NN इति शाखा च कालिकातनगरे (C') मुद्रिता पुनश्च पुण्यपत्तने (P), NS' इति शाखा चौत्तरेषु द्विपचाशदुपनिषत्संग्रहरूपेण लब्धप्रचारापि नैवाद्यया-वन्मुद्रिता भवति । अमुद्रिता चेय शाखा तिसृणां मध्ये प्रायेण प्राचीनतमा विशिष्टतमा चेति निर्णयत इति भूयस्त्वेन सैव मूलार्थमस्माभिः स्वीकृता । औत्तरशाखाद्वये तु मैत्रेयाद्युपनिषदः प्रायशो नोपलभ्यन्ते ।

अथोक्तप्रकारेण स्थापितस्य मूलस्य वैशिष्ट्यप्रदर्शनार्थं कतिप-यान्युदाहरणानि यथा—

(१) आरुण्युपनिषदि कामक्रोधलोभेत्यादिः चान्यदपीहेत्यन्तो ग्र-न्थसंदर्भः (८—९ पृ०) दारुपात्रं वेत्यस्यानन्तरमेव (११ पृ०)

मुद्रितेषु पुस्तकेषु सर्वेष्वप्युपलभ्यते । एतदनुयाय्येव च शङ्करानन्दादी-
नां व्याख्यानमपि । अस्मत्स्वीकृते NS' शाखाया मूल एव केवलमयं
विपर्यासो न दृश्यते ।

(b) ब्रह्मोपनिषदि अस्मत्स्वीकृत औत्तराणां पाठः 'यथा माक्षी-
कैकेन तन्तुना जालं विक्षिपति तेनापकर्षति तथैवैष प्राणो यदा-
याति संसृष्टमाकृष्य । प्राणदेवताः सर्वा नाड्यः सुष्वपे श्येनाका-
शवत्' इति (७७ पृ^०) दाक्षिणात्येषु द्वैरूप्येण दृश्यते यथा 'यथा
मक्षिका एवं तन्तुना जलं (!) विक्षिपदेतेनैनमपकर्षति अथ कर्षन्
प्राणा देवताश्चत्वारः ताः सर्वा नाड्यः सुषुप्त (!) श्येनाका-
शवत्' इत्येवं, 'को जालं विक्षिपेदेको नैनमपकर्षत्यपकर्षति प्राणदेव-
ताश्चत्वारः ताः सर्वा नाड्यः सुषुप्तश्येनाकाशवत्' इत्येवं च ।

(c) तस्यामेवोपनिषद्यस्मत्स्वीकृतः 'य एष स्तन इवावलम्बते'
इत्यादिदाक्षिणात्यपाठः (८० पृ^०) औत्तरेषु 'तमेव स्तन इव लम्बते'
इत्यादिर्विकृतरूपेणोपलभ्यते ।

(d) नारदपरिव्राजकोपनिषदि औत्तरपाठतो दाक्षिणात्यपाठानां
प्रायश उत्कर्षे सत्यपि 'द्वाभ्यां ग्रामस्त्रिभिः पत्तनं चतुर्भिर्नगरमित्येक
एव चरेद्विष्णुः' इति ग्रन्थः (२०२ पृ^०) दाक्षिणात्यकोशेषु दोषरत्नाकर
एव, तथौत्तरशाखयोरेकतरस्याम्, अन्यतरस्या तु प्रायः समीचीनोऽयं
भागः ।

अत एव परब्रह्मोपनिषदः प्रथमः खण्डो बृहत्संन्यासोपनिषद

प्रथमोऽध्यायो याज्ञवल्क्योपनिषदः प्रथमो भागश्च तत्तत्स्थाने शून्याव-
काशत्वेनैव निवेशितोऽस्मिन्पुस्तक इत्यपि स्वध्यवसानम् । ते हि
भागा अन्यास्वप्युपनिषत्सु दृश्यमानास्तदपेक्षया च गौणप्राया इति तत्रैव
पाठत्वेन स्वीकृता अवलोक्यन्ते ।

(२) नन्वयमारुण्यादिरुपनिषदां क्रमोऽश्रुतपूर्व एवैतद्ग्रन्थप्रकाशकेन
स्वतः कल्पितश्चेति विभाति । द्विपचाशदुपनिषदां कोशे संन्या-
सोपनिषदोऽनन्तरमेव हि दृश्यत आरुण्युपनिषत्, अष्टोत्तरशतक्रमप्रतिपा-
दिकायां सूत्र्यां च 'ब्रह्म कैवल्य जाबाल श्वेताश्वो हंस आरुणिः' इति
श्रूयते । तस्मादप्रामाणिकोऽयं नैगमैरनुपादेयः कोश इति ।

अत्रोन्यते । नास्त्येव परमार्थतः सर्वाभिमत उपनिषदा नियतः
क्रमः । कैश्चिद्व्युपनिषदो द्विपंचाशत्क्रमेण पठ्यन्ते कैश्चिदष्टोत्तरशतक्रमेण
कैश्चित्पुण्यपत्तने प्रकाशितस्य द्वात्रिंशदुपनिषत्समुच्चयस्यानुसारेण, अन्ये-
ऽपि च बहवः क्रमा दृश्यन्ते हस्तलिखितेषु कोशेषु । तस्माद्यो योऽर्थोऽ-
भीप्यत उपनिषदध्ययने तदनुकूलेनैव क्रमेण ताः पठ्यन्त इत्यवगम्यते । न
च वेदान्तर्गतत्वानुरोधेनैव परिकल्पनीय उपनिषदा क्रम इति वान्यम् ।
न ह्येतादृशो नियमो दृश्यत एकस्मिन्नप्युपनिषत्संग्रहे । वेदविशेषान्तर्गतत्वं
च कामुचिदुपनिषत्सु तथा संदिग्धं यथा तदारम्भे पठ्यमानाः शान्तयः
सर्वा अपि पाठभेदत्वेनैव केवलं मुद्रणीया इति विनिश्चिनुमः । एवं
सति अस्मत्कृत उपनिषद्विन्यासे क्रमे च नास्ति किमप्यसामञ्जस्यम् ।
प्रत्युत महान्विशेषोऽत्र समुल्लसति । तथा हि । अस्मिन्कोशे संप्रतिपन्न-

विषया एवोपनिषदः प्रकाश्यन्ते, तद्यथा — वर्तमाने प्रथमे भागे संन्यास-विषयिण्य उपनिषदः, द्वितीये भागे योगविषयिण्यः, तृतीयचतुर्थभागयोः सामान्यवेदान्तविषयिण्यः, पञ्चमे भागे शैव्यः, षष्ठे वैष्णव्यः, सप्तमे तु शाक्ताद्या इति । एवं चैतत्कोशद्वारा प्रायशो विषयान्तरैरवधानविक्षेपं विना यो यो विषयोऽपेक्ष्यते स स विषयो विविकृतयाधिगन्तुं शक्यः स्यादिति ।

उपनिषदां क्रमविषये चैतदपि स्मरणीयं यत्प्रतिभागं छेदद्वयात्मकोऽयं संग्रह इति । तत्र हि प्रथमे छेदे निग्विलेऽस्मिन्भारतवर्ष उपनिषत्संग्रहान्तर्गतत्वेन प्रसिद्धा आरुण्याद्युपनिषदो विषयावतारणानुकूलेन क्रमेण प्रकाश्यन्ते । द्वितीये छेदे तूत्तरदेशे वा दक्षिणदेशे वा उभयत्रापि वा पार्थक्येनैव (न संग्रहे) उपलभ्यमानास्तथैकतरस्मिन्देसेऽनुपलभ्यमाना आश्रमाद्युपनिषदो मुक्तिकोपनिषदन्तर्गतसूच्यनुक्रमेण यथावकाशं वा प्रकटीक्रियन्ते ।

(३) इयं च टिप्पणी लब्धपि सती बहूपकारा भविष्यतीति दृढं मन्यामहे यतो ऽद्वैतविशिष्टाद्वैतद्वैतमतानुसारिभिः प्रणीतान् तत्तद्विषयान् प्रबन्धान् सुबहून् दृष्ट्वैतामकुर्म । तथा च पूर्वैर्भ्रान्त्या व्याख्यातान्यव्याख्यातानि वा बहूनि स्थानान्यत्र सम्यग्व्याख्यातानि भविष्यन्ति । यत्र यत्र चाम्माभिः पूर्वप्रणेतुः किञ्चिद्गृहीतं तत्र चिह्नविशेषण तत्तन्नामोदाहृतम् । यत्र च न तदर्थ एव केवलं गृहीतः किंतु तद्वचना-न्यपि तेनैव क्रमेण स्वीकृतानि तत्र तानि । इति धनुश्चिह्नान्तर्गततया निवेशितानि । इति ।

अक्षरसंकेतानां विवरणं च यथा —

अप्प° इत्यप्पयदीक्षिताचार्यकृतमष्टोत्तरशतोपनिषद्भाष्यम् ।

ना° इति नारायणकृतोपनिषद्दीपिका ।

मा° इति माधवाचार्यकृता पराशरसंहिताव्याख्या ।

या° इति यादवप्रकाशकृतो यतिधर्मसमुच्चयः ।

वै° इति वैद्यनाथदीक्षितकृतं स्मृतिमुक्ताफलम् ।

विद्या° इति विद्यारण्यकृतो जीवन्मुक्तिविवेकः ।

विश्वे° इति विश्वेश्वरसरस्वतीकृतो यतिधर्मसंग्रहः ।

शङ्क° इति शङ्करानन्दकृतोपनिषद्दीपिका ।

वाक्यानामारम्भे दृश्यमानेन संख्याद्वयेन मूलस्य पृष्ठं पङ्क्तिश्च विवक्षिते । मूलस्य पदानि चाधोरेखयाङ्कितानि ।

अथारुण्युपनिषद्विष्णुपण्यारभ्यते ।

३, २. आरुणिः । यो महानारायणोपनिषदुक्तः प्राजापत्य आरुणिः सुपर्णेयः स एव ।

३, ४. स्वपद भ्रातृनित्यादिपदेष्वप्यनुपञ्जनीयम् । तवेत्यपपाठः ।

४, १. सूत्रं श्रौतस्मार्तधर्मप्रतिपादकं कल्पादिशास्त्रम् (शङ्क°) ।

५, १. ब्रह्माण्डं च । चतुर्दशभुवनानां स्रष्टुः चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः स्थानमपि नाकाङ्क्षेदित्यभिप्रायः ।

५, २. परिग्रहेत् । 'व्यत्ययेन शप् । परिगृह्णीयात्' इति ना° ।

५, ३. गृहस्थो ब्रह्माचरी वानप्रस्थो वा । अत्रेतराश्रम्याश्रयभूतो

गृहस्थ उपजीव्यत्वात्प्रथमत उच्यते । यथा महाभारत आश्वमेधिकपर्वणि (४५, १३) । 'गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः । चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः ॥' इति ।

५, ३ — ६, २. उपवीतं — स्ववागमौ समारोपयेत् । अत्र प्रयोगे सर्वकर्मणामन्ते क्रियमाणमप्युपवीतविसर्जनमादरात्प्रागेवोच्यते ।

६, १. भूमावप्सु वा । 'शुद्धोदकालाभे भूमौ शुद्धायाम्' इति ना० ।

६, १. 'लोकाग्नीन् लोकफला लौकिका वाग्नयस्तान्' इति शङ्क० । लोके दृश्यमानाञ्छ्रौतस्मार्ताग्नीनदृश्यमाने प्राणाग्नौ समारोपयेदिति भावः ।

६, २. गायत्रीं चेत्यादि । यथाग्नयस्तथा गायत्र्यादिमन्त्राः पारहंस्यमिच्छतावश्यं त्याज्याः स च त्यागोऽत्रापि समारोपरूपः । स्ववागमौ (स्ववाचाग्नौ) 'स्वस्य संन्यासस्य कर्तुर्वाचा वाग्देवताग्निः स्ववाचाग्निस्तस्मिन् 'भूः सावित्रीं प्रविशामि' इत्यादिमन्त्रैः समारोपयेत्' इति शङ्क० ।

६, ३. कुटीचरो ब्रह्मचारी कुटीचराख्यो व्रती * । यतिविशेषः । संन्यस्तेऽप्यश्यादिके ग्रामादिसंगो न संन्यस्तो येन तादृशोऽर्धसंन्यासी । स च द्विविधः । स्वपुत्रादिगृहे वसन्प्रथमः, पर्णकुटीरवृक्षमूलगुहादिषु वसन्दितीयः । तत्र प्रथम उच्यते मनुना । 'संन्यज्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन् । नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्यं सुखं वसेत्' ॥ इति (या०) । इतरस्तु शाण्डिल्यस्मृतौ निरूपितः । 'वेदं विहाय कर्माणि

* न च ब्रह्मचारिपदं विशेषणत्वेन ग्राह्यम्, उत्तरत्र 'ब्रह्मचारिणां मृत्पात्रम्' इत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात् ।

सर्वाण्येव तु संन्यसेत् । ग्रामाद्वहिः कुटी कृत्वा वृक्षमूलेऽपि वा वसेत्' ॥
इति (या०) । कुट्या चरति मंचरति निष्ठतीति कुटीचरः । कुटीचक
इति पाठे 'चकते तृप्नोति वसति' इति शब्दकल्पद्रुमः ।

६, ४. दण्डान् 'त्रीन्वैणवान्' इति शङ्क । लोकान् त्रिदण्डि-
सन्यासस्य फलभूतान् भूरादिसप्तलोकान्, 'आतुरकुटीचकयोर्मूर्लोकभुव-
लोकौ बहूदकस्य स्वर्गलोकः' इत्यादिनारदपरिव्राजकोपनिषद्वचनात्
(१७७ पृ०) । त्रिदण्डस्थान एकदण्ड एव ग्राह्य इति भावः ।

६, ६. अमन्नवदाचरेत् । स्नानाचमनादिकं तूष्णीमेवाचरेदित्यर्थः ।

६, ६. त्रिसध्यादावित्यस्याग्रे ऊर्ध्वगमनं विसृजेत् इत्यधिकं
बहुषु कोशेषूपलभ्यते, अथापि तदादिपुस्तके नासीदिति विनिश्चिनुमः ।
तस्यार्थस्त्वयं स्यात् । ऊर्ध्वमुखस्य सतो यद्रमनं तदूर्ध्वगमनम् । तद्-
विसृज्याधोमुख एव चरेदिति । 'समीक्ष्य वसुधां चरेत्' इति मन्वादिभिरपि
सन्यासिनं प्रति चोदनात् ।

७, १. संधिम् इत्यादिना यतेः सध्यावन्दनं प्रकारान्तरेणाह ।
संध्यावन्दनकाले समाधौ निर्विकल्पव्याने आत्मनि परमात्मना संधिं सधानं ।
स्वभ्येति शेषः । आचरेत् कुर्यात् । तदुक्तं ब्रह्मोपनिषदि 'यदात्मा प्रज्ञ-
यात्मानं' इत्यादिना श्लोकद्वयेन (९० पृ०) ।

७, २. उपनिषदम् । 'आरणेष्वपि ब्रह्मप्रतिपादको भागोऽभ्यस-
नीयो न त्वन्य इत्यर्थः' इति शङ्क० ।

७, ४. सूचनान् संदर्भात् । यथा बृहदारण्यकोपनिषदि । वेत्थ

नु त्वं काप्य तत्सूत्रं येनायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि
संदब्धानि भवन्तीति ।' इति (३, ७, १) ।

७, ४. सूत्रं ब्रह्म । 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव'
इति गीतावचनात् । अस्य विषयस्य तु विस्तरो ब्रह्मोपनिषदि विलोकनीयः
(८५—८७ पृ) ।

८, १. कामक्रोधलोभ । बाह्यत्यागो नालमित्येतत्सुष्टु प्रदर्शितं
योगवासिष्ठे निर्वाणप्रकरणे शिखिध्वजकुम्भसंवादे ।

८, २. 'वर्षासु आपाढादिमासचतुष्टये' 'ध्रुवशीलः अवस्थान-
शीलः' इति शङ्क ।

८, ३. द्वावेव वाचरेत् । द्वावेव वा मासावाचरेत् व्रतं चरेदित्यर्थः ।
दश मासांस्तु पर्यटेदिति शेषः । अत्रेदं बोध्यम् । प्रायश आपाढपूर्णि-
मामारभ्य कार्तिकपूर्णिमापर्यन्तं यतिभिरेकत्र स्थातव्यम् । निवाससौकार्या-
भावे त्वन्येन वा निमित्तेन 'पक्षा वै मासाः' इति श्रुतेर्मासद्वयपरिमितोऽपि
वासः शास्त्रानुमतः । तदुक्तमत्रिणा । 'मासद्वयं चतुष्कं वा एकत्र
निवसेद्यतिः' इति । 'चतुरोऽयं वसेन्मासान्द्वौ वा कौशिक वार्षिकौ' इति
च (विश्वे) । कैश्चित्तु संचरणशक्तौ मासद्वयवासो विधीयते तदशक्तौ तु
मासचतुष्टयवासः । यथाह शङ्कः । 'ऊर्ध्वं वार्षिकाम्यां नैकस्थानं विधीयते'
इति (या) । तत्र वार्षिकौ श्रावणभाद्रपदौ ।

द्वावेव वा चरेत् इति च्छेदे त्वयमर्थः । स्वस्थोऽष्टौ मासान्पर्यटे-
दशक्तस्तु षडेव मासांश्चतुर एव वा द्वावेव वावरत इति । एतत्तुल्यो

विधिर्भागवतेऽपि दृश्यते वानप्रस्थविषये । ‘चरेद्वने द्वादशान्दानष्टौ वा चतुरो मुनिः । द्वावेक वा यथा बुद्धिर्न विपद्येत कृच्छ्रतः’ ॥ इति (७, १२, २२) ।

९, १. ‘खलु निश्चित प्रसिद्ध वा’ इति शङ्क° । वाक्यारम्भे छान्दसत्वात् ।

९, १. सोपनयनादिति सधिश्छान्दसः ।

९, १. ‘एतानि वक्ष्यमाणानि’ इति ना° ।

९, २. प्राग्वा । ‘यस्तु प्राग्भवीयानन्तसुकृतवशादुपनयनमन्तरेणापि केनचिन्निमित्तेन विज्ञातवेदार्थः स तूपनयनात्पूर्वमपि त्यजेत् । तथा स्मर्यन्ते हि भरतैतरेयकदुर्वासोव्यासशुकादयः’ इति ना° ।

९, ४. त्रिष्कृत्वा । ‘मन्द्रमध्यमोत्तमस्वरैस्त्रीनपि प्रैषांस्त्रिवारमावर्त्य’ इति शङ्क° ।

९, ४. मत्त इति पदस्य देहलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां संबन्धः (इति शङ्क°) ।

९, ५—१०, १. सखेत्यादि । अपठ्यमानो मन्त्रः । सखा सन् सखित्वेन मा मा गोपाय रक्ष ब्रह्मस्मारणेन निषिद्धप्रवृत्ते रक्षणं कुरु । मनोदण्डसाकेतिको ह्येकदण्डः ।* अथ दण्डो निरूप्यते ओज इत्यादिना । यः यस्त्व दण्ड इन्द्रस्य ओजः

* यन्तु ‘गोपाय गोसर्पादिभ्यः’ इति शङ्करानन्दादिभिः व्याख्यातं तत् संन्यासिनोऽभयप्रतिज्ञाविरुद्धम् ।

सखा च असि । इन्द्रस्यौजः सोमः । तस्य सखा स एव ।
 वीर्यसाहाय्यकरत्वात् सोमतुल्योऽसीत्यर्थः । यद्वा ओजःसखा इति
 समस्तं पदम् । ओजोरूपः सखेत्यर्थः । पुनश्च । वज्रोऽसि
 वार्त्रघ्नः । हे दण्ड त्वमिन्द्रस्य वज्रवत्प्रहारसाधनम् । अतस्त्वयाहं
 वैरिणं मनो निरुन्ध्यामिति भावः । शर्म मे भवेत्यादिः स्वार्थो
 वाक्यशेषः ।

१०, २. कौपीनं परिग्रहेदिति । प्रैषोच्चारणानन्तरं जातरूपधरो
 भूत्वेत्यध्याहारः ।

१०, ३—५. ब्रह्मचर्यमित्यादिवचनं श्रुतेर्यतीन्प्रति प्रबोधनवाक्यं
 यतीनामन्योन्यानुबोधनं वा ।

१०, ४—५. रक्षतो । अत्र रक्षत उ इति पदच्छेद उकारश्च
 'छान्दसः पुल्यर्थो वा परेषां कथनार्थः' इति शङ्कः ।

११, २. ब्रह्मचारिणाम् । पूर्वोक्तकुटीचराणां न तु प्रथ-
 माश्रमिणां तेषां तैजसादिपात्रनिषेधाभावात् ।

११, ३. यतयः परमहंसाः ।

११, ४. भिक्षाप्राश्ननप्रकारमाह ओमित्यादिना । 'हि निश्चितं
 सर्वमो परमात्मैव । त्रिरावृत्तिर्जपप्रकारप्रदर्शनार्था' (इति ना) ।
 एतदुपनिषदं उक्तं गुह्यार्थवचनम् । एतत्पूर्वः कर्मधारयश्छान्दसः । अथवा ।
 एतत् । मन्त्रमिति शेषः । क्लीबत्वं छान्दसम् । उपनिषदं गुह्यसंकेतत्वेन ।
 विन्यसेत् समर्पयेत् । गृहस्थं ब्रूयादित्यर्थः । शङ्करानन्दस्तु 'विन्यसेत्

गुरूपदिष्टेन मार्गेण तस्मिंस्तस्मिन्नङ्गे विविधन्यासं कुर्यात्' इति ।
तथा च नारायणः । अप्पयाचार्यः 'ओमिति त्रिवारमुक्त्वा एतामुपनिषदं
विन्यसेत् उपसंहरेत्' इति ।

११, ५. खलु निश्चितम् । एतदुपनिषदं उक्तं गुह्यादेशं ।
यद्वा उक्तमन्त्रस्यौपनिषदत्वम् । य एवं वेद अर्थतोऽभिजानाति यः ।
सोऽपि गृहस्थादिः । विद्वान् ब्रह्मज्ञो भवति । पदविपर्यासश्छान्दसः ।

११, ६. पालाशमित्यादि । विदितवेदार्थो यो ब्राह्मणः क्षत्रियो
वैश्यो वा ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्यति स खलु शूरतुल्य इत्यभिप्रायः ।
अथवा स तादृशसंन्यासानन्तरं शूरवन्मोक्षमधिगच्छति । उक्तं हि
पराशरेण 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परित्राड्योग-
युक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥' इति (वै) ।

१२, २—५. ब्रह्मचर्यात्संन्यस्तस्य मोक्षः कीदृश इति संशय-
परिहारार्थं विष्णुलोकप्राप्तिं सूचयति श्रुतिः 'तद्विष्णोः परमं पदम्'
इत्याद्युक्ता ।

१२, ६. 'निर्वाणमुपशान्तिर्मोक्षः' इति शङ्कः ।

अथ कुण्डिकोपनिषत्संयुक्ताया लघुसंन्यासोपनिषदष्टिप्पण्याभ्यते ।
अनयोरन्त्या ह्युत्तरापथ आद्या च दक्षिणापथे प्रचलिता, पुनश्चा-
न्त्यायामाद्यापेक्षयैकोऽधिको भाग आरम्भ एव दृश्यते, आद्यायां
चान्त्यापेक्षयावसान एवैकोऽधिको भागः ।

१५, २—३. संस्कारोपतिष्ठते संस्कार उपतिष्ठते । संधिः
छान्दसः ।

१५, ३. स्वस्थो वा । संन्यासग्रहणात्प्राङ् न म्रियेत चेदिति भावः ।

१५, ३. आश्रमपारम् 'सर्वाश्रमाणां मतं संन्यासम्' इति ना° ।

१५, ३—४. पितृमेधिकान् पितृमेधिकान् । वृद्धयभावश्छान्दसः
लेखकानां प्रमादो वा ।

१५, ४. अरण्ये गत्वा । वानप्रस्थाश्रममगृहीतवताप्याहिताग्निना
वन एव संन्यासः कर्तव्य इत्यर्थः ।

१५, ५. श्राद्धतर्पणम् । सतर्पणं श्राद्धम् । अथवा श्राद्धं
च तदन्ते कर्तव्यं च नित्यतर्पणादिभिन्नं तर्पणम् (ना°) ।

१५, ६. ब्राह्मेष्टिम् । आहिताग्निनैव कर्तव्यां प्राजापत्येष्टिम् ।

१५, ७ — १६, १. अथ ब्राह्मेष्टिप्रतिपादिकां श्रुतिमाह
स सर्वज्ञः इति । यस्य ब्रह्मणो ज्ञानमयं तपः स एव सर्वज्ञः सर्व-
वित् परमेष्ठी तस्य चैवंलक्षणस्य ब्रह्मण एषाहुतिर्दिव्या तदुद्देशेन
क्रियमाणा दिव्याहुतिः यजमानस्य अमृतत्वाय कल्पते इत्यर्थः ।
'यः सर्वज्ञः' इति मुण्डकोपनिषदि श्रूयमाणः पाठोऽत्रापि साधी-
यान्स्यात् ।

१६, २. अत ऊर्ध्वम् । अनेन मन्त्रेण ब्राह्मेष्टिं संकल्यात
परं । वक्ष्यमाणप्रकारेण तामिष्टिं कुर्यादिति शेषः ।

१६, ३—४. अथ पुरोऽनुवाक्या । यद्ब्रह्म यो ब्रह्म

अभ्युदयत् अभ्यजयत् (ना०) । किम् । इदं च इमं लोकं च
अमुं च सर्वं दिवं लोकं द्युलोकमपि सर्वं चामुम् । इदंपदस्य
 मध्ये पाठश्छान्दसः । तदित्यध्याहारः । सर्वमभिजन्तुः सर्वजनन-
 शीला सुमनस्यमाना शोभनमानसा । देवता भूत्वेति शेषः ।
 ‘सर्वश्रियं सर्वी श्रियं दधतु दधातु करोतु’ (ना०) । नारायणस्त्वभि-
 जिन्नक्षत्रद्वारेणैव तदेवता ब्रह्मात्र स्तूयत इति ‘यस्मिन्ब्रह्माभ्यजयत्स-
 र्वमेतत्’ इत्यादिकं तैत्तिरीयमन्त्रमभिप्रेत्य व्याख्याति ।

१६, ५—८. अथ ब्रह्म जज्ञानम् इत्याद्यां याज्यामुच्चारयन्
 निर्वापं कुर्यादित्यर्थः । सा च याज्या अथर्ववेदस्य चतुर्थकाण्डे
 प्रथमानुवाके प्रथममन्त्रत्वेनाज्ञाता ।

१६, ९—१०, अथ ब्रह्मणेऽथर्वणे इत्यादिना ब्राह्मेष्टेः प्र-
 धानहोमं कुर्यादित्यर्थः ।

१६, ११—१४. अयमपि मन्त्रो ऽथर्ववेदे तदर्थश्च तद्-
 भाष्ये द्रष्टव्यः (७, ९७ [१०२], ५—६).

१७, १—३. अयं हि यमा इत्याख्यैश्चतुर्भिर्नुवाकैर्घटितो
 ऽथर्ववेदस्याष्टादशः काण्डः ।

१७, ४. ‘अनुवाकैराज्याहुतीरिति प्रत्यृचं होमोऽवगन्तव्यो मन्त्र-
 भेदात्’ इति ना० ।

१७, ४—५. तैरेवोपतिष्ठते । तानेव मन्त्रान्पुनरप्यावर्तयन्नाहवनीयं
 भजेतेत्यर्थः ।

१७, ६—७. अयमपि मन्त्रो ऽथर्ववेदसंहिताया गृहीतः
(७, ८२ [८७], २) ।

१७, ८. द्वावग्नी इत्याहवनीयगार्हपत्यौ । अग्नित्रयधारणपक्षे
तु त्रीन् अग्निपञ्चकधारणपक्षे च पञ्चेत्यध्याहारः । यद्वा औपासनाग्निं
श्रौताग्निं चेति द्वौ ।

१७, ८. व्रतवानस्यादतन्द्रितः । एतां रात्रिं शेषकर्मोपक्रम-
पर्यन्तमनशनादिव्रतमप्रमादेन चरेदित्यर्थः ।

१८, ३. अहोरात्रेण निर्वपेत् । ‘अहोरात्रमुपोष्य ततो निर्वपेत्’
इति ना० ।

१८, ५. चरेत् इत्यादि । अग्निसमारोपात्प्राक् कंचित्कालं वान-
प्रस्थेन भवितव्यं तेनेत्यर्थः । शुचौ देशे नदीतीरादौ ।

१८, ६. ‘शक्तितारतम्येन पक्षत्रयपरिग्रहः’ इति ना० ।
विहितान्नोत्तरैः फलैः इत्यत्र विहितान्न उत्तरैः फलैरिति पदच्छेदः ।
संधिशृङ्गान्दसः । उत्तरैः श्रेष्ठैः ‘कालपक्वैः स्वयंशीर्णैः’ इति मनुवचनात् ।

१९, १. स्वशरीरे समारोपः । वनविहारस्यान्ते ‘स्वदेहे
कोष्ठाग्नौ बाह्याग्नीनां समारोपः’ (ना०) क्रियते ।

१९, १. नाश्रुपातकाः । तत्र स्वयं च पुत्रादयश्चाश्रु न
पातयेयुरित्यर्थः ।

१९, २—५. सह तेनैव—प्रपद्यते । सह तेनैव । अश्रुणेति
शेषः । यद्वा सहते नैव । संन्यासं यः इति शेषः । स पुरुषः कथं

संन्यस्त उच्यते कृतसंन्यास इति कथं वक्तुं शक्यते । नैव शक्यत इत्यर्थः । सनामधेयस्तु सः । ननु लोके अश्रुपातादिकमनादृत्यापि यः कश्चित्कृतसंन्यासः संन्यस्त इत्यभिधीयत इति । अत्रोन्यते । किं । तदस्तीति शेषः । यस्मिन् यदुद्दिश्य संन्यस्त इति उच्यते पुरुष इति । नामधेयं न ह्येतदिति भावः । तस्मात् उक्तहेतोः । फलविशुद्धाङ्गी यस्य अङ्गं देहः कर्मफलेभ्यो विशुद्धं ज्ञानाग्निना परिपूतं, सः । संन्यासं सहते । कथं सहते । अर्चिमान् समारोपिताग्न्यपरित्यागेन । यद्वा अर्चिमान् तेजस्वी शोकरहितः । यस्तु पुत्रादिज्ञेहादश्रु पातयति तस्मिन्समारोपितोऽग्निर्न तिष्ठति किंतु तद्देहाद् वनं वनाभ्यन्तरं निष्क्रामति तत्रत्यं च वानप्रस्थं कंचित् प्रपद्यते तस्याग्निं समुपागच्छतीत्यर्थः । तदानीं संन्यासीतिनामसहितोऽपि सन् परमार्थतो ऋष्टः स इति भावः ।

नारायणस्य व्याख्यानं तु यथा । ‘नन्वजरामर्थं वा एतत्सत्रमिति श्रुतेः कथमग्नेः परित्याग इत्यत आह सहेति । तेन अग्निना सहैव वर्तमानः पुरुषः कथं संन्यस्तः कृतसंन्यास उच्यते । नैवोन्यत इत्यर्थः । ननु तर्हि कथमग्निशब्दमेवाभिचिन्तयेदित्यो-काराग्नौ ध्येयेऽपरित्यक्ते [ऽपि] संन्यासो ऽग्नित्वाविशेषादत आह सनामधेयस्तु स किं यस्मिन्संन्यस्त उच्यत इति । यस्मिन्प्रणवाग्नौ सति पुमान्संन्यस्त इत्युच्यते स प्रणवाग्निस्तु किं सनामधेयः । नैव नामधेयवान् । यथाहवनीयादिः शब्दवाच्यो नैवमसौ शब्दवाच्यः प्रण-

वाग्नेर्ब्रह्मार्थत्वाद्ब्रह्मप्रतीकत्वाद्वा ब्रह्मातिरिक्तत्वं नाभिमतं ब्रह्म च न शब्दवाच्यं तेन संन्यासे तस्य परित्यागो न भवतीत्यर्थः । ननु तथापि स्वरूपेण तस्य दृश्यान्तर्भूतत्वात्कथं न संन्यासविरोधित्वमिति शङ्कामुपसंहारव्याजेन परिहरति तस्मात्फलविशुद्धाङ्गीति । फलेन ब्रह्माख्येन विशुद्धः संसारातीतो योऽङ्गी संसारातीतफलप्रदो यः प्रधानमोकारः अर्चिमान् अर्चिष्मान् अग्निः स संन्यासं सहते संन्यासविरोधी न भवतीत्यर्थः । ननु तथाप्यग्निहोत्रादिसाधितस्य तत्तल्लोकप्राप्तिहेतुभूतस्य सुकृताख्यस्य तेजसः क प्रतिपत्तिः । न हि तत्सुकृतं संन्यासिनि तिष्ठति तत्तल्लोकप्राप्तिलक्षणफलाभावात् । अत आह अग्निवर्णमिति* । अग्नेर्वर्ण इव वर्णो यस्य तत् अग्निवर्णं सुकृतं तेजः संन्यासिनः निष्कामति निर्याति । क याति । स्वाव्यवहितं वानप्रस्थं प्रपद्यते, संन्यासाधिकारिणोऽकृतसंन्यासस्य ये लोकास्ते संन्यासे सति वानप्रस्थस्य भवन्तीत्यर्थः, सुकृतमस्य सुजना दुष्कृतं दुर्जना उपजीवन्ति इति श्रुत्युक्तेः । अत्रापि प्रत्यासन्ना भक्तिमन्तश्चेति बोद्धव्यम् ।' इति ।

[दाक्षिणात्यपाठस्तु 'सहते नैव पुरुषः कथं संन्यस्त उच्यते । सनामधेयो यस्मिंस्तु कथं संन्यस्त उच्यते ॥ तस्मात्फलविशुद्धाङ्गी संन्यासं संहितात्मनाम् । अग्निवर्णं विनिष्क्रम्य वानप्रस्थं प्रपद्यते ॥' इति । व्याख्यातश्चायमप्ययाचार्येणैवम् । 'वनवासोत्पद्यमानं कष्टं न

* अयमेव पाठः कोशेषूपलभ्यते न त्वस्माभिरनुभितः 'अग्निर्वनम्' इति पाठः ।

सहते यदि स कथं संन्यस्त उच्यते । त्यक्तगृहस्थाश्रमः सद्य एव न संन्यस्तुमर्हतीत्यभिप्रायः । यस्मिन् पुरुषे सनामधेयः नामधेय-मात्रवान् आश्रमः न तु तदुक्तानुष्ठानवान् स कथं संन्यस्त उच्यते । तस्मात् धर्मार्थकामैः फलैः विशुद्धाङ्गी गृहस्थः संहिता-त्मनां समाहितेन्द्रियैः महद्भिः क्रियमाणं स्वस्याग्निवर्णम् अग्निसदृशं च संन्यासं विनिष्क्रम्य अनवाप्य वानप्रस्थं प्रपद्यते ।’ इति ।]

१९, ६—७. लोकात्—संन्यसति । तस्मान्न सद्य एव लोकात् गार्हस्थ्यात् चतुर्थाश्रमं गच्छति संन्यतः असमीक्ष्यकारितापराङ्मुखः परंतु प्रथमं तावत् वनं गच्छति वानप्रस्थाश्रमं गृह्णाति तत्र चाद्ये काले भार्यया सहितः पत्नीयुतो भवति । तर्ह्येवं क्रमेणैव त्यक्त्वा कामान् सङ्गाद्विनिर्मुक्तो भूत्वान्ततोऽश्रु विना संन्यसति इति न सशयः । इति भावः ।

१९, ७ — २०, ३. भयं किम्—अनामयम् । अथ ‘त्यक्त्वा कामान्’ इत्यंशं भूयोऽपि विवरीतुमनुवदत्यष्टश्राद्धसमये वक्तव्ये प्रश्नोत्तरे भयं किम् इत्यादिना । तत्र प्रष्टारो ब्राह्मणाः प्रतिवक्ता संन्यासं चिकीर्षुः । भवान् किमर्थं संन्यासं करोति । भयं किमनुपश्यति आलोचयति इत्यादिः प्रश्नः । उच्छ्रितान् लोके बहुश्लाघ्यान् । उत्तरं वक्ति गर्भवास इत्यादि । गुहां ‘संवृतस्थानं ब्रह्माख्यम्’ इति ना० ।

२०, ४. प्रकृतमनुसंदधाति संन्यस्याग्निमपुनरावर्तनम् इति । समा-रौपं कृत्वाग्निं त्यजति न च चिरप्रोषितगृहस्थवत्पुनरप्याधातुं शक्नोतीति भावः ।

२०, ५—८. अत्र पठनीया अध्यात्ममन्त्रा अथर्ववेद एकादश-
काण्डेऽष्टमानुवाकत्वेनाभ्याताः ।

२०, ८. दीक्षानामात्र शिखादिविसर्जनं दण्डादिलिङ्गग्रहणं च ।

२०, ९. ऊर्ध्वबाहुको । प्रस्थानकाले इति शेषः (२८१ पृ० ८५०) ।

२०, ९ — २१, १. विमुक्तमार्गो भवेत् । तदुक्तं महामारते
शान्तिपर्वणि (९, १८) । ‘अपृच्छन्कस्यचिन्मार्गं प्रव्रजन्नेव केनचित् ।
न देशं न दिशं कांचिद्रन्तुमिच्छन्विशेषतः ॥’ इति ।

२१, १. भिक्षाशी न दद्यात् । ननु यथा * वानप्रस्थस्तथा
संन्यास्यपि दानपरो भवेदित्याशङ्क्याह भिक्षाशीत्यादि । प्रतिगृह्णीयादेव न
दद्यादित्यर्थः । तदुक्तं क्रतुना । ‘माधूकर समाहृत्य ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः ।
स याति नरकं विप्रो भोक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥’ इति । बह्वृचपरिशिष्टेऽपि ।
‘अन्नदानपरो भिक्षुश्चतुरो हन्ति दानतः । दातारमन्नमात्मानं यस्मै चान्नं
प्रयच्छति ॥’ इति (विश्वे०) ।

२१, ३. त्रिविष्टब्धं त्रिदण्डकम् । त्रिविष्टपमित्यपपाठः ।

२१, ४. कौपीनाच्छादनम् । कौपीनमिति गुह्यप्रदेशस्य नाम ।
गुह्याच्छादनार्थं वासः ।

२१, ५. उत्तरासङ्गम् उत्तरीयवस्त्रम् । ‘जान्वोरूर्ध्वमधो नाभेः
परिधायैकमम्बरम् । द्वितीयमुत्तरं वासः परिधाय गृहानटेत् ॥’ इति
स्मृतेः (विद्या०) ।

* ‘अम्मूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमगतान्’ इति मनुवचनात् (६, ८), ‘दद्या-
देव न प्रतिगृह्णीयात्’ इति वसिष्ठस्मृतेश्च (९, ५) ।

२१, ६. यतिः कुटीचकादिः । नात्र परमहंसो विवक्षितः ।

२२, ५. भिक्षादि वैदलं पात्रम् । भिक्षाद्यर्थकं वैदलं पात्रम् ।

अत्र भिक्षादिवैदलपात्रमिति वक्तव्ये समासभङ्गश्छान्दसः । विदलमिति फलावरणस्य खण्डम् । तद्रूपं पात्रं वैदलं पात्रम् । तस्य द्रव्यं शब्दकल्पद्रुमे जटाधरवचनत्वेनोदाहृतं 'पात्रं तु दारवालाबूमृन्मयान्यपि वैदलम्' इति ।

२२, ६. एतां वृत्तिमुपासीत । चेत्तर्हि इति शेषः ।

२२, ७. विद्याया इत्यादि । 'कार्यकारणयोरैक्याद्ब्रह्मणो जातं ब्रह्मैवेति जीवस्यापि ब्रह्मसंपत्तिरुपपद्यत इति दर्शयितुमाह विद्याया इति' (ना) । विद्याया मनसि संयोगः वेदादीनां ब्रह्मैवैकायनमिति भावः 'यस्मिन्नृचः साम यजूषि यस्मिन्प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः । यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु' इति श्रुतेः (वाजसनेयिसंहितायाः ३४ अ०, ५ प०) ।

२२, ७. मनसाकाशश्च । मनसः मनःसकाशात् आकाशश्च । संधिश्छान्दसः । यद्वा मनसेति पञ्चम्यर्थे तृतीया ।

२३, १—२. अत्र तैत्तिरीयाद्युपनिषदनुसारेणानुमितं ग्रन्थद्वयं कोशेषु नष्टम् ।

२३, ३. तदभ्यासेन तदभ्यासेन सह तदभ्यासे इति यावत् 'प्राणायामधारणाध्याननित्यः स्यात्' इति विष्णुस्मृतेः ।

२३, ३. अव्यय प्रपद्यत इत्यस्यानन्तरं दाक्षिणात्यकोशेषु पद्य-चतुष्टयं यदृद्ध्यते तदाद्यपुस्तके नासीदिति निश्चित्योपनिषदवसाने दृश्यमानस्य पद्यषट्कस्याग्रेऽस्माभिर्निवेशितम् ।

२३, ५. वृषणापानयोरित्यादि । ‘अपानात्पायोरूर्ध्वं वृषणयो-
रधश्च पाणी स्थापयित्वेत्यर्थः । संश्रयेत् । प्राणायाममिति शेषः ।’
इति ना° ।

२४, २. अथ शैवमित्यादि । अथ अन्ते शैवं शिवमनामयं
तादृशं पदं तादृश्यवस्था यत्र यत्प्राप्यते । तदेव ब्रह्म तच्च
परायणम् परमं शरणम् ।

२४, ३. ननु सर्वेषां योगिनां सुलभमेव तच्छैवं पदमिति चेन्न ।
पूर्वजन्मार्जितात्मना पूर्वजन्मार्जितस्वरूपेणैव अभ्यासेन तत् पदं लभ्येत
अधिगम्येत । तदुक्तं गीतायाम् । ‘बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवा-
न्मां प्रपद्यते’ इति (ना°) ।

२४, ४—५. अभ्यासं सम्यक्कृतवतो मरणे यद्भवति तदाह
अथ इति । अत्र संश्राप्येत्यस्य स्थाने संश्राप्येति पठनीयमिति विभानि ।
‘तैः संभूतैः मिलितैः साधनैरासनायामादिभिः’ (ना°) हृदयं मनः तपः
उन्मन्याख्यं निर्विषयभावं संश्राप्य अभिगमय्य * ‘वायुः प्राणो देहात्
शरीरात् ऊर्ध्वम् अव्ययं ब्रह्म प्रपद्यते । किं कृत्वा । मूर्धानं
भित्त्वा ब्रह्मरन्ध्रेण’ (ना°) ।

२५, १—२. स्वदेहस्येत्यादि । ये परावरविदो जनाः स्वदेहस्य
मूर्धानं । भेदितवन्त इति शेषः । ते परमां गतिं प्राप्य भूयो न
निवर्तन्त इति संबन्धः ।

* ‘हृदयं तपः तत् प्राप्तं (हृदयं तपस्तप्तमिति) पाठान्तरम्) हृदयं
मनः संश्राप्य स्थिरीकृत्य’ इति ना° ।

२५, ७. तद्धर्मा देहस्य स्थूलत्वादिधर्मा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु
यस्यां कस्यांचिदवस्थायां तिष्ठतो मे परमार्थतो न सन्तीत्यर्थः ।

२५, ८. कल्पविदूरगः कल्पेभ्योऽतिदूरः कालातीतः ।

२६, २. पुरान्तकः शिवः ।

अथ कठश्रुत्युपनिषद्विषयारभ्यते ।

३१, २. योऽनुक्रमेणेत्यादि । ‘य आश्रमानुक्रमेण संन्यासः
स एव मुक्त्युपयोगी न तु सति रागे आश्रमव्युत्क्रमेण इत्याह
योऽनुक्रमेणेति’ इति ना° ।

३१, ४. क्रियाभिः सुगुप्तम् । ‘क्रियाभिः ब्रह्मचर्यादारभ्य
नित्यनैमित्तिकाभिः सुगुप्तं रक्षितं पापास्पृष्टम्’ इति ना° ।

३१, ५. अनुमोदयित्वा अनुमोच । यः पुनरननुमन्यमाना-
न्मात्रादीनुपेक्ष्यापि तेषां मनःक्लेशं जनयन् संन्यस्यति स पतितो
भवतीति भावः । तदुक्तं महानिर्वाणतन्त्रे (८, १७ — १९) ।

‘मातरं पितरं वृद्धं भार्यां चैव पतिव्रताम् ।

शिशुं च तनयं हित्वा नावधूताश्रमं व्रजेत् ॥

मातृः पितृन् शिशून् दारान् स्वजनान् बान्धवानपि ।

यः प्रव्रजति हित्वैनान् स महापातको भवेत् ॥

मातृहा पितृहा स स्यात् स्त्रीवधी ब्रह्मघातकः ।

असंतर्प्य स्वपित्रादीन् यो गच्छेद्भिक्षुकाश्रमे ॥’ इति ।

३१, ६. वृणीत्वा वरीत्वा नियोज्येत्यर्थः । क्त्वाप्रत्यये
श्राप्रत्ययरुच्छान्दसः ।

३१, ७ — ३२, ३. यजमानस्य — समारोपयेत् ।
अथाहिताग्नीनां मरणानन्तरं तेषामङ्गेषु तदीययज्ञपात्राणि प्रक्षिप्यन्ते,
संन्यासस्वीकारे च ‘आधानप्रभृत्ययमेवाग्नयो भवन्ति’ इत्यादिबोधाय-
नवचनात् तथा ‘अयं ते योनिर्ऋत्विय इत्यात्मन्यग्नीन्समारोपयति,
प्राणेन गार्हपत्यम्, अपानेन दक्षिणाग्निं, व्यानेनाहवनीयम्, उदाने-
नावसथ्यं, समानेन सभ्यम्’ इति शौनकवचनात् (विश्वे^०) पञ्चा-
प्यग्नय आत्मन्येव समारोप्यन्ते । अत्र तु संन्यासं कुर्वतोऽङ्गानां
पात्रेषु प्राणानां चाग्निष्वित्युक्तविपरीतेनैव प्रकारेण समारोपद्वयं
विधीयते । ‘अयमङ्गानां प्राणानां च समारोपो यतीनां विदेहत्व-
सिद्धये । अङ्गादिषु हि पात्रादिषु समारोपितेषु शुद्धोऽवतिष्ठते ।’ इति
ना^० । ‘अङ्गान् अङ्गानि हस्तमुखनासिकादीनि ऋत्विजः प्रयोज्यकर्तृन्
सर्वैः पात्रैः स्थाल्यादिभिः अधिकरणभूतैः करणैः यथा स्थाल्या
पचतीति समारोप्य समारोपं कारयित्वा अग्निषु प्राणान् समारोपयेत्
इत्यन्वयः । अयमर्थः । प्रेते यजमाने चितायां यस्मिन्नङ्गे यत्पात्रं
स्थाप्यते तस्याङ्गस्य तस्मिन्पात्रे ऋत्विग्भिः समारोपः कारयितव्यः ।
यथा स्थाल्यां दक्षिणहस्तस्य सुवयोर्नासिकायाः इत्येवं तत्तत्पात्रेषु
तत्तदङ्गानां समारोपः ।’ इति ना^० । यदाहवनीये इत्यादि ।
आहवनीय इति यत् तस्मिन्नग्रावित्यर्थः । ‘सर्वान् प्राणान् सर्वेषु
अग्निषु वा’ (ना^०) ।

३२, ४. निष्क्रम्य । यत्र शिखादिविसर्जनं तस्मात्प्रदेशान्नि-
र्गत्य । ‘निष्क्रम्य पुरत उत्तरतो वा गन्तुमारभ्य’ इति ना० ।

३२, ६. आत्मानमेवं ध्यात्वा । ‘अहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं सर्व-
मिति’ (ना०) ।

३३, १—२. औषधवदित्यादि । व्रणं यथा तैलादिभी रक्षन्ति
तथैव बुध्या प्राणसंधारणार्थमेव नवद्वारपूयस्यन्दि व्रणोपमं शरीरमिदं
रक्षेद्यतिरिति बौद्धाचार्यस्य नागसेनस्य वचनम् ।

३३, ५—६. यद्यशक्त इत्यादि । नान्यत्प्रतिगृहीयादित्युत्-
सर्गप्राप्तस्यापवादमाह यद्यशक्त इत्यादिना । यद्यशक्तो भवति तर्हि
सः येन वस्त्रादिना क्लेशसह. शीतोष्णादिक्लेशं सोढुं समर्थो भवति ।
तेनैवेति शेषः । तप्यते तपः कष्ट सहेत । तदुक्तं वृद्धगौतमेन
‘यथा न पीड्यते कायो नैवान्तकवशं व्रजेत् । तथा धर्मं
चरेद्भिक्षुः पश्यन्वै शास्त्रचक्षुषा ॥’ इति (पुरुषोत्तमानन्दकृते स्मृति-
सारसंग्रहे) ।

३४, १. यो वा व्युत्तिष्ठति । अथवा यो वीतराग एका-
श्रममाश्रमद्वयं वा लङ्घयित्वा संन्यस्यतीत्यर्थः ।

३४, ५. नोदपात्रे । अवस्थितैरित्यनुषङ्गेण शेषपूरणम् ।

३५, ४. सकृदित्यादि छान्दोग्यवचनम् (३, ११, ३) ।

३५, ५. एतेन ज्ञानेन आत्मानं स्वकीयं मनः सधत्ते
संस्थापयति । उक्तसंदेहैर्न व्याकुलीक्रियत इत्यर्थः ।

३५, ९. 'तत् ब्रह्म' इति ना° ।

३५, ९—१०. 'ततः अनन्तरं गुरुप्रसादेन ज्ञानप्राप्त्यनन्तरं वै निश्चितं ते देवा ब्रह्मिष्ठा वेदवित्तमाः न वदन्तो न वदन्तः प्रत्येकं मौनिनः स्थित्वा यैर्यैर्ज्ञानं प्राप्तं ते ते नोचुः कृतार्थ-त्वादित्यर्थः' इति ना° ।

३५, १०. ननु कथं प्रजापतेरवचनेन कृतार्था देवा इत्या-शङ्क्याह श्रुतिः एतत्सर्वम् इति । एतत् अवचनं सर्वं निखिल उपदेशः । उपशान्तो ह्ययमात्मेति ।

३६, १. सालोक्थतां सायुज्यतां । तल् छान्दसः ।

३६, ३. अत्रारभ्यमाणो भागो दक्षिणापथे कठोपनिषदिति कठरुद्रोपनिषदिति वा प्रसिद्धाया उपनिषद उपक्रमे दृश्यते ।

३६, ३—४. चतुष्कोणाकृतिचिह्नान्तर्गतो ग्रन्थसंदर्भ औत्तर-कोशेषु नोपलभ्यते ।

३७, १. तान्येतानि । वचनानि प्रतिवचनानि चेति शेषः ।

३७, २. अनुव्रजन् । पुत्रादिः ।

३७, २. अश्रुम् । पुंस्त्वं छान्दसम् ।

३७, ३—४. प्रदक्षिणम् इत्यादि । 'प्रदक्षिणमावृत्य पितरं प्रदक्षिणीकृत्य पुत्रादयः' (ना°) इतश्चेतश्चानवेक्षमाणाः पुनः पुनः पितृदिदक्षया परावृत्यापश्यन्तः प्रत्यायन्ति गृहं प्रतिगच्छन्ति ।

३७, ४. स स्वर्ग्यो भवति । स पुत्रादिः अश्रुपाताभावात्

सफलेन पितुः संन्यासेन स्वर्गं गच्छति । तदुक्तं बृहत्संन्यासो-
पनिषदि (२५१ पृ०) । ‘षष्टि कुलान्यतीतानि षष्टिमागामिकानि
च । कुलान्युद्धरते प्राज्ञः संन्यस्तमिति यो वदेत् ॥’ इति ।
यद्वा यमुद्दिश्य न शोचन्ति स संन्यासी मोक्षी भवतीत्यर्थः ।

३७, ६—७. तान् पुत्रान् अनुरूपाभिः योग्याभिः वृत्तिभिः
जीविकाभिः वित्त्य प्रख्याप्य ।

३७, ७. तस्य संन्यासः । न्याय्य इति शेषः ।

३८, ५. अग्निसंस्थितानि । ‘अग्न्यर्थं स्थापितानि’ इति ना ।

३८, ७—३९, १. अथाग्निसंस्थितं मा त्वम् इत्यादिना ।
अवहाय हित्वा । परागाः अपगच्छ । एवमाहवनीयम् । अभि-
मन्त्रयेति शेषः । अरणिदेशात् यन्त्रारणी दग्धे ततो देशात् (ना०) ।
भस्ममुष्टि । उद्धृत्येति शेषः । पिबेत् । अथवा मुष्टिना भस्म
गृहीत्वा अरणेरुपरि स्थापयित्वा पिबेदित्यर्थः ।

३९, ३—८. अत ऊर्ध्वमित्यादि । संन्यासं कृत्वा सद्य
एव मुमुर्षुश्चेत् वानप्रस्थवत् ‘आसा महर्षिचर्याणां त्यक्त्वान्यतमया
तनुम् । वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते’ इति मनूपदिष्टं
मार्गमाश्रयेत् (मनुस्मृतौ ६, ३२) । तत्र वीराध्वा धर्मयुद्धे मरणम् ।
महाप्रस्थानं मनुनोक्तम् ‘अपराजितां वास्थाय ब्रजेदिशमजिह्मगः ।
आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ॥’ इति । सद्यो यद्यमु-
र्षुस्तर्हि ‘तिष्ठ तिष्ठ महाभाग’ इत्यादिप्रार्थनानुरोधेन दण्डादि गृहीत्वा

उपदेशलाभाय वृद्धाश्रमं ज्ञानिनां निवासं गच्छेत् । तत्र चाटने च
यत्सायं प्राश्नीयात् सोऽस्य सायंहोम इत्यादि । स्पष्टार्थोऽयं वाक्य-
शेषः ।

४०, १ — ६. अस्य व्याख्यानं लघुसंन्यासोपनिषद्विष्णुष्यां
द्रष्टव्यम् (२०, ५ — ८; २०, ८) ।

४०, ७. लघुमुण्डः ह्रस्वकेशः । असूत्रः अयज्ञोपवीती ।
उदरपात्रः उदरं पात्रं यस्य सः । पात्ररहित इत्यर्थः । संधि-
श्छान्दसः ।

४०, ७ — ४१, १. मध्यस्थः पृच्छति कस्मादिति ।
किमर्थं स एवं शिखादिरहितो भवतीति । अत्रोत्तरम् अध्यात्ममस्य
ध्यायत इति । शिखादि सर्वमध्यात्ममेव आन्तरभावत्वेनैवानेन
ध्येयम् ‘इदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतिं यदात्मध्यानं, या विद्या सा शिखा’
इति प्रथमखण्डे वचनात् । इति ।

४१, १—२. व्याख्यातपूर्वमेवेदमपि (२०, ९—२१, १) ।

४१, ३. वर्षावर्जम् । वर्षास्विनुष्ठेया नियमा प्रायश उक्तेभ्यो
भिन्ना इत्यर्थः ।

४१, ७. यतिः परमहंसः ।

४२, ५. मस्करी यतिः ।

४२, १०. उपासन्तः उपासीनाः ।

परमहंसोपनिषद्विष्णुपण्यारभ्यते ।

४५, २. योगिनां परमहंसानाम् । योगिपरमहंसादिपदभिधानानां मुख्यसंन्यासिनमित्यर्थः । अथवा योगिनां योग्याख्यानां मुख्यानां संन्यासिनां मध्ये ये परमहंसाः उत्तमाः तेषाम् । उक्तं हि कूर्मपुराणे (२ अध्या०) ।

‘योगाभ्यासरतो नित्यमारुरुक्षुर्जितेन्द्रियः ।

ज्ञानाय वर्तते भिक्षुः प्रोच्यते पारमेष्ठिकः ॥

यस्त्वात्मरतिरेव स्यान्नित्यतृप्तो महामुनिः ।

सम्यग्दर्शनसंपन्नः स योगी भिक्षुरुच्यते ॥

ज्ञानसंन्यासिनः केचिद्वेदसंन्यासिनोऽपरे ।

कर्मसंन्यासिन केचित् त्रिविधाः पारमेष्ठिकाः ॥

योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिकः सांख्य एव च ।

तृतीयोऽन्त्याश्रमी प्रोक्तो योगमुत्तममास्थितः ॥’ इति ।

दत्तात्रेयसंहितायामपि । ‘यतयश्च द्विधा प्रोक्ता योगिनः पारमेष्ठिनः’ इत्यादि । कुतचित्तु योगिशब्दः संन्यासिसामान्यपरः ।

४५, २—३. कोऽयं मार्गस्तेषां का स्थितिः । ‘वेषभाषादिरूपो हि व्यवहारो मार्गः, चित्तोपरमरूप आन्तरो धर्मः स्थितिः’ इति विद्या० ।

४५, ५. न तु बाहुल्यम् । तस्मिन्पथि वर्तमानानामस्तीति शेषः । कुटीचकादीनां बाहुल्ये सत्यपि परमहंसा अतिदुर्लभा इति भावः ।

४५, ५. यद्येको भवति । परमहंसाश्रमीति शेषः (अप्य) ।

४५, ५. नित्यपूतस्थः । ‘नित्यपूतः परमात्मा, ‘य आत्मा ऽपहतपाप्मा’ इति श्रुतेः’ इति विद्या° । विष्णुसहस्रनामस्तोत्रेऽपि (१५ श्लो°) ‘पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः । अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षर एव च ॥’ इति । तद्व्याख्याने च ‘पूत आत्मा यस्य स पूतात्मा ‘केवलो निर्गुणश्च’ इति श्रुतेः’ इति । तादृशे नित्यपूते तिष्ठतीति नित्यपूतस्थः ।

४६, १. स एव वेदपुरुषः । ‘ऋगादीन्वेदान्साङ्गानन्यविद्यास्थानैः सहितान् पाठतोऽर्थतश्च योऽवगच्छति स वेदपुरुषः’ इति शङ्क° । अयमर्थः । यो ‘नित्यपूतस्थः’ स शिखायज्ञोपवीतवेदाध्ययनादिपरित्याग्यपि न शूद्रादिसमानत्वेन शङ्कनीयः प्रत्युत परमार्थतः स एव नान्यः वेदपुरुषः वेदाध्ययनादिमानिति ।

४६, १. विदुषो विद्वांसः । महाभारतेऽप्येवंजातीयकः प्रयोगस्तत्रतत्र दृश्यते । यथा जयद्रथविमोक्षणपर्वणि ‘यं देवं विदुषो गान्ति’ इति ।

४६, १—२. महापुरुषो यच्चित्तं तत्सदा मय्येवावतिष्ठते । तत् तादृशं नित्यपूतस्थं यच्चित्तं यस्य चित्तं स महापुरुषः सदा मय्येवावतिष्ठते । अथवा । महापुरुषः । स इति मन्यन्ते इत्यनुषङ्गनीयम् । तस्य यच्चित्तं तत्सदा इत्यादि । यद्वा । महापुरुषः । पूर्ववत् । यत् यस्मात् चित्तं तत् तादृशं तस्य चित्तं सदा इत्यादि ।

४६, २. मयि । ‘भगवान्प्रजापतिः शास्त्रसिद्धं परमात्मानं
स्वानुभवेन परामृशन्मयीति व्यपदिशति’ इति विद्या° ।

४६, ३—६. असौ इत्यादि । ‘असौ जनकयाज्ञवल्क्यादिन्यायेन
गार्हस्थ्य एवोत्पन्नज्ञानोऽयं विद्वांश्चित्तविश्रान्तिसिद्धये स्वपुत्रादि संन्यस्य
कौपीनादि परिग्रहेत्’ इति ना° ।

४६, ४. अयम् । ‘अयम् असौ परिग्रहेदित्यन्वयः, अयमस्मि
अहमागमम् इतिवत्’ इति ना° ।

४६, ४—५. ब्रह्माण्डं च हित्वा । ‘नानाकार्योपासनफलभूतं
शरीरान्तरप्राप्यं वासनामूलपटरूप मनोमर्कटोद्यान ब्रह्माण्डं च भूम्या-
दिसप्तावरणवेष्टितं नारिकेलफलाभं भूगोलकम् । चशब्दादेतदन्तर्बहिश्च
वर्तमानान्विविधान्मायाविलासान्नियमादीन् । हित्वा न ममैतस्मिञ्शरीरे
शरीरान्तरे वा भूयादिति संकल्पेन परित्यज्य ।’ इति शङ्क° ।
‘ब्रह्माण्डत्यागो नाम तत्प्राप्तिहेतोर्विराडुपासनस्य त्यागः । ब्रह्माण्डं
चेति चकारेण सूत्रात्मप्राप्तिहेतोर्हिरण्यगर्भोपासनस्य तत्त्वज्ञानहेतूना
श्रवणादीनां च समुच्चयः’ इति विद्या° ।

४७, १. तच्च न मुख्योऽस्ति । अथ साम्बरसंन्यासमुक्त्वा
दिगम्बरसंन्यासं वदति तच्चेत्यादिना । ‘यत्कौपीनादिपरिग्रहणमस्ति
तदप्यस्य योगिनः परमहंसस्य मुख्यः कल्पो न भवति किंत्वनुकल्प
एव’ इति विद्या° । ‘मुख्यः संवर्तकाद्यनुष्ठितः संन्यासः’ इति शङ्क° ।

४७, ३. नदण्डमित्यादि क्रियाविशेषणम् । दण्डादिवर्जितश्चर-
तीत्यर्थः ।

४७, ४. न शीतमित्यादि । 'निरुद्धाशेषचित्तवृत्तेर्योगिनः शीतं नास्ति तत्प्रतीत्यभावात् । यथा लीलायामासक्तस्य बालस्याच्छादनादिरहितस्यापि हेमन्तशिशिरयोः प्रातःकाले शीतं नास्ति तथा परमात्मन्यासक्तस्य योगिनः शीताभावः, वर्मकाले उष्णाभावश्च तथैवावगन्तव्यः । वर्षाभावसमुच्चयार्थश्चकारः । शीतोष्णयोरप्रतीतौ तज्जन्ययोः सुखदुःखयोरभाव उपपन्नः ।' इति विद्या° ।

४८, १. षड्भर्मवर्जम् । 'षड्भर्मयः क्षुत्पिपासे शोकमोहौ जरामरणे च' । तैरपि वर्जितः सः आत्मतत्त्वाभिमुखत्वात् (विद्या°) ।

४८, ३. दृश्यते । आत्मना । पश्यतीत्यर्थः ।

४८, ३—५०, १. एतद्वपुरित्यादि । एतद्वपुरपध्वस्तम् इति भूयो भूयो मनस्यावर्त्तयन् संशयविपरीतमिथ्याज्ञानानां यो हेतुस्तेन नित्यनिवृत्तः भूत्वा तन्नित्यभूतस्थः तस्मिन् नित्यभूते । समासश्छान्दसः । अवस्थितो भूत्वा तस्य नित्यभूतस्य तथा च मम स्वयमेव आलम्बं विना स्थितिः स्वभावेऽवस्थानम् इति ज्ञात्वा तज्ज्ञान्तमित्यादिज्ञानमस्योत्पद्यते । इत्यन्वयः ।

४८, ३—४. एतद्वपुरपध्वस्तम् । अपध्वस्त परित्यक्तम् । संविदपेतमिति श्रुत्यन्तरात् (१०८ पृ°, ७ प°) ।

४८, ४. संशयविपरीतमिथ्याज्ञानानाम् । 'संशयः कोटिद्वयावलम्बी प्रत्ययः । यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति । विपरीतमतस्मि-

स्तद्बुद्धिः । यथा शुक्तिकादौ रजतज्ञानम् । मिथ्या सदसदुभयानु-
भयादिप्रकारैरनिर्वाच्यं तच्चाज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यं चेति मिथ्याज्ञानम् ।
न चैतत्संशयविपर्ययाभ्यामन्यन्नास्तीति वाच्यम् । अनुभवविरोधात् ।
तथा हि । जाह्नवीतीरनिवासिनो मरीचमञ्जरीज्ञानं चाक्षुषमपि न
प्रामाणिकं वदन्ति यतोऽयं किमिदमिति पश्यन्नपि न जानाति ।
नापि संज्ञाज्ञानम् । मरीचमञ्जरीति कर्णाटकेन कथितेऽप्यविदितमरीच-
वृत्तान्तो लोकस्त्वदुक्तां संज्ञामपि न जानामीति ब्रूते । न च
ज्ञानाभावः । पश्यन्नपि न जानामीति वादित्वात् । न च संशयः ।
कोटिद्वयाभावात् । न विपर्ययः । मरीचमञ्जर्यां गोधूमबुद्धेरभावात् ।
ततः कर्णाटकवाक्यं श्रुतवतोऽपि चक्षुषा मरीचमञ्जरीं पश्यतो यद-
त्राज्ञानं तत्प्रमाणसंशयविपर्ययज्ञानाभावेभ्योऽन्यत् । तस्मात्संशयविपर्यय-
ज्ञानाभ्यां क्षणभङ्गुराभ्यां कारणसापेक्षाभ्यां ज्ञानाभावाच्चान्यदनादिभाव-
रूपं मिथ्याज्ञानं संसारहेतुः सिद्धम् ।' इति शङ्कः । तथा च
अप्यं ' मिथ्याज्ञानं प्रापञ्चिकम् ' इति ।

४८, ४. यो हेतुः । उक्तं स्ववपुरेव संशयादिहेतुरित्यर्थः ।

४८, ४—५. तेन नित्यनिवृत्तः । यद्यपि ' तिष्ठति संस्कार-
वशाच्चक्रभ्रमाद्भूतशरीरः ' इति भवति तथापीदं शरीरं बन्धकरमितः-
परं कदापि न भवेदिति भावः ।

४९, १. तज्ज्ञान्तम् । तच्छान्तमित्यर्थः । संधिश्छान्दसः ।
यद्वा संज्ञान्तमिति समीचीनः पाठः ।

४९, २. शिखेत्यादि । अत्रापि ममेत्यनुषङ्गनीयम् ।

४९, ३ — ५०, १. तयोर्भेद एक एव एकस्मिन्नेव अद्वितीये
ब्रह्मणि विभग्नः विशेषेण भग्नः इति सा मम संध्येति विस्तरः ।

५०, ४. काष्ठदण्डो धृतो येन । ज्ञानदण्डं विना काष्ठ-
दण्डमेव केवलं यो धारयति सः ।

५०, ४. सर्वाशी । सर्वेषु वर्णेषु भैक्षं चरन्नित्यर्थः ।

५०, ६. अन्तरं भेदं सदसत्संन्यासिनोः ।

५०, ७. आशाम्बरः । 'आशा दिशस्ता एवाम्बरं वस्त्रमा-
च्छादनं यस्यासावाशाम्बरः' इति विद्या ।

५१, १. नावाहनं न विसर्जनं । नैवेद्यादिकमानीय स्वाभी-
ष्टदेवताया आकारणं सूर्यादिषु प्रेरणं च (शङ्क) ।

५१, २. न ध्यानं नोपासनम् । 'सकृत्स्मरणं ध्यानं,
नैरन्तर्येणानुस्मरणमुपासनमिति तयोर्भेदः' इति विद्या ।

५१, २—३. न लक्ष्यमित्यादि । नैकत्वं पश्यतः परम-
हंसस्य लक्ष्यत्वालक्ष्यत्वयोर्विचारो विद्यते न पृथक्त्वापृथक्त्वयोर्नाहर्नक्त-
कर्तव्यतायाम् । न सर्वं च । न चात्मवर्जं किञ्चिदपि तस्यास्ति ।
इति भावः ।

५१, ३ — ५२, १. अनिकेतस्थितिः । 'निकेतो नीडमाश्रयो
गृहमिति पर्यायाः । स्वनिर्भितगृहव्यतिरिक्तं शून्यागारदेवायतनादिकं
स्थितिः स्थानं यस्य सोऽनिकेतस्थितिः ।' इति शङ्क । 'यदि

नियतनिवासाथं कंचिन्मठं संपादयेत्तदानीं तस्मिन्ममत्वे सति तदीय-
हानिवृद्धयोश्चित्तं विक्षिप्येत । तदेवाभिप्रेत्य गौडपादाचार्या आहुः ।
'निःस्तुतिर्निर्ममस्कारो निःस्वधाकार एव च । चलाचलनिकेतश्च
यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥' इति (२, ३७) ।' इति विद्या° ।

५२, १ — ५३, ५. एवं स भिक्षुः — व्यावर्तयेदिति ।
एवं । यथा मठो न परिग्रहीतव्यस्तथेत्यर्थः (विद्या°) । हाट-
कादीनां सुवर्णादीनां । कर्मणि षष्ठी । नैव परिग्रहेत् । सर्वथा न
परिगृह्णीयात् । नावलोकनं च । तदवलोकनमपि । परिहरेदिति
शेषः । न बाधकः । बाधकरः प्रत्यावायीति यावात् न भवति स
इत्यर्थः । 'रसेन अभिलाषयुक्तेनादरेण' इति विद्या° । यस्मादि-
त्यादि । अत्र दृष्टमिति स्पृष्टमिति ग्राह्यमिति च तथा नदृष्टं च
नस्पृष्टं च नग्राह्यं चेत्येतेषामनन्तरं चेदिति वा इतीति वाध्याहारः
कर्तव्यः । यस्मात् हिरण्ये रसेन दृष्टे (स्पृष्टे, ग्राह्ये) सति स
भिक्षुः ब्रह्महा (पौल्कसः, आत्महा) भवेत् । यस्मात् हिरण्ये
रसेनादृष्टास्पृष्टाग्राह्ये सति भिक्षुः सर्वान्कामान्मनोगतान्व्यावर्तयेत् ।
इत्यन्वयः । स ब्रह्महा भवेत् । स ब्राह्मणप्रतुल्यो भवेदित्यर्थः ।
स पौल्कसो भवेत् । पतितत्वान्मलेच्छसदृशो भवेत् (विद्या°) ।
रसेन रागात् । ग्राह्यं ग्रहणयोग्यं । तस्य चेद्भवति तर्हि स
आत्महा भवेत् । परमात्मानं हतवत इव स्थितस्यास्य सर्वघोरतमः
कर्मविपाक इति भावः ।

सर्वोऽयमर्थः सम्यक्प्रदर्शितो दत्तात्रेयसंहिताया उत्तरभागे त्रि-
पञ्चाशोऽध्याये । यथा—

‘सर्वेषामपि मर्त्यानां काञ्चनेच्छा बलीयसी ।
सदा काञ्चनमाश्रित्य तिष्ठन्नेवापराशयः ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन यतिर्मोक्षपरायणः ।
कर्मणा मनसा वाचा काञ्चनेच्छां विवर्जयेत् ॥
काञ्चनेच्छा यदि स्याच्चेत् कर्मणा मनसा गिरा ।
तस्य जन्मसहस्रं स्यात् कानने कुक्कुटोद्भवम् ॥
धर्माधर्मेच्छया वापि गुरुशुश्रूषयापि वा ।
आराधनार्थं देवस्य तदीयाराधनाय च ॥
आरामोत्पादनार्थाय देवागारविशुद्धये ।
शिष्यसंग्रहणार्थाय ब्रह्मविद्यासये यतिः ॥
काञ्चनग्रहणं धीमान् मनसापि न चिन्तयेत् ।
चिन्तयेद्यदि मोहेन बकजन्मसहस्रभाक् ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन यतिं काञ्चनलोलुपम् ।
नमस्कृत्य गृही भूयः सवासा जलमाविशेत् ॥ इति ।

५३, ५. सर्वानित्यादि । ‘पुत्रभार्यादिकामानां हिरण्यमूलत्वा-
दिति भावः’ इति ना० । मनोगतान् मनःप्रविष्टमात्रान् । व्यावर्तयेत्
नाशयेत् नष्टशक्तीन्कुर्यादिति यावत् । यथाह दक्षः । ‘यस्मिन्कामाः
प्रविशन्ति विषयेभ्योपसंहृताः । विषयान्न पुनर्यन्ति स कैवल्याश्रमे
वसेत् ॥’ इति (मा०) ।

५४, १. त्यागी रागे । रागे रागविषये । ऐहिकामुष्मिकराग-
परित्यागपर इति भावः । यद्वा अन्यैस्तमुद्दिश्य कृते स्नेहे समबुद्धिः ।

५४, १—२. सर्वत्रेत्यादि । ‘सर्वत्र लोकद्वयेऽपि यौ शुभा-
शुभावनुकूलप्रतिकूलविषयौ तयोरनभिस्नेहः’ इति विद्या° ।

५४, २. न मोदं च । प्राप्नोतीति शेषः । ‘पूजितोऽपि
न मुदं व्रजेत्’ इति शौनकवचनात् (या°) ।

४५, २—३, सर्वेषामिति । गतिः प्रवृत्तिः मनःकारितो
विषयेषु सङ्गः । उपरमते उपशम्यति ।

५४, ३. सदात्मेत्यादि । सदात्मा सदात्मवान् । अथवा
सदा अजस्रम् आत्मा जीवात्मा आत्मन्येव परमात्मन्येव अवतिष्ठते
तिष्ठति ।

५५, १. यदित्यादि । यत् ब्रह्म पूर्णानन्दैकबोधः अद्वैता-
नन्दविज्ञानघन एवास्ति तत् अहम् अस्मीति । अथवा । ‘यत्
ब्रह्म वेदान्तेषु पूर्णानन्दैकबोधः परमात्मेति निरूपितं तत् ब्रह्म
अहम् अस्मि’ इति विद्या ।

अथ जाबालोपनिषद्विष्णुप्यारभ्यते ।

५९, २—४. यदनु कुरुक्षेत्रं यत्कुरुक्षेत्रमनु कुरुक्षेत्रनिर्विशे-
षेणेत्यर्थः । ना° तु । ‘यत् क्षेत्रम् अनु हीनं कुरुक्षेत्रं, कुरुक्षेत्रादपि
यन्महिम्नाधिकम् । यथा हरिमनु सुरा हरेर्हीना इत्यर्थः ।’ इति

(रामोत्तरतापनीयदीपिकायाम्) । देवानां देवयजनमित्यादि । तदिति शेषः । ब्रूहीति । कुरुक्षेत्रस्य देवयजनत्वं शतपथब्राह्मणे श्रूयते । ‘देवा ह वै सत्त्वं निषेदुः । अग्निरिन्द्रः सोमो मखो विष्णुर्विश्वे देवा अन्यत्रैवाश्विभ्याम् । तेषां कुरुक्षेत्रं देवयजनमास । तस्मादाहुः कुरुक्षेत्रं देवानां देवयजनमिति । तस्माद्यत्न कचन कुरुक्षेत्रस्य निगच्छति तदेव मन्यत इदं देवयजनमिति तद्धि देवानां देवयजनम् ।’ इति । सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमिति । तदुच्यते मनुना । ‘कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः । एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः* ॥ एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥’ इति (२, १९—२०) ।

५९, ४. अविमुक्तं नाम वाराणसी । ईश्वरेणापरित्यक्तमित्यर्थः । अत्र न लोके प्रसिद्धं काशीनगरं विवक्ष्यते किंतु द्वितीये छेदे वक्ष्यमाण आत्मविदां काशीनगरस्थानीयो भ्रुवोर्प्राणस्य च संधिः । वै परमार्थतः ।

५९, ५. ब्रह्मसदनम् । ‘देहो देवालयः प्रोक्तः’ इति श्रुत्यन्तरात् ।

५९, ६. तस्मादिति । ‘यस्मादिदमेव क्षेत्रोत्तमं तस्मात्’ (ना) । यत्र कचन गच्छति सर्वत्रैव न वाराणस्यामेव केवलम् । मुमुक्षुः पुरुष इति शेषः । तदेव वक्ष्यमाणमेव मन्येत चिन्तयेत् इति

* ‘अनन्तरः निर्विशेषः’ इति सर्वज्ञनारायणः ।

यथा । अथवा ‘तदेव अविमुक्तं मन्येत जानीयात् इति अनेन प्रकारेण’ (शङ्क०) । इदं वै इत्यादि । तदेतद्वृद्धशातातपेनाप्युक्तम् । ‘निगृहीतेन्द्रियग्रामो यत्र यत्र वसेद्यतिः । तत्र तत्र कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्करं यथा ॥’ (विश्वे०) ।

६०, १. नन्वस्यान्यक्षेत्रेभ्यः को विशेषोऽत आह श्रुतिः
अत्र हीति (ना०) ।

६०, ३. अमृतीभूत्वा ब्रह्मलोकं प्राप्यानन्तर मोक्षी भवति
ब्रह्मणा सह मुच्यते । अथवा ब्रह्मीभूय निर्वाणं गच्छतीत्यर्थः ।

६०, ८. सोऽविमुक्त उपास्य इति । अविमुक्तः अवि-
मुक्तस्थः । यद्वा अविमुक्तः अत्यक्तः । तथा हि ।
वित्तादिषु मरणादिकाले पुनः पुनः परित्यज्यमानेष्वप्यात्मैव केवलं
न परित्यज्यते । न हि निज आत्मा केनचन क्षणमपि परित्यक्तुं
शक्यः । इति ।

६१, २—३. वरणायामिति । ‘वरणायां वरणानामिकाया
नद्या नास्या नासीनामिकायां च यो मध्यदेश ऐतिह्यप्रसिद्धस्तत्र
प्रतिष्ठितोऽविमुक्तः’ इति ना० ।

६२, १. भ्रुवोर्ब्राणस्य च यः संधिः । ‘कूर्पस्थानमित्यर्थः ।
तत्र हीडापिङ्गले संगते ।’ इति ना० ।

६२, १—२. द्यौर्लोकम्येत्यादि । शिरसि ब्रह्माण्डसंनिवेशे कृते
कूर्पादुपरि सुवरादिसत्यान्ताः पञ्च लोकाः सन्ति तदधस्तात् सुवरा-

दिपातालान्ता नव । तथा च कूर्पस्थानं द्यौर्लोकस्य पञ्चलोकात्म-
कस्य स्वर्गस्य परस्य अन्यस्य नवलोकात्मकस्यावरसर्गस्य च संधिर्भव-
तीति भावः ।

६२, २. एतत् एतस्मात् । संधिम् आरुण्याद्युपनिषदुक्तं
जीवपरमात्मनोरेकीभावम् (७, ४९ पृ०) । यद्वा पूर्वोक्तं कूर्पस्थानम् ।
संध्यां संध्यामिव ।

६२, ३—४. अविमुक्तम् अविमुक्तसंबन्धि विस्मरणायोग्यं वा
ज्ञानमाचष्टे 'व्याचष्टे शिष्येभ्य उपदेष्टुं क्षमो भवति' (ना०) ।

६२, ५. किंजप्येन केन जप्येन ।

६४, १—५. अथ संन्यासकालः क इति प्रश्ने प्रथमतः
क्रमसंन्यासमुपन्यस्यति ब्रह्मचर्यं समाप्येत्यादिना । यथाह मनुः ।
'वनेषु च विहृत्यैवं तृतीयं भागमायुषः । चतुर्थमायुषो भागं
त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत् ॥' इति । मतान्तरमाह यदि वेतरथेति ।
यदि त्वन्यथा मन्यसे तर्हि वदामः । तीव्रवैराग्यो ब्रह्मचर्यादेव
संन्यसेत् मन्दवैराग्यस्तु यथेच्छं गृहाद्वा वनाद्वेति । 'ननु—उक्त-
रीत्या ब्रह्मचर्यादिष्वाश्रमेषु यथाबद्धमार्गानुष्ठायिनां, तत्तदाश्रमात्प्रव्रजेदिति
प्रतीयते । तथा सति स्नातकविधुरादीनामनाश्रमिणां अश्रमिणां च
केषांचित् केनचित्प्रतिबन्धेन विहितधर्मानुष्ठायिनां सत्यपि वैराग्ये
संन्यासो न प्राप्नुयात्' (मा०) इत्याशङ्क्याह अथ पुनरित्यादि ।
तथा च वृद्धजाबालिः । 'व्रतिको वाव्रतिको वा स्नातकोऽस्नातको

वावसथ्यनावसथी वाग्निहोत्र्यनग्निहोत्री वा ग्रामादग्निमाहृत्य' इत्यादि (या०) । ब्रह्मचर्याश्रमे तिष्ठन्नपि तद्विहितानि कर्माणि न करोति यः सोऽब्रवीति । अनुपनीतोऽप्यत्र ध्वन्येत 'सोपनयनादूर्ध्वमेतानि प्राग्वा ल्यजेत्' इति श्रुत्यन्तरात् (९पृ०) ।

६४, ६. तद्वैके । 'तत् तत्र ह किल एके केचनाचार्याः' इति शङ्कः ।

६४, ६ — ६५, २. तदु तत्तु अग्निकार्यं तथा तेन प्रकारेण न कुर्यात् । परंतु आग्नेयीमेव कुर्यात् । कस्मात् । अग्निर्ह वै प्राणः । अग्निदेवो हि प्राणः सन् प्राजापत्यादिदेवेभ्यो ऽतिरिच्यत इति भावः । एवमग्नेः प्राणस्वरूपत्वात् परमार्थतः एतया इष्ट्या प्राणमेव करोति यजते । अथवा । एतया इष्ट्या तमग्निं प्राणमेव प्राणमयं तथा समारोपयोग्यं करोतीत्यर्थः । यद्वा करोति गमयतीत्यर्थः ।

६५, २. त्रैधातवीयामेव कुर्यात् । विकल्पेनेति शेषः । यथाह बोधायनः (शालीनादिवृत्तिग्रहणविषये) । 'त्रैधातवीयेनेद्वा प्रस्थास्यति वैश्वानर्या वा' इति (३, १, १२) । अन्यैस्त्वाग्नेयीं कृत्वा त्रैधातवीमपि कुर्यादिति व्याख्यायते ।

६५, २—३. एत एवेत्यादि । गुणलयविसर्जनार्थेयमिष्टिरिति भावः ।

६६, १—२. ननु कथमाप्राणेनाग्नेः समारोपः संभवतीत्याशङ्क्याह श्रुतिः एष वेत्यादि । स्पष्टम् । समारोपं कुर्वन्नपि

‘प्राणं गच्छ स्वाहा’ इत्येवमेव एतत् उक्तार्थम् आह उच्चारयति ।

६६, ३. सामिकस्य संन्यासमुक्त्वाथ निरग्नेः संन्यासमाह ग्रामादिति । ग्रामात् श्रोत्रियागारात् । आहृत्य अध्वर्यादिभिरानाग्य ।

६६, ३—४. यद्यग्निं न विन्देत् । शुद्धस्याग्नेरभावे इत्यर्थः ।

६६, ४. आपो वै सर्वा देवताः । ‘‘ते देवा अग्नौ तनूः संन्यदधत्’ इत्यभिधानादग्निः सर्वदेवतात्मकः । स चाग्निरप्सु प्रविष्टः ‘स निलायत सोऽपः प्राविशत्’ इति श्रुतेः । तस्मादपां सर्वदेवतारूपत्वम्’ इति सायणस्तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्ये (२, ७, ३) ।

६६, ६. मोक्षमन्नस्त्रय्येवं विन्देत् । वेदमूलभूतो मोक्षमन्नः प्रणवः तृयी वेदत्रयात्मकः वेदत्रयतुल्य इति विन्देत् विद्यात् । प्रणववर्जं वेदांस्त्यजेदिति भावः । तदुक्तं बोधायनेन । ‘एवमेवैष आ शरीरविमोक्षणाद् वृक्षमूलिको वेदसंन्यासी । वेदो वृक्षस्तस्य मूलं प्रणवः प्रणवात्मको वेदः । प्रणवं ध्यायेत् । प्रणवो ब्रह्म-भूयाय कल्पत इति होवाच प्रजापतिः ।’ इति (२, १०, १८, २४—२६) ।

६७, १—२. जनक आह एवमेवैतद्भगवन् इति । श्रुतिराह इति वै याज्ञवल्क्यः इति । आहेति शेषः । (शङ्क) ।

६७, ५ — ६८, १. इदमेवास्येत्यादि । यज्ञोपवीतविसर्जनात् प्राशनादाचमनाच्चानन्तरमात्मैवास्त्य यज्ञोपवीतमिति योजना ।

६८, १—३. अयं विधिरित्यादि । यथोक्तयज्ञोपवीतविसर्ज-

नाद्यनन्तरम् अयं वक्ष्यमाणः कल्पद्वयात्मको विधिः नियमः प्र-
 ब्राजिना विद्यते । यथा । जीवितं मे समाप्यतामिति कृतनिश्चयो
 वानप्रस्थाश्रमे प्रसिद्धानां पञ्चानां मरणप्रकाराणामेकतमेन देहं त्यजति ।
 वीराध्वाने वीराध्वनि वीराध्वद्वारेति यावत् । एवमुत्तरत्वापि सप्तमी
 तृतीयार्थे । अयं प्रथमः कल्पः । द्वितीयकल्पमाह अथेत्यादिना ।
 अथ यदि तु (अथेत्यपि पाठः) परिव्राट् अटनशीलः । स
 भवतीति शेषः । तर्हि मुण्ड इत्यादि ।

६८, ४. अद्रोही । ‘वाङ्मनःकर्मदण्डैर्भूतानामद्रोही’ इति
 बोधायनवचनात् (२, ६, ११, २३) ।

६९, १—२. ‘एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवि-
 तुण्यकृतैजसश्च’ इति बृहदारण्यकोपनिषदभिधानम् (४, ४, ९) ।

७०, ३. यथाजातरूपधरः । जननकाले येन रूपेण जातस्त-
 द्रूपधर एव । दिगम्बर इत्यर्थः ।

७०, ४. तत्र प्रसिद्धे ब्रह्ममार्गे । ‘सम्यक् संशयविपर्ययरा-
 हित्येन संपन्नः संपत्तिं प्राप्तः । ब्रह्मसाक्षात्कारवानित्यर्थः ।’ इति शङ्कः ।

७०, ५. यथोक्तकाले । ‘विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे मुक्त-
 वज्जने’ इत्यादिर्मनुवचनात् । विमुक्तः विमुक्तमार्गः असंकृप्तमाधूकरेणेति
 यावत् ।

७१, २ — ३. अनिकेतवासी स्थाने निजत्वबुद्धिराहित्येन
 निवसन् ।

७१, ३. अप्रयत्नः 'नानाविधोपकरणादिसंपादने प्रयत्नशून्यः'
इति शङ्क° ।

७१, ३. शुक्लध्यानपरायणः । शुक्लध्यानं निर्विकल्पसमाधिः ।
अथवा शुक्लः स्वयंप्रकाशानन्दात्मा (शङ्क°) । श्रूयते हि 'यदादि-
त्यस्यादित्यत्वं तच्छुक्लं पुरुषमलिङ्गम्' इति (मैत्रायणीयोपनिषदि ६, ३५) ।
स्मृतिश्च 'यत्तच्छुक्लं महज्ज्योतिर्दीप्यमानं महद्यशः' इत्यादि (सन-
त्सुजातीये ६, १) ।

७१, ४. अशुभकर्मनिर्मूलनपरः । अशुभम् अपथ्यं स्वर्गादि-
प्रदत्वान्मुमुक्षूणामनभिमतमिति यावत् ।

७१, ४—५. य एवं संन्यासेनैव मरणात्प्रागपि देहत्यागं
करोति देहबुद्धिमत्यन्तं विसृजति स इत्यादि ।

अथ ब्रह्मोपनिषद्विष्ण्वारभ्यते ।

७५, २. शुनककुलोत्पन्नः शौनकः । अङ्गिरसम् आङ्गिरसम्
अङ्गिरःकुलोत्पन्नम् ।

७५, ३ — ७६, १. दिव्ये — क एषः । दिव्ये ब्रह्मपुरे
संप्रतिष्ठिता भवन्ति । इति वागादीन्द्रियान्द्रियाधिष्ठानदेवतानां विषये
यदुच्यते तत्कथमिति शेषः । किं तत्र ब्रह्मपुरशब्देन देहो विवाक्षित
उत देहाद्वयतिरिक्तः कश्चित्पदार्थ इति प्रष्टुराशयः । द्वितीयं प्रश्न-
माह कथमिति । ताश्च देवताः कथं सृजन्तीति स्वस्वविषयेषु किं

स्वातन्त्र्येणैव व्याप्रियन्त उत नेति । नो चेत्तर्हि कस्यैष महिमा
कस्यैतद्वागादिदेवतानां संयमनस्य प्राबल्यं बभूव जात इति तृतीयः
 प्रश्नः । यो यस्य हि च एष उक्तः महिमा बभूव क एष
 तस्य स्वरूपं किमिति चतुर्थः प्रश्नः ।

७६, २. प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह प्राणो ह्येष आत्मेति । यो
 वागादिदेवतानां प्रतिष्ठाभूतो 'दिव्यं ब्रह्मपुरम्' इत्याख्यः पदार्थः
 स न देहः देहस्य दिव्यत्वायोगात् किंतु प्राण एष, आत्मैष इत्यर्थः ।
 हि खलु । तथा च छान्दोग्यश्रुतिः । 'नास्य जरयैतज्जीर्यति
 न वधेनास्य हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता एष
 आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः' इत्यादि (८, १, ३) ।

७६, २. अत्रावसरप्राप्तमपि द्वितीयप्रश्नं विस्तरेणाग्रे प्रतिवक्ष्यन्
 सूचीकटाहन्यायेन मध्ये तृतीयचतुर्थयोः प्रश्नयोरुत्तरमाह आत्मन इत्यादिना ।

७६, २—३. तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह आत्मनो महिमा बभूवेति ।
 आत्मा हि प्राणो भूत्वा प्रजाः प्राविशत् । यथाह मैत्रायणीयश्रुतिः ।
 'प्रजापतिर्वा एकोऽग्रेऽतिष्ठत् स नारमतैकः सोत्मानमभिध्यात्वा बह्वीः
 प्रजा असृजत । ता अस्मेवाप्रबुद्धा अप्राणाः स्थाणुरिव तिष्ठमाना
 अपश्यत् । स नारमत सोऽमन्यतैतासा प्रतिबोधनायाभ्यन्तरं विवि-
 शामि । स वायुरिवात्मानं कृत्वाभ्यन्तरं प्राविशत् ।' इति (२, ६) ।
 प्रवेशानन्तरमपि प्राणसंवादे मुख्यप्राणस्य महिमा सिद्धोऽभूदिति
 बहुधा श्रूयते ।

७६, ३—५. अथ चतुर्थस्थोत्तरं देवानामायुः—विभातीति ।
देवानां निधनमनिधनम् । स इति शेषः । तदुक्तं प्रश्नोपनिषदि ।
 ‘तेऽश्रद्धाणा बभूवुः सोऽभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्यथेतरे
 सर्व एवोत्क्रामन्ते तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रातिष्ठन्ते’ इति ।
 आत्मनः प्राणत्वमुक्त्वाथ तस्य ब्रह्मत्वमाह दिव्ये—विभातीति ।
 तदपि स एवेति शेषः ।

७६, ५ — ८१, १. इदानीमवशिष्टस्य कथं सृजन्तीति द्वितीय-
 प्रश्नस्य विस्तरेणोत्तरमाह स नियच्छतीत्यादिना आत्मा देवता वेदय-
तीत्यन्तेन । तत्र चायं क्रमो बोध्यो यथा — प्रथमं तावन्मरण-
 समये यद्भवति तत्प्रदर्शयति स नियच्छतीत्यादिना । तदनन्तरं च
 स सृजत्याकर्षतीत्यादिना ज्योतिरानन्दयते (७९ पृ° १ प°) इत्यन्तेन
 सुषुप्तिवृत्तान्तस्य कथनम् । ततो भूयस्तेनैवेत्यादिना स्वप्नावस्थोच्यते ।
 तदनन्तरं च स जाग्रदित्यादौ जाग्रदवस्था । ततः समाधिस्थस्या-
 वस्थात्रयातीतत्वं सूचयति य एष स्तन इत्यादिना । ततः शुभा-
 शुभमित्यादिना तदेव तुरीयं वर्णयति । अन्ते चोपसंहरति आत्मे-
त्यादिना । *

७६, ५ — ७७, १. चतुष्कोणाकृतिचिह्नान्तर्गतः कोशेषु नष्टो
 ग्रन्थसंदर्भः प्रश्नोपनिषदनुसारेण (२, ४) अस्माभिरनुमितः ।

* अन्ये भागे दण्डादिकं प्राचीनकोशेषु कुत्रापि न दृष्टमित्यस्माभिरपि न
 निवेशितम् ।

७७, १. माक्षीकवत् लूतावत् ।

७७, १—३. यथेत्यादि । अत्राध्यात्ममेवोक्तो दृष्टान्तः श्रुत्य-
न्तरेषु तु प्रायशोऽधिलोकमेवोच्यते । यथा मुण्डकोपनिषदि ।
'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च तथाक्षरात्संभवतीह विश्वम्'
इति (१, १, ७) । स्मर्यते च । 'यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां संतस्य
वक्रतः । तया विहृत्य भूयस्ता असत्येवं महेश्वरः ॥' इति
(भागवते ११, ९, २१) । दृष्टान्तस्य युक्ततां शङ्करानन्दो दर्श-
यति 'ऊर्णनाभिर्यथा' इत्यादेः (८९ पृष्ठे) वक्ष्यमाणस्य श्लोकस्य
व्याख्याने * । 'यद्यपि जालीकृतानां तन्तूनां शुष्काणामूर्णनाभि-
शरीर उपसंहारो न दृष्टचरस्तथाप्यार्द्राणां लालासमानानां सद्यःसृष्टाना-
मुपसंहारस्य दृष्टत्वात्तावता दृष्टान्त उपपन्नः' इति । माक्षीकैकेन
माक्षीक एकेन । संधिश्छान्दसः ।

७७, ३. यदायाति संसृष्टमाकृष्य । यदा सृष्ट्यर्थं बहिर्गत्वेव
संसृष्टमाकृष्य 'वागादिसंघातं गृहीत्वैव' (ना^०) आयाति स्वं स्थानं
प्रत्यागच्छतीत्यर्थः ।

७७, ४. सुष्वपे सुषुप्तौ ।

७७, ४. यथेत्यादि । यथा श्येनः खमाश्रित्येति योजना ।
अमणपरिश्रान्तः शकुनिरिति भावः ।

७७, ५. सुषुप्तभूते । 'अथ यदा सुषुप्तो भवति' इत्यादि-

* प्रथमखण्डस्य स्वेनाव्याख्यातत्वाद्ग्र एव दर्शयतीति ।

श्रुतेः (बृहदा० उप० २, १, १९) । मूर्च्छादेरप्युपलक्षणमेतत् ।

७७, ५—७८, १. यथैवैष देवदत्तः । मूर्च्छां गत इति शेषः । यद्यद्यापि ताड्यमानो न वेत्ति । स्पष्टम् । यद्यद्यादिना ताड्यमानः (यद्यद्यादिताड्यमानः) इति पाठे त्वकस्माद्गण्डादिघातेन मोहं प्राप्तः किञ्चिदपि नाभिजानातीत्यर्थः ।

७८, ३. स्वप्ने सुषुप्तौ ।

७९, २. तेनैव पूर्वोक्तेन प्राणभूतनात्मना सहेत्यर्थः ।

७९, २. जलौकावत् । जलौकादृष्टान्ताच्चाभिज्ञेयेयं स्वप्नाव-
स्थेत्यर्थः । न तु जलौकावद्द्रच्छतीति योजना ।

७९, २ — ८०, १. यथा जलौकेत्यादि । ‘जलौका तृण-
जलौका तृणस्थः कीटविशेषः’ इति ना० । अग्रमग्रं नयत्यात्मानं
तृणाग्रात्तृणाग्रं निजं देहं गमयति । तस्य गमनप्रकारं विशिनष्टि
नयतीत्यादिना । नयति गमयति । आत्मानमिति शेषः । परं
तृणान्तरसकाशम् । एवं च कुर्वन् अपरं पूर्वं तृणं न त्यजति
किंतु संधयति आत्मानं सेतुमिव कृत्वा परेण संदधातीत्यर्थः । यत्
सुषुप्तमर्धत्यक्तं जाग्रत्ता चार्धप्राप्ता स स्वप्न इति भावः ।

८०, १. अत्र लुप्तो ग्रन्थः ‘यदा बुद्धिगतैः पुण्यैः प्रेरिते-
न्द्रियमार्गतः । शब्दादीन्विषयान्मुञ्चे तदा जागरितं भवेत्’ इत्या-
दिमानसोल्लासादिवचनानुसारेण सुखमनुमीयेत ।

८०, २. यथैवैष यियक्षुर्देवदत्तः कपालाष्टकम् अष्टौ कपा-

लानि संनयति समकालं वहति (ना) । तथैव जागरितस्थ आत्माद्यौ ग्रहान्वहतीति च्छिद्रस्य पूरणं स्यात् । अद्यौ ग्रहाः प्राणो नामं प्राणेन्द्रियं (१) वाक् (२) जिह्वा (३) चक्षुः (४) श्रोत्रं (५) मनः (६) हस्तौ (७) त्वक् (८) । तथा हि बृहदार-
ण्यकोपनिषदि श्रूयते । ‘अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच कतिग्रहाः कत्यतिग्रहा इति । अद्यौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति । ये तेऽद्यौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः कतमे त इति । प्राणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतः, प्राणेन* हि गन्धं जिघ्रति ।’ इत्यादि (३, २) । एवं चास्यार्धलुप्तस्य ग्रन्थ-
स्यायं भाव उल्लसति । सुषुप्त्यवस्था सर्वेन्द्रियोपसंहाररूपा, स्वप्ना-
वस्थायां मन एव नोपसंहृतं, जाग्रदवस्थायां तु न कस्याप्युपसंहारः ।
तथा जाग्रदवस्थायामेव केवलं अद्यौ कपालानि संनयति समकालं
सर्वैः स्वकरणैरन्वितो दृश्यते पुरुषः । इति ।

८०, ३. य एष स्तन इवावलम्बते । कण्ठे स्थिता प्रति-
जिह्वा । एष देवयोनिः । बोधिस्थानम् । यत्र जाग्रति जागर्ति ।
संसारस्वप्नादुत्थायेति शेषः । तथा च क्षुरिकोपनिषत् । ‘ततः
कण्ठान्तरे योगी समूहं नाडिसंचयम् । एकोत्तरं नाडिशतं तासां
मध्ये वराः स्मृताः ॥ इडा रक्षतु वामेन पिङ्गला दक्षिणेन तु ।
तयोर्मध्ये वरं स्थानं यस्तं वेद स वेदवित् ॥’ इति । अत्र

तैत्तिरीयोपनिषत् (१, ६, १) सायणीयभाष्यं चाप्युदाहर्तव्ये ।

८०, ४. अनिरुक्तम् । संभावयितुमशक्यम् । अनध्यारोपणीयमिति यावत् ।

८०, ४. संप्रसादः प्रपञ्चोपशमः ।

८०, ५. खगः । ‘द्वा सुपर्णा’ इत्यादिश्रुतेः (श्वेत उप० ४, ६) ।

८०, ५. कर्कटकः । यथा कर्कटकस्य गतिर्वक्रतया दुर्बोधा एवं कालरूपस्य परमात्मनो गतिरपि दुर्बोधेति भावः ।

८१, १. वेदयति । ज्ञापयति स्वे स्वे कर्मणि विनियुङ्क्ते । ‘एवमेवैष प्राण इतरान् पृथक्पृथगेव संनिधत्ते’ इति श्रुत्यन्तरात् (प्र० उप० ३, ४) ।

८१, १—२. पर ब्रह्मधाम दिव्यं ब्रह्मपुरमित्याख्यं क्षेत्रज्ञं परमात्मानम् उपैति उपगच्छति । मुण्डकोपनिषदपि । ‘स वेदैतत्परमं ब्रह्मधाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् । उपासते पुरुषं ये ह्यका-
मास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥’ इति (३, २, १) ।

८१, ४ — ८२, १. अथ—मूर्ध्वेति । ‘पुरुषस्य उक्तलक्षणस्य स्थानानि, तत्र ध्याने सति शीघ्रमभिव्यक्तेः । नाभिः मणिपूरचक्रं हृदयम् अनाहतं, कण्ठं कण्ठः विशुद्धिचक्रं, मूर्धा आज्ञाचक्रम् ।
आधाराद्यनेकध्यानस्थानसत्त्वेऽपि प्राशस्त्यार्थं चतुर्णां ग्रहणम् ।’ इति ना० । ‘चकाराच्चक्षुरादीन्यपि स्थानान्युपासनान्तरेषु’ ‘यद्यपि नेत्रे

कण्ठे हृदये मूर्धनि जागरितादीनि वक्ष्यति (९० पृ०) तथाप्यत्र नाभ्यादीनामुक्तत्वादुपलब्ध्यर्थमेवं चिन्तनीयम् । अथवा नाभ्यादि यथाक्रमं परित्यज्य नाभिर्नेत्रं च समुच्चयेन विकल्पेन वा जागरित-स्थानम् ।' इति शङ्क० ।

८२, ३. तुरीयमक्षरम् । 'तुरीयं संख्यातीतमपि चतुर्थं वक्ष्यमाणम्' इति शङ्क० । तथा च माण्डूक्योपनिषत् । 'अद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स आत्मा स विज्ञेयः ।' इति ।

८२, ३ — ८३, १. स आदित्यश्च — ज्योतिर्वर्जितम् । तेषां मध्ये यत् स्वयममनस्कत्वादिविशिष्टं परं ब्रह्म विभाति स आदित्यश्चेत्यादि । एष संबन्धः । तेषां चतुर्णां मध्ये यदित्यादि । 'चाक्षुषः स्वप्नचारी च सुप्तः सुप्तात्परश्च यः । भेदाश्चैतेऽस्य चत्वारस्तेभ्यस्तुर्यं महत्तरम् ॥ त्रिष्वेकपाच्चरेद्ब्रह्म त्रिपाच्चरति चोत्तरे ।' इति श्रुत्यन्तरात् (मैत्राय० उप० ७, ११) । स्वयं 'स्वेनाविद्याव्यतिरिक्तेन रूपेण' इति शङ्क० । ज्योतिर्वर्जितम् । सूर्यचन्द्रादिव्यावहारिकज्योतिर्भिः शून्यं तैरप्रमेयमित्यर्थः । 'न तत्र सूर्यो भाति' 'ते देवा ज्योतिष उत्तितीर्षवः' 'भासा हीनोऽस्मि भास्म्यहम्' इत्यादिश्रुतेः (काठ० उप० ५, १५; नृसिंहोक्त० उप० ६; १२० पृ०, ११ प०) । अग्निर्जाग्रत् । अस्वप्नः प्राणः । 'प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति' इति श्रुतेः (प्रश्नोप० ४, ३) ।

८३, १—५. तत्र परब्रह्माणि लोका नलोका लोका अलोका

इति द्वैतं न विद्यते । तथा वेदा नवेदा इत्यपि न । तथा देवा नदेवा इत्यपि न । इति । एवमादौ वर्तमानस्य नकारस्योपरि सर्वत्रान्वयः । अस्यार्थः श्रीगौडपादाचार्येणाप्युक्तः । ‘न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥’ इति ।

८३, ६ — ८४, ३. हृद्याकाशे हृदयगते बिले तत् प्रसिद्धं विज्ञानमाकाशं विज्ञानरूप आकाशः । यद्वर्तत इति शेषः । तदेव सुषिरमाकाशं बाह्य आकाशः । ‘यावान्वा अयमाकाशस्ता-
वानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः’ इति श्रुतेः (छा० उप० ८, १, ३) । हेतुमाह तद्विद्यादित्यादिना । तत् । आकाशम् । विद्यात् जानी-
यात् । उक्ते हृद्याकाशे । तदेव हृदयबिले स्थितं ज्ञानमयाकाशमभि-
जानीयादित्यर्थः । यस्मिन्निदं महद्भूतं सं च वि चरति संचरति
विचरति च । तिष्ठतीत्यर्थः । यस्मिन्निदं सर्वमोतप्रोतम् ।
स्पष्टम् । स विभुः प्रजासु स सर्वप्राण्यन्तरस्थ इति ध्यानेन यो
वेद स तत्परं ब्रह्म भवति । इति निर्वाणं तच्च निर्वाणं विश्व-
जगदुपशमनरूपो मोक्षः । न तत्र निर्वाणे देवा ऋषयः पितर
ईशते । लोकत्रये प्रबला अपि तत्र शक्तिहीनाः । कस्मात् । इति
यस्मात् प्रतिबुद्धः सर्ववित् । ‘हृदिस्था देवताः सर्वाः’ इत्यादि-
ज्ञानेन सर्वविदं प्रतिबुद्धं प्रत्यसर्वविदो देवादयो न प्रभवन्तीति
भावः ।

८५, १. प्राणः मुख्यः प्राणः । ज्योतिः ‘स्वयंप्रकाशं परं

ब्रह्म ' (शङ्क०) । त्रिवृत्सूत्रं च यन्महत् विद्वद्भिर्धियमाणं ब्रह्मविष्णु-
रुद्रात्मकं विश्वसंदर्भकरं सूक्ष्मं सूत्रमित्यर्थः ।

८५, २. मानसिकयज्ञोपवीतस्य स्थानं विशिष्य निर्दिशति
हृदीति । हृदयकमलगते विज्ञानरूप आकाशे तिष्ठतीत्यर्थः । इदं
च वाक्यं देहलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तराम्यामन्वेति ।

८५, ३—६. अथ स्थूलोपवीतपरिधाने विहितं मन्त्रं सूक्ष्मोप-
वीतपरिधानपरतयैवानुवदति यज्ञोपवीतमित्यादि ।

८५, ८. ' तदेव सूत्रं ब्राह्मणत्वसूचकमिति धारयेत् अपरो-
क्षतया जानीयादनुभवेदित्यर्थः ' (अप्प०) ।

८५, ९. सूचनादिति । अत्रारुण्युपनिषत् तद्विष्ण्वी च
द्रष्टव्ये (७, ४) ।

८६, १. ' येन सूत्रेण ' इति शङ्क० । ' येन यस्मिन्
ब्रह्माणि सूत्र इत्यर्थः ' इत्यप्प० ।

८६, ५. ' उच्छिष्टः शरीरद्वारान्नप्रवेशनिर्गमनाभ्याम् । अशु-
चिः मनोवाक्कायपापात् । ' इति शङ्क० ।

८७, २—३. यस्य नान्या केशादिरूपा शिखा अस्ति
किंत्वेकैव अग्नेरिव अग्निशिखातुल्या ज्ञानमयी शिखा स इत्यादि ।
' यथा भस्म तथा मूर्खो विद्वान्प्रज्वलिताग्निवत् ' इति स्मृतेः
(बृहत्पराशरसंहितायाः ४ अ०) । शङ्करानन्दस्तु । ' यथा जातवेदसः
शिखा ज्वाला जातवेदःस्वरूपादन्या न तद्वत् यस्य परमहंसस्य स्वयंप्रका-

शचैतन्यस्यानन्दात्मनः ज्ञानमयी अहमेवंरूपोऽस्मीत्येतद्वोधमयी शिखा
चैतन्यप्रदीप्तिश्चैतन्यादभिन्ना' इति । केशधारिणः केशमात्रधारिणः
मुख्यशिखारहिताः ।

८७, ८. यत्परायणं यस्य परायणम् ।

८८, १. 'यज्ञ. दर्शपूर्णमासज्योतिःद्योमादिलक्षणः स्यादित्यनु-
षङ्गः' इति शङ्क० ।

८९, ५—६. एवमित्यादि । य एनं सत्येन तपसानुपश्यति ।
तेनेति शेषः । असावात्मा एवम् उक्तप्रकारेण निज आत्मनि गृह्यत
इत्यन्वयः । सत्येन तपसा ज्ञानमयेन तपसा । 'यः सर्वज्ञः
सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः' इति श्रुत्यन्तरात् (मुण्ड० उप १,
१, ९) ।

८९, ८. जाग्रत्स्वप्ने जाग्रत्सुषुप्ते (७७ पृ०) । स्वप्नस्या-
प्युपलक्षणमेतत् । गच्छत्यागच्छते पुनः जाग्रति स्वप्ने च बहिर्ग-
त्वेवानन्तरं सुषुप्तावात्मानं प्रत्यागच्छतीत्यर्थः ।

८९, ९ — ९०, १. पूर्वं हृद्याकाशे (८३, ६) इत्यादिनोक्त-
मर्थं पद्मेत्यादिना पद्येनानुवदति । कदलीकोशसदृशमधोमुखं च
सुषिरं बिलं, यदस्तीति शेषः, तदित्यादि ।

९०, ५. तेनेति । तर्हि तेनैव प्रकारेणाम्य ध्यानं संध्या
भवति संध्यात्वं प्राप्नोति । अथवा तेनैव प्रकारेण संध्याध्यानं
संध्यावन्दनं कर्तव्यमिति शेषः । तस्मात्संध्याभिवन्दनं, संन्यासिनामपि

विहितमिति शेषः । यद्वा तस्मात् तस्मादेव नान्यहेतोः संध्याभि-
वन्दनं नाम । इत्यवगन्तव्यमिति शेषः ।

९०, ६. निरुदका निरुदका ; दीर्घश्छान्दसः । खाना-
दिरहितेत्यर्थः । वाक्कायक्लेशवर्जिता मन्त्रमुद्रादियत्नरहिता ।

९०, ७. संधिनी सर्वभूतानाम् । सर्वाणि भूतानि संधाप-
यतीति संधिनी सर्वभूतानाम् ।

९०, ९ — ९१, ३. यत् क्षीरे सर्पिरिवान्वितं सर्वव्यापिन-
मात्मानमिति तथा आत्मविद्यातपोमूलमुपनिषत्परं च तद्ब्रह्मेति ज्ञात्वा
मुच्यत इति योजना । आत्मविद्यातपोमूलम् आत्मविद्यातपसी
यस्य मूलं यत्प्राप्तौ मूलमिति यावत् तत् । उपनिषत्परं गुह्योपदेशाग्र्य-
भूतम् । तत् प्रसिद्धं ब्रह्म ।

अथाश्रमोपनिषद्विष्णुण्यारभ्यते ।

९५, ५ — ९६, २. योऽष्टाचत्वारिंशदित्यादि । योऽष्टाचत्वा-
रिंशद्वर्षाणि, प्रतिवेदं द्वादशेति यावत्, यो वा वेदस्य वेदानां
ग्रहणान्तं सम्यङ्ज्ञानपर्यन्तं वेदब्रह्मचर्यं चरेत् स ब्राह्मः तस्य ब्राह्म
इति संज्ञेत्यर्थः ।

९६, २—३. स्वदारनिरत इत्यादि । वसिष्ठविश्वामित्रादिवद्
ऋतुकालमात्रगामी गृहस्थोऽपि सन् अस्खलितब्रह्मचर्यः प्राजापत्य इति
संज्ञां लभते ।

९६, ७ — ९८, ४. गृहस्था इत्यादि । तत्र वार्त्ताकवृत्त्यादी-
नां चतुर्णां प्रथमो ग्रामे यथासुखं तिष्ठति, अन्ये तु त्रयो
ग्रामान्त एव ग्रामाद्वहिर्वा कष्टमेव कांचिद्वृत्तिमुपजीवन्ति । यथोक्तं
बोधायनेन । ‘अथ शालीनयायावरचक्रचरधर्मकाङ्क्षिणां नवभिर्वृत्ति-
भिर्वर्तमानानाम् । केशश्मश्रुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयते ।
कृष्णाजिनं कमण्डलुं यष्टिं वीवधं कुतपहारमिति । त्रैधातवीयेनेष्ट्वा
प्रस्थास्यति वैश्वानर्या वा । निर्गल्य ग्रामान्ते ग्रामसीमान्ते
वावतिष्ठते तत्र कुटीं मठं वा करोति कृतं वा प्रविशति ।’
इत्यादि (३ प्रश्ने १ अध्याये) ।

९७, २. वार्त्ताकवृत्तयः । वार्त्ताको नाम बलपुष्टिकारी शाक-
विशेषः । ‘अग्निप्रदा मारुतनाशिनी च शुक्रप्रदा शोणितवर्द्धिनी
च’ इत्यादिराजवल्लभवचनात् (शब्दकल्पद्रुमे) । तदादिभिः शाकैः
धान्यफलादिभिश्च विषयभोगेन ये जीवन्ति ते वार्त्ताकवृत्तय इति ।
यद्वा वार्त्ताकाः कृष्यादिजीविनः तेषां वृत्तियेषां ते ।

९७, ३—४. शतसंवत्सराभिरित्यादि । शतसंवत्सराभिः आम-
रणान्ताभिः ‘पुरुष एव पशूनां शतायुः’ इति श्रुतेः (शतपथ-
ब्राह्मणे ७, ५, २, १७) । अथवा द्वित्रजन्मपरिमिताभिरित्यर्थः ।
‘अथ शैवं पदम्’ इत्यादिश्रुतेः (२४ पृ०) । क्रियाभिः यज्ञादि-
कर्मभिः आत्मानं परमात्मानं प्रार्थयन्ते आशंसन्ते । ‘सर्वक्रतु-
याजिनामात्मयाजी विशिष्यते’ इति बोधायनवचनात् (२, ७, १५) ।

९७, ४. शालीनवृत्तयः । ‘शालीनं धार्ष्ट्यं विनैव प्राप्त-
मयाचितम्’ इति श्रीधरस्वामी भागवतदीपिकायाम् (७, ११,
१६) । ‘शालीनं तु वत्सरपर्यन्तं स्ववृत्तिहेतोः कुसूलमञ्जूषादिषु
व्रीहिधान्यादिग्रहणम्’ इति विजयध्वजतीर्थः (भागवते ३, १२, ४२) ।

९७, ६—७. यायावराः । ‘यायावरं प्रत्यहं धान्ययाच्चा’ इति
श्रीधरः (उक्तस्थाने) । ‘यायावरं भैक्षचर्यविशेषः । असञ्चय एकाहित्वं
तत्तद्दिनार्जितव्रीह्यादेस्तद्दिन एव व्ययः ... वार्ता यायावरं ज्ञेयमेकाहि-
त्वमसंचय इति’ इति विजयध्वजतीर्थः (उक्तस्थाने) । ‘यायावर्यम् ।
यायावरः प्रवासी । तस्य कर्म यायावर्यम् । प्रवासादिना याच्चापूर्व-
कमर्जनम्’ इति वीरराघवाचार्यः (भागवते ७, ११, १६) ।

९८, १. घोरसंन्यासिकाः । एतदभिन्ना बोधायनेनोक्ताश्चक्रचरा
इत्येवमनुमीयते । चक्रं मनसि कल्पयित्वा तदनुसारेणैव गच्छन्तः
शिलोञ्छनं कुर्वन्तीति घोरसंन्यासिकाः ।

९८, ६. वैखानसाः - । ‘विखनसा ब्रह्मणा यानि भगव-
द्भजनादीनि वैखानससूत्र उपदिष्टानि वने स्थित्वा तत्कर्तारो वैखा-
नसाः’ इति वल्लभाचार्यो भागवते ३, १२, ४३ श्लोकस्य
व्याख्याने ।

९८, ७. ग्रामबहिष्कृताभिः । ग्रामनिवासिभिरनपेक्षिताभिरित्यर्थः ।

९९, ४. वालखिल्याः । इतिहासादिषु प्रसिद्धानां संनत्यां क्रतो-
रुत्पन्नानां पुत्राणां महातपसामृषीणां वृत्तिं नाम च ये स्वीकृतवन्तस्ते ।

९९, ५—६. कार्तिक्यां—कृत्वा । ‘अष्टौ मासान्वृत्युपार्जनं कृत्वा चातुर्मास्ये संगृहीताशी कार्तिक्यां संगृहीतपुष्पफलत्यागी’ इत्यर्थः (३, ४, १८ ब्रह्मसूत्रस्य शाङ्करभाष्यरत्नप्रभाव्याख्यायाम्) । प्रायशस्त्वाश्वयुज एव वानप्रस्थानां संचितस्य त्यागो विधीयते । यथाह मनुः । ‘त्यजेदाश्वयुजे मासे मुन्यन्नं पूर्वसंचितम् । जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ।’ इति । पुष्पपदं शाकस्याप्युपलक्षणम् ।

१००, २. फेनपाः । स्वयं पतितं पर्णफलादिकं फेनो नामेति केचित् । विजयध्वजतीर्थस्तु ‘फेनपा ... वत्समुखगलितपयः-फेनपानेन जीवन्तः’ इति (भागवते ३, १२, ४३ श्लोकस्य व्याख्याने) ।

१००, २. उन्मज्जकाः उन्मज्जका इव शीर्णपर्णफलभोजिनः । ‘पुं उन्मज्ज इव कन् तापसभेदे’ इति वाचस्पत्यात् । अथवा उन्मज्जका इति समीचीनः पाठः । तस्यापि व्याख्यानं वाचस्पत्ये दृश्यते । ‘कण्ठदन्त्रे जले स्थित्वा तपः कुर्वन् प्रवर्तते । उन्मज्जकाः स विज्ञेयस्तापसो लोकपूजितः ॥’ इति । बोधायनस्तु ‘तत्रोन्मज्जका नाम लोहाश्मकरणवर्जम्’ इति व्याचष्टे (३, ३, १०) ।

१०१, १. शिक्यं रज्जुनिर्मितं कमण्डल्वादिधारणसाधनम् । वक्ष्यति हि ‘शिक्यकमण्डलहस्ताः’ इति ।

१०१, १. पक्षः पक्षवत् स्कन्धे ध्रियमाणो भिक्षापात्रादिवाह-

नार्थकः काष्ठावलम्बनपाशविशेषः । तस्य पर्यायौ विवध इति वीवध इति च ।

१०१, ५. ग्रामैकं ग्राम एकं । संधिश्छान्दसः ।

१०१, ६. एकरात्रं नामैकस्मिन्दिन उपोष्यान्यस्मिन्दिने भक्षण-
मित्युपवासविशेषः । द्विरात्रं तावत् दिनद्वयमुपोष्यान्यस्मिन्दिने भक्ष-
णमिति ।

अथ मैत्रेयोपनिषद्विष्ण्वारभ्यते ।

अत्र गद्यरूपः प्रथमो भागो मैत्रायणीयोपनिषद् आद्यभागा-
त्प्रायशोऽभिन्नः । तथा च तदनन्तरं वर्तमानानां श्लोकानाम-
ग्निमाः सप्त मैत्रायणीयोपनिषद्युदाहृता दृश्यन्ते । अतो रामतीर्थवि-
रचितायास्तदुपनिषदीपिकाया रामं इति चिह्ननिवेशनपूर्वकं तत्र तत्र
किञ्चिदुदाहरामः ।

१०७, ६—७. अन्ते सहस्राहस्येत्यादि । मुनेः तपस्विनः ।

‘तपसि स्थितस्य राज्ञः’ इति रामं । सहस्रस्येति पाठे तु
‘संवत्सराणामिति शेषः’ इति रामं, ‘अन्ते तपसः कालनियमा-
वसाने सहस्राख्यस्य मुनेरन्तिकम्’ इत्याद्यप्पं ।

१०८, ३—५. एतद्वृत्तमित्यादि । ‘यत्त्वया पृष्ठमात्मतत्त्व-
मेतद्वस्तु पुरस्तात् अतीते काले वृत्तं सिद्धं निर्णीतम्, पूर्व-
तरैर्ऋषिभिरिति योज्यम् ।’ (रामं) । इदानीं तु वक्तुं न

शक्यते । तस्मात् अशक्यमेतत्प्रश्नं मा पृच्छेति । अप्पयार्थस्तु
 ‘तत्त्वविषयकमेतद्वृत्तं पुरस्तात् आदौ शिष्यस्य गुरुणा वक्तुमशक्यम् ।
 अतोऽमुं प्रश्नं मा पृच्छ । अपि त्वन्यान्कामान्वृणीष्व । सुविरक्त-
 स्यापि तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकाः केचित्कामा हृदि निगूढा भवेयुः ।
 निःशेषोपभुक्तकामस्यैव तत्त्वज्ञानमुत्पद्येतेत्यभिप्रायः ।’ इति (मै-
 त्रायणीयोपनिषद्भाष्ये) ।

१०८, ७. संविदपेतम् । ज्ञानशून्यं जडमित्यर्थः । निरय
 एव निरयतुल्यम् ।

१०८, १२. अथ किमेतैर्वान्यानाम् । अथ अन्यानां अन्येषां
 वक्ष्यमाणानां महत्तराणां दोषाणाम् । अभिमुखे इति शेषः । एतैः
 उक्तैरध्यात्मदोषवचनैः । किं प्रयोजनम् । तदपेक्षयाऽकिञ्चित्करा एवैत
 इत्यर्थः ।

१०९, २—३. सोऽहमिति । अहं च तादृशो नश्वरस्वरूप
 इति ज्ञात्वेत्यर्थः ।

१०९, ३—४. यैरेव नान्यकारणैः असकृदुपावर्तनं पुनः-
 पुनर्जन्मप्राप्तिः दृश्यते । कस्य । आश्रितस्य तदाश्रितस्येत्यर्थः ।

१०९, ८—९. महाराजेत्यादि । हे महाराज बृहद्रथ
इक्ष्वाकुवंशध्वजभूतानां शीर्षं अग्र्यं, त्वमात्मज्ञः अतः कृतकृत्यः ।
 शीघ्रमेव भविष्यसीति शेषः ।

१०९, ९. उपदेशमारभते मरुन्नाम्नेत्यादिना । स्वपराक्रममुद्दिश्य

मरुन्नाम्ना विश्रुतोऽसि । अयं च मरुत् खलु निश्चितं आत्मा ते ।

मरुद्धि प्राणः प्राणश्चात्मेत्यर्थः ।

११०, १. अनर्थाः अनर्थावहाः ।

११०, २. 'भूतात्मा भूताभेदेनोपलभ्यमान इत्यर्थः' (रामः) ।

परं पदं 'परमं पदं वैष्णवं धाम' (रामः) ।

११०, ३—४. 'तपसा स्वधर्माचरणेन तदविरोधिवैष्णवादि-
निष्कामव्रतविशेषाचरणलक्षणेन च सत्त्वं सत्त्वगुणप्रधानं चित्तं
प्राप्यते, विशुद्धसत्त्वता लभ्यत इत्यर्थः । तस्मात् सत्त्वात् मनः
संप्राप्यते । मनुतेऽनेनेति मनो विवेकविज्ञानम् ।' तेन मनसा
मननेन आत्मा पूर्णं तत्त्वं परं ब्रह्म हि निश्चितं प्राप्यते ।
'आत्मतत्त्वसाक्षात्कार एवात्मप्राप्तिर्नान्या तस्याप्तिर्नित्याप्तस्वरूपत्वात्,
अत आत्मसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः' (रामः) । आत्मापत्त्या आत्म-
प्राप्त्या हि निश्चितं निवर्तते शान्तिमधिगच्छतीत्यर्थः । अथवा
तपसा सत्त्वं सज्ज्ञानं ततो मनः ध्यानं तेन आत्मा आत्मानुभवः
प्राप्यत इत्यर्थः, 'तस्माद्विद्यया तपसा चिन्तया चोपलभ्यते ब्रह्म'
इति मैत्रायणीयश्रुतौ प्रकृतश्लोकानन्तरं वक्ष्यमाणत्वात् । महा-
नारायणोपनिषदपि 'तपसा श्रद्धा श्रद्धया मेधा मेधया मनीषा
मनीषया मनो मनसा शान्तिः' इत्यनेन तमेव विषयं किञ्चि-
द्विस्तरेण वक्ति ।

११०, ७—८. स्वयोनौपशान्तस्य अतः सत्यगामिनः सद्ब-

स्त्वभिमुखस्य तस्माच्च इन्द्रियार्थविमूढस्य इन्द्रियार्थेषु जडस्य मनसः
कर्मवशानुगाः देहादयः अमृताः मायामात्राः सन्तीत्यर्थः ।

११०, १३—१४. समासक्तमित्यादि । ‘विषयासक्तिवत् ब्रह्मा-
सक्तौ सत्यां सर्वोऽपि मुच्येत’ इत्यप्प° ।

१११, १. साक्षिणं बुद्धिर्नृत्तस्य । रङ्गतुल्ये संसारे प्रकृति-
नर्तकी पुरुषः प्रेक्षक इति सांख्याः ।

१११, २. अवधूतादिसंलवम् । आदिश्च संलवश्च आदिसंलवौ
ताववधूतौ येन सोऽवधूतादिसंलवः, आद्यन्तरहित इत्यर्थः, तम् ।

१११, ५. स्तिमितगम्भीरम् । स्तिमितः निष्कर्मकः गम्भीरः
गहनश्चेति स्तिमितगम्भीरः, तादृशम् । न तेजो न तमः तेजसा
तमसा चेत्युभाभ्यां भिन्नः । पुनश्च ततं व्याप्तम् ।

१११, ६. निर्वाणमयसंविदम् । ज्ञानानन्दस्वरूपम् ।

११२, ७. सावयवस्वरूपम् । भेदस्वरूपत्वादद्वैतविरुद्धमिति
भावः ।

११२, १०. सौख्यतमे परमानन्दे ।

११३, ७. ब्रह्मामृतमित्यादि । ब्रह्मामृतपानमस्यान्तरं भैक्षम्,
अथापि देहरक्षणार्थं ब्राह्मणमपि भैक्षमाचरेदिति भावः ।

११३, १० — ११४, ७. जातमित्यादि । आन्तरस्नानस्य
प्रसक्तिमुपदिशति जातमित्यादिना श्लोकचतुष्टयेन । ‘देहं स्पृष्ट्वा
स्नानं विधीयत इत्यत्र न करतलेन देहस्पर्शो जलस्नानं वा विधी-

यत इति वाच्यम्, अपि तु देहेऽध्यासवशादात्मबुद्धिः कृता चेत् पूर्वोक्तं मनोमलत्यागलक्षणं खानं कर्तव्यमित्यभिप्रायः' इत्यप्प° ।

११४, ३. विकाराकरविस्तीर्णम् । विकाराणां रोगादिजन्यानाम् आकरः, अत एव विस्तीर्णं बहुषु जन्मसु व्यापृतम् । देहमित्यनुषञ्जनीयम् ।

११४, ४. नवद्वारेत्यादि । स्वभावजं नित्यापरिहार्यम् । इदं च स्रावविशेषणम् । स्वभावजनवद्वारस्रावमिति वक्तव्ये समासाभावश्छान्दसः । देहमित्यध्याहारः ।

११४, ६—७. मात्रा निमित्तेन सूतकसंबन्धं सूतकेन संबन्धो यस्य देहस्य तम् । तदेव मध्ये स्पष्टयति सूतक इति । सूतके सूतिकाले स देहः ह हि जायत इति । पुनश्च विशिनष्टि देहं मृतसूतकजमिति । मृतसूतकस्य जायमानत्वात् तद्विशिष्टस्य देहस्य जननं संभवतीति तथा व्यवहारः । यथा प्रसवकाले तथा मरणेनाप्यशुद्धो भवति यः तमित्यर्थः ।

११५, १. वासनात्रयनाशकम् । देहवासना शास्त्रवासना लोकवासना चेति (१७२ पृ°) एतत्त्रयनाशकम् ।

११५, ७. अहंकारसुतमित्यादि । पूर्वश्लोकोक्तात्स्वदेशादित्यागादप्यहंकारादित्यागो मुख्य इत्यभिप्रायः ।

११५, ९ — ११६, २. ज्ञानप्राप्तेरारम्भ संन्यासिनः संध्यावन्दनानुष्ठानानर्हा इत्याह मृतेत्यादिना श्लोकद्वयेन ।

११६, ८. संधौ संध्यावन्दने संध्यावन्दनस्थान इति यावत्
यत्र जीवात्मनोरैक्यं निर्वर्त्यते स एव संन्यासः परिकीर्तित
इत्यर्थः ।

११६, ९. वमनाहारवद्यस्य भाति वमनाहारबुद्धिर्थास्य जायत
इत्यर्थः ।

११७, २, उभयभ्रष्टः । गार्हस्थ्यात्संन्यासाच्च भ्रष्टः ।

११७, ७. यो यतिः स आन्तरं माधूकरं न त्यजेच्चेत्
तदा मुक्तो भवतीत्यन्वयः । आन्तरं माधूकरं विशिनष्ट्युत्तरार्धेन ।
वैराग्यजनकं बहुव्रीहिर्वा तत्पुरुषो वा । श्रद्धाकलत्रमित्यत्र तु
बहुव्रीहिरेव । ज्ञाननन्दनमित्यत्रापि प्रथमपदवत् ।

११७, १०. शिष्यकिंकराः । तच्छिष्येभ्योऽप्यपकृष्टा इत्यर्थः ।

११८, २. परमित्यस्य पूर्वेणान्वयः । परममित्यर्थः । यद्वा
परं भ्रमन्ति नितरां भ्रमन्ति ।

११८, ८ — ९. अथ जीवस्य ब्रह्मत्वे दृष्टान्तद्वयमाह अन्तः
पूर्ण इत्यादिना । अत्र प्रथमे दृष्टान्ते जलमुपमानं भवति, द्वितीये
त्वाकाशः । द्वितीयो दृष्टान्तः श्रीगौडपादाचार्येणाप्युक्तः ‘आत्मा
ह्याकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः’ इत्यादिना (३, ३-९) ।

११८, ११. यच्छिष्टम् । ग्राह्यग्राहकादिभेदशून्यं परं ब्रह्म ।

११९, १. दर्शनप्रथमाभासम् । दर्शनादिवृत्तिभ्यः प्रथमः
पूर्वो य आभासः प्रकाशः तम् । ‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्’ इति श्रुतेः ।

१२३, ४. न जगत् । अस्मीति शेषः । किंतु सर्वद्रष्टास्मि
जगत्साक्ष्येवास्मीत्यर्थः ।

१२४, २—३. यत्किंचिदित्यादि । यत्किंचिदपि लोके
विद्यते तेन सर्वेणेत्यध्याहारः । हीनोऽस्मि । अथापि स्वल्पमपि
विना अहं अ न अस्मीत्यन्वयः ।

१२४, ६—८. षड्विकारेत्यादि । षड्विकारादयो वराहोपनिषदि
श्रूयन्ते । ‘षड्भावविकृतिश्चास्ति जायते वर्धतेऽपि च । परिणामं
क्षयं नाशं षड्भावविकृति विदुः ॥ अशना च पिपासा च शोक-
मोहौ जरा मृतिः । एते षड्भूयः प्रोक्ताः पट्कोशानथ वच्मि ते ॥
त्वक् च रक्तं मांसमेदोमज्जाऽस्थीनि निबोधत । कामक्रोधौ
लोभमोहौ मदो मात्सर्यमेव च ॥ एतेऽरिषट्काः’ इति (१, ८—११) ।

१२५, १४. सन्मात्रात् । अन्य इत्यध्याहारः । नास्म्यहं
सदा । सदा सन्मात्र एवास्मीत्यर्थः ।

१२६, ४—५. एवं स्वानुभवो यस्य पुरुषस्यास्ति सोऽहमस्मि
स मदभिन्न इति न संशयः ।

नारदपरिव्राजकोपनिषद्विष्णुप्यारभ्यते ।

१२९, ४—५. अपूर्वपुण्यस्थलानीत्यादि । अपूर्वाणि यानि
पुण्यस्थलानि पुण्यक्षेत्राणि यानि च पुण्यतीर्थानि प्रयागादिरूपाणि
तान्यपि तीर्थीकुर्वन् स्वसंबन्धेन पवित्रीकुर्वन् । महापुरुषसंबन्धाद्धि

पुण्यक्षेत्रस्य पुण्यतीर्थस्य वा पवित्रतातिशयो महाभारतादिषु शाण्डिल्युपाख्यानादौ वैनतेयवृत्तान्तेन स्पष्टीकृतः । नारदस्य च भगवद्भक्ताग्रेसरतया सुप्रसिद्धत्वाद्युक्तं स्वसंबन्धात्क्षेत्राणां तीर्थानां च पवित्रीकरणम् । अवलोक्य तानि सर्वाण्यपि समन्ताद्विलोक्य तेन च चित्तशुद्धिं चित्तशुद्ध्यतिशयं प्राप्य । इति । अप्पयार्यस्तु ‘अपूर्वपुण्यस्थलान्यवलोक्य पुण्यतीर्थानि तीर्थीकुर्वन् पुण्यतीर्थेषु स्नानानि कुर्वन्सन्नित्यर्थः, ततश्चित्तशुद्धिं प्राप्य’ इति व्याचष्टे ।

१३०, २. स्थावरजङ्गमनामकैः । स्थावराञ्जङ्गमांश्च नमयन्तीति स्थावरजङ्गमनामकाः तैः ।

१३०, ९. कथं मुक्त्युपाय इत्यस्माकं वक्तव्यम् ।

१३१, ६—७. चतुर्विधब्रह्मचर्यमित्यादि । अत्राश्रमोपनिषद् द्रष्टव्या । षड्विधगार्हस्थ्यम् । आश्रमोपनिषदुक्ताश्चत्वारः, बोधायनोक्ताश्च कपोतवृत्तयः सिद्धेच्छावृत्तयश्चेति द्वौ । अप्पयार्यस्तु ‘यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहाख्यवृत्तिभेदेन षड्विधत्वम्’ इति व्याचष्टे ।

१३३, ३. मदिष्टम् । मया ज्ञातुमभीप्सितमित्यर्थः ।

१३५, ४—५. निकरविरहितेत्यादि । निकरविरहितस्य तस्याश्रमस्योचितं कृत्यमिति विग्रहः । निकरविरहितस्य हिरण्यादिसंचयहीनस्येत्यर्थः ।

१३६, ४—७. अन्ध इत्यादि । पूर्वजन्मकृतनानाविधपापनिमित्तं लक्षणं यस्य वर्तते स [आतुरवर्ज] संन्यासानर्हः । स्मर्यते

हि । ‘ अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्यक्कमुत्तीर्णानां मनुष्येषु लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठयतिपातकी । ब्रह्महा यक्ष्मी । सुरापः श्याबदन्तकः । सुवर्णहारः कुनखः । धान्यचौरोऽङ्गहीनः, मिश्रचौरोऽतिरिक्ताङ्गः । वागपहारको मूकः । उन्मत्तोऽग्निदः । गोघ्नस्त्वन्धः । समय-भेत्ता खल्वाटः ।’ इत्यादि (विष्णुस्मृतौ ४५ अ०) । एवं षण्डस्त्रेणावप्यनहौ तयोरजितेन्द्रियत्वात् । पुनः पतितादयश्च संन्यासानर्हाः । पाषण्डः वेदनिन्दकः । चक्री लिङ्गी । तप्तचक्राङ्कन-धारी वैष्णवः पाञ्चरात्री तथा लिङ्गधारी शैवः वीरतन्त्रप्रविष्टः । तयोश्चकलिङ्गयोस्त्यागस्यामरणं निषिद्धत्वात् सर्वत्यागरूपे संन्यासे नाधिकृतावित्यर्थः । स्मर्यतेऽपि ‘वृद्धश्रावकनिर्गूढाः पञ्चरात्रविदो जनाः । कापालिकाः पाशुपताः पाषण्डाश्चैव तद्विधाः ॥’ इति (औशनसस्मृतौ ४ अध्याये श्राद्धेषु वर्ज्यानां कथने) । वैखान-सहरद्विजौ । वैखानसतन्त्रोक्तक्रमेण तथा शैवतन्त्रोक्तक्रमेण यौ देव-पूजां वेतनग्रहणेन कुरुतस्तौ । भृतकाध्यापकः कृतवेतनो वेदाध्या-पकः । शिपिविष्टः खल्वाटः ।

१३६, ८. पूर्वसंन्यासी । येन पारहंस्यात्पूर्वभावी कुटीचकादि-संन्यासः कृतः सः ।

१३७, ३. द्वित्रिवारेण संन्यस्तः । संन्यासाद्गार्हस्थ्यं प्रत्या-गत इत्यर्थः । स्मर्यते हि । ‘ये प्रत्यवसिता विप्राः प्रव्रज्या-भिजलादिषु । अनाशकनिवृत्ताश्च गृहस्थत्वं चिकीर्षवः ॥ चरेयु-

स्त्रीणि कृच्छ्राणि त्रीणि चान्द्रायणानि वा । जातकर्मादिभिः सर्वैः
पुनः संस्कारभागिनः ॥' इति (आपस्तम्बस्मृतौ ९, ७—८) ।

१३८, ११. सराग इति वक्तव्ये सरक्त इति च्छान्दसः
पाठो लेखकानां प्रमादो वा ।

१४३, ८. सप्तद्वारावकीर्णा चेत्यादि । 'श्रोत्राभ्यां नेत्राभ्यां
नासिकाभ्यां जिह्वया चावकीर्णा संव्याप्तम् अनृतां च वाचं न
वदेत्' (अप्प०) । शब्दादीन्द्रियार्थविषयिणीमत एवाब्रह्मपरां वाचं
नोच्चारयेदिति भावः । कुल्लुकस्तु 'सप्तद्वारावकीर्णमिति चक्षुरादीनि
पञ्च बहिर्बुद्धीन्द्रियाणि मनो बुद्धिरित्यन्तःकरणद्वयम्' इति (मनुस्मृ-
तौ ६, ४८) ।

१४५, १—२. प्रियेष्वित्यादि । 'कथं रागद्वेषविनिर्मुक्तस्य
प्रियाप्रियजना भवेयुरिति चेन्नैष दोषः, तत्तज्जनदृष्ट्यास्य प्रियाप्रिय-
जनवत्त्वोपपत्तेः' इत्यप्प० ।

१४५, ६. सिद्धिमित्यादि । 'एकस्यैव सिद्धिरिति सिद्धि-
मेकस्यासहायस्य पश्यन्' 'न जहाति न क्वचित् पुत्रादिस्तेन त्यक्तो
भवति, अतो न हीयते न वियुज्यते पुत्रादिभिः तद्वियोगदुःखं
नासादयति' इति सर्वज्ञनारायणमेधातिथी (मनुस्मृतौ ६, ४२) ।

१४९, ७—८. मुख्यवृत्तिकामः मोक्षाश्रमं प्रविविक्षुः ।

१४९, ६ — १५१, ४. अयं भागो जाबालोपनिषद्विष्णुप्यवसरे
प्रायशो व्याख्यातः ।

१५०, १०. द्वयग्नेः संन्यासमुपन्यस्यति आहवनीयादित्यादिना ।
आहवनीयादग्निमाहृत्य । गार्हपत्यसकाशमिति शेषः ।

१५०, ११. अनग्नि. यत् यदि श्रोत्रियगृहस्यासंनिधानात्
शुद्धमग्निं न विन्देत् तर्हि अप्सु जुहुयात् ।

१५१, २. मन्त्रान्तरम् । प्रणवादन्यं मन्त्रमित्यर्थः ।

१५१, ७ — ३५३, २. सर्वमेतद्ब्रह्मोपनिषद्यपि श्रूयते (८५
 — ८७ पृ.) ।

१५३, ३ — १५६, १. अयं भागः प्रायशः परमहंसजाबालो-
 पनिषदोरनुवाद एव ।

१५३, ५. अथवा यथा विधिः भवति तथा चेत् तर्हि
जातरूपधर इत्यादि ।

१४३, १२—१३. यद् अन्तः मानसिकं यच्च बहिः देहादि
 वर्तते तत् सर्वं स्वव्यतिरिक्तमन्यमानः आत्मैवेति मन्यमानः ।

१५५, १०—११. ब्रह्मप्रणवमनुस्मरन् भ्रमरकीटन्यायेन शरीर-
 त्रयमुत्सृज्य । भ्रमरकीटन्याय उक्तो भागवते । ‘यत्र यत्र मनो
 देही धारयेत्सकलं धिया । स्नेहाद् द्वेषाद् भयादपि याति तत्त-
 त्सरूपताम् ॥ कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुड्यं* तेन प्रवेशितः ।
 याति तत्सात्मतां राजन् पूर्वरूपमसंत्यजन् ॥’ इति (११, ९,

* कुड्यामित्यपपाठः । Boehtlingk (PW, sub voce) referring
 to gaṇa कन्यादि, Pāṇ. IV, 2, 95, mistakes कुल्या for कुड्या.

२२ — २३) । ‘पूर्वरूपमसंत्यजन्नित्यनेन कैमुत्यन्यायो विवक्षितः ।
पूर्वरूपमसंत्यजन्नेव याति किमुत संत्यजन्नित्यर्थः ।’ इति तद्व्याख्याने
श्रीमद्वीरराघवाचार्यः । शरीरत्रयं स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणि ।

१५५, १०—११. संन्यासेनैव नान्याश्रमेण ।

१६०, ४ — ५. त्वङ्मांसेत्यादि । त्वङ्मांसादिसंहतिरूपे विष्णु-
त्राभ्यां दुर्गन्धे च देहे प्रीतिं कुर्वाणानां, जनानामिति शेषः, किमी-
णां कीटानां च कियदन्तरम् अन्तरं नास्तीत्यर्थः । देहाभिमान-
रहिता एवोत्कृष्टा इति भावः ।

१६१, ७. निरर्थकः गौणः ।

१६१, ८—९. यं न सन्तमित्यादि । यः संसारातीतोऽव-
धूतः ‘जाग्रदपि सुषुप्तस्थः, जीवन्नेव मृतोपमः’ इति वचनादस्ति-
त्वनास्तित्वादिपदैः केनापि वक्तुमशक्यस्तम् । वक्ष्यत्यपि ‘संदिग्धः
सर्वभूतानाम्’ इति ।

१६३, ५—६. सर्वत्रेत्यादि । श्राद्धे श्राद्धे प्रतिदेवादि द्वौ
ब्राह्मणौ भोजनीयावित्यर्थः । यथा — वैश्वदेवे चत्वारः, मनुष्यश्राद्धे
दश, भूतश्राद्धे चत्वारिंशत्, अन्येषु षट्, आहत्य नवतिः । अष्टा-
ध्वरपक्षे तु प्रतिश्राद्धं वैश्वदेवस्यावश्यकत्वादाहत्याष्टादशोत्तरशतमिति
ज्ञेयम् ।

१६३, ६—९. एकाध्वरपक्षे एकदिनेऽष्टाध्वरपक्षेऽष्टदिनेषु वाष्ट-
श्राद्धानि भुक्त्यन्तं यथाविधि निर्वर्त्येति योजना ।

१६३, १० — १६४, ३. शेषकर्मसिद्ध्यर्थं शिखाविसर्जनादेः
शेषकर्मणः सिद्ध्यर्थं सप्तकेशान्विसृज्य वर्जयित्वेति वचनात् शेषकर्म-
सिद्ध्यर्थमित्यादेः शाखान्तरवचनाच्च सप्तकेशान्संरक्ष्येति द्रष्टव्यम् ।

१६४, ६. स्वशाखोपसंहरणं कृत्वा स्वशाखाध्यायमुपसंहृत्य ।

१६४, ८. आत्मादिभिः आत्मना अन्तरात्मना परमात्मना ।
आत्मादीनुद्दिश्येत्यर्थः ।

१६५, ७. हे अग्निदेव यज्ञाग्निर्भूत्वा आत्मा स्वयम् आत्मानं
मदीयं कोष्ठाग्निं प्रविशेत्यर्थः ।

१६५, ९. स्वां योनिं प्राणाग्निं कोष्ठाग्निमिति यावत्, 'एष
वा अग्नेर्योनिर्यः प्राणः' इति श्रुत्यन्तरात् (६६ पृ०) ।

१६५, १०. सक्षय एहीत्यनेन समारोपणीयाग्निना सहाग्निदे-
वतायाः कोष्ठाग्नौ प्रवेशोऽभ्यर्थ्यते ।

१६९, ६. तारकं अष्टमोपदेशे वर्णयिष्यमाणं संसारात् तार-
कमोकारम् ।

१६९, १२. अकाकपृष्ठम् । काकपृष्ठं नाम कृष्णचिह्नरूपो
वेणोर्दोषः, तद्रहितम् ।

१७०, १२ — १७१, ५. भगवन्नित्यादि । ननु कथं कर्मा-
ण्यकुर्वन्पुरुषः स्वाश्रमाचारपरो भवेदित्यत्रोच्यते — पुरुषेतरे जन्तवः
कर्मप्रवर्तका एव सन्तीति सत्यम्, अवस्थाचतुष्टयाधीनाः कर्मज्ञान-
वैराग्यप्रवर्तकाश्च पुरुषा जन्तवः पुरुषा ये जन्तवस्ते तु तदनु-

कूलाचाराः केचित्कर्मपरा अन्ये ज्ञानादिपराः सन्तीति भावः ।

१७१, ९—१०. अज्ञानेन ज्ञानाज्ञाननिमित्तेन विद्वद्विविदिषासं-
न्यासाविति द्वौ, अशक्तिवशात् कर्मलोपतश्च अशक्तिनिमित्तकर्मसंको-
चाच्च तृतीय आतुरसंन्यासः, इति त्रैविध्यम् ।

१७२, २—३. पुण्यलोकानुभवश्रवणात् । पुण्यलोकानुभवस्या-
नित्यत्वश्रवणादित्यर्थः ।

१७५, १—२. एकशाटीधरो वा । कौपीनरहितस्त्विति शेषः ।

१७५, ८—९. जीवत आतुरस्य क्रमसंन्यासे दृष्टान्तमाह ब्रह्म-
चर्येत्यादिना । कुटीचकादीनां संन्यासविधिः ब्रह्मचर्याश्रमादितुरीयाश्रमवत्
ब्रह्मचर्याश्रममारभ्य संन्यासाश्रमस्वीकारपर्यन्तं यः प्रकारः तत्तुल्यो भवति ।

१७६, २. नकन्थालेशः कन्थालेशेनापि रहितः ।

१७६, २—३. नाध्येतव्यो न वक्तव्यो, कर्मकाण्ड इति
शेषः, न श्रोतव्यमन्यत्किंचित्, वेदान्तादिति शेषः

१७६, ६. नान्यभाषाविशेषेण । यद्यवश्यं वक्तव्यं स्यात्
तर्हि संस्कृतभाषयैव वक्तव्यं नान्यभाषाविशेषेण तासां विगानात् ।

१७७, ३—५. तुरीयातीतावधूतयोर्न ज्येष्ठः ज्येष्ठकनिष्ठभेदो
न विद्यते ज्ञानतारतम्यस्य तत्राभावात् । अन्येषु तु यो न स्व-
रूपज्ञ इत्यादि ।

१७७, ८. सांकर्यं ज्ञानकर्ममार्गयोः संमेलनमतः पातित्वम् ।

१७७, १० — १७८, २. आतुरकुटीचकयोर्भूलोकभुवर्लोक-

वित्यादि । आतुरो मृत्वा शीघ्रमेव शुचीनां गृहे जन्म प्राप्या-
 नन्तरं कुटीचको भवति । ‘तूर्णमेव जगत्यामभिसंपद्यते’ इत्यादि-
 श्रुतेः (प्रश्नोप० ५, ३) । कुटीचकस्तु सोमलोके महिमानमनुभूयै-
 वेह जन्म लभते तदन्ते च बहूदको भवति । ‘स सोमलोके
 विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते’ इति श्रुतेः (प्रश्नोप० ५, ४) । एवं
 द्वयोरेतयोर्मनुष्यलोकप्रत्यागमनमवर्जनीयम् । बहूदकस्तु स्वर्गलोके बहु-
 कालं प्रत्युष्य तपोलोकं गत्वा तत्रापि चिरमुषित्वा सत्यलोकं प्राप्या-
 न्ते ब्रह्मणा सह मुच्यते । हंसवृत्तान्तोऽप्येतदनुरोधेन द्रष्टव्यः ।
 तुरीयातीतावधूतयोस्तु ‘तुरीयातीतावधूतयोर्न ज्येष्ठः’ इति पूर्वोक्ति-
 श्रुतिवशाद्गतिभेदोऽपि नास्ति किंत्वेकमेव कैवल्यमुभाभ्यामपि प्राप्यत
 इति भावः । दत्तात्रेयसंहितायामपि प्रायशोऽयमर्थो दृश्यते । तत्र
 तु योग्याख्यस्य परमहंसादित्रयस्य सद्योमुक्तिः इतरत्रयस्य च क्रम-
 मुक्तिरुच्यते । ‘योगिनाममृतं स्थानं पुनरावृत्तिवर्जितम् । अन्येषां
 ब्रह्मणः स्थानं मुच्यन्ते ब्रह्मणा सह ॥’ इति (२, ४४, २—३) ।

१७८, ११—१३. तासु अवस्थासु चतुर्दशकरणानां चक्षु-
रादीनां दशानां बाह्येन्द्रियाणां वक्ष्यमाणस्यान्तःकरणस्य च
बाह्यवृत्तयोऽन्तर्वृत्तयश्च, प्रादुर्भवन्तीति शेषः । तेषां बाह्यवृत्तीनाम् ।
पुंस्त्वं छान्दसम्, ‘वृत्तयश्चत्वारः’ इति वक्ष्यमाणवाक्यानुरोधेन ।
उपादानकारणं मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति वृत्तयश्चत्वारः सन्ति ।

१७९, १२. इतरशास्त्रप्रवृत्तिः वेदान्तव्यतिरिक्तशास्त्रे व्यापारः ।

१७९, १३—१८०, १. चर्मकारवदतिविदूरकर्मा । चर्मका-
रस्य वेदोक्तकर्मस्वधिकारो यथा नास्ति तथा परमहंसादपि कर्माति-
दूरमित्यर्थः । तथा आचारविद्यादूरः सः । आचारविद्याभ्या
दूरस्थ इत्यर्थः ।

१८०, २—५. अतः कारणाद् एरण्डतैलफेनवत् तत्प्रसक्तं
कर्मसंबन्धि सर्वं परित्यज्य मनोदण्डं करपात्रं दिगम्बरं मनसि
दृष्ट्वेत्यादि । एरण्डतैलफेनवत् । यथा हि कस्मिंश्चित्पात्रे एरण्डतैले
पूरयितव्ये उपरि प्लवमानस्य फेनस्य पूरणप्रतिबन्धनकरतया हस्तादि-
भिर्निरासः क्रियते स्वाभीप्सितप्रतिबन्धकत्वात् एवमेव संन्यासिना-
मभिलषितमोक्षाणां मोक्षप्रतिबन्धकीभूतं कर्मात्यन्तं निरसनीयमित्यर्थः ।

१८१, १. प्रतिष्ठा ख्यातिः ।

१८१, ८. मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः । भिक्षापात्रादिषु सङ्गरहितः ।
यथोक्तं वसिष्ठेन । ‘न कुण्ड्यां नोदके सङ्गो न चेले च
त्रिपुष्करे । नागारे नासने नान्ने यस्य वै मोक्षवित्तु सः ॥’ इति (या^०) ।

१८१, ९. अभिपूजितलभान् । मधुरवचनैः प्राप्तान् दत्तान्वा
सर्वप्रशस्तान्वा भिक्षादिलभान् ।

१८३, १२. अध्वा सूर्येण निर्दिष्टः । पथिप्रश्नं न कुर्यादिति
भावः । विमुक्तमार्गो भवेदिति श्रुत्यन्तरात् ।

१८४, ३. पक्षं कंचन नाश्रयेत् । तदुक्तं कपिलेन । ‘नैक-
देवतापक्षपातित्वं दर्शयेत्’ इति (या^०) ।

१८६, ७. चरेत् गुरोः समीपे व्रतं चरेदित्यर्थः (१९६ पृ०, १५०) ।

१८६, ८. प्रव्रज्य दिगम्बरो भूत्वा । ‘संन्यस्याथ दिगम्बरः’ ‘संन्यासकाले त्वलंबुद्धिपर्यन्तमधीत्य तदनन्तरं ... जातरूप-धरश्चरेन्नकन्थालेशः’ इत्यादिपूर्वोक्तश्रुतिवशात् (१६९, २ ; १७५, १३ — १७६, २) ।

१८७, ८—९. तदभ्यासवशात् स्वरूपानुसंधानेन । अमर-कीटन्यायवत् । मुच्यत इत्युक्तमिति शेषः ।

१८७, १३. पञ्चविंशतितत्त्वानि सांख्यशास्त्रे प्रसिद्धानि ।

१८८, १. शाखाः मार्गाः ।

१८८, २—३. पङ्कस्तम्भाकाराणि अधोगमने हेतुभूतानीति भावः ।

१८९, ३. चतस्रोऽवस्थाः वक्ष्यमाणाः (१९०, ९—१९१, १) ।

१८९, ३—४. एकैककरणाधीनानाम् एकैकवृत्तिसाधनभूतानां चतुर्दशकरणानां सान्तःकरणदशबाह्येन्द्रियाणां वक्ष्यमाणप्रकारेण चक्षुरादीनां व्यापाराः रूपग्रहणादिवृत्तयः सन्ति ।

१८९, ८. तदधीना तत्सव्यपेक्षेत्यर्थः ।

१८९, १०. चित्तेन चेतयतीत्यनेन मनसा संकल्पयतीत्यप्युपलक्ष्यत इति बोध्यम् ।

१८९, १०—११. विसृज्य अनादृत्य, ‘इन्द्रियाणां पृथग्भाव-

मुदयास्तमयौ च यत् । पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न
 शोचति ॥' इति (काठ° उप° ६, ६) श्रुत्यनुरोधेन यथान्यायमन-
 भिज्ञायेत्यर्थः । एतान् उक्तान् व्यापारादीन् ।

१९०, ५. वक्तुम् । उक्तमष्टदलस्य पद्मस्य सूर्याभिमुखं
 भागम् ।

१९०, ५. जीवदवस्थाः । अपि ज्ञेया वक्ष्यमाणप्रकारेणेति शेषः ।

१९०, ९. नो चेत् । प्रकारान्तरमपेक्ष्येत चेदित्यर्थः ।

१९०, ९ — १९१, १. जाग्रज्जाग्रत् जाग्रत्स्वप्नः जाग्रत्सुषुप्तिः
 जाग्रत्तुरीयम् । स्वप्नजाग्रत् स्वप्नस्वप्नः स्वप्नसुषुप्तिः स्वप्नतुरीयम् ।
 इत्यादि । ताश्च षोडशावस्था श्रीरामगीतासु त्रयोदशाध्याये 'इदं
 ममेति सर्वेषु दृश्यभावेष्वभावना । जाग्रज्जाग्रदिति प्रादुर्महान्तो
 वायुनन्दन ॥' इत्यादिभिः षोडशश्लोकैः प्रत्येकं व्याख्याता दृश्यन्ते ।

१९१, ३—४. उत्तटस्थ इत्यादि । ननु यथा तटस्थः
 तुरीयः तथोत्तटस्थः साक्षी केनापि प्रकारेण भोक्ता स्यात् तटस्थ-
 कूटस्थादिशब्दानामपि प्रायशः साक्षिपरत्वेन प्रयुज्यमानत्वादित्या-
 शङ्क्याह उत्तटस्थ इत्यादि । तटस्थमुद्रत इत्युत्तटस्थः । स न
 द्रष्टा । कस्मात् । अदृष्टत्वात् अपरोक्षत्वात् द्वैतातीतत्वादिति
 यावत् । 'अदृष्टमग्राह्यम् ... शिवमद्वैतम्' 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामृतत्वेन
 कं पश्येत्' इत्यादिश्रुतिभ्यः (मा° उप° ७, बृहदा° उप° ४, ५, १५) ।
 अथवा अदृष्टत्वात् स्वेनादृश्यमानत्वादित्यर्थः । 'दृष्टः किमद्वयेन'

‘दृश्यते चेन्नात्मज्ञाः’ इति श्रुतेः (नृसिंहोक्तं उप० ९) , अप्प-
यार्यस्तु । ‘तटस्थादूर्ध्वं वर्तत इत्युत्तटस्थः’ तुरीयजीवातीतः परमा-
त्मेत्यर्थः । स न द्रष्टा स्यात् । कस्मात् । अदृष्टत्वात् । तथा
हि । जीवः कर्तृत्वभोक्तृत्वाहंकारादिभिः स्पृष्टो दृश्यते, अहं कर्ता
भोक्तेत्यादिदर्शनात् । जीवेतरस्तु परमात्मा तैः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिभिर्न
स्पृष्टो दृश्यते, चतुर्दशकरणातीतत्वेन कर्तृत्वाद्यदर्शनात् । तस्मात्
परमात्मा न द्रष्टैव’ इति ।

१९१, ८. व्यवधाने व्यवच्छेदे । सतीति शेषः ।

१९२, १. न शरीराभिमानी भवति । य इति शेषः ।

१९२, ८. महाजनेषु जनसमूहेषु ।

१९३, १. दण्डभिक्षाम् । ‘काष्ठदण्डो धृतो येन’ इत्यादि-
श्रुत्यन्तरात् (५० पृ०) । लघुविष्णुस्मृतिरपि । ‘त्रिदण्डं लिङ्गमा-
श्रित्य जीवन्ति बहवो द्विजाः । न तेषामपवर्गोऽस्ति लिङ्गमात्रोप-
जीविनाम् ॥’ इति (४, ३४) । व्यसनम् औत्सुक्यम् ।

१९३, ३. वासनात् ज्ञानात् ज्ञानपूर्वम् । नियमादित्यप्प० ।

१९४, ५. तथा नान्यच्च । ननु विधिनिषेधाद्यभावे हिंसादीनां
लौकिकव्यापाराणां यथेच्छकरणं प्रसज्येतेत्यत्रोच्यते तथा नान्यच्च
इतरत् विपरीतमपि नेत्यर्थः (१९७ पृ० ५ प०) ।

१९५, १३. ‘संवत्सरमित्युपलक्षणम् । यावज्ज्ञानं तावन्निवसेत्,
गुरुसमीपवासस्य ज्ञानार्थत्वात्, । इति मा० ।

१९६, २—७. प्राप्येत्यादि । अत्र प्रथमः श्लोको विधिः
द्वितीयतृतीयौ चानुवादौ । अथवा प्रथमश्लोकस्य दृढीकरणाय विव-
रणाय वा श्रुत्यन्तरात् ‘ततः’ इत्यादि श्लोकद्वयमुदाहरति ।

१९६, ५. आश्रमत्रयं कुटीचकहंसपरमहंसाश्रमान्, तेषां
मध्ये यस्मिन् तिष्ठति तमिति भावः ।

१९७, २. साधनं शान्तिकर्म ।

१९८, ५. पुरस्कृत्य साधु पृष्टमिति प्रशस्य ।

१९८, ७ — १९९, १. स्वगमननिरोधग्रहणं न कुर्यात् ।
ग्रहणम् अङ्गीकारः । मा गच्छ भगवन् कृपयास्मद्गृहे तिष्ठेत्यादि-
वचनैः क्रियमाणं स्वगमनस्य निरोधं नाङ्गीकुर्यादित्यर्थः ।

२००, ७. विस्मृतपदार्थपुनःप्राप्तिर्हर्ष इव । विस्मृतस्य प-
दार्थस्य पुनर्लाभेन जनितो हर्षो यस्य स इवेत्यर्थः । अत्र
विस्मृतपदार्थः परमात्मस्थानीयः, ‘एषां सक्तस्तु भूतात्मा न सरेच्च
परं पदम्’ इति श्रुत्यन्तरात् (११० पृ° २ प°) ।

२०५, ३. अन्याधिकारः देवान्तरविषयो जपाद्यधिकारः ।

२०५, ६—७. मानुषप्रणवः, आन्तरप्रणवः, ब्रह्मप्रणवः ।
अष्टमोपदेशे वक्ष्यमाणं प्रणवत्रयम् । मानुषप्रणवो बाह्यप्रणवः ।
ब्रह्मप्रणवो विराट्प्रणवः ।

२०६, २—३. संसारतारकं तारकमनुस्मरन् । ‘संसारात्तारय-
तीति तत्तारकं ब्रह्मस्वरूपाभिन्नं तारकसंज्ञं प्रणवमनुस्मरन् सन्’ इत्यप्प° ।

२०६, ७—९. तथेत्यादि । अत्रायमन्वयः । तथेति परमेष्ठी
ओमिति ब्रह्मेति तैत्तिरीयवाक्येन (उप° १, ८, १) व्यष्टिसमष्टि-
प्रकारेण वक्तुमुपचक्रमे इति । प्रणवमिति शेषः ।

२०६, ८—२०७, ४. का व्यष्टिरित्यादि । का व्यष्टिः
का समष्टिः इति प्रश्नयोर्यथाक्रममुत्तरमाह संहारप्रणव इति । तत्र
संहारप्रणव इत्यादौ अर्धमात्राप्रणव इत्यन्ते का व्यष्टिरिति प्रश्न-
 स्योत्तरे मतचतुष्टयानुसारेण नास्ति क्रमे च भिन्नमन्यथा त्वभिन्नं
 त्रैविध्यचतुष्टयं दर्शयति । तत्र प्रथमक्रमानुरोधेनेतराणि त्रिकाण्यपि
 निवेशनीयानि यथा—

संहारः	सृष्टिः	अन्तर्बहिश्च
अन्तः	व्यावहारिकः	ब्रह्म
आर्षः	बाह्यः	विराट्
संहारः	ब्रह्मा	अर्धमात्रा इति ।

का समष्टिरिति प्रश्नस्योत्तरं वदति ओमिति ब्रह्मेति । ओंकारो
 यथा अकारादित्रयस्योपसंहारो भवति तथा संहारादित्रयाणामैक्यं परं
 ब्रह्मेत्यर्थः ।

२०७, ५—२०९, ४. ओमित्येकाक्षरम् — ब्रह्मप्रणवः ।

अथ त्रीन्प्रणवान्विशदयति ओमित्येकाक्षरमित्यादिना गद्यस्यावशिष्टभागेन,
 प्रथमतोऽष्टाङ्गमन्तःप्रणवं ततश्चतुरङ्गं बाह्यप्रणवं ततः षोडशाङ्गं
 विराट्प्रणवम् । अत्र यो य उत्कृष्टस्तस्मिन्स्तस्मिन्नवरोऽन्तर्गत इति

ज्ञेयम् । तथा हि । बाह्यप्रणवस्याकाराद्यर्धमात्रान्ताश्चत्वारो भागाः सन्ति, अन्तःप्रणवस्य तु त एवाधिकाश्च नादाद्याश्चत्वारः, विराट्-प्रणवस्य चोक्ता अष्टावधिकाश्च शान्त्याद्या अष्टौ । इति ।

२०७, ५—९. अथ ओमित्येकाक्षरमित्यादिना अनन्तावयवाकरः इत्यन्तेन ग्रन्थेनान्तःप्रणवं तदन्तर्गतं बाह्यप्रणवं च विशिनष्टि । तत्र उक्तेऽष्टके चत्वारः आद्याश्चत्वारः । बाह्यप्रणवघटकाः सन्तीति शेषः । तेषां स्वरूपमाह अकारश्चेति । अत्रावयवगता-युतत्वादिकं कालसूक्ष्मांशानुसारेण बोध्यं, न तु मात्रानुसारेण । इदमपि स्थूलसूक्ष्मकारणतुरीयत्वावलम्बनेन ग्राह्यम् ।

२०७, १० — २०८, २. अथ विराट्प्रणववर्णनमवतारयति सगुणोत्पत्तिप्रणव इत्यादिना । सगुणोत्पत्तिप्रणवः सगुण उत्पत्तिप्रणवः । संधिश्छान्दसः । विराट्प्रणवस्योभयात्मकत्वे दृष्टान्तमाह यथा पुत इत्यादिना । तथा हि । ‘ह्रस्वा तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दीर्घसंयुता । तृतीया तु पुता’ (मार्क० पु० ४२, १३,) इत्यादिस्मृतीना-मनुरोधेन मकारस्थानीयो विराट् अकारोकारापेक्षया पुतः मात्रात्रयात्मकः, ओंकारनिर्वर्तकत्वापेक्षया च पुतसंहारः पुतोपसंहाररूपः ।

२०८, ३ — २०९, ४. अथ विराट्प्रणवं वर्णयति विराट्-प्रणव इत्यादिना । षट्त्रिंशत्तत्त्वातीत इति । षट्त्रिंशत्तत्त्वानि श्रूयन्ते वराहोपनिषदारम्भे । तानि यथा — सांख्यशास्त्रे प्रसिद्धानि पञ्चविंशतिः, प्राणपञ्चकं, देहलयम्, अवस्थात्रयं चेति । पुनश्चतुः-

षष्टिमात्रः इत्यादि । अस्यार्थः सम्यगाख्यातः श्रीरामगीतासु त्रयोदशाध्याये श्लोकषट्के यथा —

अकारः प्रथमः प्रोक्त उकारस्तदनन्तरम् ।

मकारश्चार्धमात्रा च नादविन्दू ततःपरम् ॥

कला ततः कलातीता शान्तिः शान्तेः परा ततः ।

उन्मन्येकादशी प्रोक्ता द्वादशी तु मनोन्मनी ॥

पुरी च मध्यमा पश्चात्पश्यन्ती च परा ततः ।

एवं षोडशरूपोऽयं प्रणवः सूक्ष्ममात्रकः ॥

एतासां च स्थूलसूक्ष्मबीजतुर्यप्रभेदतः ।

मात्राणां स्युश्चतुःषष्टिरूपाणि पवनात्मज ॥

प्रकृत्या पुरुषेणैता अष्टाविंशतिकोत्तराः ।

शतमात्राश्च सिध्यन्ति द्वैविध्यं समुपाश्रिताः ॥

ततो द्विशतमात्राः स्युः षट्पञ्चाशत्पराश्च ताः ।

द्वैविध्यं सगुणेनापि निर्गुणेन समाश्रिताः ॥ इति ।

२०९, ६. सर्वप्रपञ्चाधारगर्भितः । अखिलानामपि प्रपञ्चाधार-
भूतानां शक्तीनां योनिभूतः । अयं प्रणव इति शेषः, एवमुत्तर-
श्लोकेऽपि ।

२०९, ८. सर्वश्रुत्युत्तमः । ‘यश्छन्दसामृषभः’ इत्यादिश्रुतेः ।

मृग्यः अन्वेषणीयः । योगिभिरिति शेषः ।

२०९, ९—१०. यच्च भूतं भव्यं भविष्यदिति हेतोः त्रि-

कालोदितं त्रिकालेऽप्युद्गतमाविर्भूतम् अव्ययं तदपीत्यादि ।

२१०, १—२. तथा एवं च तदेकममृतमजरं पूर्वोक्त-
मव्ययम् ओमिति प्रणवेन अनुभूय साक्षात्कृत्वा, अनन्तरं ब्रह्म-
शब्देन वर्णितं तदेतदेव आत्मानं विद्वीत्यनुषङ्गेण शेषस्य पूरणम् ।

२१०, ३—४. तथा पुनश्च सशरीरं शरीरत्रयसहितं तम्
उक्तम् आत्मानम् ओमिति प्रणवेन तन्मयत्वं ब्रह्ममयत्वं समारोप्य
ध्यानेन नीत्वा, अनन्तरमशरीरं परं ब्रह्म वक्ष्यमाणं तुरीयतुरीयं
विनिश्चिनु अवधारय ।

२१०, ५—७. परं ब्रह्मेत्यादिना सपादश्लोकेन ब्रह्मणः विश्वा-
दीनां क्रमक्रमात् विश्वादिक्रमानुसारेण ध्यानमाह । स च प्रकारः—
स्थूलशरीराभिमानात्स्थूलत्वं, स्थूलविषयभोगात्स्थूलभुक्त्वमिति हेतुद्वयेन
विश्वः । एवमेवोत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

२१०, ७. तर्हि त्रिविधोऽयमात्मेत्याशङ्क्याह सोऽयमात्मा चतु-
र्विध इति । वक्ष्यमाणप्रकारेणेति शेषः ।

२१०, ८ — २११, १. प्रथमं पादमाह चतुष्पादित्यादिना
प्रथमः पादः इत्यन्तेन । चतुष्पाज्जागरितस्थः । चतुष्पाच्च तज्जा-
गरितं चेति विशेषणसमासः । जाग्रज्जाग्रत् जाग्रत्स्वप्नः जाग्रत्सुषुप्तिः
जाग्रत्तुरीयमिति पूर्वोक्तप्रकारेण चतुष्पादि जागरिते तिष्ठतीति चतु-
ष्पाज्जागरितस्थः विश्वभुक् स्थूलभुक् । एकोनविंशतिमुखः माण्डूक्योपनि-
षद्भाष्योक्तप्रकारेण । साष्टाङ्गः ‘पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा

दृशा । वचसा मनसा चैव प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः' इत्यादिवचना-
 नुरोधात् । अथ प्रकृतः स्थूलभुक् जाग्रज्जाग्रदाद्यवस्थास्थितत्वानुरो-
 धेन स्वयमपि चतुरात्मा 'जागरितस्थानश्चतुरात्मा' . . स्थूलत्वा-
 त्सूक्ष्मत्वाद्बीजत्वात्साक्षित्वाच्च' इति श्रुतेः (नृसिंहोत्त० उप० २) ।
 तस्य चैवंविधस्यात्मनो नामानि यथा विश्वः वैश्वानरः पुमान्
विश्वजिदिति । अयं प्रथमः पादः ।

२११, १—४. द्वितीयं पादमाह स्वप्नस्थानगतः इत्यादिना
उच्यते इत्यन्तेन । स्वतोऽष्टाङ्गः, स्वप्नगतेन पुरुषेण देहस्य स्वतः
 कल्पितत्वात् । तर्ह्यन्यथापि जागरितस्थाद्भिन्नोऽयं सूक्ष्मप्रज्ञ इत्या-
 शङ्क्याह एको नान्य इति । परन्तप इति नारदस्य संबोधनम् ।
 परं देहं तपति ज्ञानाग्निना दहतीति परन्तपः (परन्तपः जितेन्द्रियः
 इति शब्दकल्पद्रुमस्थचिन्तामणिवचनात्) । पूर्ववत् सूक्ष्मभुगपि
चतुरात्मा । चतुर्णामात्मनां नामानि च तैजस इत्यादि । स्थूलो-
ऽन्तः अन्तर्वर्तमानः स्थूलः स्थूलस्य प्रतिबिम्बभूतः ।

२११, ५ — २१२, १. तृतीयं पादमाह काममित्यादिना
भूतानामित्यन्तेन । तथापीत्यादि । अयमानन्दभुक् चेतोमुखः (मा-
 ण्डूक्यवचनमेतदपि) तथापि 'एकीभूत.' इत्युक्तेऽपि चतुरात्मैव भवति
 यथा — सुषुप्तिजाग्रदवस्थायां स्थूलप्राज्ञः, सुषुप्तिस्वप्नावस्थायां सूक्ष्म-
 प्राज्ञः, इत्यादि पूर्ववत् । चतुर्णामात्मनां नामान्तराणि च सर्वगतः
अव्ययः ईश्वरः प्राज्ञः इति । उपसंहरति एष सर्वेश्वर इत्यादिना ।

सूक्ष्मभावनः सूक्ष्मस्य कारणभूतः । योनिः सर्वस्येति प्रभवाप्ययौ
भूतानामिति च योज्यम् ।

२१२, १ — २. त्रयमिल्यादि । उक्तमवस्थात्रयं जाग्रत्स्वप्न-
सुषुप्तयस्तथा च तदभिमानित्वेन संबद्धं सावान्तरभेदमात्मत्रयं वस्तुतः
सर्वोपरमबाधकं सर्वस्य जगत्कलापस्य इन्द्रियजालस्य वा उपरमः
उपशान्तिः स्वस्वकारणेषु लयः तस्य बाधकं प्रतिबन्धकरमिति भावः ।
तत्सुषुप्तं हीति तत् प्रकृतं त्रयं सुषुप्तं सुषुप्ततुल्यं हि खलु ।
तत्स्वप्नं तत्स्वप्नतुल्यम् । नपुंसकत्वं छान्दसम् । मायामात्रं मिथ्यैव ।
इति प्रकीर्तितम् । अभियुक्तैरिति शेषः ।

२१२, ३. चतुर्थ इत्यादि । चतुर्थः पादः अपि पूर्वोक्त-
स्थूलादिभेदापेक्षया चतुरात्मा भवति । एवंविभक्तस्य च सदिति
चिदिति एकरस इति अज इति च नामानि सन्ति ।

२१२, ४ — ५. तुरीयावसितत्वाच्चेत्यादि । जागरितस्थस्थू-
लाद्यात्मचतुष्टयस्य स्वप्नस्थस्थूलादिचतुष्टये लयः, ततः स्वप्नस्थचतुष्ट-
यस्य सुषुप्तिस्थचतुष्टये, ततः सुषुप्तिस्थचतुष्टयस्य तुर्यगतचतुष्टये ।
अनेन प्रकारेण एकैकस्य जाग्रदादित्रयस्य अनुसारतः स्थूलाद्यात्मानु-
सारेण तुरीयावसितत्वात् तुरीये समाप्तिं प्राप्तत्वात्, तुरीयत्वं नीत-
त्वादिति यावन्, तुरीयस्यैवंजातानां चतुर्णां समष्टयात्मनाम् ओत-
त्वादिगुणविशेषा ये सन्ति तेषां तैर्वा ज्ञानसाधनं ज्ञानप्राप्तिः,
संभवतीति शेषः । ओतादय उच्यन्ते नृसिंहोत्तरतापनीयोपनिषदि

(अथ लयक्रमप्रतिपादिका सूची)

	स्थूलः	सूक्ष्मः	बीजम्	साक्षी
जाग्रत्	↓ १	↓ २	↓ ३	↓ ४
स्वप्नः	↓ ५	↓ ६	↓ ७	↓ ८
सुषुप्तिः	↓ ९	↓ १०	↓ ११	↓ १२
तुरीयम्				

द्वितीयखण्डे । यथा । ‘ओतो ह्ययमात्मा यथेदं सर्वमन्तकाले कालाग्निसूर्योक्षैः । अनुज्ञाता ह्ययमात्मास्य सर्वस्य स्वात्मानं ददातीदं सर्वं स्वात्मानमेव करोति यथा तमः सविता । अनुज्ञैकरसो ह्ययमात्मा चिद्रूप एव यथा दाह्यं दग्ध्वाग्निः । अविकल्पो ह्ययमात्मा वाङ्मनोऽ-
गोचरत्वात् ।’ इति । अन्यः प्रकारस्तूच्यते तापनीयकारिकायां विश्ववैराजयोरित्यादिना श्लोकपञ्चकेन —

‘ विश्ववैराजयोरैक्यं चिदोतेत्यभिधीयते ।
प्रातिभासिकसूत्रैक्यमनुज्ञातृचिदुच्यते ॥
प्राज्ञबीजात्मनोरैक्यमनुज्ञैकरसं विदुः ।
समष्टिव्यष्टितुर्यैक्यमविकल्पचिदीरितम् ॥
ओतृचैतन्यमेवेहानुज्ञातरि विलापयेत् ।
तदनुज्ञातृचैतन्यमनुज्ञैकरसात्मनि ॥

अनुज्ञैकरसात्मानमविकल्पे विलापयेत् ।

प्रतियोग्यन्विताकल्पप्रपञ्चापह्वादथ ॥

यच्छिष्यतेऽविकल्पाख्यं तुर्यतुर्यपदोज्ज्वलम् ।

तच्चिन्मात्रमिति ज्ञानान्मुनिश्चिन्मात्रतामियात् । ' इति (अप्प०) ।

२१२, ६ — ८. विकल्पेत्यादि । अत्रापि तुरीयेऽपि विक-
ल्पत्रयं तुरीयतुरीयस्याविकल्पस्वरूपत्वोद्देशेन विकल्प इत्युक्तमितरत्त्रयं
परमार्थतः सुषुप्तं सुषुप्ततुल्यं स्वप्नं स्वप्नतुल्यम् आन्तरं काल्पनिकं
मायामात्रं मिथ्यैवेति एवं विदित्वा स्थितेन सच्चिदेकरसोऽज इत्येवं
चतुर्धा विभक्तः, चतुर्थः पादोऽप्यभिज्ञातो भवतीति शेषः । हिः
प्रसिद्धौ ।

२१२, ८ — २१३, १. अयमादेश इत्यादि । अथाविकल्प-
स्वरूपस्य तुरीयतुरीयस्य अयं वक्ष्यमाणः आदेशः उपदेशः, भव-
तीति शेषः । न स्थूलेत्यादि । तुरीयतुरीयस्वरूपः परमात्मा वदति ।
हे मुने (९ प०) अहं स्थूलप्रज्ञमनु सामान्यप्रज्ञेन पुरुषेण सदृशो ना-
स्मि । अनुशब्द उत्तरत्राप्यनुषङ्गनीयः । न सूक्ष्मप्रज्ञम् योगादि-
प्राप्या या विशिष्टप्रज्ञा तत्सहितमपि न । अत्यन्तं न प्रज्ञं निरन्तरप्रज्ञं
न । न क्वचित् । प्रज्ञावदिति शेषः । कादाचित्कप्रज्ञमपि
नेत्यर्थः । नैवाप्रज्ञं जडमपि नाहम् । नोभयतः प्रज्ञं नान्तर्बहि-
ष्प्रज्ञम् । न प्रज्ञमान्तरम् आन्तरप्रज्ञमेव बहिष्प्रज्ञारहितं, तदपि न ।
नाप्रज्ञमपि । आन्तरमिति पूर्वस्मादध्याहारः । आन्तराप्रज्ञं अन्तर्जडं

केवलं बहिष्प्रज्ञं, तदपि न । न प्रज्ञाधनं च सौषुप्तप्रज्ञमपि न ।
अदृष्टमेव च बाह्येन्द्रियाग्राह्यं च । इति ।

२१३, ६. सर्वत्र भानुवन्मुमुक्षूणामाधारः । मोक्षमार्गे ब्रह्मप्रणव
एव सर्वजीवाधारभूतसूर्यस्थानीय इति भावः ।

२१४, ४ — २१७, ८. अस्य भागस्य श्वेताश्वतरोपनिषदन्तर्ग-
तत्वान्नात्र व्याख्या क्रियते ।

२१७, १०—११. तस्मादिति । किं ब्रह्मस्वरूपमिति नारद-
कृतप्रश्नस्य विस्तरेणोत्तरं दत्त्वोपसंहरति तस्मादित्यादिना । तस्मात्
एवंविधवर्णनवशात् विराट् पूर्वोपदेशोक्तं षट्त्रिंशत्तत्त्वातीतं परं ब्रह्म
भूतं भव्यं भविष्यत् अत एवानश्वरस्वरूपं भवतीति सिद्धमित्यर्थः
(२०९, ९) ।

२१७, १२ — २१८, ८. इदमपि श्वेताश्वतराद्युपनिषत्स्वन्तर्गत-
मिति नात्र व्याख्यायते ।

२१८, १०. सर्वागमान्तार्थविशेषवेद्यम् । आगमान्तानां वेदा-
न्तानां योऽर्थविशेषः उपासनारूपस्तेन वेद्यं ज्ञेयमित्यर्थः ।

२१९, १. शिवाच्युतेत्यादि । शिवः तथा अच्युतः विष्णुः
तथा अम्भोरुहगर्भः ब्रह्मा तेषां भूः उत्पत्तिः लोको वा धार्यते
येन तम् ।

२१९, २—७. येनावृतं येन व्याप्तम् । पञ्चात्मकं पञ्च-
महाभूतात्मकं, पञ्चसु चक्षुरादिषु वर्तमानम् (गर्भोपनिषद्वचनात्) ।

पञ्चीकृतानन्तभवप्रपञ्चं पञ्चीकृतानां पदार्थानामनन्तभवः विविधोत्पत्तिर्य-
स्मिन्दृश्यते तादृशः प्रपञ्चो यस्य तम् । अथापि पञ्चीकृतस्वावय-
वैरसंवृतं पञ्चीकृतैः स्वावयवैः स्वयमसंवृतम् अनुपहतम् । स्वरूप-
तेजोमयशाश्वतं स्वरूपेण तेजोमयः शाश्वतश्च तम् ।

२२०, ३. गमनविरोधं न करोति । गृहस्थादिना मधुर-
वचनैः स्वस्य गमनस्य विरोधार्थं क्रियमाणं प्रयत्नं नाङ्गीकरोतीत्यर्थः ।

२२०, ६—७. सर्वक्रियाकारकनिवर्तकः । सर्वाणि यानि क्रि-
याकारकाणि देहादीनि तेषां निवर्तकः ।

२२०, ८—११. परित्राडित्यादि । मध्यस्थः पृच्छति परि-
त्राडित्यादि । स्पष्टम् । उत्तरमाह श्रुतिः धनवानित्यादिना । नैष
निर्धनिकः किंतु ज्ञानाज्ञानोभयातीत इत्यादियुद्धया धनवान् अतः
सुखीत्यर्थः ।

अथ निर्वाणोपनिषद्विष्पण्यारभ्यते ।

२२५—२३०. परमहंसः सोऽहम् । यः परमहंसः परमात्मा स
एवाहम् । इति निश्चयवन्तः इत्यध्याहारः । परित्राजकाः भिक्षुकाः ।
पश्चिमलिङ्गाः चरमलिङ्गाः । संन्यासिभिर्यलिङ्गं ध्रियते तदेव तेषां
चरमं लिङ्गं, तदूर्ध्वं तेषां जन्माभावेन लिङ्गान्तरधारणासंभवात् ।
यद्वा शान्तशिश्नव्यापारा इत्यर्थः (ऊर्ध्वरेतस इत्यप्प°) । यतो लोके सर्वाणि
ज्योतींषि पश्चाच्छाम्यन्ति ततः शान्ते गौणं पश्चिमपदम् । मन्म-

यक्षेत्रपालाः । मन्मथक्षेत्राणि इन्द्रियाणि पालयन्तीति, विषयविमुखा
 इति भावः । गगनसिद्धान्तः । गगनं चिदाकाशः, स एव
 सिद्धान्तः भिक्षूणां संप्रदायः । अमृतकलोलनदी । अमृतस्य ब्रह्मा-
 मृतस्य कलोलः तरङ्ग एव नदी स्नानार्था तेषामिति भावः ।
अक्षयं निरञ्जनम् । यदक्षयं क्षयरहितं तन्निरञ्जनं सत्यमिति व्याप्तिं
 पश्यन्ति । निःसंशय ऋषिः । स्पष्टम् । निर्वाणो देवता ।
 यो निर्वाणः मुक्तिं प्राप्तः तमेव देवतावत्पश्यति । निष्कलप्रवृत्तिः ।
 परमहंसस्य प्रवृत्तिः प्रवर्तनं ध्यानादिव्यापारः निष्कला निरवयवा
 एकैव, 'संधिनी सर्वभूतानाम्' इत्यादिश्रुतेः (९० पृ०, ७ प०) । निष्केवल-
 ज्ञानम् । नितरां केवलं निष्केवलं, सर्वविशेषप्रत्यनीकं, निर्गुणं ब्रह्मेति
 यावत् । तस्य ज्ञानम् । अस्यास्तीति शेषः । ऊर्ध्वाम्नायः । काण्ड-
 द्वायात्मकस्य वेदस्य ऊर्ध्वस्थानीय उपनिषदात्मको भाग एवास्य
 विचारार्हः । निरालम्बपीठम् । आलम्बनशून्यं ब्रह्मैव अस्योप-
 वेशनस्थानं, ब्रह्मण्येवास्य मनो विश्राम्यतीति भावः । संयोगदीक्षा ।
 ब्रह्मणि मनःसंयोग एवास्य दीक्षा व्रतग्रहणम् । वियोगोपदेशः ।
 देहादात्मनः पृथग्भावो वियोगः, स एवानेन शिष्येभ्य उपदेष्टव्यः ।
दीक्षासंतोषपावनं च । पूर्वोक्तदीक्षायां च यः संतोषः तदेवास्य
 पावनं कर्म नेतरत् । द्वादशादित्यावलोकनम् । जगद्विलयदर्शनम् ।
 जगतः प्रलयकाल एव हि द्वादशादित्या उद्यन्ति, 'नोदिता
 द्वादशार्काः' इत्यादिवचनात् (वेणीसंहारे, ३ अङ्के), प्रलीनं च

जगत् जीवन्मुक्तस्य परमहंसस्य । विवेकरक्षा । आत्मानात्मविवेक
 एवास्य रक्षा । विवेकवतः संसारभयं नास्तीति भावः । करुणैव
केलिः । केलिः विनोदः । स्पष्टमन्यत् । आनन्दमाला । ब्रह्मानन्दरूपामेव
 मालां धारयति न पुष्पादिमालामिति भावः । एकान्तगुहायां
मुक्तासनसुखगोष्ठी । एकान्तं ब्रह्म, 'एकमेवाद्वितीयं यद्गुरोर्वाक्येन
 निश्चितम् । एतदेकान्तमित्युक्तं न मठं न वनान्तरम् ॥' इति
 मैत्रेयश्रुतेः (११६ पृ०) । सैव गुहा तस्यां मुक्तासनस्य, त्यक्त-
 मासनं येन तस्य, निरालम्बस्येति यावत्, यत्सुखं, निरालम्बत्वा-
 दुत्पद्यमान आनन्दः, सैवास्य गोष्ठी मित्रैः सह संभाषणं, तत्-
 स्थानीयमित्यर्थः । मुक्तासनमिति घेरण्डसंहिताद्युक्तो योगासनविशेषः ।
 अत्र त्वौपचारिकोऽयं शब्द इति ज्ञेयम् । अकल्पितभिक्षाशी ।
 अकल्पिता असंस्कृता यादृच्छिकी भिक्षा माधूकरान्नं तदश्नाति,
 संस्कृतान्नं वर्जयतीत्यर्थः । हंसाचारः । हंसवद् भ्रमणशीलः ।
सर्वभूतान्तर्वर्ती हंस इति प्रतिपादनम् । स्पष्टम् । धैर्यकन्था ।
 कन्थास्थाने धैर्यं धारयितव्यम् । शीतोष्णरूपापन्निवारिणी कन्थाऽस्तु
 मास्तु वा, संसाररूपापन्निवारकं तु धैर्यं सर्वथावश्यकमित्यभिप्रायः ।
उदासीनकौपीनम् । कौपीनं गुह्यं तदाच्छादकं वस्त्रं च उदासीनम्
 उदासीनकोटौ निवेशितं यस्य, जितेन्द्रियत्वमिति यावत् । विचार-
दण्डः । विचारः ब्रह्मविचारः, स एव दण्डः मुख्यं लिङ्गमस्य ।
ब्रह्मावलोकयोगपट्टः । योगपट्टोऽपि परमहंसानामनावश्यकः । ब्रह्म-

साक्षात्कारोपकारको हि योगपट्टः, तेषां तु ब्रह्मावलोकः सर्व-
 दैवास्तीति भावः । श्रिया पादुका । श्रिया क्षेमः जगति
 सुखेनावस्थानम् । सैवास्य पादुका । परेच्छाचरणम् । परमहंसाः
 शरीरादिष्वभिमानाभावात् परेच्छयैव स्नानादिकर्माणि कुर्वन्ति न
 तु स्वेच्छया । ‘परेच्छया च दिग्वासाः स्नानं कुर्यात्परेच्छया’
 इति श्रुत्यन्तरात् (१८१ पृ०) । कुण्डलिनीबन्धः । मनोन्मन्य-
 वस्थासिद्धयर्थं क्रियमाणः कुण्डलिन्याख्याया मूलाधारवासिन्या विद्युत्-
 प्रभायाः शक्तेः बन्धः सुषुम्नायामवस्थापनमनेनानवरतं क्रियत इत्यर्थः ।
 ‘कुण्डली कुटिलाकारा सर्पवत्परिकीर्तिता । सा शक्तिश्चालिता येन स मुक्तो
 नात्र संशयः ॥’ इत्यादिहठयोगप्रदीपिकावचनात् (३, १०८) । परापवाद-
मुक्तो जीवन्मुक्तः । अपवादः दोषकथनम् । गुणकथनस्याप्युपलक्षणमेतत् ।
 गुणागुणविवेचनं परैः अन्यैः यस्मिन् कर्तुं न शक्यते स एवं
 परापवादमुक्तो जीवन्मुक्तः । यं न सन्तं न चासन्तमित्यादिश्रुतेः
 (१६१ पृ०) । अथवा यो ब्रह्मैवेदं सर्वमिति मत्त्वान्येषु दोषकथनं
 न करोति स छिद्रान्वेषणरहितो जीवन्मुक्तः । शिवयोगनिद्रा च खेचरीमुद्रा
च । शिवयोगनिद्रा समाधौ मनसः शिवे परमात्मनि लयः स च, तत्सा-
 धनभूता खेचर्याख्यातिप्रशस्ता मुद्रा च, एतदुभयं परमहंसस्य विहित-
 मित्यर्थः । ‘अभ्यसेत्खेचरीं तावद्यावत्स्याद्योगनिद्रितः । संप्रातयोगनिद्रस्य
 कालो नास्ति कदाचन ॥’ इति हठयोगप्रदीपिकावचनात् (४, ४९) ।
 खेचरीमुद्रावर्णनमपि तत्रैव द्रष्टव्यम् । काशीखण्डेऽपि ‘कपालकुहरे

जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा । भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी ॥
चित्तं चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे गता । तेनैषा खेचरी नाम
मुद्रा सिद्धैर्निषेविता ॥ ' इति (वाचस्पत्ये) । परमानन्दी । नित्यं
ब्रह्मानन्दवानित्यर्थः । अथ ब्रह्मैव सत्यं जगन्मिथ्येति परमहंसानुभव-
विषयीभूतयोर्ब्रह्मजगतोः स्वरूपं विविच्य क्रमेण दर्शयति निर्गते-
त्यादिना । निर्गतगुणत्रयम् । स्पष्टम् । विवेकलभ्यम् । आत्मानात्म-
विवेचनेनाधिगम्यम् । मनोवागगोचरम् । स्पष्टम् । एवं ब्रह्मणः स्वरूप-
मुक्त्वा जगतः स्वरूपं दर्शयति अनित्यमित्यादिना । जगत् परिदृश्य-
मानं जाग्रदवस्थायाम् अनित्यं नश्वरं नाशप्रतियोगीति यावत् ।
तत्र हेतुमाह यदिति । यत् यस्मात् हेतोः जनितं सृष्टम् ।
यद्यज्जनितं तत्तदनित्यमिति व्याप्तेः । तत्र दृष्टान्तमाह स्वप्नेति ।
स्वप्ने दृश्यमानं जगत् स्वप्नजगत्, आकाशगतमेघस्य गजा-
द्याकारः परिणामविशेषः अभ्रगजादिः, ताभ्यां तुल्यं तौ यथात्यन्ता-
ध्रुवौ तथा जगदपीत्यर्थः । परमहंसस्य देहादावात्मभ्रमो नास्तीति प्रद-
र्शयितुं देहादावप्यनित्यतां दर्शयति तथेति । तथा एवमेव मोहः अविद्या
तस्या ये गुणाः तत्त्वादिरूपास्तन्तवः तेषां जालेन कलितं संपादितं
देहादिरूपं संघातम् । यदिति शेषः । क्लीबत्वं छान्दसम् । तत् रज्जु-
सर्पवत्कल्पितम् । स्पष्टम् । तच्च विष्णुविध्यादिशताभिधानलक्ष्यम् ।
देहात्माध्यारोपवशात् कदाचित् विष्णुः कदाचित् विधिः ब्रह्मा
कदाचिच्छिव इत्यादिभिः शताभिधानैः अनेकनामभिः व्यवहियत

इति भावः । अङ्कुशो मार्गः । अङ्कुशः मनोदमनं तदेव मोक्ष-
मार्ग इत्यर्थः । अस्य संकेतः अङ्गीकारः न बौद्धादिमते प्रसिद्धं
शून्यमस्ति किंतु परेश्वरसत्ता । सत्यसिद्धयोगो मठः । सत्ये ब्रह्मणि
सिद्धैः मुक्तैः सह योगः संसर्गः परमहंसस्य मठस्थानीयः, 'सत्संसर्गः
स्वर्गः' इति श्रुत्यन्तरात् (निरालम्बोप°) । तर्हि स्वर्ग एव तेषा-
माशावधिरित्याशङ्क्याह अमरपदमित्यादि । अमराः सुराः तेषां पदं
स्थानं न तत्स्वरूपं न ब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः । तच्च ब्रह्म किंस्वरूप-
मित्याकाङ्क्षायामाह आदिब्रह्मेत्यादि । स्वसंविदेवादिब्रह्मेत्यन्वयः । स्वसंवित्
स्वस्वरूपज्ञानम् । आदिब्रह्म अपरब्रह्मोत्कृष्टं मुख्यं ब्रह्म अग्र्यः पुरुषः ।
अजपा गायत्री । (१९१ पृ° ९ प°) नारदपरिव्राजकोपनिषदुक्त उच्चा-
सनिःश्वासात्मको हंसमन्त्रोऽस्याजपा जपरहिता गायत्रीत्यर्थः । विकार-
दण्डो ध्येयः । विकारः चित्तविकारः तस्य दण्डः निग्रहः ध्येयः
मनसि कर्तव्यः । मनोनिरोधिनी कन्था । बाह्यायाः शीतादिनिवा-
रिण्याः कन्थायाः स्थाने आन्तरा चित्तवृत्तिनिवारिणी कन्था धारणी-
येत्यर्थः । योगेन सदानन्दस्वरूपदर्शनम् । स्पष्टम् । आनन्दभि-
क्षाशी । स्पष्टम् । महाश्मशानेऽप्यानन्दवने वासः । महाश्मशानं
लोकः कालेन प्रतिक्षणं ग्रस्यमानत्वात् । तादृशेऽपि लोके वसन्
ब्रह्मभावनावशादानन्दवन एव वसति भिक्षुः । एकान्तस्थानमानन्द-
मठम् । स्पष्टम् । उन्मन्यवस्था । योगिभिरभीप्सितोन्मन्यवस्था तुर्या-
वस्था तस्यास्तीत्यर्थः । सा चावस्थोच्यते ब्रह्मबिन्दूपनिषदि । 'निरस्तवि-

षयासङ्गं संनिरुद्धं मनो हृदि । यदा यात्युन्मनीभावं तदा तत्परमं
 पदम् ॥ इति । शारदा चेष्टा । अस्य चेष्टा क्रिया शारदा
 अधृष्टा अदृष्टेति यावत् । असक्तः कर्माणि करोतीति भावः ।
उन्मनी गतिः । उन्मनी उद्भ्रान्तमनस्का गतिः गमनमस्य ।
 उन्मत्तवद्गच्छतीत्यर्थः । निर्मलग्रात्रं निरालम्बपीठम् । ज्ञानाग्निना
 निर्मलं परिपूतं यद् ग्रात्रं शरीरं तद् निरालम्बस्य ब्रह्मणः पीठं,
 ब्रह्मानुसंधानस्य मुख्यं साधनमिति यावत्, भवति, तच्चास्यास्तीति
 भावः । अमृतकल्लोलानन्दक्रिया । अमृते मुक्तौ यः कल्लोलः
 हर्षः स एवास्यानन्दक्रिया सुखव्यापारः । पाण्डरगगनमहासिद्धान्तः ।
 पाण्डरं शुद्धं, मिथ्यात्वादिशून्यमिति यावत्, गगनं चिदाकाशः,
 तदेव महान् सिद्धान्तः अत्र महत्त्वं संशयविपर्ययादिशून्यत्वम् ।
शमदमेत्यादि । शमदमादीनि यानि दिव्यसत्त्वानि दिव्यगुणाः तेषा-
 माचरणे अनुष्ठाने क्षेत्रं शरीरं तस्य पात्राणि इन्द्रियाणि (८० पृ°,
 २ प°) तेषु पटुता, सामर्थ्यं, शक्तिरिति यावत्, संपादनीयेति
 शेषः । अत्र शमदमादिव्यवहारपरेन्द्रियक्रिया यस्य तस्यैवेन्द्रियप-
 टुता नान्यस्येति भावः । परावरसंयोगः । परं ब्रह्म अवरः जीवः
 तयोः संयोगः संबन्धः ऐक्यरूपः अस्येति, सदा जीवब्रह्मणोरैक्य-
 मनुसंधत्त इति भावः । तारकोपदेशः । तारकस्य प्रणवस्य उप-
 देशः । परमहंसाः प्रणवोपदेशमेवार्हन्ति नेतरोपदेशानिति । अद्वैत-
सदानन्दो देवता । अद्वैतः स्वेतरशून्यः, सन् त्रिकालाबाध्यः,

आनन्दः आनन्दस्वरूपः, परमात्मा स एवास्य ध्यानाहार्हा देवता ।
नियमः स्वान्तरिन्द्रियनिग्रहः । स्पष्टम् । भयमोहशोकक्रोधत्यागस्त्यागः ।
 आन्तरत्याग एव मुख्य इत्यर्थः । परावरैक्यरसास्वादनम् । सदा
 जीवब्रह्मणोरैक्यानुचिन्तनतत्पर इति भावः । अनियामकत्वनिर्मलशक्तिः ।
 अनियामकत्वं परवशीकारराहित्यं तेन निर्मला रागादिदोषशून्या या
 शक्तिः देहादिसामर्थ्यं, सैव परमहंसस्यार्हेति शेषः । स्वप्रकाशेत्यादि ।
 स्वप्रकाशे ब्रह्मतत्त्वे शिवस्य ब्रह्मणः, 'शान्तं शिवमद्वैतम्' इति
 श्रुतेः, शक्तिः त्रिगुणात्मिका मूलप्रकृतिः तथा साधनेन संपुटितः
 आवृतः, आरोपित इति यावत्, यः प्रपञ्चः अध्यस्तं जगत्
 तस्य छेदनम् अपवादेन निरसनम्, 'अध्यारोपापवादाभ्यां ज्ञातव्य-
 स्तत्त्वनिर्णयः' इति वचनात्, करोतीति शेषः । तथेत्यादि ।
 पूर्वोक्तं प्रपञ्चच्छेदनं यथा करोति तथेति संबन्धः । पत्राक्षः पद्म-
 दलाक्षो विष्णुः, तस्य अक्षि नेत्रं, 'तद्विष्णोः परमं पदम्'
 इत्यादिश्रुतेः । चिदादित्य इति परमार्थः । तन्मयेन कमण्डलुना
 भावाभावरूपस्य जगतो दहनं, करोतीति शेषः । अत्रेदं बोध्यम् ।
 उदपात्रं जलपानद्वारा यथा तृष्णादाहादिनिवृत्तिसाधनं तद्वद्ब्रह्मज्ञानं
 संसारतापनिवृत्तिकरमिति । विभूतीत्यादि । विभूतिः नामरूपयोर्वि-
 विधा सृष्टिः । विभूतीति पाठे स एवार्थः । सा च, तदाधार-
 भूत आकाशश्चेति विभूत्याकाशौ, तदुभयाधारभूतं शिवं तुरीयं
 परमहंसस्य यज्ञोपवीतस्थानीयम् । तन्मयी शिखा । स्पष्टम् ।

चिन्मयं चोत्सृष्टिदण्डम् । चिन्मयं ज्ञानमयम् उत्सृष्टिस्वरूपदण्डम् ।
 अत्रोत्सृष्टिः अध्यारोपोद्भासनम् । तत्साधकज्ञानमयदण्डं धारयतीत्यर्थः ।
संतताक्षिकमण्डलः । संतताक्षि पूर्वोक्तं पलाक्षाक्षि चिदादित्यः ।
 तस्य सांतत्यम् अविच्छिन्नत्वं श्रूयते मैत्रेयोपनिषदि 'हृदाकाशे
 चिदादित्यः सदा भासति भासति । नास्तमेति न चोदेति'
 इति (११६ पृ०) । स एवास्य कमण्डलुः संसारतृष्णाशमनाय ।
कर्मनिर्मूलनं कन्था । स्पष्टम् । मायेत्यादि । अयमर्थः ।
 संन्यासीतरजनैर्मायादयो यावज्जीवं न दहन्ते उच्छेद्यन्ते । तस्मात्
 तेषां मरणेऽशौचं दहनसंस्कारश्च । संन्यासिनां त्वेतद्विपरीतो
 व्यवहारो दृश्यते । दहन्ति हि ज्ञानाग्निना मायादीन्, खन्यन्ते
 च न दहन्ते, मृतसंन्यासिनो देहस्याशौचाभावात् । तथा श्मशाने-
ऽनाहताङ्गी अग्न्यनुपहतदेहः स तिष्ठति । इति । निस्त्रैगुण्येत्यादि ।
 त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं तद्रहितं निस्त्रैगुण्यं गुणत्रयशून्यं परं ब्रह्मेति या-
 वत् । तत्स्वरूपानुसंधानमेवास्य समयान्तिं शास्त्रोक्तविधिनिषेधजन्यं
 पुण्यतीर्थादिविश्वासं हरति अपनयतीत्यर्थः । श्रुत्यन्तरमपि 'उत्तमा
 तत्त्वचिन्तैव मध्यमं शास्त्रचिन्तनम् । अधमा मग्नचिन्ता च तीर्थ-
 चिन्ताधमाधमा ॥' इति (११७ पृ०) । कामादिवृत्तिदहनम् । स्प-
 ष्टम् । काठिन्यदृढकौपीनम् । काठिन्यं मनसो विषयादिष्वप्रवर्तनरूपं
 स्थैर्यं तदेवास्य दृढकौपीनम् । चीराजिनवासः । स्पष्टम् । अनाहत-
मग्नः । पूर्वोक्तहंसमग्नवदन्योऽप्यजपो मग्नोऽस्य वर्तते । स च

मन्त्र उक्तो हठयोगप्रदीपिकायाम्—‘ब्रह्मग्रन्थेर्भवेद्भेदो ह्यानन्दः शून्यसं-
भवः । विचित्रः कणको देहेऽनाहतः श्रूयते ध्वनिः ॥ ... कर्णौ
पिधाय हस्ताभ्यां यं शृणोति ध्वनिं मुनिः । तत्र चित्तं
स्थिरीकुर्याद्यावत्स्थिरपदं ब्रजेत् ॥’ इति (४, ७०, ८२) ।
अक्रियैव जुष्टम् । जुष्टं प्रियम् । स्पष्टार्थमन्यत् । स्वेच्छाचारः ।
स्वेच्छयाचारः व्यापारः, अयं विधिनिषेधाविषय इति भावः ।
स्वस्वभावो मोक्षः । स्वस्य आत्मनः भावः स्वभावः उपाधिमन्तरे-
णावस्थानं स एव मोक्षः, इति हि परमहंसानां समयः । पर-
ब्रह्मप्लववदाचरणम् । आचरणम् अभिगमनं, मोक्षाभिगमनमिति या-
वत् । तच्च प्लववत् तारकाख्यप्रणवरूपो यः प्लवः तद्विशिष्टमित्यर्थः ।
प्रणवानुसंधानेनैव ब्रह्माधिगच्छतीति भावः । ब्रह्मचर्यशान्तिसंग्रहणम् ।
ब्रह्मचर्यं शान्तिश्चेति द्वन्द्वः । तत्संग्रहणं दृढं ग्रहणम् । यद्वा
ब्रह्मचर्येण शान्तिसंग्रहणम् । परमहंसैः कर्तव्यमिति शेषः । ब्रह्म-
चर्याश्रम इत्यादि । अत्र गृहस्थाश्रमे वेदान्तशास्त्राध्ययनस्यावकाश-
भावाद् ब्रह्मचर्यवानप्रस्थाश्रमावेव गृहीतौ । संवित्पदेन संविद्विषया
गृह्यन्ते । अथवा वित्तानि । उभयं वा । सर्वविषयाणां त्यागो
यस्मिन् तद्रूपं संन्यासं, गृह्णातीति शेषः । अन्त इत्यादि ।
अन्ते प्रारब्धशरीरावसाने अखण्डाकारं परिपूर्णं ब्रह्म, संपद्यत इति
शेषः, तदानीं च नित्यम् असंनिवृत्त्यै सर्वसंदेहनाशनम्, अनेन
प्राप्तमिति शेषः । स्पष्टार्थं एतदित्यादिग्रन्थशेषः ।

अथ भिक्षुकोपनिषद्विष्णुप्यारभ्यते ।

२३३, ५—६. अष्टौ ग्रासांश्चरन्तः । अष्टासु गृहेष्वेकमेकं कबलं गृह्णन्तः । तदुक्तं संवर्तस्मृतौ — ‘अष्टौ भिक्षाः समादाय स मुनिः सप्त पञ्च वा । अद्भिः प्रक्षाल्य ताः सर्वा भुञ्जीत सुसमाहितः ॥’ इति (१०६ श्लोके) ।

२३३, ६. योगमार्गे ब्रह्ममार्गे । ‘भगवन् योगिनश्चर्यां श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । ब्रह्मवर्त्मन्यनुसरन् यथा योगी न सीदति ॥’ इत्यादिस्मृतेः (मार्क० पु० ४१, १) । वक्ष्यत्यपि ‘तत्र ब्रह्ममार्गे सम्यक्संपन्नाः’ इति (२३६ पृ०, ६५०) ।

२३४, २. ब्रह्मर्षिगृहे । जातावेकवचनम् । ‘बहूदकस्यासं-कृतमाधूकरम्’ इति नारदश्रुतेः (१७६ पृ०, ९—१० प०) ।

२३६, १. सर्वत्रात्मैव सर्वत्रात्मैवेति पश्यन्ति ।

२३६, १. अथ जातरूपधरा इति । परमहंसा द्विविधाः साम्बरा दिगम्बराश्चेति । तेषां साधारणधर्मानुक्त्वेदानीमुपनिषदन्तरोक्तेभ्यस्तुरीयातीतावधूताख्येभ्योऽभिन्नान् सर्वसंन्यासिभ्य उत्तमान् दिगम्बरानेव विशिनष्टि अथेत्यादिना ।

अथ तुरीयातीतावधूतोपनिषद्विष्णुप्यारभ्यते ।

२४१, ७. बाहुल्यः बहुलः ।

२४२, ७—८. स्वविध्युक्तक्रियादिकं तत्तन्मन्त्रपूर्वकम् (२८४

पृ०, ३ प०) ।

२४३, १. ज्ञानाज्ञानमपि विहाय । इदं ज्ञानमिदमज्ञानमित्यादिव्यवहारं त्यक्त्वेत्यर्थः ।

२४३, २. वासनात्रयपूर्वकम् । देहवासना शास्त्रवासना लोक-वासना (१७२ पृ०, ४—५ प०) चेति वासनात्रयेण सहेत्यर्थः ।

२४३, ८. गोपयित्वा गोपायित्वा । न प्रदर्शयन्नित्यर्थः ।

२४३, ९. सर्वोत्कृष्टत्वसर्वात्मकत्वाद्वैतं कल्पयित्वा । सर्वोत्कृष्टत्वेन सर्वात्मकत्वेन च विशिष्टमद्वैतं परं ब्रह्म कल्पयित्वा ध्यायन् ।

२४३, ९—२४४, १. मत्त इत्यादि । मत्तो व्यतिरिक्तः कश्चिन्नान्योऽस्तीति देवगुह्यं नचिकेतसे मृत्युना प्रोक्तं यद्गुह्यं तद्रूपम् आदिधनं मुख्यं वित्तं, 'परिव्राट् कथं निर्धनिकः सुखी' इत्यादि-श्रुत्यन्तरात् (२२० पृ०, ८—११ प०), आत्मन्युपसंहृत्य स्वस्मिन्नुप-चित्य ।

२४४, ३. सर्वेन्द्रियोपरमः । सर्वेन्द्रियाणामुपरमो यस्य सः ।

२४४, ३—४. स्वपूर्वापेक्षेत्यादि । आश्रमे वाचारे वा विद्या-यां वा धर्मे वा पूर्वं संन्यासग्रहणात्प्राक् स्वेनापन्नं प्राभवम् उत्कर्षम् अननुस्मरन् ।

२४४, ६. जलस्थलकमण्डलुः । जलस्थलमेव कमण्डलुर्यस्य सः । कमण्डलुरहित इत्यर्थः ।

२४४, ९. स्वात्मनिष्ठानुकूल्येन । स्वात्मन्येव या निष्ठा चित्तै-काग्र्यं तदनुकूलतया ।

२४५, १. प्रणवात्मकत्वे । स्वस्य प्रणवात्मकत्वं संपाद्य ।

अथ बृहत्संन्यासोपनिषद्विष्पण्यारभ्यते ।

अस्या उपनिषदः प्रथमोऽध्यायः कठश्रुत्युपनिषदारम्भात्प्रायोऽ-
भिन्न इति पाठान्तरत्वेन तत्र निवेशितः । अन्येषामप्यध्यायानां टिप्पणी
प्रायशोऽत्र न क्रियते तद्वाक्यानां बहूनां नारदपरिव्राजकाद्युपनिषत्सु
व्याख्यातप्रायत्वात् ।

२५०, ४. संन्यासं पातयेत् । संन्यासिनं पातयेत् । पतितं
न्यासयेत् । पतिताय संन्यासं दद्यात् ।

२५१, १. संप्रत्यवसितानाम् । संन्यासादाश्रमान्तरं प्रत्यागता-
नाम् ।

२५१, ५. आतुरेण विना क्रमम् । आतुरेण । षष्ठ्यर्थे
तृतीया । अथवा कर्तव्यमिति शेषः । क्रमं प्रकारं, विना वर्जयित्वा ।

२५१, ६ — ८. यज्ञोपवीतमित्यादिना प्रयच्छेत्यन्तेन मन्त्रेण
यज्ञोपवीतं छित्वेत्यन्वयः ।

२५३, २ — ३. त्यजेत्यादि । धर्ममधर्मं पुण्यपापे । सत्यानृते
ज्ञानाज्ञाने । ज्ञानेन ह्यज्ञानविध्वंसानन्तरं ज्ञानमप्यनावश्यकं तथा त्याज्यं
भवति, 'उत्काहस्तो यथा कश्चिद् द्रव्यमालोक्य तां त्यजेत् ।
ज्ञानेन ज्ञेयमालोक्य पश्चाज्ज्ञानं परित्यजेत् ॥' इति स्मृतेः (उत्तर-
गीतायां १, २१) । येन मनसा त्यजसि तत्त्यज उन्मनीभावाख्यां
तुर्यावस्थां गच्छेत्यर्थः ।

२५६, ४. लब्धात्मा जिह्वया । जिह्वयैव लब्धः प्राप्त्यर्थः
आत्मा स्वरूपं यस्य सः ।

२५८, ६. धरेत्यादि । धरायाः पृथिव्याः विवरे बिले, अन्त-
रिति यावत्, मग्नानां कीटानां समतां गताः अन्धतामिव प्राप्ता
इत्यर्थः ।

२५८, ९. योऽस्मीत्यादि । योऽस्मि यः परमार्थतोऽस्मि
सोऽस्मि स एवेदानीमभिज्ञातोऽस्मि । तस्मात् मदभिनाय ते तुभ्यं
नमोऽस्तु ।

२५९, ८ — ९. मनसा शुद्धमनसा मनसि अशुद्धमनसि
छिन्ने । ‘मनो हि द्विविधं प्रोक्तम्’ इत्यादिश्रुतेः (ब्रह्मविन्दूप° १) ।
तथा भावेन शुद्धभावेन गलिते भावे अशुद्धभावे ।

२५९, १० — ११. निर्भावमित्यादि । यो मे रिपुः शत्रुः,
तादृशं मनः इत्यध्याहारः, इदानीं निर्भावतादिभिर्विशिष्टं केवलानन्दस्वरूपे
शुद्ध आत्मन्येव तिष्ठति । अथवा निर्भावमित्यादि क्रियाविशेषणतया
ग्राह्यम् ।

२६०, ७. चित्तस्यान्तेऽर्पितं चित्तम् । चित्तम् अशुद्धं चित्तं
चित्तस्य शुद्धचित्तस्य अन्ते अभ्यन्तरे अर्पितं प्रापितम्, विलापित-
मिति यावत् ।

२६१, ९. निर्विभागो जगत्स्थितौ । शत्रुमित्रादिविशेषं विना
जगति तिष्ठन्निति भावः ।

२६२, ९ — ११. स्वच्छतेत्यादि । उदिता उद्गता आविर्भूता
स्वच्छता तथोर्जितता तथा सत्तेत्यादि ।

२६३, ५. तस्मान्न संन्यास एष लोकः । तस्मात् जिते-
न्द्रियत्वात् संन्यासे कृते न एष लोकः सर्वत्र दृश्यमानं जन्म,
भवतीति शेषः, किंतूक्तं जन्मास्य संपद्यते वक्ष्यमाणप्रकारेण
(= १७७, १० — १७८, २) ।

२६४, ३ — ४. न परिव्राण्णामसंकीर्तनपरः । तदुक्तं नारद-
श्रुतौ — ‘ नाम गौत्रादि चरणं—ख्यापयेन्नैव सद्यतिः ॥’ इति (१५६
पृ) ।

२६५, २. निरीक्षन्त इत्यादि । ‘ ये पुनर्लोके भिक्षार्थं
ग्रामे पर्यटन्तं यतिमनुद्विग्नास्तद्भक्तिराहित्येन तद्विक्षाविषयकोद्देगरहिताः
सन्तः प्रत्यगृह्यन् निरीक्षन्ते तद्रूपं यत्नतो व्रजेत् । कुतः । तद्रूपो-
त्पद्यमानमानावमानसहनपरीक्षार्थमित्यभिप्रायः । ’ इत्यप्य० ।

२६५, ७. नैवेत्यादि । अपसव्येन प्रादक्षिण्येनैव [सव्येनैव
वा] न तु सव्यापसव्येन वक्रतया गृहान्गच्छेदित्यर्थः । यथाह
मैत्रायणीयश्रुतिः—‘ भिक्षार्थं ग्राममाविशेदासायं प्रदक्षिणेनाविचिकित्सः’
इति (यतिधर्मप्रबोधे) ।

२६६, ५. भिक्षाटनसमुद्योगात् । प्रागिति शेषः । निम-
न्त्रितं संकेतितम् ।

२६७, ३—४. मुक्तवज्जने इत्यादि । ‘ मुक्तवन्तो जना

यस्मिन् तस्मिन्नपराह्भूयिष्ठे काले' इत्यप्प० ।

२६८, ९. न देवतार्चनम् । त्यजेदित्यनुषज्जनीयम् । नात्र बाह्यदेवार्चनं विवक्ष्यते किंतवान्तरदेवभूतस्यात्मनो ध्यानं, 'न बाह्य-
देवाभ्यर्चनं कुर्यात्' इत्यस्यामेवोपनिषदि श्रूयमाणत्वात् (२६४ पृ०,
६ प०) ।

२६९, २. अत्रोपनिषत्कोशेष्वदृश्यमानं पूर्वार्धं विद्यारण्यप्रणीते
जीवन्मुक्तिविवेके मेधातिथिवचनत्वेनोदाहृते श्लोके वर्तते — 'एकाहात्परतो
ग्रामे पञ्चाहात्परतः पुरे । वर्षाभ्योऽन्यत्र यत्स्थानमासनं तदुदा-
हृतम् ॥' इति ।

२६९, ४. पात्रलोपः । शास्त्रीयपात्रस्य लुप्तत्वात् । जीव-
न्मुक्तिविवेके पात्रलोभ इति पात्रलोप इति च पाठद्वयमुपलभ्यते ।

२६९, ११—१२. आध्यात्मिकीमित्यादि । आध्यात्मिकीं कथां
मुक्त्वा आत्मविद्याविषयादन्यः, तथा भिक्षावार्त्ता विना भिक्षा-
वार्त्ताविषयादन्यः, तथा अनुग्रहं विना अनुग्रहविषयादन्यः, तथा
परिप्रश्नं विना परिप्रश्नविषयादन्यश्च जल्पो वृथाजल्प उच्यत इत्य-
न्वयः । अत्र भिक्षावार्त्ताशब्देन 'राजवार्त्तादि तेषां स्याद्विक्षा-
वार्त्ता परस्परम्' (१४६ पृ०) इत्यादिश्लोके यथा घृतसूपादिविषयिणी
कथा न विवक्ष्यते किंतु भिक्षां देहीत्यादिवचनं तथा भक्तेन निमग्नणे
कृते भवत्वित्याद्युत्तरम् । अनुग्रहो नाम गृहस्थेन सविनयं कृत-
स्यारोग्यादिविषयस्य प्रश्नस्योत्तरं, 'परेच्छया च दिग्वासाः' इत्यादि-

श्रुत्यनुरोधेन (१८१ पृ०) । परिप्रश्नश्च परमहंसादन्यस्य संन्यासिनो-
ऽनिषिद्धो मार्गादिविषयकः प्रश्नः ।

२७०, ६. भिक्षाधारः भिक्षाया धारणं संरक्षणं कालान्तर-
भोजनाय ।

२७०, ७ — ८. बीजम् । ‘बीजशून्यमूलफलभक्षणे न दोषः’
इति कपिलः (याद०) । ईक्षादिमैथुनम् । अष्टाङ्गं मैथुनम् ।
त्यक्तमिति । संन्यासयोगेन त्यक्तं यद्गृहधर्मादिकं व्रतं तस्य पुनरनुष्ठानम् ।

२७१, १. स्थावरं जङ्गमम् । उपायनीकृतं वृक्षवाटिकादि
पश्वादि वेत्यर्थः ।

२७१, ७. दैन्यभावादित्यादि । तदुक्तं बोधायनेन — ‘भूतेभ्यो
दयापूर्वं संविभज्य शेषमङ्घ्रिः संस्पृश्यौषधवत्प्राश्रयात्’ इति (२, १०,
१८, १०) ।

२७१, ८. पक्वमित्यादि । विशेषान्नं याचमान इत्यर्थः ।

२७१, ९ — ११. अन्नदानपर इति । अहं जनेभ्योऽन्नं
दास्यामीति यो यतते सोऽन्नदानपरः । वस्त्रादीनामिति ।
चीरवासाः स्यादिति भावः । ‘विशीर्णान्यमलान्येव चेलानि ग्रथि-
तानि तु’ इत्यादिश्रुत्यन्तरात् (१४१ पृ०) । वक्ष्यत्यपि ‘स्थ्यायां
बहुवस्त्राणि’ इति (२७२ पृ०) ।

२७२, १० — ११. प्रवृत्तिः मोक्षोद्योगः द्विविधा प्रोक्ता
यथा मार्जारन्यायानुरोधेन मर्कटन्यायानुरोधेन चेति । तत्र ओतुः

मार्जारः, मार्जारी प्रवृत्तिरिति यावत्, ज्ञानाभ्यासवतामभिमतः,
वानरी तु प्रवृत्तिः भाक्तमेव गौणैवेत्यर्थः ।

अथ परमहंसपरिव्राजकोपनिषद्विष्पण्यारभ्यते ।

अत्रापि नारदपरिव्राजकाद्युपनिषद्विष्पण्या गतार्थत्वात् कचिद्व्य-
 चिदेव व्याख्यानं क्रियते ।

२७७, ५—६. वर्णाश्रमधर्मक्रमम् । वर्णाश्च आश्रमाश्च तेषां
 धर्माश्च तेषां क्रमश्चेति चतुर्णां समाहारद्वन्द्वः ।

२७९, ९ — २८०, १. अथ ग्रामादित्यादिना वाक्येनानग्ने-
 संन्यासमाह, ततो यद्यातुर इत्यादिना श्रोत्रियगृहस्यासंनिधाने आतु-
 रस्य संन्यासम् । तदनन्तरं एष विधिरित्यादिना वीराध्वादिजिगमि-
 षोरपि पूर्वोक्तं जलहोमादिप्रकारं निर्दिशति । अन्ते चात्यातुरस्य
 संन्यासमाह यद्यातुरः स्यादित्यादिना ।

२८०, ३. अथ स्वस्थस्य साग्नेर्विद्वत्संन्यासमाह स्वस्थ इत्यादिना ।

२८१, ११. अथ विविदिषासंन्यासमाह तदधिकारीत्यादिना ।
तदधिकारी पूर्वोक्तविद्वत्संन्यासाधिकारी । गृहस्थप्रार्थना 'तिष्ठ तिष्ठ
 महाभाग' इत्यादिका संन्यासिनं प्रति गृहस्थानां प्रार्थना (१६९, पृ
 ८—९ प) ।

२८२, ८. जलावतरणम् । पुण्यतीर्थेषु सोपानेऽवतरणम् ।
ऊर्ध्वगमनं यानाद्यधिरोहणम् ।

२८४, ७. निर्विकारः मनोविकारशून्यः । नियमानियममु-
त्सृज्येत्यत्रानियमो दुराचारः ।

२८७, ५. ब्रह्मप्रणवं प्रशंसत्यप्याचार्यः : — ‘यदर्थविचारं
विनाष्टोत्तरशतोपनिषदुक्तसर्वार्थसंवेदनेऽपि न सद्योमुक्तिर्भवेत् । यदर्थ-
विचारं विना ब्रह्मलोकतृणीकारलक्षणप्रबलतरवैराग्यतदुचितशमादिसाधनव-
तोऽपि न सद्योमुक्तिर्भवेत् । यदर्थविचारं विना हठयोगराजयोग-
सिद्धियोगज्ञानयोगद्वारा षड्विधसंन्यासोचितज्ञानवतोऽपि न सद्यो-
मुक्तिर्भवेत् । सोऽयं ब्रह्मप्रणवमात्राविभागः सर्वैरपि मुमुक्षुभिरवश्य-
वेदितव्यः ।’ इति । तेनाप्यनुभूतिमीमांसादिषु स्वप्रबन्धेष्वस्यार्थस्तत्र
तत्र सूचितः ।

२८७, ६. सर्वकर्मपरित्यक्तः परित्यक्तसर्वकर्मा, ‘वाहिताभ्या-
दिषु’ इति सूत्रवशात् ।

२८८, ९-१०. देवान्तरध्यानशून्यः । आत्मव्यतिरिक्तदेवस्य
ध्यानेन रहितः ।

अथ परब्रह्मोपनिषद्विष्ण्वारभ्यते ।

२९३, ३-७. अयं प्रथमः खण्डः सर्वेष्वपि पुस्तकेष्वतीवा-
शुद्ध इति ब्रह्मोपनिषद्येव पाठान्तरत्वेन निवेशितः । तथाप्यप्यदीक्षि-
ताचार्येण कृतमस्य भाष्यमत्रोदीर्यते—

‘संन्यासार्ह इति प्रोक्तो यत्रान्तरुपवीतवान् ।

परब्रह्मोपनिषदं व्याख्यास्ये तामिमां शुभाम् ॥

प्राणेभ्यः प्राणिभ्यः जीवेभ्य इत्यर्थः । परब्रह्मपुरे देहे
सगुणनिर्गुणजीवप्रत्यगात्मानावविभज्याह । यो विरजत्वादिविशेषणः
प्रत्यगात्मा स मधुकरो मधूनीव सर्वानिन्द्रियव्यापारान्नियच्छति सर्व-
प्रत्याहाराधिष्ठानत्वात् स्वस्याखण्डैकरसांशत्वाच्च । तत्प्रतिबिम्बभूतस्तु
जीवात्मा श्वेव विरुद्धकर्मकरः स्वापीवाकर्मा स्थितः नित्यनैमित्तिकात्म-
कशुभकर्मप्रवृत्त्यभावात् । कृषीवल इव काम्यकर्मकरः सन् विषय-
फलमनुभवति । यः कर्मसु मर्मभूतं नैष्काम्यं ज्ञात्वा कर्म कुर्यात् ।
नैनं मायापकर्षति । एन प्रति को जालाख्यां तां विक्षिपेत् ।
न कोऽपीत्येके महान्त आहुः । विश्वतैजसप्राज्ञतुर्याख्याः प्राणदेवताः
नाडीस्थिताः । सुषुप्तं ब्रूतेति अन्यत्र ब्रूतेति चोक्तत्वान्न सुषुप्त-
वादिनामवकाशः । प्राप्तनिष्कामानन्दस्य तुरीयत्वान्नेष्टापूर्तादिलेपः ।
यथैष देवो जीवः सुप्तौ स्वप्ने चानन्दमभियाति एवं तुर्यावस्थायां
चात्मज्योतिरानन्दमभियाति । किं तर्ह्येनमात्मानं निर्विषयावस्थायाम्
आनन्दयतीत्यत आह तदिति । तत्परं सुषुप्तादुपरि प्रतिष्ठापितं
यच्चित्तमखण्डाकारवृत्त्याख्यं शुभ्रवर्णं विशुद्धसत्त्वरूपम् आ समन्ताज्जायते ।
तदात्मानं तुर्यं परमानन्दयति निर्विकल्पानन्दमुत्पादयतीत्यर्थः ।
परस्मात्तस्माद्भूय उपरि तेन समाधिमार्गेणैव स्वप्नस्थानं नियच्छति
स्वप्नेऽपि स्वरूपमनुभवतीति भावः । निःसंकल्पनिर्वृत्तिकनिर्वासन
समाधीनामुत्तरोत्तरमाश्रयणीयत्वाज्जल्लकावदीश्वरात्प्रभुत्वाद्यथेच्छमाजायते ।
यत् चित्तं परसन्धि सन्धिस्थं सदखण्डं भवति अरं द्रुतं सन्धति

अनुसंदधाति तावता समाधिनात्मानमानन्दयति । तत् चित्तं परं ब्रह्मैव
 नापरं न जीवः । न चापरं त्यजति जीवालम्बनस्य किञ्चिद्विद्य-
 मानत्वात् । स वेदयोनिः परमात्मवित् यः स्तनः कपालाष्टकं
 देहमिव जीवचतुष्पादब्रह्मचतुष्पादयोः सप्तसंधिः श्रवणादिनिर्वासनान्त-
 सप्तसाधनैः संधायाखण्डत्वेन संधिरहिताः कृत्वा सेन्द्रयोनिः प्रकृति-
 पुरुषात्मकचिच्छक्त्युपेतः अवलम्बते देहमाश्रयते । स जाग्रति न
 लिप्यते । अन्यदेवस्य स्वाप्नस्य च देवः । संप्रसादः सुषुप्तो-
 पलक्षितः । प्रणवहंसः परं ब्रह्मैवायं न प्राणहंसः कूटस्थः ।
 यो जीव आद्या देवता तस्य जीवस्य प्रणवः ब्रह्मत्वमापादयति ॥’
 इति ।

२९३, ८ — २९७, ५. अथास्य पुरुषस्यान्तःशिखोपवीतित्वम् ।
 उच्यत इति शेषः । अथ जीवब्रह्मणोरभेदग्रहानन्तरम् अस्य
 पूर्वोक्तस्य पुरुषस्य अन्तःशिखोपवीतित्वं शास्त्रसिद्धम् । न तु
 बहिःशिखायज्ञोपवीतधारणम् । अन्तःशिखायज्ञोपवीतधारणाधिकारिणं
 दर्शयति ब्राह्मणस्य मुमुक्षोरिति । मुमुक्षोर्विप्रस्य । अत्र ब्राह्मणस्य
 मुमुक्षोरिति सामान्यनिर्देशः । ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थेषु यो मुमुक्षुः
 सोऽन्तःशिखायज्ञोपवीतधारणेऽधिकारी, नात्राश्रमनियम इति भावः ।
 बहिःशिखायज्ञोपवीतधारणाधिकारिणं दर्शयति बहिर्लक्ष्यमाणेति । स्पष्ट
 मेतत् । अत्रेदमवसेयम् । गृहस्थस्येति ब्रह्मचारिवानप्रस्थयोरप्युपलक्ष-
 णम् । तेषां कर्मित्वमुमुक्षुत्वयोः समुच्चयदशायां केवलकर्मित्वदशायां

वा ब्राह्मशिखायज्ञोपवीतधारण एवाधिकारः । केवलमुमुक्षुत्वदशायां
 त्वन्तःशिखायज्ञोपवीतधारणेऽधिकारः । इति । अथान्तरुपवीतलक्षणं
 सङ्क्षेपेण दर्शयति अन्तरुपवीतलक्षणमिति । अन्तरुपवीतस्य स्वरूपं
बहिस्तन्तुवत् बहिस्तन्तोरेव । अत्र तन्तुपदं उपवीते लाक्षणिकम् ।
 बाह्योपवीतस्य यल्लक्षणं तदेवान्तर्यज्ञोपवीतस्यापि । तथापीयान् भेदः ।
 बाह्यं व्यक्तं तन्तुरूपं च । आन्तरमन्तस्तत्त्वमेलनात्मकमव्यक्तं
 चेति । आन्तरमेव विशिनष्टि न सदिति । अव्यक्तत्वान्न सत् ।
 शास्त्रसिद्धत्वान्नासत् । परस्परविरोधान्नोभयम् । एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् ।
 भिन्नमभिन्नमित्यत्र चकारात् नञ्द्वयस्यानुषङ्गः । न भिन्नम् आत्मनः
 पृथग्भूतं न भवति । नाभिन्नं संबन्धितया निर्देशात् । नोभयम् ।
 स्पष्टम् । पुनस्तदेव विशिनष्टि न सभागमिति । न सभागम्
 अवयवि न भवति, इन्द्रियाग्राह्यत्वात् । न निर्भागं निरवयवं न
 भवति, समुदायात्मकत्वात् । उभयरूपं च न भवति परस्परविरोधात् ।
 इति । यज्ञोपवीतपरित्यागे हेतुमाह ब्रह्मात्मैक्येति । ब्रह्मात्मैक्यबोधानन्त-
 रमस्मिन्नुपवीतेऽपि जगतीव मिथ्यात्वभावो जायते । ततः कारणात्
 इदं यज्ञोपवीतं हेयं त्याज्यं भवति । तुरीयातीतस्य व्यवहारागो-
 चरत्वमाह पञ्चपादेति । पञ्चपादमिति ब्रह्मणो विशेषणम् । पञ्च
 पादाः यस्येति व्युत्पत्त्या तुरीयातीतमित्यर्थः, निर्गुणं ब्रह्मेति
 यावत् । न किञ्चन व्यवहारविषयत्वं नास्तीति भावः, निर्गुणस्य
 व्यवहारागोचरत्वात् । अथ जीवस्य स्थानविशेषविभागमाह चतुष्पादिति ।

चतुष्पात् पादचतुष्टयविशिष्टं तथाभूतं च तत् अन्तर्वर्ति शरीरान्तर्वर्ति चेति विशेषणसमासः । तथाभूतस्य जीवब्रह्मणः जीवरूपस्य ब्रह्मणः, सगुणस्येति यावत्, अन्तः शरीरस्य अन्तः, चत्वारि स्थानानि सन्तीति शेषः । तानि स्थानानि दर्शयति नाभीत्यादिना । अत्र क्रमेण आहवनीयाद्यग्निस्वरूपभावितेषु नाभ्यादिस्थानेषु जाग्रदादयः चतस्रोऽवस्थाः क्रमेण जायन्त इति भावः । अत्र प्रकारान्तरेणापि नाभ्यादिस्थानेषु अग्निभावना प्राणाग्निहोत्रोपनिषद्युच्यते । यथा— ‘चत्वारोऽग्नयस्ते किंनामधेयाः । तत्र सूर्योऽग्निर्नाम सूर्यमण्डलाकृतिः सहस्ररश्मिभिः परिवृत एकर्षिर्भूत्वा मूर्ध्नि तिष्ठति यस्मादुक्तः । दर्शनाग्निर्नाम चतुराकृतिराहवनीयो भूत्वा मुखे तिष्ठति । शारीराग्निर्नाम जराप्रणुदा हविरवस्कन्दत्यर्धचन्द्राकृतिर्दक्षिणाग्निर्भूत्वा हृदये तिष्ठति । तत्र कोष्ठाग्निर्नामाशितपीतलीढखादितानि सम्यक् श्रपयित्वा गार्हपत्यो भूत्वा नाभ्यां तिष्ठति ।’ इति । चतसृणामवस्थानां प्रत्येकमभिमानिदेवता आह जागरिते इत्यादिना । अत्र तुरीयेऽवस्था-
ऽवस्थावतोरभेदाध्यवसायाभिप्रायेण तुरीयमक्षरं चिन्मयमिति व्यपदेशः । तुरीयं चतुर्थम् अक्षरं नाशाप्रतियोगि चिन्मयं ज्ञानमयम् । अथ बाह्ययज्ञोपवीतस्य यानि लक्षणानि तान्यान्तरयज्ञोपवीतेऽपि दर्शयति तस्मादित्यादिना । अत्रायमाशयः । लोके हि बाह्ययज्ञोपवीतकरणस्य प्रकारस्त्वेवम् । आदौ कार्पासेन तन्तुं निर्माय तं चतसृषु अङ्गुलीषु षण्णवतिसंख्यया संवेष्ट्य तं त्रिवृतं कुर्वन्ति त्रिवृत्कृतं च तं

पुनस्त्रेधा विभजन्ति । तथा सति स तन्तुर्द्वात्रिंशत्सङ्ख्याकवेष्टन-
 वान् नवतन्त्वात्मकश्च भवति । एवं संस्कृतं तन्तुं पुनः
 पृथगुपलभ्यमानाकृतित्वं मेलयित्वा आद्यन्तौ पृथगग्रौ संवेष्ट्य त्रिगु-
 णीकृते च तस्मिन्नेकैकमपि गुणं ताभ्यां सकृत्सकृत्संवेष्ट्य पृथग्भू-
 तावाद्यन्तावेकीकृत्य ग्रन्थिविशेषे ग्रन्थिविशेषं कुर्वन्ति तमेव ब्रह्मग्र-
 न्थिमाचक्षते । इदमेव बाह्ययज्ञोपवीतमिति । तस्मात् स्थानचतुष्टये-
 ऽवस्थाचतुष्टयलाभात् । चतसृणामवस्थानां समाहारः चतुरवस्था ।
 स्त्रीलिङ्गं छान्दसम् । चतस्रः अङ्गुलयः प्रमाणं यत्रेति चतुरङ्गुलं तच्च
 तद्वेष्टनं चेति ज्ञात्वेत्यध्याहारः । एवं च याः चतस्रोऽवस्थाः जाग्रदादयः
 ता एव बाह्ययज्ञोपवीतीयचतुरङ्गुलवेष्टनमिव ज्ञात्वेत्युक्तं भवति । एव-
 मेवाग्रेऽपि सर्वत्र ज्ञेयम् । अत्र षण्णवतितत्त्वानि वराहोपनिषद्युक्तानि
 द्रष्टव्यानि । तानि तन्तुवत् तन्तुमिव विभज्य विविच्य, ज्ञात्वेति
 यावत् । तदाहितं त्रिगुणीकृत्य । आहितं तन्तुदृष्ट्या भावितं तत्
 षण्णवतितत्त्वात्मकं सूत्रं त्रिगुणीकृत्य त्रिवृदात्मकं कृत्वा । द्वात्रि-
 शत्तत्त्वनिष्कर्षमापाद्य । तस्मिन्नेव सूत्रे द्वात्रिंशतं द्वात्रिंशत्सङ्ख्याकं
 तत्त्वनिष्कर्षं तत्त्वसग्रहम् आपाद्य संपाद्य, षण्णवतितत्त्वात्मकं सूत्रं
 त्रेधा विभज्येति यावत् । ज्ञानपूतं त्रिगुणस्वरूपं त्रिमूर्तित्वं पृथग्वि-
 ज्ञाय । अत्र त्रिरावृत्ते द्वात्रिंशत्तत्त्वात्मके तस्मिन् त्रिमूर्तित्वं ब्रह्मवि-
 ष्ण्वादिमूर्तिस्वरूपत्वं पृथक् त्रिवृत्स्वरूपतन्तुत्रिके प्रत्येकं विज्ञाय
 ध्यात्वा । त्रिमूर्तित्वं विशिनष्टि त्रिगुणेति, सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकमिति

यावत् । पुनस्तदेव विशिनष्टि ज्ञानेति । ज्ञानेन तत्त्वज्ञानेन पूतं
 शुद्धम् । तस्मिन्नेव गुणे नवस्वप्यवयवेषु प्रत्येकं क्रमेण नवप्रजा-
 पतीनां दृष्टिः कर्तव्येत्याह नवेति । नवसंख्याकाः ब्रह्माणः प्रजाप-
 तयः पुराणादिषु प्रसिद्धाः तेषां आख्याः नामानि येषां ते तथो-
 क्ताः । ये नवसंख्याकाः गुणाः तन्तुविशेषाः तैरुपेतं, युक्तमित्यर्थः,
ज्ञात्वा विदित्वा नवमानमितं पुनस्त्रिगुणीकृत्य नवमानं नवत्वसंख्या
 तेन मितं परिमितं, तन्तुमिति शेषः, पुनस्त्रिगुणीकृत्य त्रिगुणं कृत्वा ।
 अत्र त्रिगुणीकरणं त्रयोऽपि गुणाः यथा पृथगुपलभ्येरन् तथेति
 बोध्यम् । सूर्येन्द्रमिकलास्वरूपत्वेनैकीकृत्य । पूर्वोक्तं उपवीतं सूर्यादि-
 स्वरूपत्वेन एकीकृत्य एकध्यानविषयं कृत्वा । आद्यन्तयोरेकत्वमपि ।
 कृत्वेति शेषः । स्पष्टमन्यत् । मध्ये त्रिरावर्त्य । मध्ये ग्रन्थि-
 करणस्थले त्रिरावर्त्य त्रिः संवेष्टय । अग्राभ्यामिति शेषः । ब्रह्म-
विष्णुमहेश्वरत्वमनुसंधाय । एकैकस्यामावृत्तौ क्रमेण ब्रह्मविष्णुमहेश्व-
 रत्वमनुसंधाय । आद्यन्तमेकीकृत्य । आद्यन्तम् आदिमन्तं च
 एकीकृत्य मेलयित्वा चिद्वन्थावद्वैतग्रन्थि कृत्वा । अयमभिप्रायः ।
 ग्रन्थिद्वयैक्यात्मके ब्रह्मग्रन्थौ पूर्वस्मिन् चिद्भावनाम्, उत्तरस्मिन् अद्वै-
 तभावनां च कुर्यादिति । उपवीतपरिमाणप्रदर्शनपुरःसरं तस्मिन्ब्रह्म-
 दृष्टिं दर्शयति नाभ्यादीति । ब्रह्मबिलपर्यन्तं प्रमाणं ब्रह्मबिल-
 प्रमाणम् । ब्रह्मबिलं ब्रह्मरन्ध्रम् । नाभिः आदिः यस्य तत्
 नाभ्यादि नाभ्यादि ब्रह्मबिलप्रमाणं यस्य तादृशम् । पृथक्पृथक्

प्रत्येकम् । अवयवगतसंख्याभिरिति शेषः । सप्तविंशतितत्त्वसंबन्धम् ।
 सप्तविंशतेस्तत्त्वानां संबन्धो यस्मिस्तत्तथोक्तम् । त्रिगुणोपेतं सत्त्वरज-
 स्तमोगुणोपेतम् । यद्वा नवतन्वात्मकगुणत्रयोपेतम् । किञ्च त्रिमूर्ति-
लक्षणलक्षितम् । त्रिमूर्तयः ब्रह्मविष्णुरुद्राः तेषां यानि लक्षणानि
 तैर्लक्षितम् । अत्र उपवीते त्रिमूर्त्यादिलक्षणं त्रित्वसंख्यया बोध्यम् ।
 एवं त्रित्वसंख्याविशिष्टमप्युपवीतमनुसंधानेनाद्वितीयब्रह्मात्मतां आपाद्य नी-
 त्वा । उपवीतस्य धारणप्रदेशं प्रदर्शयति वामांसादीति । विभाव्य
 मनसा ध्यात्वा । स्पष्टमन्यत् । उपवीते ब्रह्मदृष्टिफलं दर्शयति
आद्यन्तेति । आद्यन्तयोर्ग्रहः ग्रहणं, संघटनमिति यावत्, तद्रूपं
संमेलनं यस्मिन् तदुपवीतम् एवं उक्तप्रकारेण एकम् अद्वितीयं
मूलं जगत्कारणं ब्रह्म ज्ञात्वा स्थितेन सर्वं ज्ञातं भवतीति शेषः ।
 ज्ञाते चोपादाने सर्वमप्युपादेयं ज्ञातं भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह सर्व-
 भित्यादिना (छा० उप० ६, १, ३) । इतः परमन्तःशिखोपवीता-
 दधिकारिणो दर्शयति हंसेत्यादिना । यदा यतिः हंसेति नाम
 भजते तदा अन्तःशिखोपवीती स्यादिति हंसस्य अन्तःशिखोपवीतित्वं
निश्चित्य पूर्वोक्तहंसनिष्ठं ब्राह्मणत्वं ब्रह्मध्यानार्हत्वरूपं तन्निष्ठं
यत्तित्वं च अन्तःशिखोपवीतित्वरूपं, निश्चिनुयादिति शेषः । बाह्य-
 शिखायज्ञोपवीतयोस्त्यक्तत्वात् अलक्षितेति विशेषणम् । एवम् उक्त-
 प्रकारेण गृहस्थस्य शिखायज्ञोपवीतित्वं ज्ञेयम् । किन्तु तद्वहिलक्षि-
तम् । आभासब्राह्मणस्य केशसमूहशिखाप्रत्यक्षकार्पासतन्तुकृतोपवीति-

त्वम् । स्पष्टम् । अत्रेदमववेयम् । गृहस्थाभासब्राह्मणयोः शिखा-
 यज्ञोपवीतयोः साम्येऽपि गृहस्थशिखायज्ञोपवीतयोः कर्मज्ञानोपयोगि-
 त्वात्तदात्मना व्यपदेशः, अन्यस्य तु केवलकेशसमूहत्वेन कार्पासत-
 न्तुकृतत्वेन च तयोर्व्यवहारः कर्मज्ञानानुपयोगित्वादिति । अत्रैवमप्य-
 थ्यशिवाचार्यो व्याचष्टे यतित्वमित्यादि — ‘ इह ब्राह्मणत्वगमकं शि-
 खोपवीतित्वं त्रिविधं दर्शयति । यस्य हसमन्नार्थकूटस्थदर्शनेनालक्षि-
 तान्तःशिखोपवीतित्वमस्ति स यतिर्मुख्यब्राह्मणः । यस्य कर्मशिखा
 स्वाश्रमोक्तनित्यकर्मैव शिखा ब्रह्मपरोक्षज्ञानमेवोपवीतं च बहिर्लक्ष्यते
 स गृहस्थः गौणब्राह्मणः । यस्य केशसमूह एव शिखा कार्पासत-
 न्तुकृतमुपवीतं च भवतः स ब्राह्मणाभासः ।’ इति । प्रसङ्गात्प्रतिसरं
 लक्षयति चतुर्गुणीकृत्येति । चतुर्विंशतितत्त्वापादनतन्तुकृत्यमिति क्रिया-
 विशेषणमेतत् । तन्तुकृत्यं चतुर्विंशतितत्त्वापादनं यथा स्यात् तथा चतुर्गुणी-
कृत्यं प्रकृतं सूत्रं, कर्म नवतत्त्वं नवानि तत्त्वानि यस्मिन् तत्तथोक्तं च
 कृत्वा एकमेव परं ब्रह्म, ध्यायेदिति शेषः । अत्र एकपरब्रह्मा-
 त्मताध्यानेन एकीकरणमप्याक्षिप्यते । तत् तथाध्यातं सूत्रं कर्म
 बहुमार्गाः विविधाः संसृतिमार्गाः तेषु प्रवृत्तिं प्रवृत्तिहेतुं, कारणे
 कार्यत्वोपचार आयुर्वृत्तमितिवत्, कल्पयन्ति अध्यवस्यान्ति । अ-
 भिज्ञा इति शेषः । अथ यत्यादीनामुपवीतादिभेदेऽपि मुक्तेस्तत्साधनस्य
 च सर्वसाधारण्यं तत्र ब्रह्मैकत्वस्य हेतुतां च दर्शयति सर्वेषामित्या-
दिना । अत्र ब्राह्मणत्वं, तच्च ब्रह्मज्ञानस्वरूपमेव । स्पष्टमन्यत् ।

एवं मुक्तिसाधनस्य ब्रह्मज्ञानस्य सर्वसाधारण्येऽपि तत्साधनभूताः
वर्णाश्रमाचारादयो भिन्ना इत्याह वर्णाश्रमेत्यादिना । शिखा च
यज्ञोपवीतं च शिखायज्ञोपवीतमिति समाहारे एकत्वम् । स्पष्ट-
मन्यत् । सामान्यतो वर्णाश्रमभेदात्प्राप्तस्य शिखायज्ञोपवीतभेदस्य
यतिविशेषविषयेऽपवादमाह एकमेवेति । अपवर्गस्य अपवर्गसाधन-
ब्रह्मज्ञानवतः यतेः, विद्वत्संन्यासिन इति यावत् । अत्र साधनस्य
फलत्वेनोपचारः । विद्वत्संन्यासिनः शिखायज्ञोपवीतयोरेकत्वेऽभिमुक्तो-
क्तिः प्रदर्शयति शिखेति । अत्र एकमेव प्रणवस्वरूपं ब्रह्म
विद्वत्संन्यासिनः शिखायज्ञोपवीतमूलमिति पण्डितोक्तिर्बोध्या । विद्वत्-
संन्यासिनः परमार्थतः शिखोपवीतसंधानाभावेऽपि ब्रह्मस्वरूपेषु हंसप्रणव-
नादेषु तद्दृष्टिकरणमाशरीरपातं भवेदित्याह हंसः शिखेत्यादिना । अत्र
संधानं स्वस्मिन् शिखायज्ञोपवीतयोः संघटनम् । हंसादिषु शिखादि-
दृष्टिरेव धर्मो नान्य इत्याह एषेति । एव द्वैतदृष्टिमतः कथमद्वैत-
ब्रह्मप्राप्तिरिति शङ्कते तत्कथमिति । तत् द्वैतदर्शनं कथं मोक्षसाधनमिति
शेषः । अद्वैतदर्शनस्यैव तत्साधनत्वादिति भावः । पूर्वोक्तशङ्कां परिह-
रन्नुपसंहरति प्रणव इत्यादिना । प्रणवादित्रयं त्रिवृत्सूत्रमिव हृदवच्छि-
न्नचैतन्ये आरोपितं वर्तते । त्रिप्रकारं तत् आरोपितब्रह्म अधिष्ठानचै-
तन्यरूपं विद्धि इति । एवं शिखायज्ञोपवीतयोश्चिद्रूपतां ज्ञात्वा बाह्ययो-
स्तयोः परित्यागं कुर्यादित्याह प्रापञ्चिकेति । स्पष्टम् ।

अथ बृहदवधूतोपनिषद्विष्ण्वारभ्यते ।

३०४, ५—९. तस्य प्रियमिन्यादि । अत्रेदं बोध्यम् ।
 आनन्दवह्लयाः पञ्चमेऽनुवाके आनन्दमयात्मनः पुरुषविधत्वमेवं प्र-
 दर्श्यते — ‘तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः ।
 प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा ।’
 इति । तस्यार्थः । प्रियं सौम्यता । आत्मा देहस्य मध्यमो
 भागः । पुच्छं तदधोभागः । स चान्येषां प्रतिष्ठा । यथा निपण्णस्य
 पक्षिणः पुच्छं प्रतिष्ठा तद्वत् । एवमेव प्रकृता श्रुतिरपि व्याख्येया ।
 तत्र गोष्पदायते सुखेन प्राप्यत इत्यर्थः । ‘पूर्वोक्तं ज्ञात्वा
 आनन्दः शरीरमिति को न पश्यति’ इति भावः । ननु पादादि
 रूपस्याधोभागस्यापकृष्टत्वात् ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति वाक्येन
 ब्रह्मणोऽप्यपकृष्टत्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह गोवालसदृशं शीर्षं इत्यादि ।
 गोवालसदृशम् अतिसूक्ष्मं, ब्रह्मेति यावत्, परमार्थतः शीर्ष एव
 तिष्ठति, ‘तुरीयं मूर्ध्नि संस्थितम्’ इति श्रुतेः (९० पृ०, ३ प०) ।
 यद् गोवालसदृशं ब्रह्म परमार्थतो न देहस्य मध्यमभागेऽधोभागे
 वा किंतु शीर्ष एव तिष्ठति तत् पुच्छं प्रतिष्ठेति अधोभाग
 आधार एवेति पुच्छाकारेण कारयेत् भावयेदित्यर्थः । एवं तत्प्र-
 तिष्ठाभूतं ब्रह्म चतुष्पदं कृत्वा ‘तस्य प्रियम्’ इत्यादिश्लोकानुरोधेन
 चतुर्मागध्यानयोग्यं ये कुर्वन्ति ते यान्ति परमां गतिम् । ‘इति’ ।
 ३०४, १२. तत्संसरणम् अवधूतस्य संसरणं स्वैरविहरणं
 यथेच्छपर्यटनम् । तत्तु स्वैरम् अशब्दम्, अधृष्टमिति यावत्,

‘ शारदा चेष्टा ’ (२२८ पृ०, ४ प०), ‘ कीटवद्विचरेन्महीम् ’ (१८३ पृ०, १२ प०) इत्यादिश्रुतेः ।

३०५, १. सदेत्यादि । सांग्रहणीनाम अश्वमेधात्प्राक् कर्त-
व्यातिप्रशस्ता काचिदिष्टिः । तथा सहाश्वमेधम् । तदुभयतुल्यमिति
भावः । अन्तर्यागं प्राणाग्निहोत्रं यजते ।

३०५, २—३. कृत्स्नमित्यादि । उक्तमश्वमेधादिकर्म स्वैरं
स्वेच्छाचारः सन् न विगायेत् किंतु मयापि तत्क्रियत इति
चिन्तयेत् ।

३०६, २. ऐहिकेत्यादि । ऐहिकामुष्मिकफलसमूहसिद्धयर्थम् ।

३०६, ४. प्रतियोगिपुरःसरं विपरीतेन सह । अलोत्तरार्धा-
भावे उच्यत इति शेषः कर्तव्यः ।

३०७, ३. द्रष्टारश्चेत्कल्पयन्तु । मम निद्रादेर्द्रष्टारः शरीरा-
धीनः स इति कल्पयन्तु न वेत्यर्थः ।

३०७, ४. गुञ्जेत्यादि । गुञ्जानाम गुटिकाकारं क्षुद्रं किञ्चित्
फलम् । तच्च लोहितवर्णम्, अत एवाग्नित्वेन रूपितं, कृष्ण-
बिन्दुसहितं च, अत एव बिन्दोर्धूमत्वेन रूपणम् । स्पष्टमन्यत् ।

३०७, ११. ‘वासनातोपकल्पते । वासनात उपकल्पते ।
संधिश्छान्दसः ।

३०८, ३. बाधिकर्मेत्यादि । ‘ किं ध्यानमविपर्यये ’ इति
पूर्वोक्तस्य दृढीकरणायाह बाधिकर्मेत्यादि । बाधिकर्म अद्वैतज्ञानविरुद्धं

सविकल्पध्यानादिकं कर्म व्यवहर्ति पश्यन् व्यवहारत्वेन गणयन्
कुता ध्यायाम्यहं, ध्यानेन न मे प्रयोजनमिति भावः ।

३१०, ३—४. अहो ज्ञानमित्यादि । इदानीं ब्रह्मज्ञानं
तत्सुखं चानुस्मृत्य तुष्यति अहो ज्ञानमिति । पुनश्च सम्यग्ज्ञान-
साधनं शास्त्रं तदुपदेष्टारमाचार्यं चानुस्मृत्य संतुष्यति अहो शास्त्रमिति ।
(रामकृष्णस्य पञ्चदशीव्याख्यायाम्) ।

३१०, ७. ब्रह्महत्यात् ब्रह्महत्यायाः । कृत्याकृत्यात् कृत्यस्य
विहितस्य कर्मणोऽकृत्यात् अननुष्ठानात् ।

अथ याज्ञवल्क्योपनिषद्विष्पण्यारभ्यते ।

३१४, ३. यो भवेत्पूर्वसंन्यासी स्वापेक्षया पूर्वं संन्यस्तो यः ।
तुल्यो वै धर्मतो यदि स्वसदृशो यदि संन्यासधर्मतः कुटीचकादि-
क्रमापेक्षया, स्वस्मादवरः संन्यासी न चेदिति भावः ।

३१४, ७—१०. नामादिभ्य इत्यादि । आत्मवान् सर्वं
ब्रह्मीभूतादपकृष्टमिति सर्वमात्मैवेति वा कृत्वा कस्मैचिदपि न प्रणमेत्
सर्वेभ्यो वा प्रणमेदिति श्लोकद्वयस्य तात्पर्यम् ।

३१६, १. चारुदारुणम् । प्रथमं चारु पश्चाद्दारुणमित्यर्थः ।

३१६, २. मुग्धचेतसः । अपीति शेषः ।

३१६, ६. सुसमुद्रिकया दृढसंपुटिकया इति योगवासिष्ठता-

त्पर्यप्रकाशे (१, २१, २३) ।

३१७, ६—७ रिपौ बद्धे इत्यादि । यथा स्वदेहस्यावय-
वेषु कस्यचन कोपो नास्ति तथा स्वदेह-बद्धरिप्वोरनन्यत्वे दृष्टे सति
रिपावपि कोपो नोत्पद्येतेति तात्पर्यम् । एकश्चासौ आत्मा च एकात्मा,
तस्य भावः ऐकात्म्यं, समं च तत् ऐकात्म्यं च समैकात्म्यम् ।

अथ शास्त्रायनीयोपनिषद्विष्णुप्यारभ्यते ।

३२२, ४. विष्णुक्रान्तम् । विष्णुरूपेण यो लोकान्
क्रान्तवान् तम् ।

३२२, ६—११. अथेति । अथ ह प्रसिद्धिः वाक्यारम्भो-
द्घोतनं च । ये श्रोत्रिया अकामहताः, ते इत्यध्याहारः, ते
यत्सनातनं परं ब्रह्म अधीयुः, यश्च शान्तो दान्त उपरतस्ति-
क्षुरनूचानः समानश्च स यत्परं ब्रह्म अभिजज्ञौ, तत् तादृशं ब्रह्म
त्यक्तैषणोऽनृणः पुरुषो विदित्वा मौनी सन् यत्र कुत्राश्रमे वसेत् ।
इति योजना । आश्रमे यत्र कुत्रेत्यत्र ब्रह्मचर्ये गार्हस्थ्ये वान-
प्रस्थे वेत्यर्थः ।

३२३, १—४. अथाश्रममित्यादि । चरममाश्रमं संन्यासाश्र-
मम् । यथोपपत्ति यावच्छक्ति । पञ्चमात्राः वक्ष्यमाणाः । विष्णु-
लिङ्गी । विष्णुलिङ्गमुच्यते दक्षेण — ‘वृत्तिभेदेन भिन्नाश्च नैव लिङ्गेन
ते द्विजाः । लिङ्गं तु वैष्णवं तेषां त्रिदण्डं सपवित्रकम्’ इति (वै०) ।

३२३, ८. यावदुत्क्रान्तिः । भवतीति शेषः ।

३२३, ९. व्यक्तमव्यक्तं बाह्यमान्तरम् । तत्र बाह्यं लिङ्गं दृश्यमानं त्रिदण्डादि । आन्तरं लिङ्गं तु स्मर्यते मार्कण्डेयपुराणे — 'वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः । यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डी महायतिः ॥' इति (४१, २२) ।

३२५, ३. वेदशिरःप्रविष्टाः वेदान्तशास्त्रव्यापृताः ।

३२५, ५. वृक्षं संसारं, वृक्षमूलं ब्रह्म । यद्वा वृक्षं वेदं, वृक्षमूलं प्रणवम् । 'वेदो वृक्षस्तस्य मूलं प्रणवः' इति बोधायन-वचनात् (२, १०, १८, २५) ।

३२६, ८—९. यथा प्रादुर्भवन्ति तथा भवन्ति । इहैवा-मृता भूत्वा मरणानन्तरं विष्णुं गच्छन्ति, 'विष्ण्वात्मकाः विष्णुमेवापियन्ति' इति पूर्वोक्तेः ।

३२७, ५—६. पालीत्यादि । कुटुम्बी पात्रदण्डशिखोपवीतैरेव कुटुम्बी । एतानि भर्तव्यानात्यर्थः । कुटुम्बशब्दो हि भर्तव्यवाची ।

३२७, ९ — ३२८, १. मृद्वित्यादि । तस्य पात्रं मृन्मयादि, तस्य कन्था च न समीचीनं क्षौमं किंतु क्षीणं जीर्णं, अथवा तृणं तार्णं पर्णं पार्णं वा आच्छादनं स्यात् । अथवाऽन्यैर्यद्विमुक्तं वस्त्रं तदहतमहतत्वेन स्वीकार्यम् ।

३२८, ९. अलक्षितशीलवृत्तः । 'अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचाराः' इति श्रुत्यन्तरात् (६९ पृ०) ।

३२९, १. न चोद्विजेदित्यादि । तदुक्तं महाभारते आश्व-

मेधिकपर्वणि — ‘ परं नोद्वेजयेत्कञ्चिन्न च कस्यचिदुद्विजेत् ’ इति ।

३३०, ६. अखिलेनात्मभासा । कृत्स्नेनापि ब्रह्मतेजसा, तद्वेतु-
भूतेन ज्ञानेनेति यावत् ।

३३०, १०. नैषाम् । उक्तानां त्रयाणां त्यक्तविष्णुलिङ्गानाम् ।

३३२, ३. नासमाय नानृजवे । वक्ष्यत्यपि ‘ असूयकाया-
नृजवे शठाय ’ इति ।

३३२, ७. शेवधिष्ठेऽहमस्मि शेवधिस्तेऽहमस्मि ।

३३२, १०. विद्यादेवतयोक्तमनुवदति यमेवेत्यादिना । तस्मात्
यमेव विद्यात् कश्चित् शुचिमग्रमत्तमित्यादि ।

३३३, ४—५. यथैव ते इत्यादि । भोजनीयाः उपकर्तव्याः ।
यस्मात्ते गुरोरुपदेशस्यानर्हाः इति भावः । तथैव तस्मात् तत्
गुरुमुखात्प्राप्यमाणं श्रुतं तान्न भुनक्ति तेषां नोपकरोतीत्यर्थः ।

अथ लघ्ववधूतोपनिषट्पिप्पणी ।

३३७, २—३. यमेत्यादि । व्याख्यास्यते इति शेषः ।

३३८, २. ध्यानस्य विस्मृतिः सम्यक् । निर्विकल्पसमाधौ ।

३३८, ५. अमनःप्राणः । तदुक्तं हठयोगप्रदीपिकायां—‘ यदा
संक्षीयते प्राणो मानसं च प्रलीयते ’ इत्यादिना (४, ६) ।

समाप्ता चेयं संन्यासविषयकोपनिषत्संग्रहटिप्पणी ॥

Indices

I.

READINGS OF THE GRANTHA EDITION OF THE 108 UPANIṢADS.¹

p.	१८,	l.	2	:	दारानाहृत्य सदृशान्.
,,	१३१,	,,	4	:	गार्हस्थ्यं.
,,	१३३,	,,	8	:	०निवृत्त्यन्वेषणमिति.
,,	१७१,	,,	2	:	शरीरस्य देहिनो.
,,	१७२,	,,	2	:	शास्त्रज्ञानात्पापपुण्यलोकानुभव०.
,,	१७६,	,,	5—6	:	गिरा प्राण्यादीनां संभाषणम्.
,,	१७८,	,,	10—11	:	अवस्थाभेदादवस्थेश्वरभेदस्तासु चतुर्दशकरणानां.
,,	१८०,	,,	9	:	मुण्डनेन.
,,	१९०,	,,	1	:	शरीरेण जीवः.
,,	२२९,	,,	5—6	:	संतताक्षिकमण्डलम् (for ७८म्).
,,	२५२,	,,	8	:	सर्वधा.
,,	२६४,	,,	9	:	करपात्रेण वा कालं नयेत्.
,,	२६४,	,,	12	:	संचलनार्थाय.
,,	२९५,	,,	5	:	आद्यन्तरैकत्वमपि.
,,	२९६,	,,	6	:	चतुर्विंशतितत्त्वासादनतन्तुकृत्यम्.
,,	३०४,	,,	9	:	चतुष्पदम्.
,,	३०७,	,,	11	:	विपर्यासाधिराभ्यस्त०.

¹ (cf. Preface, p. VII.

INDEX OF UNCOMMON WORDS AND FORMS.¹

(छान्दसादिपदानामकारादिक्रमेण सूची)

अकाकपृष्ठं	१६९, १२.	उपक्रमेत्	१९२, ६.
अज्ञान्	३१, ७.	उपजीवेत्	१८४, २.
अधीहि	३६, ३.	उपासन्तः	४२, १०.
अनाशके	६८, २; २७९, १४.	एक एव (for एकस्मिन्नेव)	४९, ३.
अनुध्यायात्	३२९, ५.	ओतुः	२७२, ११.
अनुमोदयित्वा	३१, ५; २७८, १०; ३२७, २.	कण्ठम् (for कण्ठः)	८२, १.
अन्विष्येत्	२०६, ४.	अन्यानाम् (for अन्येषाम्)	१०८, १२.
अभिजन्युः	१६, ४.	गच्छते	३२२, ५.
अभ्यसेत् १४८, ८; १८४, ४; १९५, ४.		गोपयित्वा (= गोपायित्वा)	२४३, ८; २८२, ११.
अर्चिमान्	१९, ४.	गोमुखः (cf. १८२, ६)	१७५, ३.
अविना (= न विना)	१२४, ३.	गोमुखम् (= गोचर्या; १८४, १३)	१७७, १; २०४, ४.
अश्रुम् (twice)	३७, २.	गोष्पदायते	३०४, ६.
असमः (= अवृजुः)	३३२, ३.	चक्री (a Pāñcarātrī)	१३६, ५; १३७, २; २५०, ७.
(<i>ex conj.</i>)	३३२, ३.	चरेत्	१८, ५.
आगच्छते	८९, ८.	चैतन्यः	१२०, ५.
आनन्दयते	७९, १.	जपते	२७३, ३.
आनन्दम् (for आनन्दः)	९०, ९.	जीवन्ते	२९९, १.
आरमेत्	१८४, ५.	तिष्ठेत्	१५९, ७.
इतराय	३१४, ४.	तुण्डम् (= लेशः) १७४, ९; २५४, १४.	
उत्क्रामन्ते (twice; <i>ex conj.</i>)	७६, ६, ७.	तुष्येत्	२२, ४; ४२, ४.
उत्तटस्थः	१९, १, ३.	तेभिः	१५२, १५; २९८, १२.
उन्मत्तकाः (read उन्मत्तकाः? see Critical Note). १००, २, उन्मनी (the 11th <i>mātrā</i> of the Virāt-Pranava)	२०८, ८; २८६, १३.	त्रिविष्टन्धम् (= त्रिदण्डम्)	२१, ३; ४१, ४.
		त्रैधातवीया (for त्रैधातवी, <i>sc.</i> इष्टिः) ६५, २; १५०, ३—४; २७९, १.	

¹ Not including anomalies due to external Sandhi.—The first numeral refers to the page, the second (and third) to the line on the same page

दधतु (for दधातु; clerical error? cf. metre) . १६, ४.

दारम् . . . . . १८, २.

दिवम् . . . . . १८९, २.

दिवास्त्रापम् . . . . . १४८, ६.

दौर्बाह्व्यम् . . . . . १३४, ९.

द्यौर्लोकश्च . . . . . ६२, १.

द्वित्रिवारेण (for द्वित्रिवारेण) . १३७, ३.

ध्रुवशीलता . . . . . ३२८, ४.

नगरायते . . . . . १४५, १२.

नामिनन्देत (thrice) . १४६, ८, १०.

निकरः (comfort, lux-

ury) (?) . . . . . १३५, ४.

निधापयित्वा . . . . . १०७, ४.

निरुद्धका . . . . . ९०, ७.

निर्वाणः (= मुक्ति प्राप्तः). २२५, ६ ;

२६२, ८.

निष्केवल (= नितरां केवल ;

cf. निष्कैवल्य) . . . . . २२५, ७.

नैरात्म्यसिद्धान्तः . . . . . २५८, २.

पञ्चपर्वाम् . . . . . २१५, ७.

पत्राक्षः . . . . . २२९, ३.

परा (the 16th *mātrā* of

the Virāt-Pranava) २०९, १ ;

२८६, १५.

परिग्रहेत् ५, २ : १०, २ ; ४६, ६ ; ५२, १ ;

१७०, ३.

पर्यटेत् . . . . . १५९, २.

पश्यन्ती (the 15th *mātrā* of

the Virāt-Pranava) २०८, ९ ;

२८६, १५.

पारहंस्यम् . . . . . ३१८, ५.

पितृमेधिकान् (clerical

error?) . . . . . १५, ३.

पुरी (the 13th *mātrā* of

the Virāt-Pranava) २०८, ९ ;

२८६, १४.

बाहुल्यः (for बहुलः) . . . . . २४१, ७.

ब्रह्मभूयसे . . . . . १८३, ९.

ब्रह्महत्यात् . . . . . ३१०, ७.

भासति (twice) . . . . . ११६, १.

मुञ्ज्यात् (twice) . . . . . १८२, ३.

मठम् (for मठः) २२८, ३ : ११६, ४.

मधुकरराजानम् (for मधुकरम्) ७६, ६.

मध्यमा (the 14th *mātrā*

of the Virāt-Pranava)

२०८, ९ ; २८६, १४.

मनोन्मनी (the 12th *mātrā*

of the Virāt-Pranava)

२०८, ८ ; २८६, १३.

मन्त्रम् (for मन्त्रः). . ५१, १—२ ;

१५४, २.

मस्करी . . . . . ४२, ५ : २६७, २.

माक्षीकः (twice) . . . . . ७७, १.

माधुकरम् (= माधूकरम्, *q.v.*) १७४, ८.

माधूकरम् (*sc.* मैक्षम्, esp. in

असंस्कृतमाधूकरम्, defined

२६६, १—२) . . . . . ११७, ७ ;

१७६, १० ; २०४, ३ : २५४, १४ ;

२६४, ८ : २६५, ११ ; २६६, २, ११.

यथाजातरूपधरः (= जातरूपधरः,

१५३, ५, etc.) ७०, ३ : १५५, ३, ४.

रक्षतो (for रक्षत, thrice ; see

Critical Note) . . . . . १०, ४.

लभेत् . . . . . १९३, ३.

लोमान् . . . . . ४०, ६.

वासनम् (expectation) . १९३, ३.

विदुषः (for विद्वांसः) . . . . . ४६, १.

विश्रवम् . . . . . १६७, १.

वीक्षयन् . . . . . १५९, २.

वीराध्वाने . ६८, १—२; २७९, १३.

वृत्तिः used as masculine,
twice (तेषाम्, चत्वार.) १७८, १२.

वृणीत्वा ३१, ६

वैखानसः (a Vaiṣṇava
Brāhmin of the
Vaikhānasa sect, at-
tending, for pay-
ment, upon an idol)
१३६, ५; १३७, १; २५०, ७.

व्याहृतीभिः . . . . ३२५, ११.

व्युत्तिष्ठति . . . . ३४, १.

व्रजन्ते . . . . २९९, २.

शान्तिः (the 9th *mūrti* of the Virāt-Praṇava)
२०८, ७; २८६, १२.

शान्त्यतीता (the 10th
mātrā of the Virāt-
Praṇava) २०८, ७—८;
२८६, १२—१३.

श्रिया (= क्षेमः) (*ex conj.*) २२६, ८.

संघातम् (for संघातः) . . २२७, २

सज्जते . . . . २७०, १२.

सरक्तः (for सरागः) (clerical
error?) . . . १३८, ११.

संतिष्ठेत् . . . . ४२, ५.

संन्यसति . १९, ७; ३१, २; ३४, १;
३३१, ११.

संन्यसेत् . . ६९, १; ११६, १२;
११७, २; १३७, ९; १३८, ५;
१३९, १, ५; १४०, ५.

संप्रत्यवसितः (one who has
renounced the world
and taken to it again;
cf. ३३०, ९; १३७, ३) . २५१, १.

संभाषेत् . . . . १५६, ७.

सायुज्यताम् . . . . ३६, १.

सार्ष्टिताम् . . . . ३५—३६.

सालोक्यताम् . . . . ३६, १.

सुष्वपे . . . . ७७, ४.

सुसमुद्रिका (= दृढसंपुटिका,
comm.) . . . ३१६, ६.

सौख्यतमे (= परमे सौख्ये) ११२, १०.

स्वप्नम् (for स्वप्नः) . ८२, २; १८९, २;
१९०, ६.

हरद्विजः (a Śaiva Brāhmin
attending, for pay-
ment, upon an idol)
१३६, ५; १३७, १; २५०, ८.

हर्षयेत् (for हृष्येत्) . . १८१, ७.

III.

INDEX OF STANZAS.

(पद्यानामकारादिक्रमेण सूची)

	PAGE :		
अकर्म मन्त्ररहितम् . . .	१३७.	अपकारिणि कोपश्चेत् . . .	३१७.
अकारोकाररूपोऽस्मि . . .	१२२.	अपाणिपादो जवनो ग्रहीता . . .	२१८.
अक्षरत्वाद्वरेण्यत्वात् . . .	३०४.	अपापमशर्दं वृत्तम् . . .	१४८.
अखण्डाकाशरूपोऽस्मि . . .	१२५.	अन्धिवद्धृतमर्यादा . . .	१८२.
अगोचरं मनोवाचाम् . . .	१११.	अभयं सर्वभूतेभ्यो . . .	१८३.
अमेरिव शिखा नान्या. ४७, १५२, २९८.		अभिपूजितलाभांश्च . . .	१८१.
अजिह्वः पण्डकः पट्टः . . .	१४६.	अभिज्ञानं च पतितं . . .	२६७.
अणोरणीयान्महतो महीयान् . . .	२१७.	अमेददर्शनं ज्ञानं . . .	११३.
अतिवादास्तितिक्षेत . . .	१४३.	अयं ते योनिर्ऋत्वियो . ६५, १५०, २७९.	
अतीतान्न स्मरेद्भोगान् . . .	१४०.	अयाचितं यथालाभं . . .	१८१.
अथवा कृतकृत्योऽपि . . .	३०८.	अलभ्यमानस्तनयः . . .	३१६.
अथ ह यत्परं ब्रह्म सनातनम् . . .	३२२.	अलाभे न विषादी ह्यात् . . .	१८१.
अथाश्रमं चरमं संप्रविश्य . . .	३२३.	अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्तार्थो . . .	१८४.
अदग्धमहतं कीटैः . . .	२५२.	अशरीरं शरीरेषु . . .	२१८.
अद्यजातां यथा नारीं . . .	१४७.	अशुभाशुभसंकल्पः . . .	२६१.
अद्वैतभावना मैक्षम् . . .	११५.	असंशयवतां मुक्तिः . . .	११६.
अध्यात्मरतिरासीनो . . .	१४३.	अस्थिस्थूणं स्नायुबद्धं . . .	१४४.
अध्यापिता ये गुरुं नाद्रियन्ते . . .	३३३.	अन्नेहो गुरुश्रूषा . . .	१५७.
अनन्तानन्दसंभोगा . . .	२५७.	अहमस्मि परश्चास्मि . . .	११९.
अनिन्द्यं वै ब्रजन्नेहं . . .	१८२.	अहमेवाक्षरं ब्रह्म . . .	१३९.
अनुज्ञाप्य गुरुंश्चैव . . .	१९६.	अहमेवास्मि सिद्धोऽस्मि . . .	११९.
अनुतिष्ठन्तु कर्माणि . . .	३०६.	अहंमेवेति विष्णुवत् . . .	११४.
अनुभूतिं विना मूढो . . .	११७.	अहं मनुष्य इत्यादि . . .	३०७.
अनेन विधिना सर्वा . . .	१४५.	अहंकारसुतं त्रित्तं . . .	११५.
अन्तः पूर्णो बहिः पूर्णः . . .	११८.	अहंकारो ममत्वं च . . .	१५७.
अन्तःसङ्गपरित्यागी . . .	१९७.	अहिंसा सत्यमस्तेयं . . .	१५७.
अन्तःस्थानीन्द्रियाण्यन्तः . . .	१४०.	अहेयमनुपादेयम् . . .	१११.
अन्नदानपरो भिक्षुः . . .	२७१.	अहो ज्ञानमहो ज्ञानम् . . .	३१०.
अन्यानथाद्यौ पुनरुत्थितेऽस्मिन् . . .	३२८.	अहो पुण्यमहो पुण्यं . . .	३१०.
		आगच्छ गच्छ तिष्ठेति . . .	१५७.

आतिथ्यश्राद्धयज्ञेषु . . .	१९०.	ऋतुसंधौ मुण्डयेन्मूर्धमात्रं . . .	३२८.
आतुरेऽपि कमे चापि . . .	१३७.	एक एव चरेन्नित्यं . . .	१४५.
आतुरेऽपि च संन्यासे . . .	१३७.	एकमेवाद्वितीयं यत् . . .	११६.
आत्मतापरते त्यक्त्वा . . .	२६१.	एकरात्रं वसेन्नामे . . .	१५८.
आत्मनेऽस्तु नमो मह्यम् . . .	२५८.	एकवासा अवासा वा . . .	१५८.
आत्मवत्सर्वभूतानि . . .	१५९.	एकश्चरेन्महीमेतां . . .	१८४.
आत्मविद्यातपोमूलं . . .	२१७.	एकसंख्याविहीनोऽस्मि . . .	१२१.
आत्मानमराणि कृत्वा . . .	८९.	एकाकी चिन्तयेद्ब्रह्म . . .	१४६.
आत्मानं चेद्विजानीयात् . . .	३२९.	एकाकी नि स्पृहस्तिष्ठेत् . . .	१४६.
आध्यात्मिकी कथा मुक्त्वा . . .	२६९.	एकान्नं मदमात्सर्यं . . .	२७०.
आनन्दमन्तर्निजमाश्रयन्तम् . . .	११०.	एकीभूतः सुषुप्तस्थः . . .	२११.
आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं . . .	३८५.	एको देवः सर्वभूतेषु गूढः . . .	८८.
आरब्धकर्मणि क्षीणे . . .	३८५.	एकोनविंशतिमुखः . . .	२१०.
आरूढपतितापस्यं . . .	२५८.	एको भिक्षुर्यथोक्तः स्यात् . . .	१४५.
आशीर्युक्तानि कर्माणि . . .	१८३.	एको मनीषी निष्क्रियाणां बहूनां . . .	८८.
आश्रयाश्रयिहीनोऽस्मि . . .	१२८.	एतच्चतुष्टयं मोहान् . . .	१५६.
आसनं पादलोपश्च . . .	२६८.	एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं . . .	२१७.
आस्येन तु यदाहारं . . .	२६८, १८८.	एवं विशोध्य तत्त्वानि . . .	३३८.
आहारस्य च भागौ द्वौ . . .	२६८.	एष सर्वेश्वरश्चैष . . .	२११.
आहिताग्निर्विरक्तश्चेत् . . .	१३८.	ऐक्यादानन्दभोगाच्च . . .	२१०.
इच्छाद्वेषसमुत्थेन . . .	२५८.	ऐहिकामुष्मिकव्रातं . . .	३०६.
इत्येवं चिन्तयन्मिथुः . . .	२६३.	ओतानुज्ञात्रनुज्ञानां . . .	२१२.
इदं मृष्टमिदं नेति . . .	१४७.	कथनं कुत्सनं स्वस्ति . . .	२७०.
इदं यज्ञोपवीतं तु . . .	८७, २९९.	कदोपशान्तमननो . . .	२६२.
इन्द्रियाणां निरोधेन . . .	१४३.	कपालं वृक्षमूलानि . . .	१४५.
इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन . . .	१४२.	कर्मत्यागान्न संन्यासो . . .	११६.
ईहानीहामयैरन्तः . . .	२५८.	कर्मणा बध्यते जन्तुः . . .	२७२.
ईहितानीहितैर्मुक्तो . . .	२६१.	कर्मण्यधिकृता ये तु . . .	८७, १५२, २९८.
ईश्वरो जीवकलया . . .	३१४.	कवि पुराणं पुरुषोत्तमोत्तमं . . .	२१८.
उक्तालब्धादिपात्राणाम् . . .	२६९.	कामं कामयते यावत् . . .	२११.
उत्तमा तत्त्वचिन्तैव . . .	११७.	कामः क्रोधस्तथा दर्पो . . .	१४१.
उद्गीतमेतत्परमं तु ब्रह्म . . .	२१५.	कामक्रोधौ तथा दर्पः . . .	१८५.
उद्धृतोऽस्मि विकल्पेभ्यो . . .	२५८.	कामनाम्ना किरातेन . . .	३१६.
उपस्थानेन यत्प्रोक्तं . . .	२६६.	कायकायिविमुक्तोऽस्मि . . .	१२५.
ऊर्णनाभिर्यथा तन्तून् . . .	८९.	कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा . . .	२१४.

कालत्रयमुपेक्षित्या . . .	२५७.	जगत्तावदिदं नाहं . . .	२५५.
काषायवासाः सततं . . .	१८६.	जडया कर्णशङ्कुत्या . . .	२५५.
कुटीचको बहूदकश्चापि हंसः . . .	३२४.	जन्मपत्वलमत्स्यानां . . .	३१६.
कुटुम्बं पुत्रदारांश्च . . .	१४१.	जरायुजाण्डजादीनां . . .	१८५.
कृतकृत्यतया तृप्तः . . .	३०९.	जराशोकसमाविष्टं . . .	१४४.
केशकज्जलधारिण्यो . . .	३१५.	जातं मृतमिदं देहं . . .	११३.
कौपीनयुगलं कन्या . . .	१४१.	जातस्य ग्रहरोगादि . . .	३१६.
कुप्यन्तं न प्रतिकुप्येत् . . .	१४३.	जायाभ्रातृसुतादीनां . . .	१५७.
क शरीरमशेषाणां . . .	१६०.	जीर्णकौपीनवासाः स्यात् . . .	१९५.
क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः . . .	२१६.	ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ . . .	२१६.
क्षिप्तोऽवमानितोऽसद्भिः . . .	१८५.	ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाप्मैः . . .	२१६.
क्षीणेन्द्रियमनोवृत्तिः . . .	१४९.	ज्ञानदण्डो धृतो येन . . .	१८०.
गुञ्जापुञ्जादि दह्येत . . .	३०७.	ज्ञानयज्ञः स विज्ञेयः . . .	३२६.
गुरवे परो धर्मो . . .	३३३.	ज्ञानशिष्यिनो ज्ञाननिष्ठाः ८६, १५२, २९८.	
गुरुणां च हिते युक्तः . . .	१९५.	ज्वलिता अतिदूरेऽपि . . .	३१५.
गृहीतस्य तु दण्डादेः . . .	२६९.	तं दृष्ट्वा शान्तमनसं . . .	१६२.
गोत्रादिचरणं सर्वं . . .	२७०.	ततः संवत्सरस्यान्ते . . .	१९६.
गोवालसदृशं शीर्षं . . .	३०४.	तथा चरेत् वै योगी . . .	१८५.
ग्रामान्ते निर्जने देशे . . .	१५८.	तथाप्यानन्दमुक्त्वैतो . . .	२११.
ग्राह्यग्राहकसंबन्धे . . .	२६०.	तदेव कृतकृत्यत्वं . . .	३०६.
ग्राह्याभावेऽमनःप्राणो . . .	३३८.	तदेवात्मानमिह्येतत् . . .	२१०.
घृतं श्वमूत्रसदृशं . . .	२६७.	तपसा प्राप्यते सत्त्वं . . .	११०.
चक्री लिङ्गी च पाषण्डी . . .	१३७.	तमेकनेमिं त्रिवृतं षोडशान्तं . . .	२१४.
चतुर्थश्चतुरात्मापि . . .	२१२.	तमेव धीरो विज्ञाय . . .	३२९.
चरेन्माधूकरं भैक्षं . . .	२६६.	तस्मादन्यगता वर्णाः . . .	१९४.
चर्मखण्डं द्विधाभिन्नम् . . .	१६०.	तस्मात्सर्वप्रव्रजेन . . .	२९९.
चित्तमेव हि संसारः . . .	११०, ३२१.	तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञो . . .	१६१.
चित्तशुद्धिकरं शौचं . . .	११५.	तस्य प्रियं शिरः कृत्वा . . .	३०४.
चित्तशुद्धिर्भवेद्यावत् . . .	१८६.	तितिक्षाज्ञानवैराग्यं . . .	१८०.
चित्तस्य हि प्रसादेन . . .	११०.	तिलेषु तैलं दधनीव सर्पिः . . .	८९.
चित्तस्थान्तर्मुखीभावः . . .	३३७.	तिष्ठतो ब्रजतो वापि . . .	१४७.
चित्तादिसर्वहीनोऽस्मि . . .	१२२.	तुल्यातुल्यविहीनोऽस्मि . . .	१२०.
चिदिहास्तीति चिन्मात्रम् . . .	३१८.	तृष्णा क्रोधोऽनृतं माया . . .	१५६.
चेतनं चित्तरिक्तं हि . . .	२६०.	तृष्णारज्जुगणं छित्त्वा . . .	२५९.
चेत्यवर्जितचिन्मात्रम् . . .	२५६.	ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् . . .	२१४.

ल्यक्तसङ्गो जितक्रोधो . . .	१९२.	धातुबद्धं महारोगं . . .	११४.
ल्यक्त्वा लोकांश्च वेदांश्च . . .	१५६.	धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं . . .	१४०.
ल्यक्त्वा विष्णोर्लिङ्गमन्तर्बहिर्बा . . .	३३०.	न कर्मणा न प्रजया . . .	३०४.
ल्यक्त्वा सर्वाश्रमान्धीरो . . .	३३०.	न कुर्यान्न वदेत्किञ्चित् . . .	१८४.
ल्यज धर्ममधर्मं च . . .	२५३.	नक्ताद्वरश्चोपवासः . . .	२६५.
विदण्डमुपवीतं च . . .	३२३.	नगरं न हि कर्तव्यं . . .	१४६.
त्रिदण्डं वैष्णवं लिङ्गं . . .	३२४.	न जगत्सर्वद्रष्टास्मि . . .	१२३.
त्रिसंभ्यं शक्तितः स्नानं . . .	३२५.	न जातु कामः कामानाम् . . .	१४२.
त्रिशत्परांश्चिशदपरान् . . .	३३१.	नटादिप्रेक्षणं द्यूतं . . .	१४८.
त्वच्चा क्षणविनाशिन्या . . .	२५६.	न तख विद्यते कार्यं . . .	१६१.
त्वङ्मांसरक्तबाष्पाम्बु . . .	३१५.	न तीर्थसेवी नित्यं स्यात् . . .	१४८.
त्वङ्मांसरुधिरस्नायुः . . .	१६०.	न त्यजेच्चैद्यतिर्मुक्तो . . .	११७.
दण्डं तु वैष्णवं सौम्यं . . .	२५२.	न दण्डधारणेन न मुण्डेन . . .	१८०.
दण्डभिक्षां च यः कुर्यात् . . .	१९३.	न नाशयेद्दुधो जीवान् . . .	१९७.
दण्डात्मनोस्तु संयोगः . . .	२५२.	न निरोधो न चोत्पत्तिः . . .	३०५.
दम्भाहंकारनिर्मुक्तो . . .	१४२.	न पाणिपादचपलो . . .	३१७.
दशभिः प्रणवैः सप्तं . . .	३२५.	नमस्तुभ्यं परेशाय . . .	२५९.
दशलक्षणकं धर्मम् . . .	१४०.	न मे भोगस्थितौ वाञ्छा . . .	२५९.
दुःखिनोऽज्ञाः संसरन्तु . . .	३०६.	नमोऽस्तु मम कोपाय . . .	३१७.
दूरयात्रां प्रयत्नेन . . .	१४८.	न रात्रौ न च मध्याह्ने . . .	१५९.
दृश्यदर्शनयोर्लानं . . .	२५६.	नवद्वारमलस्त्रावं . . .	११४.
देवार्चनस्नानशौचं . . .	३०८.	न वायुः स्पर्शदोषेण . . .	२६७.
देशकालविमुक्तोऽस्मि . . .	१२४.	न विधिर्न निषेधश्च . . .	१९४.
देहेन्द्रियेषु वैराग्यं . . .	३३७.	न शिष्याननुब्रवीत . . .	१८४.
देहो देवालयः प्रोक्तः . . .	११३.	न सन्नासन्न सदसत् . . .	२९४.
दैन्यभावात् भूतानां . . .	२७१.	न संभाषेत्त्रियं काञ्चित् . . .	१५६.
द्रव्यार्थमन्नवस्त्रार्थं . . .	११७.	न सूक्ष्मप्रज्ञमत्यन्तं . . .	२१२.
द्रष्टृदर्शनदृश्यानि . . .	११८.	न स्नानं न जपः पूजा . . .	१९७.
द्वाविमौ न विराजेते . . .	१९६.	नानात्मभेदहीनोऽस्मि . . .	१२१.
द्विरात्रं न वसेद्भ्रमे . . .	१५८.	नानोपनिषदभ्यासः . . .	३२६.
धनवृद्धा वयोवृद्धाः . . .	११७.	नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात् . . .	२७२.
धन्योऽहं धन्योऽहं कर्तुं . . .	३०९.	नाभिनन्देत मरणं . . .	१४६.
धन्योऽहं धन्योऽहं तृप्ते . . .	३०९.	नामगोत्रादि चरणं . . .	१५६.
धन्योऽहं धन्योऽहं दुःखं . . .	३०९.	नामादिभ्यः परे भूम्नि . . .	३१४.
धन्योऽहं धन्योऽहं नित्यं . . .	३०९.	नार्चनं पितृकार्यं च . . .	१९७.

नाविरतो दुश्चरितात् . . .	२१९.	पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु . . .	३३०.
नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् . . .	३२२.	पावर्ना परमोदारा . . .	२६०.
नासच्छास्त्रेषु सज्जेत . . .	१८४.	पाषाणलोहमणिमृन्मयविग्रहेषु . . .	११८.
नासया गन्धजडया . . .	२५६.	पुण्यायतनचारी च . . .	१८३.
नित्यः शुद्धो बुद्धमुक्तस्वभावः . . .	१११.	पूजितो बन्दिताश्चैव . . .	१३९.
नित्यानुभवरूपस्य . . .	३०८.	प्रतिगृह्य यतिश्चैतान् . . .	२७१.
निद्राभिक्षे स्नानशौचे . . .	३०७.	प्रतिग्रहं न गृह्णीयात् . . .	१५७.
निरंशध्यानविश्रान्ति० . . .	२६२.	प्रतिष्ठा सूकरीविष्ठा० . . .	१८१.
निरुदका ध्यानसंध्या . . .	९०.	प्रमादिनो बहिःश्रित्ताः . . .	३१४.
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थः . . .	१५८.	प्रपञ्चमखिलं यस्तु . . .	२७२.
निर्भावं निरहंकारम् . . .	२५९.	प्रलपन्विषयजगृह्णन् . . .	२६१.
निर्ममो निरहंकारः . . .	१४९, १९४.	प्रवृत्तिर्द्विविधा प्रोक्ता . . .	२७२.
निर्ममोऽमननः शान्तो . . .	२५६.	प्रवृत्तिलक्षणं कर्म . . .	१३९.
निर्मानश्चानहङ्कारो . . .	१८३.	प्राणयात्रानिमित्तं च . . .	१८१.
निष्कम्य वनमास्थाय . . .	१८३.	प्राणस्योत्क्रमणासन्न० . . .	१३७.
निःस्तुतिर्निर्मनस्कारो . . .	१९७.	प्राणे गते यथा देहः . . .	१४०.
नीरुजश्च युवा चैव . . .	२७१.	प्रातःकाले च पूर्वद्युः . . .	२६६.
नेत्रस्थं जागरितं विद्यात् . . .	१७९.	प्राप्य चान्ते ततश्चैव . . .	१९६.
नेत्रस्थं जाग्रतं विद्यात् . . .	९०.	प्रियेषु स्त्रेषु सुकृतम् . . .	१४५.
नैव सव्यापसव्येन . . .	२६५.	बन्धुं पुत्रमनुमोदयित्वा . . .	३२७.
नैवाददीत पाथेयं . . .	२७१.	बहिरन्तश्च सर्वत्र . . .	१८६.
पञ्चयज्ञा वेदशिरः प्रविष्टाः . . .	३२५.	बहिरन्तश्चोपवीती . . .	२९९.
पञ्चसप्तगृहाणां तु . . .	२६५.	बहिःसूत्रं त्यजेद्विद्वान् . . .	८६, १५२.
पञ्चस्रोतोऽम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्त्राम् . . .	२१५.	बहिःसूत्रं त्यजेद्विप्रो . . .	२९८.
पञ्चैतास्तु यतेर्मात्माः . . .	३२३.	बाल्येनैव हि तिष्ठामासत् . . .	३२९.
पदं तदनुयातोऽस्मि . . .	२६२.	बुधो बालकवत्कीडेत् . . .	१८४.
पद्मकोशप्रतीकाशं . . .	८९.	ब्रह्मविज्ञानलाभाय . . .	१९५.
परमात्मनि यो रक्तो . . .	१३९.	ब्रह्मासृत्तं पिबेद्द्वैक्षम् . . .	११३.
परं ब्रह्मानुसंध्यात् . . .	२१०.	ब्राह्मणाभासमात्रेण . . .	२९९.
परहंशाश्रमस्थो हि . . .	१६०.	भावयन्मनसा विष्णुम् . . .	१८७.
परैषैवात्मनश्चापि . . .	१३६.	भावाभावविहीनोऽस्मि . . .	१२०.
पांसुना च प्रतिच्छन्नः . . .	१८२.	भिक्षाटनसमुद्योगात् . . .	२६६.
पाणिपात्रश्चरन्योगी . . .	१८२.	भिक्षार्थमटनं यस्य . . .	१४७.
पात्रमस्य भवेत्पाणि० . . .	२६७.	भूतं भव्यं भविष्यद्यत् . . .	२०९.
पात्नी दण्डी युगमात्रावलोक्री . . .	३२७.	भूतानां त्रयमप्येतत् . . .	२१२.

भैक्षानशनं च मौनित्वम् . . .	१८६.	यतो वाचो निवर्तन्ते . . .	०
भैक्षेण वर्तयेन्नित्यम् . . .	२६५.	यत्किञ्चिदपि हीनोऽस्मि . . .	१२४
भ्रष्टबीजोपमा भूयो . . .	२६०.	यत्र सुप्ता जना नित्यं . . .	३१८
मन्त्रं शुक्लं च . . .	१४८.	यत्रास्तमितशायी स्यात् . . .	१८२
मन एव मनुष्याणाम् . . .	३२१.	यथा निरिन्धनो वह्निः . . .	११०
मनसा मनसि च्छिन्ने . . .	२५९.	यथा रविः सर्वरसान्प्रभुङ्क्ते . . .	३०५
मनसा वाथ विध्युक्तं . . .	१३८.	यथैनमवमन्यन्ते . . .	१९२
मनःसंकल्पपरहितान् . . .	२६६.	यदा तु विदितं तत्त्वं . . .	१३९
मयैव चेतनेनेमे . . .	२५७.	यदा मनसि संजातं . . .	१३८
मयैवैताः स्फुरन्तीह . . .	२५७.	यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते . . .	३२९
मन्मायया मोहितचेतसो माम् . . .	११७.	यदात्मा प्रज्ञयात्मानं . . .	९०
मलं संवेद्यमुत्सृज्य . . .	२६१.	यदा न कुरुते भावं . . .	१४०
मांसपाञ्चालिकायास्तु . . .	३१४.	यदा मनसि वैराग्यं . . .	११६
मांसासृक्पूयविष्मूत्रं . . .	१४४, १६०.	यदि वा कुरुते रागात् . . .	१४१
मात्रा सूतकसंबन्धम् . . .	११४.	यमेव विद्याच्छुचिमप्रमत्तं . . .	३३२
माद्यति प्रमदां दृष्ट्वा . . .	१९६.	यस्तु द्वादशसाहस्रं . . .	२७३
माधूकरमसंस्कृतं . . .	२६५.	यस्मिन्मृहे विशेषेण . . .	१९३
मानावमानहीनोऽस्मि . . .	१२०.	यस्मिञ्शान्तिः शमः शौचं . . .	१३९
मा भव ग्राह्यभावात्मा . . .	११८.	यस्य देवे परा भक्तिः . . .	३३३
मायामात्रं विंदित्वैवम् . . .	२१२.	यस्य नाहंकृतो भावो . . .	२६०
माषापूपादि गोमांसम् . . .	२६७.	यस्य वर्णाश्रमाचारो . . .	१९३
मित्रादिषु समो मैत्रः . . .	१९५.	यस्य वाङ्मनसे शुद्धे . . .	१४२
मृता मोहमयी माता . . .	११५.	यस्य स्त्री तस्य भोगेच्छा . . .	३१६
मृद्वार्वल/बृफलपर्णपात्रम् . . .	३२७.	यस्यैतानि सुगुप्तानि . . .	१३८
मुदितामुदिताख्योऽस्मि . . .	१२३.	यूनश्च परदारादि . . .	३१७
मुनिः कौपीनवासाः स्यात् . . .	१६१.	ये च संतानजा दोषा . . .	२५२
मुमुक्षुः परहंसाख्यः . . .	१९५.	येन सर्वमिदं प्रोतं . . .	८६, १५२, २९७
मेरुशृङ्गतटोल्लासि . . .	३१५.	येन सम्यक्परिज्ञाय . . .	२६०
मोहजालकनिर्धूतो . . .	३३८.	येनावृतं सर्वमिदं प्रपञ्चं . . .	२१९
मौनं योगासनं योगं . . .	१५९.	योगयज्ञः सदैकाग्र्यं . . .	३२५
यं न सन्तं न चासन्तं . . .	१६१.	योऽतीत्य त्वाश्रमान्वर्णान् . . .	१९३
यं यं वापि स्मरन्भावं . . .	१७८.	योऽन्तःशीतलया बुद्ध्या . . .	२६०
यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो . . .	१९३.	यो भवेत्पूर्वसंन्यासी . . .	३१४
यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं . . .	८५.	यो विलङ्घ्याश्रमान्वर्णान् . . .	३०४
यतीनां तदुपादेयं . . .	३१८.	रथ्यायां बहुवस्त्राणि . . .	२७२

रागं द्वेषं मदं मायां	१४८.	व्यवहारो लौकिको वा	३०८.
रागद्वेषवियुक्तात्मा	१४२.	व्याचक्षतां ते शास्त्राणि	३०६.
राजवार्त्तादि तेषां स्यात्	१४६.	व्रतयज्ञतपोदानं	२५१.
रिपौ बद्धे स्वदेहे च	३१७.	शतं कुलानां प्रथमं बभूव	३३१.
लक्ष्यालक्ष्यविहीनोऽस्मि	१२२.	शब्दस्पर्शादयो येऽर्थाः	११०.
लब्धात्मा जिह्वया लुच्छो	२५६.	शिखा ज्ञानमर्या यस्य . ८७, १५३, २९९,	
लिङ्गे सत्यपि खल्वस्मिन्	१६१.		३२६.
वमनाहारवयस्य	११६.	शुचौ देशे सदा भिक्षुः	१५९.
वर्णाश्रमं सावयवस्वरूपं	११२.	शुश्रूषालामपूजार्थं	२६९.
वर्णाश्रमाचारयुता विमूढाः	११२.	शून्येष्वेवावकाशेषु	१९२.
वर्णाश्रमादयो देहे	१९३.	शृण्वन्त्वज्ञाततत्त्वास्ते	३०७.
वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च	१९२.	श्मशानेषु दिगन्तेषु	३१५.
वाग्दण्डे मौनमातिष्ठेत्	२७२.	श्रद्धालुमुक्तिमार्गेषु	१९४.
वानप्रस्थगृहस्थाभ्यां	१८३.	श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च भुक्त्वा च	१४२.
वामांसदक्षकव्यन्तं	२९९.	श्रोत्रियायानं न भिक्षेत	२६५.
विचित्राः शक्तयः स्वच्छं	२५७.	षड्विकारविहीनोऽस्मि	१२४.
विक्षेपो नास्ति यस्मान्मे	३०८.	षण्डोऽथ विकलोऽप्यन्वो	१३६.
विज्ञानोऽस्मि विशेषोऽस्मि	१२०.	षष्टिं कुलान्यतीतानि	२५१.
विद्या दिवा प्रकाशत्वात्	२६९.	संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च	२१६.
विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम	३३२.	संशान्तसर्वसंकल्पा	११९.
विद्वान्स्वदेशमुत्सृज्य	११५.	संसारदोषदृष्ट्यैव	१९५.
विधूमे च प्रशान्तेऽग्नौ	१९२.	संसारमेव निःसारं	१३९.
विधूमे सन्नमुसले	२६७.	समदुःखसुखः क्षान्तो	१८६.
विध्युक्तकर्मसंक्षेपात्	१३८.	समासक्तं यथा चितं	११०, ३२१.
विपर्यस्तो निदिध्यासेत्	३०७.	सत्यासत्यादिहीनोऽस्मि	१२५.
विरलत्वं व्यवहृतेः	३०८.	संकल्पपादपं तृष्णां	२६२.
विरक्तः प्रव्रजेद्धीमान्	१३८.	संलज्जेत्सर्वकर्माणि	१९७.
विरज्य सर्वभूतेभ्यः	१९४.	संदिग्धः सर्वभूतानां	१६१.
विशीर्णान्यमलान्येव	१४१.	संधिश्च विग्रहो यानं	२७०.
विश्वजित्प्रथमः पादः	२११.	संन्यस्तमिति यो ब्रूयात्	३३१.
विषं चैवायुधं बीजं	२७०.	संन्यासं पातयेद्यस्तु	२५०.
विष्ठितो मूलितो वाज्ञैः	१८५.	संन्यासिनं द्विजं दृष्ट्वा	२५१.
विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा	३०९.	संन्यासे निश्चयं कृत्वा	२५०.
विष्णुलिङ्गं द्विधा प्रोक्तं	३२३.	संप्रत्यवसितानां च	२५१.
वेदान्ताभ्यासनिरतः	१९५.	संभाषणं सह स्त्रीभिः	१९६.

समाननं परां हानि . . .	१८५.	सिद्धमन्नं यदानीतं . , .	२६६.
समानाद्ब्राह्मणो नित्यम् . . .	१४३.	सुखं ह्यवमतः शेते . . .	१४३.
सर्वदा समरूपोऽस्मि . . .	१२६.	सुजीर्णोऽपि सुजीर्णासु . . .	२७०.
सर्वपूर्णस्वरूपोऽस्मि . . .	१२२.	सुलभश्चायमत्यन्तम् . . .	२५९.
सर्वप्रकाशरूपोऽस्मि . . .	१२५.	सूक्ष्मभुक्चतुरात्माथ . . .	२११.
सर्वभावान्तरस्थाय . . .	२५७.	सूचनात्सूत्रमित्याहुः . . .	८५, १५२.
सर्वभूतहितः शान्तः . . .	१४५.	सूचनात्सूत्रमित्युक्तम् . . .	२९७.
सर्ववस्तुन्युदासीनं . . .	३३७.	सूत्रमन्तर्गतं येषाम् . ८६, १५२, २९८.	
सर्वव्यापिनमात्मानं . . .	९१.	सेवाभिः परितोऽन्यैः . . .	१९४.
सर्वस्य धातारमचिन्त्यशक्ति . . .	२१८.	सोऽहं चिन्मात्र एवेति . . .	३३८.
सर्वाक्षरमयः कालः . . .	२०९.	स्तेनः सुरापो गुरुतल्पगामी . . .	३३०.
सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते . . .	२१५.	स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तम् . . .	१५९.
सर्वाधारः परं ज्योतिः . . .	२०९.	स्त्रीणामवाच्यदेशस्य . . .	१६०.
सर्वेन्द्रियविहीनोऽस्मि . . .	१२३.	स्थावरं जङ्गमं बीजम् . . .	२७१.
सर्वेषामेव पापाना . . .	२७३.	स्वच्छतोर्जितता सत्ता . . .	२६२.
सर्वेषां दोषरत्नाना . . .	३१६.	स्वप्नेऽपि यो हि युक्तः स्यात् . . .	१८१.
सशरीरं समारोग्य . . .	२१०.	स्वयोनौवुपशान्तस्य . . .	११०.
सशिखं वपनं कृत्वा . . .	१५१, २९७.	हिताहितं मनोरामम् . . .	१४७.
सा कालसूत्रपदवी . . .	१४४.	हृत्पुण्डरीकमभ्ये तु . . .	११०.
सा त्याज्या सर्वयत्नेन . . .	१४४.	हृदाकाशे चिदादित्यः . . .	११६.
सांनिभ्ये विषयाणां यः . . .	१४७.	हृदिस्था देवताः सर्वाः . . .	८४, १५१.
सा सत्यता सा शिवता . . .	२६१.	हीस्तथा ज्ञानविज्ञाने . . .	१५८.
सा हि वाचामगम्यत्वात् . . .	२५८.		

अथ मुख्यविषयाणामकाराद्यनुक्रमणिका

अधिकारः (संन्यासे) ३१, १; ६४; ११६, ९...; १३६, ४...; १२...; २५०, ६...

अविमुक्तनिर्णयः ५९—६२.

आचारः २२, १...; ६९, ६; १०१, २; १३९, ८—१४९, ५; १५४, ८...; १५६—
१६१; १७६—१८७; १८०, ४...; १९२—२०६; २२५—२३०; २४२—
२४५; २६८—२७२ (निषिद्धानि); २८४—२८५; ३१४—३१८.

आतुरसंन्यासः ६८, ४...; १३७, ४...; १३८, २...; १७५, ७...; २५१, ५;
२६३, ३, ६; २७९, १०; २८०, १.

आध्यात्मिकसंन्यासः ११३—११८; २२६—२३० । आन्तरोपवीतादिनिरूपणम् ७,
४...; ५०, ३; ६७, ५...; ८५—८७; १५१—१५३; १८०, ३; १९२, ११
...; २७२, २...; २८७, ९...; २९३—३००.

कालः (संन्यासकालनिर्णयः) ९, १; ६४; ११६, ११...; १३७, ५...; १३८, ९...;
१४९, ६...; २७८, ३...

कुटीचकलक्षणम् ६, ३; ११, २ ('ब्रह्मचारी'); १००, ५...; १७४, १...; १७६, ९;
१७७, १०; २०३—२०५; २३३, ३...; २४२, ४; २५४, ७...; २६३, ६;
२८४, २; ३२४, ४...; १०.

गृहस्थभेदाः ९६—९८.

दण्डादिग्रहणे मन्त्राः १७०; २५२.

देहादीनां निन्दा १०८, ७...; १४४, २...; १६०, ४...; २०१, २; २२७, २...;
३१४, ११...

परमहंसादिलक्षणम् ११, १, ३... ('यतिः'); ४५...; ४७, ३...; ६९, ४...; १००,
६; १०१, ७...; १३२, २; १३६, ८; १४१, ३; १५३, ४...; १५८, ४;
१६०, २; १७४, २, ९...; १७६, १०...; १७७, १२...; १९५, ३, ५; २०३
—२०५; २२५...; २३४, ७...; २४२...; २५३—२५५; २६३, ७...;
२७७; २८४, ३; २८७...; ३०३...; ३१३, ९...; ३२४, ५...; ११;
३३७...

प्रणवनिरूपणम् २०६—२१३; २८५... २८७.

प्रयोगः (संन्यासविधिः) ९, ३...; १५—१७; २०...; ३१—३३; ३६—४१;
६४, ६—६६, ६; १३८, ४...; १५०, १...; १६२—१७०; १५१, ६—२५३,
१; २७८—२८५.

फलम् । (सत्संन्यासस्य) १२; ३, २...; २५, ७; ३७, ४; ५१, १०; १३२, ४;
१४९, ५; १७७, १०...; १७८, ७; २२१, ७; २००, ६; २६३, २, ५...;
३२५, ८; ३३१; ३३८, ९. । (असत्संन्यासस्य) ३७, ७...; ५०, ४...; ११७,
१...; १४१, ४...; ३३०, ३.

बहुदकलक्षणम् १००, ६...; १५९, १०; १७४, १, ६...; १७३, ९...; १७७, १०;
२०३—२०५; २३३, ४...; २४२, ४...; २५४, ११...; २६३, ६; २८४, २;
३२४, ४... , १०.

ब्रह्मचारिभेदाः ९५—९६.

भैक्षं तद्वेदाश्च ११, ३...; २१, १; ३२, ७; १००, ७; १५५, ६; १७४—१७५;
१७६, ९...; १८२; १९२, १३...; १९९, ५...; २०४, ३...; २३३—२३६
(तत्र तत्र); २४३, ६...; २५४, १०...; २६४, ७—२६८, २; २६८, ३...;
२७०, १, ६; २८३, ५...; ३२७, ७....

योगशास्त्रम् २३, ५...; ११०, १...; १५९, १२; १७९, ११; १९६, २; २२६, ४,
८, ९...; २२८, १..., ४; २६४, १; ३२५, १२; ३३७—३३८.

लिङ्गानि (संन्यासिना परिग्राह्याणि) ५, १...; १०, २; ११, २; २०, ८—२१, ६;
४०, ६—४१, ७; १६१, ६...; १६९—१७०; २५२, ४... (दण्डनिरूपणम्),
११...; ३२३. (अत्र कुटीचकादिलक्षणपदान्यपि द्रष्टव्यानि).

वानप्रस्थभेदाः ९८—१००.

वेदान्तविषयाः २५—२७; ७५—८४; ८८—९१; १११...; ११८—१२६;
१७८, ८...; १८७—१९१; २०९—२२०; २५५, ९—२६३, २.

शौचादि २२, ३; ३४, २... , ६...; ४२, १; ८६, ५; ११३, ६; ११४, ८...;
११५, १०; १५२, ७; २९८, ४; ३०७, २; ३०८, १२; ३२५, ९.

संख्याबन्धनं (यतीनाम्) ७, १; ४९, ३—५०, १; ६२, २; ९०, ४—७; ११५,
१०...; ११६, ८; २२७, ७; ३२५, ९, १२.

संन्यासशब्दनिश्चिताः २३०, ५.

संन्यासिभेदाः । द्वैविध्यं (कुटीचकः परमहंसश्च) आरुण्यपनिषदि द्रष्टव्यम् (६, ११) ।
परमहंसद्वैविध्यं (साम्बरः दिगम्बरश्च) परमहंसोपनिषदि निरूपितम् (४५—५५)
त्रैविध्यम् (विद्वत्संन्यासी, विविदिषासंन्यासी, आतुरसंन्यासी च) १७१, ९—१० ।
चातुर्विध्यम् (वैराग्यसंन्यासी, ज्ञानसंन्यासी, ज्ञानवैराग्यसंन्यासी, कर्मसंन्यासी च)
१७१, १०—१७३, २; २५३, ४—२५४, ५; (कुटीचकः, बहुदकः, हंसः, परम-
हंसश्च) १००, ५...; ३२४, ४... । पाञ्चविध्यम् (वैराग्यसंन्यासी, ज्ञानसंन्यासी,
ज्ञानवैराग्यसंन्यासी, द्विविधः कर्मसंन्यासी च) १७१, १०—१७३, १६; (कुटीचकः,
बहुदकः, हंसः, साम्बरः परमहंसः, दिगम्बरश्च तुरीयातीतावधूतः) २३३—२३७;

२४२... । षाड्विध्यम् (कुटीचकः, बहूदकः, हंसः, परमहंसः, तुरीयातीतः, अवधूतः) १७४,१...; १७५,७...; १७६,९...; १७७,१०...; २०३,३...; २५४,६... .

स्नानम् ६,६...; २२,३; ४२,१, १५९,१०...; १९७,२; २०३,३...; २२५,५; २४२,१०; २८२,८...; ३०७,२; ३०८,१२; ३२५,९। (आन्तरम्) ११३ ६,१०...; २०३,४.

हंसलक्षणम् १००,६; १०१,४...; १५९,११; १७४,२,७...; १७६,१०; १७७, ११; २०३—२०५; २३४,४...; २४२,४; २५४,१३...; २६३,७; २८४, ३; ३२४,४...,१०.

हिरण्यादीनां वर्ज्यता ५२,१—५३,५; २६८,७.

ADDITIONS AND CORRECTIONS.

- p. xviii, after line 8, insert as a separate line: S' = S'a-b-1
(see above).
- p. xxxvii, after line 22, insert as a separate line: HS1 =
Half-Sloka.
- „ २४, l. 4: for संभूतैः (dubious form, metrically wrong)
read *ex conj.*: संभूतैः (*cf.* p. १५ l. 4: संभारान्संभृत्य).
- „ ३८, l. 6: for मृण्मय read मृन्मय.
- „ ४१, l. 7: for यज्ञोपवीतं read यज्ञोपवीत.
- „ ४१, l. 8: after च्यायेद् Ta add semicolon and: च्यायतः Jacob.
- „ ६९, l. 10: after G1 add comma and M.
- „ ७८, l. 18: before G3 insert: for षूर्तैः.
- „ ८१, last line: read एतास्त्रयोदश.
- „ ९९, l. 4: for वल्कल read वल्कल.
- „ १५६, l. 7: for स्त्रियं read स्त्रियं.
- „ १६६, l. 4: for पृष्टं read पृष्टं.
- „ १८४, l. 13: for उन्मदवद् read उन्मत्तवद्.
- „ २५१, l. 6—8: read: 'यज्ञोपवीतं.....प्रयच्छ' इति.
- „ २६४, l. 9—10: आत्म.....यतिः to be printed as poetry.
- „ २७०, l. 6: for दिवास्वपो read दिवास्वापो.
- „ २७७, l. 9: for परिव्रजकत्वं read परिव्राजकत्वं.
- „ ३६७, last line: for उपनिषद read उपनिषदः.
- „ ३७१, l. 16: for दितीयः read द्वितीयः.
- „ ३८९, l. १: add सार्द्धितं at beginning.
- „ ३९८, l. 8—9: for । परिहरेदिति शेषः read न कुर्यात्.
- „ ४०७, l. 17: *dele* second न्द्रिया.
- „ ४४०, l. 1: change comma to Danda.
- „ ४७८, after last line but one insert as a separate line:
२९९, २. ते जन्मनि जन्मनि निरयं ततो जन्म पुनर्जन्म व्रजन्त
इत्यन्वयः.
- „ ४७९, l. 18: for 'इति' read इति.

PRINTED BY ANNIE BESANT, AT THE
VASANTA PRESS, ADYAR, MADRAS,

Call No. Q 142 X⁶ E 12

[illegible]

Acc No. 1491

2 I

'E 12

'CHRADEF

PH-D

'SAVS